

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

АНТИЦИКЛІЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ: ГЛОБАЛІЗАЦІЙНА ПЕРСПЕКТИВА

М О Н О Г Р А Ф І Я

За загальною редакцією
доктора економічних наук, професора *Д. Г. Лук'яненка*
доктора економічних наук, професора *А. М. Поручника*

УДК 330.342
ББК 65.050.1
А 72

Автори

*Д. Г. ЛУК'ЯНЕНКО, А. М. ПОРУЧНИК, Я. М. СТОЛЯРЧУК,
Л. Л. АНТОНЮК, В. І. САЦИК, О. Д. ЛУК'ЯНЕНКО*

Рецензенти

В.С. Новицький, д-р екон. наук, проф., член-кореспондент НАН України
(Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України)

А. С. Філіпенко, д-р екон. наук, проф.
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

А. П. Румянцев, д-р екон. наук, проф.
(Київський економічний інститут менеджменту)

*Рекомендовано до друку Вченою Радою КНЕУ
Протокол № 8 від 25.03.2010 р.*

**Антициклічне регулювання ринкової економіки: глобалізаційна
перспектива: монографія / Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, Я. М. Сто-
лярчук [та ін.]; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Д. Г. Лук'яненка та
д-ра екон. наук, проф. А. М. Поручника. — К.: КНЕУ, 2010. —
334, [2] с.**

ISBN 978-966-483-386-5

У монографії проведено комплексне дослідження циклічно-нерівномірного характеру розвитку капіталістичної ринкової системи з розкриттям еволюції його соціально-економічних вимірів, визначено критерії ідентифікації економічних циклів та здійснено економетричне оцінювання економічних циклів ХХ ст. Значну увагу приділено оцінюванню ефективності ключових важелів та інструментів антициклічного регулювання економіки, реалізованих провідними країнами світу протягом останнього століття. Досліджено модифікацію циклічної форми руху капіталістичного відтворення в епоху глобалізації та розкрито політекономію глобального економічного циклу. Розглядається також вплив глобальної економічної кризи 2007—2009 рр. на економіку України у її галузево-секторальному вимірі та визначаються національні пріоритети антициклічного регулювання української економіки.

Для науковців, економістів-практиків, викладачів, аспірантів, працівників органів державної виконавчої влади та студентів економічних спеціальностей.

УДК 330.342
ББК 65.050.1

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ імені Вадима Гетьмана забороняється*

© Д.Г.Лук'яненко, А. М. Поручник,
Я. М. Столярчук та ін., 2010
© КНЕУ, 2010

ISBN 978-966-483-386-5

Зміст

<i>Передмова</i> (проф. Лук'яненко Д. Г., проф. Поручник А. М.)	5
Розділ 1. Циклічно-нерівномірний характер розвитку капіталістичної ринкової системи.	9
1.1. Теорія циклічно-нерівномірного розвитку капіталістичної ринкової системи (проф. Лук'яненко Д. Г., проф. Столярчук Я. М., доц. Сазик В. І.)	9
1.2. Еволюція соціально-економічних вимірів циклічно-нерівномірного розвитку світового господарства (проф. Столярчук Я. М.)	32
1.3. Критерії ідентифікації економічних циклів (проф. Антонюк Л. Л., доц. Сазик В. І.)	58
1.4. Економетричне оцінювання економічних циклів ХХ ст. (доц. Сазик В. І.)	68
1.5. Класична парадигма антициклічного регулювання економіки (проф. Антонюк Л. Л., доц. Сазик В. І.)	85
Розділ 2. Політекономія глобального економічного циклу	105
2.1. Циклічна зміна технологічних укладів — основа якісного економічного зростання (проф. Поручник А. М., проф. Столярчук Я. М.)	105
2.2. Техноглобалізм як ключовий чинник синхронізації національних економічних циклів (проф. Поручник А. М., проф. Антонюк Л. Л.)	123
2.3. Вплив глобальної монополізації капіталу і виробництва на модифікацію економічного циклу (проф. Столярчук Я. М.)	136
2.4. Фінансовий механізм глобального економічного циклу (проф. Лук'яненко Д. Г., проф. Столярчук Я. М.)	166

Розділ 3. Інституціоналізація глобального антициклічного менеджменту	191
3.1. Сучасний інструментарій антициклічного регулювання економіки: випробування на ефективність (проф. Антонюк Л. Л., доц. Сацик В. І.)	191
3.2. Контури глобальної інституційної архітектури (проф. Лук'яненко Д. Г., проф. Поручник А. М.)	222
3.3. Механізми регулювання глобальних фінансових дисбалансів (проф. Лук'яненко Д. Г.)	247
3.4. Глобальні інститути регулювання соціальних асиметрій (проф. Поручник А. М.)	257
Розділ 4. Антициклічне регулювання посткризового економічного розвитку України	274
4.1. Вплив глобальної економічної кризи на економіку України (доц. Лук'яненко О. Д.)	274
4.2. Циклічність ділової активності в Україні (доц. Сацик В. І.)	290
4.3. Національні пріоритети антициклічного регулювання економіки України (проф. Лук'яненко Д. Г., проф. Поручник А. М.)	308

Передмова

Іманентною ознакою національного та світового економічного розвитку останніх двох століть є його циклічний характер, який набуває матеріального вираження у регулярних коливаннях рівня ділової активності, постійних порушеннях рівноваги економічних систем різних рівнів, нагромадженні економічних диспропорцій, змінах диспозиції країн на економічній карті світу та ін. У другій половині ХХ ст. короткі й середні економічні цикли зазнали суттєвих модифікацій, пов'язаних із пріоритетністю надвиробництва основного капіталу порівняно з надвиробництвом товарів, скороченням тривалості фаз кризи депресії (реcesії) на тлі подовження фаз поживлення і піднесення, а також посиленням синхронізації національних бізнес-циклів. Такі трансформаційні зміни супроводжувались формуванням системи державного антициклічного регулювання, що його реалізовували на практиці усі без винятку розвинуті країни світу.

У парадигмі глобального економічного розвитку необхідним є теоретичне переосмислення сутності та рушійних сил економічної циклічності, комплексний аналіз основних важелів та інструментів антициклічного регулювання ринкової економіки з погляду стабілізації економічних циклів і недопущення глибоких соціальних потрясінь. Дана проблематика набуває особливої актуальності за умов, коли притаманні економічній глобалізації нерівномірність, асинхронність та диспропорційність розвитку виявляються у дедалі відчутніших кризових явищах і процесах.

Відображаючи дуалістичну природу розвитку політичних, економічних, соціальних і загальноцивілізаційних умов життєдіяльності людей, кризи, як правило, мають закономірний характер. Політичні кризи бувають мілітарними чи немілітарними, різновидами соціальних криз є техногенно-екологічні й ті, що зумовлені надкритичним розривом між «багатими» і «бідними» тощо. У ринково уніфікованій світогосподарській системі найбільш відчутними для суспільства є

економічні кризи: з одного боку, промислові та фінансові (валютні, банківські, боргові), а з другого — циклічні, структурні, системні.

До останнього часу найбільш поширеними у ринковій економіці були промислові економічні кризи, тісно пов'язані з економічними (діловими) циклами розвитку — довгими й короткими, що підтверджувалось практикою розвитку провідних країн та економічною теорією. В умовах переходу країн-лідерів від виробничо-товарної до фінансової експансії з подальшим передаванням міжнародним фінансовим організаціям важелів їх впливу на світовий ринок і окремі країни, найсуттєвіший вплив на світогосподарський розвиток спричиняють кризи фінансові. Їх неоднозначні впливи істотно посилюються в умовах фінансової глобалізації, а проблематика причин виникнення і розвитку фінансових криз, їх моніторингу та прогнозування з метою запобігання, нейтралізації чи мінімізації негативних наслідків є сьогодні чи не найактуальнішою.

Важливо усвідомлювати, що сучасні кризові явища та процеси є перманентними за умов, коли світ залишається теоретично і практично не готовим здійснювати системні антикризові заходи, адекватно реагувати й відповідати на сучасні глобальні виклики і «шоки». Виходячи з кризових реалій сьогодення, в новому світлі постають проблеми державного антикризового управління і функціонування міжнародних фінансових організацій. Національні уряди і МВФ виявились неспроможними упереджувати та нейтралізувати «ланцюговий» розвиток локально детермінованої кризової інфекції, насамперед через відсутність дійових засобів впливу на потоки приватного спекулятивного капіталу. У цьому зв'язку вкрай важливим стає розуміння безпрецедентно непродуктивного і навіть шкідливого використання величезних фінансових ресурсів, що акумулюються в міжнародних фінансових організаціях і перерозподіляються за традиційними схемами без урахування новітніх глобальних трансформацій.

Асиметрії глобальної взаємозалежності і взаємодії транснаціональних корпорацій, країн та регіонів світу (у практичному плані), а також глобальна неспроможність ринкового фундаменталізму (у теоретичному плані) зумовлюють очевидну потребу оновлення сучасної ринково-регуляторної системи. Традиційна міжнародна регуляторна система відходить у минуле, а на зміну їй приходить нова глобальна регуляторна система, де, доповнюючи одна одну, взаємодіють між собою національні держави, міжнародні урядові й неурядові організації, транснаціональні корпорації і міжнародні засоби масової інформації, які стають дедалі впливовішою силою не тільки в національному, а й у світовому масштабі. Водночас із глобальною інституціоналізацією мають якісно удосконалюватись механізми державного регу-

лювання економічних процесів. Перехід частини державних регулятивних функцій на між- і наднаціональний рівень в умовах утвердження неоліберальної моделі розвитку певною мірою позбавив національні уряди традиційних схем використання стабілізаційних фінансових механізмів та інструментів.

В умовах формування глобального економічного циклу кризи вже не можуть розвиватись автономно, вони взаємодіють, продукуючи синергійний ефект. І якщо на національному та міжнародному рівнях синергія має переважно функціональну спрямованість (економічна — політична кризи, соціальна — політична кризи, банківська — боргова — системна кризи тощо), то на рівні глобальному вона отримує якісно нові виміри у складній системі «людина — природа — економіка — суспільство — цивілізація». Інакше кажучи, глобальна криза може мати політичні, економічні, екологічні та інші передумови, але не може через свою природу бути функціонально чи географічно детермінованою. Тож гіпотетично глобальна криза у її системному розумінні матиме лише дві альтернативи вирішення — якісне оновлення світу в усіх компонентах або світова (планетарна) дезінтеграція.

Економічна криза 2007—2010 рр. підтвердила необхідність розроблення та реалізації ефективного інструментарію глобального антициклічного регулювання з передаванням на глобальний рівень частини компетенцій національних урядів щодо регулювання ділової активності. Пропонована читачеві монографія є результатом багаторічних досліджень авторського колективу під керівництвом професорів Д. Г. Лук'яненка та А. М. Поручника. Автори реалізують власний підхід до дослідження циклічно-нерівномірного характеру розвитку капіталістичної ринкової системи на різних її еволюційних етапах — домонополістичному, монополістичному, державно-монополістичному та глобальному. Розкривається еволюція соціально-економічних вимірів циклічно-нерівномірного розвитку світового господарства, визначаються критерії ідентифікації економічних циклів, здійснюється економетричне оцінювання економічних циклів ХХ ст. Значну увагу у монографії приділено оцінюванню ефективності ключових важелів та інструментів антициклічного регулювання економіки, реалізованих провідними країнами світу у ХХ ст.

На основі дослідження модифікації циклічної форми руху капіталістичного відтворення в умовах глобалізації розкрито політекономію глобального економічного циклу. Доведено, що в основі його механізму лежить як класичний компонент економічного циклу — поступове формування нового технологічного укладу, так і новітні елементи: глобальна монополізація капіталу і виробництва, процеси техноглобалізму та фінансової глобалізації.

Вагоме місце у монографії посідає обґрунтування напрямів інституціоналізації глобального антициклічного менеджменту. Зокрема, оцінивши ефективність сучасного інструментарію регулювання циклів ділової активності, автори визначили контури глобальної інституційної архітектури, механізми регулювання глобальних фінансових дисбалансів та компетенції глобальних інститутів регулювання соціальних асиметрій.

Монографія має науково-практичне значення і для України, оскільки в ній визначено вплив глобальної економічної кризи на економіку України у її галузево-секторальному вимірі, здійснено аналіз циклічності ділової активності та визначено національні пріоритети антициклічного регулювання економіки нашої держави. Доведено, що в сучасних умовах існує нагальна потреба у розробленні й реалізації інноваційних технологій державного управління для мінімізації вразливості національної економіки до негативних впливів глобалізації та розвитку конкурентоспроможності у контексті прогресивних її викликів.

Розділ 1

ЦИКЛІЧНО-НЕРІВНОМІРНИЙ ХАРАКТЕР РОЗВИТКУ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ РИНКОВОЇ СИСТЕМИ

1.1. Теорія циклічно-нерівномірного розвитку капіталістичної ринкової системи

В основі розвитку капіталістичної ринкової системи лежить дія об'єктивних економічних законів, які розкривають сутність та еволюцію притаманних їй суперечностей, через розв'язання котрих здійснюється перехід системи до якісно нового рівня. Це концентровано виражається у законі нагромадження капіталу — загальному економічному законі капіталістичного способу виробництва, який виявляє внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між збільшенням масштабів та якісним удосконаленням структури капіталістичного нагромадження, зростанням на цій основі суспільної продуктивності праці, з одного боку, і збільшенням національного багатства, поліпшенням його якості й підвищенням життєвого рівня населення — з другого. А загальними формами економічного розвитку, що підтверджують його суперечливий характер, є нерівномірність та циклічність, які проявляються у висуванні на певному етапі розвитку капіталізму у число авангардних одних господарських ланок за одночасного відставання інших та періодичній зміні його технологічного базису.

Циклічно-нерівномірний характер розвитку властивий відкритим економічним системам будь-якого рівня (мікро-, мезо-, макро, мета- та мегарівня) і зумовлений різношвидкісним прогресом їх окремих елементів у межах підприємств, галузей, сфер національної економіки країн, а також у масштабах світового господарства та його окремих регіонів, що призводить за повного вичерпання потенціалу старих економічних структур до їх системних трансформацій. Це свідчить про завершення одного економічного циклу і перехід до наступного.

Світовий досвід демонструє, що розвиток капіталістичної ринкової системи завжди характеризувався нерівномірною динамікою прогресу її підсистем як закономірного результату поглиблення міжнародного поділу праці, різноінтенсивності процесу галузевого й територіального нагромадження капіталу та впливу економічних, технологічних, демографічних, природних та інституційних чинників.

На думку Алана Грінспена, багаторічного керівника Федеральної резервної системи (ФРС) США, можна виокремити три головні фактори, від яких залежить глобальне зростання: 1) рівень внутрішньої конкуренції і, що важливо, насамперед для країн, що розвиваються, відкритості для торгівлі та інтеграції з рештою країн світу; 2) якість внутрішніх інститутів, які складають основу економіки; 3) здатність тих, хто визначає політику, забезпечувати макроекономічну стабільність. [Грінспен А. *Епоха потрясений: Проблемы и перспективы мировой финансовой системы* / Алан Гринспен; Пер. с англ. — 2-е издание, дополнение. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2009. — 249 с.]

Нерівномірність економічного розвитку характеризується, по-перше, постійно наявним дисбалансом між зростаючими можливостями виробництва і обмеженістю платоспроможного попиту споживачів; по-друге, стихійністю суспільного виробництва, тобто відсутністю свідомої підтримки його пропорційності та плановірності діяльності суб'єктів господарювання, коли встановлення рівноваги економічної системи відбувається лише через коливання ділової кон'юнктури та постійно повторювані економічні кризи. Економічна криза, будучи однією з фаз економічного циклу, зумовлена конкурентною боротьбою між продуцентами товарів і послуг за найвигідніші умови виробництва і максимальні прибутки, яскраво проявляється в порушенні системи народногосподарських зв'язків унаслідок гіпертрофованого розвитку високорентабельних виробництв та випереджального порівняно з іншими секторами економіки нагромадження в них капіталу.

На думку А. Гальчинського, «циклічність пов'язується не з кількісними, а з якісними змінами амплітуди розвитку, визначає відмінності між поняттям «зростання», «кругообіг» і «розвиток», під яким розуміється дискретний розвиток із запереченням «старого» і становленням якісно нового¹.

Наукове осмислення нерівномірності економічного розвитку як багатозначного та багатогранного процесу, що охоплює різнорівневі перманентні трансформації економічних систем, через призму основних компонентів його філософії — джерел, механізму та векторної спрямованості — фактично бере свій початок із зародження наприкінці XV ст. капіталістичних відносин. З цього часу вона стає об'єктом наукових інтересів багатьох дослідників, котрі, виходячи з діючих на кожному історичному етапі джерел, рушійних сил і тенденцій економічного прогресу, робили спроби оцінити позиції різних країн у системі міжнародного поділу праці та диференціювати їх за критерієм соціально-економічного розвитку.

¹ Гальчинський А. С. *Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій.* — К.: АДЕФ-Україна. — 2010. — С. 127—128.

Так, у межах теоретичних підходів меркантилізму чинники, що зумовлюють різношвидкісну динаміку економічного розвитку країн світу та відмінності в їхньому міжнародному економічному статусі, розкриваються у працях Т. Мена, А. Монкретьєна, Д. Лоу, А. Серра, В. Стаффорда, Г. Скарuffі, А. Джевонезі, С. Фортрея, Д. Стюарта, Дж. Юма та інших мислителів². Їхнє економічне вчення, яке ґрунтується на закономірностях зростання капіталів у міжнародній торгівлі та протекціоністській політиці держав у зовнішньоторговельній сфері, пояснює країнову нерівномірність економічного розвитку через призму диференціації у нагромадженні торговельного капіталу в межах світового господарства та різнорівневого характеру залучення держав у міжнародні торговельні відносини.

З дальшим розвитком капіталістичних відносин основні положення меркантилізму щодо пояснення нерівномірності економічного розвитку країн та чинників, що спричиняють різношвидкісний прогрес національних економік, потребували додаткового обґрунтування. Це зумовлювалося тим, що меркантилістський аналіз нерівномірності провадився в межах звуженого «формату» сфери обігу.

Тож на новий теоретичний рівень проблему нерівномірності економічного розвитку було піднесено у класичній політекономії, а саме через перенесення її аналізу у сферу виробництва і трактування через призму диспропорцій у нагромадженні багатства, хоч і з суттєвими відмінностями щодо його критеріїв. Зокрема, У. Петті, як основоположник трудової теорії вартості, нерівномірність економічного розвитку опосередковано визначав через різнорівневий характер нагромадження багатства, створеного у сільському господарстві; П. Буагільбер — через нерівномірність нагромадження багатства, створеного у сфері виробництва; Ф. Кене — через країнові диспропорції в обсягах виробництва «чистого продукту» як надлишку продукції, одержаного у сільському господарстві понад витрати виробництва; Ж. Тюрго — через нерівномірність нагромадження вартості, створеної промисловими, торговельними й позичковими капіталістами країн та ін.

Впритул наблизились до наукового уявлення про сутність нерівномірності економічного розвитку країн А. Сміт та Д. Рікардо, які, досліджуючи фактори економічного прогресу різних держав і зростання на цій основі добробуту їхніх громадян, обґрунтували принципи абсолютних та відносних переваг країн у міжнародній торгівлі. У своїй фундаментальній

² Див. детальніше: *Montchretien A. Et L'Economie Politique Nationale.* — P., 1952; *Titmus C. J. The Influence of Montchretien's Ecossoise Upon French Classical Tragedies with Subjects from English History // French Studies,* 1956. — X. — P. 224—230; *Spiegel H. W. The Growth of Economic Thought.* Third Edition, 1991. — P. 93—118; *Heckscher E. Mercantilism.* — L., 1935; Економічна енциклопедія: У 3 т. Т. 2 / відп. ред. С. В. Мочерний. — К.: Вид. центр «Академія», 2001. — С. 323—324; Історія економічних вчень: підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін.; з ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 41—54.

праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» А. Сміт головною передумовою динамізації економічного прогресу держав визначає зростання продуктивності праці їхньої робочої сили, яка прямо залежить від ефективності участі країн у системі міжнародного поділу праці та свободи конкуренції (так званого «природного порядку»).

Відтоді у світовій економічній науці дедалі наполегливіше починає утверджуватися ідея щодо економічної доцільності всебічного розвитку зовнішньоторговельних відносин країн, які формують матеріальну базу для зростання економічного добробуту їхніх громадян. Найконструктивнішим елементом з позицій сучасності є прогностичне визначення А. Смітом ключової ролі у суспільному розвитку освітньо-кваліфікаційного рівня робочої сили, який, на думку вченого, можна розглядати «з того самого погляду, як і машини та знаряддя виробництва, котрі скорочують або полегшують працю та, хоч і потребують певних витрат, але повертають ці витрати разом із прибутком»³.

Теорія абсолютних переваг дістала свого дальшого розвитку в праці Д. Рікардо «Основи політичної економії та оподаткування», де з-поміж факторів економічного розвитку країн учений виокремив ключові — мобілізацію їхнього національного економічного потенціалу на найбільш ефективних виробництвах та нарощування обсягів експорту вітчизняної продукції на світові ринки, що підтверджується всіма подальшими етапами економічної історії людства. Виходячи з цього, рікардіанське визначення сутності нерівномірності економічного розвитку держав полягає у країнових відмінностях щодо відносного рівня витрат на виробництво товарів незалежно від їхнього абсолютного розміру.

Розвиваючи теоретичні напрацювання А. Сміта щодо вагомого впливу освітньо-кваліфікаційного рівня робочої сили на динаміку національного економічного розвитку, Д. Рікардо виявив суттєві причинно-наслідкові зв'язки між економічним відставанням країн та «браком освіти в усіх верствах народу»⁴ та довів необхідність приведення рівня заробітної плати працівників у відповідність до їхніх здібностей до праці, а також сукупних витрат на освіту і навчання. Тобто ще в той час учений приділяв значну увагу проблемі посилення стимулів до інноваційної праці з боку суспільства.

У першій половині ХІХ ст. класичні ідеї адаптувалися різними авторами для розв'язання теоретичних і практичних проблем соціально-економічного розвитку їхніх національних держав, що відбилось у теоретичних розробках представників класичної політекономії нової хви-

³ *Сміт А.* Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Сміт. — М. : Соцэкгиз, 1962. — С. 235.

⁴ *Рікардо Д.* Сочинения. — Т. 1. / Д. Рікардо. — М., 1995. — С. 89.

лі: Ж. Б. Сея, Н. Сеніора, Дж. Мілля, Т. Мальтуса, Д. Мак-Куллоха, Ф. Бастіа, Г. Кері та інших⁵. Головною заслугою цих учених стало не тільки збереження класичної традиції дослідження нерівномірності економічного розвитку країн через призму промислового виробництва та диспропорцій у нагромадженні ними багатства, а й суттєве розширення системи факторів, які зумовлюють різношвидкісну динаміку економічного розвитку держав та визначають різний їх статус на економічній карті світу. Так, французький економіст Ж. Б. Сей серед причин асинхронності економічного розвитку країн виокремлював ключову — нерівномірність нагромадження ними чинників виробництва (людського, капітального та земельного); Дж. Мілля та Д. Мак-Куллох — відмінності показників експорту країнами однотипних товарів на зарубіжні ринки (навіть за браку порівняльних переваг у їх виробництві); Т. Мальтус — різношвидкісний характер процесу відтворення населення держав відносно зростання кількості споживчих благ у суспільстві тощо.

Проте найбільш значущими у дослідженні нерівномірності економічного розвитку стали на той час теоретичні розробки англійського економіста Н. Сеніора, який асинхронність та диспропорційність економічного прогресу держав аналізував через призму монополізації виробництва. Так, стверджуючи, що монопольне володіння передовими досягненнями у виробництві приводить до одержання надприбутків, учений виокремив у системі чинників, які зумовлюють нерівномірність економічного розвитку держав, рівень їх технологічного розвитку. І хоч у працях Н. Сеніора ці теоретичні положення не дістали достатньо глибокого обґрунтування, проте вони заклали підґрунтя аналізу нерівномірності економічного розвитку через систему технологічних чинників і набули дальшого розвитку в працях багатьох учених.

Позитивна роль класичної політекономії у тлумаченні нерівномірності економічного розвитку вбачається нами передусім у її універсальності, що забезпечує можливості її використання для оцінювання міжнародного економічного статусу будь-якої країни. Крім того, характерне для класиків пояснення природи економічного розвитку країн та чинників зростання добробуту їхніх громадян через призму нагромадження капіталу заклало методологічні засади багатьох сучасних теорій економічного розвитку і стало наріжним каменем дальших науко-

⁵ Див. детальніше: *Say J. B. Cours complet d'economie politique pratique.* — P., 1926; *Bastiat F. Harmonies of Political Economy.* — Edinburgh, 1880; *Carey H. C. The Principles of Social Science.* — Philadelphia, 1985; *Mill S. Principles of Political Economy.* — L., 1900; *Senior N. W. Political Economy.* — London, 1850; *Malthus T. R. Principles of Political Economy.* — Pickering, 1836; *Сэй Ж. Б. Трактат политической экономики / Ж. Б. Сей.* — М., 1986; *Милль Дж. С. Основы политической экономики : в 2 т. / Дж. Милль.* — М. : Прогресс, 1980; *Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения / Т. Мальтус.* — М., 1993; *Історія економічних вчень: підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін. ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко.* — К. : КНЕУ, 2001. — С. 89—139.

вих розробок з дослідження його нерівномірності на державному, регіональному та глобальному рівнях.

Разом з тим класичні теорії, які впливали з вихідного методологічного засновку вчених щодо незмінності рівня витрат національного виробництва та наділеності країни виробничими чинниками, повної зайнятості трудових ресурсів та відсутності міждержавного переміщення чинників виробництва, мали цілу низку обмежень, які необхідно було враховувати в дослідженні нерівномірності економічного розвитку. Адже, як показав світовий досвід, практично всі класичні теорії виявилися неспроможними пояснити феномен нівелювання рівнів соціально-економічного розвитку країн на основі випереджальної динаміки наукомістких секторів, зростання рівня міжнародного усупільнення виробництва, а також активізації міждержавного торговельного, інвестиційного та інноваційного співробітництва.

Що стосується теорії економічних циклів, то формування їх цілісної концепції бере свій початок з XIX ст., чому передувало вивчення природи економічних криз, які набули регулярності з 1825 р. Дана концепція виявила таку закономірність розвитку економічної системи суспільства, як її циклічність унаслідок періодичного порушення економічної рівноваги і переходу до формування нової. Було встановлено, що економічна рівновага є дискретною, а економічний розвиток циклічним. Тож саме циклічно-нерівномірний розвиток суспільного відтворення виражає його динаміку.

Так, за період з 1825 р. до середини 90-х рр. XX ст. відбулись 22 цикли, кожен з яких складався з чотирьох фаз: криза, депресія, поживлення та піднесення. Оскільки головною фазою циклу є криза, то саме з'ясування причин її виникнення значною мірою розкриває головну причину циклічності розвитку економіки. З часу першої економічної кризи представники різних напрямів і шкіл політичної економії, а згодом економічної науки намагаються з'ясувати причини циклічного характеру виробництва і насамперед криз, а також виробити рекомендації для їх усунення.

Серед перших наукових розробок у цій сфері є дослідження англійських вчених У. Гершела, Т. Мальтуса, Дж. Вейда, С. Ракета, К. Хайда. Так, саме У. Гершел вперше виявив феномен економічних циклів, а перші згадки про циклічність, в основі якої лежать ендогенні чинники, зустрічаємо у працях Т. Мальтуса, зокрема у «Принципах політичної економії». Причини циклічних економічних коливань вчений вбачав у неефективному розподілі суспільного продукту, внаслідок чого виникали проблеми реалізації виготовленої продукції, які і призводили до періодичних повторень торговельних криз. У свою чергу Дж. Вейд у праці «Історія середніх та робітничих класів» також показав, що циклічність найбільшою мірою проявляє себе у торговельній сфері.

Англійські дослідники Т. Тук і У. Н'юмарч доводили, що кризи і пере-виробництво є лише епізодами, або окремими фазами, більш значних за масштабами економічних процесів, запропонувавши власні теоретичні підходи до їх пояснення. Ними було обґрунтовано, що кожна наступна фаза циклу ділової активності генерується у попередніх і тим самим формуються засади циклічного підходу до аналізу економічної динаміки. Тож саме у працях економістів XIX ст. було закладено наукове підґрунтя для аналізу економічних циклів, вони почали трактуватися не як звичайне чергування періодів зростання та спаду в економіці країн, а як ендогенно зумовлений, генетично відтворюваний процес ділової активності.

Незважаючи на постійну увагу, що їй приділяли науковці проблемам циклічно-нерівномірного розвитку капіталістичної ринкової системи, чітких визначень категорій «нерівномірність економічного розвитку» та «циклічність економічного розвитку» не існувало практично до кінця XIX ст. У цей період дослідження даної проблематики було своєрідною реакцією науковців на фундаментальні зміни, що відбулися тоді на політико-економічній карті світу: перехід розвинутих країн до монополістичної стадії розвитку капіталізму; прискорення темпів нагромадження ними багатства й посилення географічної нерівномірності в його розподілі; активізація участі торговельно-промислових підприємств та інвестиційних банків у процесах концентрації і централізації капіталу; формування колоніальної системи імперіалізму; завершення економічного й територіального поділу світу, а також утвердження панування капіталізму у світовій економічній системі.

Не випадково, що першою науковою теорією у трактуванні природи циклічно-нерівномірного розвитку капіталістичної ринкової системи став марксизм (кінець XIX — початок XX ст.). Дана проблематика дістала найглибшого розроблення в теорії капіталістичного нагромадження К. Маркса, якою було закладено підвалини дослідження нерівномірності економічного розвитку на внутрішньодержавному та між-регіональному рівнях. Учений пов'язав цю теорію з диспропорційністю міжгалузевого та територіального нагромадження капіталу. На його думку, будучи обумовленою різним рівнем наділеності галузей і територій необхідними природними, людськими, фінансовими й технологічними ресурсами, така диспропорційність унеможливорює одночасний, пропорційний розподіл капіталу в галузевому та територіальному розрізах та спричиняє стрибкоподібність, асинхронність та різношвидкісну динаміку різних ланок суспільного виробництва.

У К. Маркса була своя система поглядів не тільки на причини нерівномірності економічного розвитку, а й на саму її природу, яка впливає із суперечності між суспільним характером виробництва і капіталістичним характером привласнення його результатів та проявляється у

диспропорційності між виробництвом і споживанням, а також між організацією виробництва на окремому підприємстві та відсутністю такої організації в усьому суспільстві (або анархією виробництва). На думку вченого, саме відсутність планованості у діяльності суб'єктів господарювання унеможливує свідому підтримку оптимальних пропорцій народного господарства, оскільки приватна власність на засоби виробництва зумовлює специфічний, нерівномірний характер розвитку капіталістичного способу виробництва та неможливість ведення господарства відповідно до потреб та інтересів усього суспільства.

Розвиваючи теорію промислових циклів і економічних криз, К. Маркс зазначав, що матеріальною основою періодичності криз є масове оновлення основного капіталу, тобто зміна технологічного укладу. Враховуючи роль технічного прогресу і рівня монополізації економіки, вчений також передбачив тенденцію до скорочення тривалості кожного наступного економічного циклу, яка підтвердилась усіма наступними етапами економічної історії людства.

В. Ленін, у свою чергу, розглядає нерівномірність економічного розвитку країн уже з погляду поділу світового економічного простору між великими монополіями. У своїй праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» він зазначав, що в епоху імперіалізму саме монополії ділять між собою світовий економічний простір та стануть рушійною силою поглиблення диспропорційності економічного розвитку країн з причин загострення конкурентної боротьби за джерела сировини, ринки збуту, господарську територію та сфери прибуткового вкладення капіталу. «...за капіталізму, — писав він, — неможливою є інша основа для розподілу сфер впливу, інтересів, колоній та ін., ніж урахування сили учасників розподілу, сили загальноекономічної, фінансової, військової та ін. А сила змінюється неоднаково у цих учасників, оскільки рівномірного розвитку окремих підприємств, трестів, галузей промисловості та країн за капіталізму бути не може»⁶.

І лише згодом інші економісти — послідовники марксизму, доповнюючи його положення, зауважували, що нівелювання нерівномірності в економічному розвитку індустріальних країн після Першої світової війни визначальною мірою пояснювалося практично необмеженими фінансовими й організаційними можливостями монополій щодо міждержавного та міжгалузевого переливу капіталу. Крім того, практично всі неомарксистичні наголошували на прогресивній природі нерівномірності економічного розвитку країн та позитивних наслідках капіталістичної експлуатації для економік відсталих країн, котрі матеріалізуються у зростанні обсягів надходження іноземного капіталу в їхні національні економіки та переході цих держав на вищий рівень економічного розвитку.

⁶ *Ленін В. І.* Полн. собр. соч. — 5-е изд.. Т. 27 / В. И. Ленин. — С. 417.

Саме В. Ленін уперше сформулював закон нерівномірності економічного і політичного розвитку країн в епоху імперіалізму, зміст якого полягає в тому, що природні й неминучі диференціації в економічному і політичному розвитку різних країн, з одного боку, стають джерелом загострення міжнародних суперечностей та конфліктів, а з другого — визначають різний рівень готовності держав до соціалістичної революції. Як впливає з такого формулювання сутності закону, В. Ленін мав на меті насамперед політичну складову — обґрунтування можливості перемоги соціалізму в окремо взятій країні. Не випадково, що в радянській літературі дія закону нерівномірності економічного розвитку поширювалася лише на капіталістичну систему світового господарства, тоді як для соціалістичної системи об'єктивним економічним законом було визнано закон планомірного, пропорційного розвитку суспільства.

«Капіталістичне виробництво, — зауважував В. Ленін, — не може розвиватись інакше, як стрибками: два кроки вперед і крок (а інколи і цілих два) назад». Це і підтверджує, на його думку, циклічність капіталістичного виробництва. Разом з тим, він пов'язував циклічні кризи з новим їх поштовхом до прискорення монополізації економіки на рубежі ХІХ і ХХ ст. Ця теза В.Леніна знайшла підтвердження після кризи 1929—1933 рр. у США, яка стала відправною точкою переходу монополістичного капіталізму у стадію державного-монополістичного.

Хоча сам В. Ленін був переконаний, що він розвинув теорію соціалістичних революцій К. Маркса та Ф. Енгельса відповідно до нових історичних умов, проте у своїй основі вона суперечить засадам марксизму. Адже його попередники вважали, що така революція повинна була б одночасно охопити всі розвинуті країни світу (принаймні Англію, Францію, Німеччину та Америку), в яких продуктивні сили досягли настільки високого рівня розвитку, що діючі виробничі відносини (у своїй ключовій компоненті — відносинах економічної власності) ставали гальмом суспільного прогресу. Виходячи з цього, лише соціалістична революція, на думку марксистів, могла б стати дієвим інструментом розв'язання цієї суперечності, що відображає дію відкритого К. Марксом закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил. І, як показує світовий досвід, усі розвинуті країни світу прийшли до цього еволюційним шляхом через демократизацію відносин економічної власності, широке запровадження її акціонерних форм та долучення дедалі більших верств населення до володіння власністю. Як результат — у другій половині ХХ ст. набула усталеності тенденція щодо соціалізації західних суспільств та посилення соціальної компоненти у стратегіях економічного розвитку країн — лідерів світового господарства.

Методологічна цінність марксистського підходу в дослідженні циклічно-нерівномірного характеру розвитку капіталістичної ринкової си-

стеми полягає передусім у його незаперечній діалектичній логічності, внутрішній цілісності та значному прогностичному потенціалі. Саме марксизм уперше дослідив вплив монополізації, транснаціоналізації та науково-технічного прогресу на економічний і політичний розвиток країн та їхні позиції у системі міжнародного поділу праці. Уявляючи цивілізаційний процес як послідовну зміну суспільно-економічних формацій, марксистичні досліджували і відповідні зміни, котрі відбувались у системі чинників та формах прояву циклічно-нерівномірного характеру економічного розвитку країн. Не можна не відзначити і важливого значення узагальнення марксизмом історії розвитку діалектичної думки та формулювання принципів діалектичної логіки як необхідного елементу методології соціально-економічного пізнання.

Проте «вузький» ідеологічний формат марксизму та абсолютизація ним ідеї класової боротьби суттєво обмежують аналітичні рамки дослідження нерівномірності соціально-економічного розвитку країн світового господарства. Крім того, він не враховував можливості формування нових центрів світового економічного суперництва, нівелювання нерівномірності економічного розвитку країн у процесі глобалізації та трансформації класової структури суспільства. А саме ці обставини, як переконує світовий досвід, суттєво скоригували уявлення про сучасну природу та характер циклічно-нерівномірного економічного розвитку.

Технічна революція кінця XIX — початку XX ст., на базі якої у розвинутих капіталістичних країнах почав формуватися третій технологічний уклад, зумовила якісне оновлення технологічної основи суспільного виробництва, радикальні інноваційні зрушення у світовій економіці, підвищення продуктивності праці, а тому потребувала суттєвої модернізації понятійного апарату концепції циклічно-нерівномірного характеру економічного розвитку країн. Через це дальший розвиток наукових досліджень у цій сфері пов'язується з еволюційною економічною теорією, яку найглибше розробили у своїх працях Й. Шумпетер, М. Кондратьєв, Г. Кассель, А. Кляйнкнехт, Г. Хаберлер, С. Кузнець, Е. Менсфілд, Г. Менш, Д. Сахал та інші⁷. Аналізуючи причини динамічних змін в економічному розвитку країн та їхньої міжнародної переди-

⁷ Див. детальніше: *Cassel G. Theory of Social Economy.* — Stockholm: Kercourt, Brece, and Company, 1932. *Kuznets Simon. Modern Economic Growth: Rate, Structure, and Spread.* — New Haven: Yale University Press. — 1966; *Kleinknecht A. and Ter Wengel. The Myth of Economic Globalization// Cambridge Journal of Economics.* — 1998. — № 22. —Р. 637—647; *Mansfield E. The Economics of Technological Change.* — N.Y., 1968; *Sahal D. Patterns of Technological Innovation.* — L. etc., 1981; *Haberler G. Prosperity and Depression. A Theoretical Analysis of Cyclical Movements.* L., 1958; *Шумпетер И. Теория экономического развития : Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и циклов конъюнктуры / И. Шумпетер.* — М. : Прогресс, 1983; *Шумпетер И. Капитализм, социализм и демократия / И. Шумпетер.* — М. : Экономика, 1995; *Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения / Н. Д. Кондратьев.* — М. : Экономика, 2002.; *Кондратьев Н.Д. Избр. соч. / Н. Д. Кондратьев.* — М. : Экономика, 1993.

спозиції, ці вчені основну увагу сконцентрували на інноваційному компоненті суспільного розвитку. Виходячи з такого методологічного засновку, нерівномірність економічного розвитку в трактуванні еволюційної економічної теорії є закономірним результатом наявних крайнових диференціацій в опануванні інноваційною моделлю економічного розвитку.

Тогочасні дослідники циклічності економічного розвитку сформували низку наукових шкіл у дослідженні економічних циклів — так званих «Континентальної» (Continental) та «Англо-американської» (Anglo-American) традицій (traditions). Так, представники «Континентальної традиції», або загальної теорії кон'юнктури, до яких належать Дж. Кітчин, К. Жугляр, К. Райт, М. Туган-Барановський, К. Віксель, Д. Гобсон, Й. Шумпетер, А. Шпітгоф, Г. Кассель, Д. Робертсон, В. Фостер, В. Хетчінгс, М. Кондратьєв, Ф. Хайєк, Р. Фріш, Є. Слуцький, С. Кузнець,⁸ стверджували, що в основі нерівномірного економічного зростання країн лежать реальні (немонетарного характеру) чинники, зокрема радикальні інноваційні зрушення, технологічні зміни, інвестиції. При цьому макроекономічна рівновага порушується на горизонтальному рівні унаслідок диспропорцій у реальних секторах економіки (промисловість, сільське господарство тощо).

На відміну від «Континентальної традиції», представники «Англо-американської», або загальної теорії бізнес-циклів, до яких належать такі економісти, як Дж. Міль, В. Джевонс, А. Маршал, І. Фішер, В. Беверідж, А. Афталіон, Р. Хоутрі, Д. Кларк, А. Пігу,⁹ здебільшого фокусували увагу на зовнішніх чинниках економічних циклів (психологія людей, монетарна система, зовнішні шоки), тобто таких, які не мають прямого відношення до реальної економіки, і віддавали перевагу емпіричним дослідженням (У. Мітчелл, А. Бернс). Макроекономічні диспропорції розглядалися цими дослідниками на вертикальному рівні — крізь механізм координації економічної системи в часі. Принциповим моментом «Континентальної традиції» є розмежування економічних циклів за функціональним критерієм і виділення на цій основі так званих «циклів Кітчичина» (з періодом 3—4 роки), «циклів Жугляра»

⁸ Див. детальніше: Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М. И. Туган-Барановский ; НАН Украины ; Объединенный ин-т экономики / науч. ред. Т.И. Деревянкин, вступ. ст. Л.П. Горкиной. — 2-е изд., перераб. — К. : Наук. думка, 2004. — 368 с.; Шумпетер Й. А. Теория экономического развития ; Капитализм, социализм и демократия / Й. А. Шумпетер / пер. с нем., англ. В. С. Автономова. — М. : Эксмо, 2008. — 863 с.; Волянський Ю. Л. Нобелевские лауреаты Слобожанщины : И.И.Мечников, Л.Д.Ландау, С.Кузнец / Й.А.Шумпетер. — Х. : Факт, 2005. — 295 с.

⁹ Див. детальніше: Джевонс У. С. Деньги и механизм обмена: пер. с англ. / У. Джевонс. — Челябинск : Социум, 2006. — 179 с.; Маршалл А. Принципы экономической науки : Реферат підручника / Референт-уклад. В. М. Фещенко. — К. : АДС «УМКЦентр», 2001. — 216 с.; Фишер И. Покупательная сила денег / Академия народного хозяйства при Правительстве РФ / И. Фишер. — М. : Дело, 2001. — 319с.; Burns Arthur F., Mitchell Wesley C. Measuring Business Cycles // NBER Studies in Business Cycles (New York, National Bureau of Economic Research). — 1946. — No. 2. — 590 p.

(тривалістю 7—11 років), «циклів Кузнеця» (17—18 років). У результаті дослідження природи коротких і середніх ділових циклів вченими, зокрема Х. Кларком, В. Джевонсом, А. Гельфандом (Парвусом) та Я. Гельдереном, було виявлено, що тенденції їх появи та перебігу перебувають під впливом загальних трендів економічного розвитку країн.

Й. Шумпетер, відкинувши неокласичні уявлення про економічний розвиток як поступовий, лінійний процес, переконливо довів, що зростання національного продукту країн завжди відбувається у формі дисгармонійних стрибків у результаті освоєння ними принципово нових інноваційних проектів. Проте найважливішим з погляду розуміння природи нерівномірності економічного розвитку країн є висновок Й. Шумпетера про суперечливий та асинхронний характер науково-технічного прогресу. Досліджуючи параметри рівноваги економічної системи, учений вказував на іманентну їй диспропорційність розвитку різних секторів через періодичну концентрацію в них низки важливих нововведень ыз формуванням сприятливого середовища для їх масового впровадження у виробництво.

При цьому доводилося, що реалізація будь-якого значного нововведення зумовлює поглиблення розриву в нормі прибутків підприємств-інноваторів та решти суб'єктів господарювання, приводить до формування «нових» секторів економіки та інтенсифікує процеси нагромадження в них інвестиційного капіталу. Саме це визначає циклічний характер розвитку економіки та постійну зміну пріоритетності її галузей. Ідеї Й. Шумпетера не втратили своєї актуальності й сьогодні. Адже глобальну економічну кризу 2007—2009 рр. багато вчених пов'язують саме з неконтрольованим нарощуванням інновацій у фінансовій сфері (у формі похідних фінансових інструментів), що призвело до фіктивного нагромадження капіталу.

Слід зазначити, що інноваційна теорія економічного розвитку належить до теорій економічних циклів, які пояснюють закономірності взаємозв'язаного функціонування національних та світової економічних систем через призму асинхронності функціонування їхніх підсистем. Фундаментальні основи теорії циклів були розроблені всесвітньо визнаним ученим-економістом М. Кондратьєвим, який виявив взаємозв'язок статичного та циклічно-динамічного розвитку економічної системи та його вплив на суспільний розвиток; обґрунтував незворотність кризових фаз у динаміці економічних циклів, проаналізував їхню структуру й наслідки; визначив рушійні сили великих циклів кон'юнктури та їхній взаємозв'язок з середньостроковими циклами; а також обґрунтував визначальну роль інновацій у зміні великих циклів. Він установив, що за наявності в країні критичної маси науково-технічних відкриттів та необхідних інституційних умов їхнього упро-

вадження у виробництво «перед початком підвищувальної хвилі великого циклу ... спостерігається значна зміна основних умов господарського життя суспільства. Ці зміни матеріалізуються в глибоких змінах техніки виробництва й обміну, яким, у свою чергу, передують значні технологічні винаходи і відкриття»¹⁰.

Саме М. Кондратьєву належить відкриття довгих циклів економічної динаміки, з якими пов'язані зміни в економічній системі суспільства, а отже, і в соціальних процесах. Вони тривають 50 років і зумовлені процесом якісних змін базисних поколінь і технологій, транспортних засобів, великих споруд тощо у провідних галузях економіки. М. Кондратьєв виокремив такі цикли: 1789—1849 рр. (перший довгий цикл); 1849—1896 рр. (другий довгий цикл) і назвав початок третього великого циклу (1896 р.), який, на думку російського економіста С. Меншикова, завершився у 1938 р. Четвертий довгий цикл через Другу світову війну розпочався у 1952 р. і завершився наприкінці 1990-х рр. У його межах спостерігалось понад 100 рецесій з різною тривалістю і ступенем порушення рівноваги економічної системи, що відображало вплив коротких і середніх економічних циклів та їх модифікацій: кризи відбувалися дедалі частіше, замість надвиробництва товарів спостерігалось надвиробництво капіталу, послаблювалась цінова дискредитація, скорочувались фази депресії (рецесії) і подовжувались фази поживлення й піднесення тощо. У другій половині ХХ ст. це було наслідком, з одного боку, технологічної модернізації економік розвинутих країн, становленням інноваційного менеджменту, зростаючою інтернаціоналізацією бізнесу, а з другого, — досить ефективною політикою державного антициклічного фіскально-монетарного регулювання: зниження відсоткової ставки, норми обов'язкових банківських резервів, податків на прибутки підприємств і доходи громадян, збільшення частки державних витрат з метою стимулювання інноваційної діяльності, стимулювання соціального будівництва тощо.

З погляду об'єкта дослідження основні положення теорії економічних циклів, що пояснюють природу різношвидкісної динаміки економічного розвитку країн та неможливість досягнення світової економічної рівноваги, з позицій їхнього теоретичного базису та практичного застосування, можна узагальнити таким чином:

по-перше, в основі диспропорційності економічного розвитку країн лежать різношвидкісний режим та розбіжність циклів періодично повторюваного інноваційного оновлення їхніх національних економічних систем;

по-друге, розвиток національних економічних систем має чітко виражений асинхронний характер, коли після періоду їх оновлення йде

¹⁰ Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения / Н.Д. Кондратьев. — М. : Экономика, 2002. — С. 320—321.

період поступового, рівномірного розвитку доти, доки не буде вичерпано його потенціал та не завершиться еволюційне вдосконалення економічних систем;

по-третє, інноваційна діяльність розвивається нерівномірно-циклічно, коли висхідні хвилі інноваційної активності змінюються спадами на різних фазах циклів — середньострокових та довгострокових (Кондратьєвських) і надстрокових (цивілізаційних);

по-четверте, динаміка інноваційної активності в суспільстві характеризується взаємовпливом інноваційних циклів різної тривалості. Як доводить світовий досвід, приблизно раз на десятиліття у провідних країнах світу та галузях відбувається зміна поколінь техніки і технологій, раз у півстоліття — зміна панівних технологічних укладів, раз у кілька століть — зміна технологічних способів виробництва;

по-п'яте, економічні, соціальні та інституційні трансформації суспільства характеризуються власними інноваційними циклами. За умов їх синхронізації суспільство зазнає системних трансформацій, які на сьогодні вже набули глобального характеру.

Незважаючи на складну природу циклічних економічних коливань, вони передусім відображають хронологічний перебіг ділової активності у країнах. Реальні факти економічної історії доводять, що ті держави, які могли ефективно розпоряджатися власними ресурсами, створювали умови для підвищення продуктивності праці, розвивали торгівлю, у результаті нарощували економічний потенціал країни. Вчені упродовж ХІХ ст. називали такі періоди сприятливими (задовільними) економічними умовами, або процвітанням (*prosperity*). Погіршення економічних умов означало настання депресії (*depression*), а трансформаційний етап від процвітання до депресії дістав назву «криза».

Враховуючи, що в індустріальних країнах світу економічні кризи протягом ХХ ст. здебільшого не мали катастрофічних наслідків для економіки (окрім Великої депресії 1929—1933 рр.), у західній науковій літературі з метою якісної характеристики періодів зниження ділової активності економісти стали оперувати терміном «реcesія» (*recession*). Так, американський макроаналітик В. Торп, у працях якого було закладено підвалини періодизації (датування) економічних циклів, ще у 1930-х рр. використовував такі понятійні категорії, як «повільна реcesія, реcesія, м'яка депресія, депресія, глибока депресія, спадаюча депресія, пожвавлення, помірне процвітання, процвітання»¹¹. Згідно із цим підходом, перехідний проміжок часу від реcesії до процвітання називається відновленням (*recovery*), або пожвавленням (*revival*), при

¹¹ *Thorp Willard L. The Depression as Depicted by Business Annals // National Bureau of Economic Research, Inc. News Bulletin No. 43. — 1932. — September. — P. 7.*

цьому фази депресії, як показує досвід високорозвинутих держав світу, в економічному циклі може і не бути.

Радикальні інноваційні зрушення у світовій і підвищення продуктивності праці в національних економіках, нарощення міжнародної конкурентоспроможності держав з часом потребували оновлення понятійного апарату концепції економічних циклів. У результаті висхідні й нисхідні напрями зміни ділової активності у країнах відповідно дістали назви «фаза розширення» (expansion phase) та «фаза скорочення» (contraction phase). Відхилення від загального тренду економічного зростання, які періодично повторювались, почали класифікуватись як «цикли зростання» (growth cycles). На нашу думку, цілком справедливо вважати наведені вище понятійні характеристики достатніми для емпіричного аналізу економічних циклів.

Розглядаючи еволюцію форм циклічного розвитку капіталістичної економіки, варто відзначити, що починаючи із ХХ ст. «торговельні» цикли трансформуються у «промислові», що безпосередньо пов'язані з об'єктивними чинниками індустріального виробництва. Відомий шведський економіст Г. Кассель у першому виданні своєї праці «Теорія соціальної економіки», яка великою мірою присвячена дослідженню торговельно-промислових циклів, також виокремлював ранні (до 1870 р.) торговельні кризи і промислові цикли періоду 1870—1914 рр. Однак, вже у 1931 р., із другим виданням книги, вчений стверджував, що «не можна впевнено сказати, яку саме роль відіграють цикли в економічному житті. Великі потрясіння у сфері грошового обігу, політична нестабільність, воєнні борги, роль держави, що збільшується, — усі ці фактори настільки змінили характер економічного життя після Першої світової війни, що саме поняття торговельно-промислового циклу у його колишньому розумінні втратило сенс»¹². Звичайно, економічні цикли не зникли, а набули нової якісної форми — циклів ділової активності, які охоплюють усі сфери економіки країн. У країнах з розвинутою ринковою економікою такі цикли також називаються бізнес-циклами (business cycles), або діловими циклами. Таким чином, можна зробити висновок, що економічні цикли є інтегральною характеристикою коливань ринкової кон'юнктури, незалежно від чинників, які їх зумовлюють. Виходячи з цього, є правомірним, нашу думку, ототожнювати торговельні і промислові цикли із циклами ділової активності та вважати їх економічними.

Як показали дослідження, перші трактування економічних циклів вже є у наукових працях англійського економіста Р. Хоутрі та шведського — Г. Касселя. Так, Р. Хоутрі у своїй праці «Монетарна теорія торговельного циклу та її статистичне оцінювання» визначав економічні цикли як коли-

¹² Історія економічних учень : підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін. ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 262.

вання передусім у торговельній сфері. В основі торговельних циклів, доводив вчений, лежить динаміка промислового виробництва, цін, банківських кредитів, інвестицій у запаси. Г. Кассель у праці «Теорія соціальної економіки» трактував економічні цикли як «чергування періодів буму та спаду, що обумовлені коливаннями у виробництві засобів виробництва»¹³. Отже, саме у 1920—1930-ті рр. дослідники розробили науковий підхід до визначення економічних циклів, який передбачав не лише констатацію факту чергування періодів зростання та спаду в економіці країн, а й пояснення чинників і механізму генерування циклічності.

Заслуговує на увагу пояснення економічних циклів, яке належить американським вченим А. Бернсу та У. Мітчеллу («Вимірювання бізнес-циклів»). Ключовою характеристикою так званих «бізнес-циклів» у тлумаченні дослідників є взаємна динаміка багатьох змінних або «сукупної ділової активності»¹⁴. Економічні цикли, за цим підходом, формуються на базі багатьох показників стану економіки, суспільства, політики. При цьому зазначимо, що якогось єдиного індикатору циклічності, наприклад реального ВВП, А. Бернс та У. Мітчелл не виокремлювали, хоча вважали динаміку цього показника однією із визначальних. Крім того, цикли не обмежувались чіткими часовими рамками (хоча за верхню межу розглядався період часу у 10—12 років), амплітудою коливань та пропорціями щодо тривалості окремих фаз.

Результати емпіричних досліджень економічних циклів А. Бернса та У. Мітчелла свого часу викликали широкий резонанс в академічних колах стосовно того, яку роль відіграють і повинні відігравати історико-статистичні факти у наукових дослідженнях. Так, американський науковець, лауреат Нобелівської премії з економіки, Т. Купманс критично оцінив розроблений дослідниками інструментарій оцінювання економічних циклів, назвавши його «вимірюванням без теорії» («measurement without theory»)¹⁵. Критика Т. Купманса та інших економістів базувалась на двох таких аргументах. По-перше, наукові розробки А. Бернса та У. Мітчелла не були забезпечені теоретичними поясненнями того, на якій підставі ті чи інші числові дані необхідно залучати у дослідження. Вважалося, що вибору фактичного матеріалу повинні передувати відповідні теоретичні припущення стосовно генерування економічних циклів. По-друге, у дослідженнях не вистачало припущень, які виражають та пояснюють взаємозв'язок між станом економіки й фактичними історико-статистичними даними. Багато положень цієї концепції згодом були

¹³ Cassel G. Theory of Social Economy. — Stockholm: Kercourt, Brece, and Company, 1932. — P. 552.

¹⁴ Burns Arthur F., Mitchell Wesley C. Measuring Business Cycles // NBER Studies in Business Cycles (New York, National Bureau of Economic Research). — 1946. — No. 2. — P. 3.

¹⁵ Koopmans, Tjalling C. Measurement without theory // Review of Economic Statistics. — 1947. — No. 29. — August. — P. 172.

удосконалені іншими авторами на рівні теоретичних конструкцій та емпіричних моделей циклічності. Зокрема, американський вчений Е. Хансен у праці «Економічні цикли і національний дохід» обґрунтував, що економічні цикли зумовлюються насамперед промисловим сектором економіки, а їх причиною є циклічна динаміка інвестицій в основний капітал («великі цикли» тривалістю 6—13 років), товарно-матеріальні запаси («малі цикли» тривалістю 2—9 років), будівництво («будівельні цикли» тривалістю 10—16 років)¹⁶.

Близькими за своєю суттю до поглядів А. Бернса і У. Мітчелла є дефініції економічних циклів, запропоновані такими американськими дослідниками, як Е. Долан, Д. Ліндсей, П. Самуельсон, В. Нордхауз, В. Зарновіц, Г. Шюфер. У дослідженнях цих вчених пояснення циклічності базується на широкому використанні статистичних даних, математичного інструментарію, моделювання. Крім того, у цих трактуваннях чітко простежуються кількісні ознаки циклічної економічної динаміки — періодичність, тривалість, однак теоретичним поясненням механізму генерування циклічності приділяється значно менше уваги. Так, Е. Долан і Д. Ліндсей у праці «Макроекономіка» визначають економічні цикли як «цикли розвитку економічної системи», а індикаторами циклічних коливань в економіці вважають лише динаміку реальних обсягів виробництва та рівня зайнятості¹⁷. П. Самуельсон і В. Нордхауз стверджують, що економічні цикли є коливаннями сукупної ділової активності тривалістю від двох до десяти років, які можна ідентифікувати за показниками національного виробництва, доходів і зайнятості. Інший американський вчений, голова Комітету з датування бізнес-циклів Національного бюро економічних досліджень США В. Зарновіц у праці «Спостережувані та оцінені ділові цикли: чому і як вони існують» пропонує дещо абстрактне тлумачення економічних циклів, пояснюючи їх термінами «всюди поширювані» і «постійні» коливання загальної ділової активності, не уточнюючи при цьому відповідних кількісних параметрів циклічності¹⁸. У визначенні Г. Шюфера можна простежити конкретні індикатори економічних циклів (зокрема ВВП) і чітко зазначені характеристики зміни ділової активності — так звані верхні та нижні поворотні точки ринкової кон'юнктури.

Принципово інший підхід до трактування економічних циклів пропонують такі дослідники, як Р. Лукас, Р. Дорнбуш, С. Фішер, Р. Шмалензі, Дж. Сакс, Ф. Ларрен, Е. Прескот. Вчені інтерпретують економіч-

¹⁶ Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен. — М.: И*Л, 1959. — С. 11—16.

¹⁷ Долан Е.. Макроекономика / Е. Долан, Д. Линдсей ; пер. с англ. В. Лукашевича и др.; под общ. ред. Б. Лисовика и др. — СПб., 1994. — С. 396.

¹⁸ Zarnowitz Victor. Business cycles observed and assessed: why and how they matter // National Bureau of Economic Research (Cambridge, MA), Working paper No. 6230. — 1997. — October. — P. 1.

ні цикли як періодичні відхилення від стану рівноваги, якому відповідає довгостроковий тренд зростання економіки країн (такі економічні цикли у західній науковій літературі дьстали назву «цикли зростання»). Так, у визначенні економічних циклів, запропонованому С. Фішером, Р. Дорнбушем та Р. Шмалензі, основна увага акцентується на відхилення від макроекономічної рівноваги, яким вважається стан повної зайнятості, коли фактичний ВВП рівний потенційному. Своєю чергою, Е. Прескот для визначення цієї категорії використав концептуальні положення теорії шоків, які полягають у тому, що економічні цикли є девіаціями від «стабільного шляху розвитку», до якого економіка країн прямує за відсутності шоків¹⁹. Тому циклічність, як стверджує вчений, є реакцією економічної системи на ті чи інші збурення ринкової кон'юнктури.

Отже, проведений авторами теоретичний аналіз, який розкриває сутність і природу циклічних коливань в економіці країн, показав, що дослідники по-різному розглядають такі характеристики циклічності, як, по-перше, емпірична основа економічних циклів; по-друге, чинники, що викликають коливання ділової активності; по-третє, механізм генерування флуктуацій ринкової кон'юнктури. Емпіричний підхід до визначення економічних циклів досліджено у працях В. Зарновіца, Г. Касселя, Р. Лукаса, Ф. Ларрена, П. Леоненка, В. Нордхауза, П. Самуельсона, Дж. Сакса, Р. Хоутрі, Г. Шюфера, П. Юхименка, які розглядали коливання в інтенсивності перебігу ділової активності та періодичні відхилення від тренду довгострокового зростання економіки країн. Теоретичний підхід, що базується на врахуванні чинників, котрі зумовлюють коливання ділової активності (нерівномірна динаміка промислового виробництва, цін, зайнятості) та механізму генерування флуктуацій ринкової кон'юнктури (цикли, що виникають у результаті розбалансування економічної рівноваги внаслідок структурних зрушень в економіці і тимчасові збурення ринкової кон'юнктури), характерний для досліджень Є. Єрохіної, Е. Прескота, Е. Хансена. Тракткування економічних циклів А. Бернсом, Е. Долан, Р. Дорнбушем, Д. Ліндсей, У. Мітчеллом, С. Фішером, Р. Шмалензі еkleктично поєднують емпіричний і теоретичний підходи.

Зважаючи на різноманітність теорій економічних циклів, цілком обґрунтованим є існування численних їх класифікацій, з-поміж яких варто виокремити запропоновані М. Туган-Барановським, К. Рудим, В. Зарновіцем, Ю. Яковцем. На особливу увагу заслуговує диференціація теорій циклічності, запропонована В. Зарновіцем. Дослідник, ґрунтуючись на потенційних джерелах циклічних економічних коливань,

¹⁹ Prescott Edward C. Some Observations on the Great Depression // Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review. — 1999. — No. 23 (1). — P. 27.

вирізняє такі їх «теоретичні моделі»: моделі циклу зі «строго періодичними осциляціями» — містять ранні детерміністські версії мультиплікатора-акселератора і нелінійних циклів (П. Самуельсон, Н. Калдор, Л. Мецлер, Дж. Хікс, Р. Гудвін); моделі циклу з «посиленими осциляціями» — в основу цієї групи теорій покладено вирішальну роль чинника, якому за фізичною природою притаманна строга періодичність, наприклад погодні та астрономічні цикли (В. Джевонс, Г. Мур); моделі «політичного ділового циклу» — пов'язують економічні цикли із циклом політичної виборчої активності електорату; моделі з «вільними осциляціями» — пояснюють циклічність у контексті реагування економічної системи на чинники нециклічного характеру, особливо шоківі ситуації, що призводять до макроекономічної нестабільності (Р. Фріш, Дж. Хікман, О. Бланшар, М. Уотсон).

Вважаємо, що недоліком наявних теоретичних підходів до визначення економічних циклів є недостатня увага до ролі держави як суб'єкта антициклічного регулювання. На основі ґрунтовного вивчення теоретичного надбання світової економічної науки пропонуємо власну класифікацію теорій економічних циклів за ознакою активної, пасивної та помірної ролі держави у генеруванні циклічності. До першої групи віднесено монетарну теорію економічних циклів, до другої — кліматичну та психологічну, до третьої — інвестиційну, інноваційну, демографічну, нову кейнсіанську, теорію реальних бізнес-циклів. За таким підходом до виокремлення теорій циклічності існує можливість конкретизувати інструментарій антициклічного регулювання відповідно до тих чи інших чинників, що зумовлюють циклічні коливання ринкової кон'юнктури.

На нашу думку, на першочергову увагу заслуговує інвестиційна теорія економічних циклів, у контексті якої і було розвинуто методологію антициклічного регулювання. Закономірно, що саме ця теорія стала підґрунтям для розроблення некейнсіанських антициклічних програм, які зосереджувались на динаміці капіталовкладень і стимулюванні інвестиційної активності. Як відомо, важлива роль у цих програмах відводилась державі, яка мала стабілізувати коливання інвестиційного попиту заходами фіскальної та грошово-кредитної політики. Незважаючи на те, що інвестиційна теорія була розвинута ще сторіччя тому, вона залишається актуальною і сьогодні, адже саме інвестиції та їхня динаміка визначають потенціал економіки розвиватися на розширеній інноваційній основі, зумовлюючи тим самим нарощення міжнародної конкурентоспроможності країн.

Інша теорія економічних циклів — інноваційна, розвинута такими вченими, як Й. Шумпетер, С. Кузнець, Е. Менсфілд, Г. Менш, Д. Сахал, А. Кляйнкнехт, Я. Ван Дейн, передбачає, що піднесення ділової активності у країні асоціюється із практичним застосуванням новітньої

техніки і високих технологій, які створюють сприятливу базу для зростання автономних інвестицій. Згідно з інноваційною теорією Й. Шумпетера, економічні цикли є девіаціями від стану рівноваги, до якої завжди прагне наблизитись економічна система. Форма такої рівноваги має ступінчастий вигляд, тому інноваційний розвиток також здійснюється стрибкоподібно. Згустки новаторських ідей у формі інновацій зумовлюють перехід економіки на вищий рівень, з якісно новою рівновагою, а траєкторія зміни точок рівноваги характеризує довготривалі тенденції економічного зростання (економічний тренд). Незалежно від того, що інноваційна теорія циклічності розглядає ендогенний механізм генерування економічних циклів, держава здатна активно впливати на динаміку інноваційних зрушень, тим самим виконувати антициклічну функцію, зокрема на стадіях депресії. Світовий досвід підтверджує, що досягнути високого конкурентного статусу країни можуть лише на інноваційній основі, і тільки стимулювання інновацій є визначальною умовою нарощення міжнародної конкурентоспроможності держав, а отже — найважливішим принципом антициклічного регулювання за умов глобалізації.

Зазначимо також, що теорія реальних бізнес-циклів (ТРБЦ) містить багато положень інноваційної теорії економічних циклів Й. Шумпетера. Згідно з обома теоріями вважається, що нерівномірна динаміка інноваційних зрушень зумовлює довгострокові коливання ринкової кон'юнктури. Однак ТРБЦ, на відміну від теорії, розвинутої Й. Шумпетером, прагне пояснити не лише довготривалі економічні коливання, зумовлені інноваційним фактором, а й короткострокові флуктуації ділової активності. Так, у рамках ТРБЦ короткострокові коливання обсягів виробництва пояснюються тимчасовими збуреннями ефективності (продуктивності) економіки. Ці збурення, або шоки пропозиції, включають у себе раптові зміни цін на сировину, енергоносії, коригування урядової економічної політики, в результаті чого відбуваються тимчасові зміщення сукупної пропозиції. Прикладом таких збурень може бути підвищення цін на нафту (нафтові шоки), внаслідок чого зменшуються продуктивність виробництва (оскільки зростають витрати) та сукупна пропозиція товарів і послуг. Відповідно, скорочується ВВП і зростає рівень цін.

Під впливом критики, якої зазнали теоретики реальних бізнес-циклів, дана концепція трансформувалась у так звану концепцію динамічної стохастичної загальної рівноваги. Представники теорії реальних бізнес-циклів та концепції динамічної стохастичної загальної рівноваги у своїх дослідженнях використовують моделі, які охоплюють усі сектори економіки (що пояснює у назві концепції частину «загальна рівновага»), широкий часовий горизонт аналізу (тому концепція є динамічною), враховують випадкові коливання змінних величин (моделі за

своїми властивостями є стохастичними). Стосовно антициклічного регулювання, теорія реальних бізнес-циклів та концепція динамічної стохастичної загальної рівноваги виходять з того, що вплив держави на економіку повинен бути мінімальним. Монетарна політика, стверджують прихильники цієї концепції, не впливає на реальні економічні процеси, оскільки гроші є «нейтральними» (за визначенням Р. Лукаса).

Дослідження нових кейнсіанців ґрунтуються на традиційній кейнсіанській моделі сукупного попиту і сукупної пропозиції, однак по своєму аргументують негнучкість цін і заробітної плати у короткостроковому періоді. Одна із причин жорсткості цін, вважають представники цієї теорії, полягає в тому, що їх зміна передбачає певні витрати. Так, зміна цін може потребувати розсилання фірмою нових каталогів, розподілу нових цінників серед торговельних працівників фірми тощо. Загалом витрати, пов'язані зі зміною цін, називаються «витратами меню»²⁰. Згідно з концепцією «витрат меню» передбачається, що, незважаючи на невеликий їх рівень для окремих фірм, ці витрати можуть мати істотні наслідки для економіки загалом. Альтернативним чинником жорсткості цін у новій кейнсіанській теорії розглядається також недосконала міжфірмова координація, в тому числі у сфері ціноутворення. Іншим джерелом нерівноваги у моделях економічних циклів нових кейнсіанців є чинник обмеженого доступу до інформації — за дослідження у цій сфері одержали Нобелівську премію у 2001 р. Дж. Стігліц, Дж. Акерлоф і М. Спенс.

Враховуючи, що теорія реальних бізнес-циклів, нова кейнсіанська і монетарна теорії економічних циклів починаючи з 1980-х рр. є домінуючими концепціями циклічності, доцільно провести порівняльну характеристику їх з точки зору чинників і механізму генерування циклічних флуктуацій ринкової кон'юнктури й ролі антициклічного регулювання. Передусім слід зазначити, що економісти, які належать до нового кейнсіанства, запозичили у неокласиків багато технічних інструментів аналізу, зокрема економетричне моделювання, щоб довести базові припущення негнучкості цін та заробітної плати. Ключовою відмінністю нової кейнсіанської теорії економічних циклів від неокейнсіанської (Е. Хансен, П. Самуельсон, Дж. Хікс) є те, що моделі циклів нових кейнсіанців базуються на гіпотезі раціональності у поведінці суб'єктів ринку, які оптимізують свою діяльність.

Однак як представників першої, так і другої теорій об'єднують положення щодо жорсткості цін і заробітної плати у короткостроковому періоді. Як наслідок, ринок не здатний до «самоочищення» і численні шоки сукупного попиту можуть викликати економічні рецесії та безробіття. Та-

²⁰ Манків Грегори Н. Макроекономіка / Грегори Н. Манків ; пер. з англ. ; наук. ред. пер. С. Панчишина. — К. : Основи, 2000. — С. 524.

кож нова кейнсіанська теорія важливе значення надає антициклічному регулюванню, переважно інвестиційного попиту, засобами бюджетно-податкової та грошово-кредитної політики. Схожі ознаки має нова кейнсіанська теорія і з теорією реальних бізнес-циклів, зокрема щодо оптимальності у поведінці економічних суб'єктів. Визначальним чинником економічних циклів, згідно з обома концепціями, є шоки (неочікувані макроекономічні зрушення, викликані, наприклад, підвищенням цін на нафту або прорахунками у макроекономічній політиці). Згідно з новою кейнсіанською теорією також вважається можливим вплив шоків пропозиції, однак у теорії реальних бізнес-циклів їм відводиться центральне місце. Погляди монетаристів і нових кейнсіанців на циклічність майже протилежні. На думку кейнсіанців, джерелом економічних циклів є нерівномірна динаміка приватних інвестицій, яка, своєю чергою, зумовлює макроекономічну нестабільність. Держава відіграє позитивну роль, здійснюючи відповідні стабілізаційні заходи. На противагу цьому, монетаристи вважають, що джерелом економічних коливань є безпосередньо держава, яка сама створює негнучкість цін і заробітної плати, послаблюючи тим самим здатність ринку до саморегулювання.

Тож проведене узагальнення розглянутих вище теорій дає підстави стверджувати, що кожна з них має свої переваги й недоліки і виконала певну історичну функцію у формуванні наукових поглядів на проблему циклічно-нерівномірного розвитку капіталістичної ринкової системи. При цьому кожна теорія була своєрідною реакцією на ті трансформації капіталістичної ринкової системи, яких вона зазнавала на кожному етапі своєї еволюції. Разом з тим перехід світового господарства до глобальної фази розвитку кардинально трансформує усі складові елементи його філософії.

Що стосується джерел розвитку, то вони суттєво диверсифікувались за рахунок науково-технічного прогресу, демократизації суспільного життя, панування у світовому господарстві ринкових відносин, а також поступової інституціоналізації глобального економічного розвитку. Істотних модифікацій зазнав і механізм світогосподарського розвитку, що дає підстави кваліфікувати його як глобальний економічний розвиток з причин перерозподілу функцій держави між національними, регіональними і наднаціональними інститутами регулювання, формування глобального ринку, глобального попиту і пропозиції, загострення міжнародної конкуренції, глобального характеру діяльності ТНК та ін. І, нарешті, коригується векторна спрямованість розвитку міжнародної економічної системи з його переорієнтацією з національної траєкторії на регіональну і глобальну.

Тож за умов глобалізації нерівномірність вичерпує свій теоретичний потенціал щодо визначення загального характеру світогосподарського

розвитку, що потребує модернізації категоріального апарату економічної науки з метою адекватного відображення глобальних форм економічного розвитку у їх багатоманітності й суперечливості. Не випадково, що в останнє десятиліття у науковий обіг було запроваджено цілу низку неологічних категорій і понять — глобальний економічний розвиток, біфуркація, полівекторність, коінтеграція, коеволюція, конвергенція, дивергенція, флуктуація та ін.

Щодо категорій «нерівномірність» і «нівелювання» як загальних форм світогосподарського розвитку в доглобалізаційну епоху, то, на наше переконання, логічним продовженням їх розвитку за умов глобалізації стає філософська пара категорій «асиметрія» — «симетрія».

Категорія «асиметрія», зародившись у надрах філософських, природничих та медичних наук, в економічних науках належить до неологічних понять. У цьому зв'язку слід зазначити, що хоча категорія «асиметрія глобального економічного розвитку» вже увійшла до наукової термінології економічних наук, вона дотепер не має однозначного, чіткого й конкретно-економічного трактування і найчастіше вживається, по-перше, без прив'язки до лінгвістичної семантики цього слова, по-друге, без з'ясування її співвідношення з низкою близьких за змістом категорій — нерівномірність, диференціація, нелінійність, дискретність, стохастичність.

Виходячи з первородної суті асиметрії як перманентного порушення структури матерії в процесі її розвитку у просторі й часі²¹, економічний зміст цього поняття полягає в усталеній відсутності структурної рівноваги глобальної економічної системи і проявляється у непропорційності розвитку підсистем та елементів світового господарства через об'єктивно існуючі суперечності між ними. На відміну від нерівномірності асиметрія відрізняється системним характером щодо відображення форм глобального економічного розвитку та є рушійною силою суспільного прогресу, будучи інструментом одночасного і виявлення, і розв'язання його суперечностей через кризи.

Асиметрія глобального економічного розвитку — це «природний» стан існування світової господарської системи та іманентна їй властивість. Серед форм її прояву можна виокремити матеріально-речову та вартісну, а також залежно від типу взаємозв'язаних економічних систем, що функціонують у системі світового господарства, — мікро-, мезо-, макро-, мета- та мегаекономічну. Щодо матеріально-речової форми асиметрії, то вона проявляється у кількісному розбалансуванні у світовому масштабі основних економічних пропорцій: між нагромадженням капіталу і споживанням; промисловим і сільськогосподарським виробництвом; видобувними і переробними галузями промисловості; виробничою

²¹ Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. — М. : Сов. энциклопедия, 1983. — С. 608.

сферою та інфраструктурою; сукупним попитом і сукупною пропозицією на ключових сегментах глобального ринку (товарному, інвестиційному, фінансовому, ринку робочої сили, послуг, інновацій тощо) та ін.

Унаслідок причинно-наслідкової залежності нерівномірності та циклічності економічного розвитку в умовах глобалізації істотних трансформацій зазнають також і цикли ділової активності. Матеріальним вираженням таких трансформацій стають: синхронізація національних циклів, скорочення їх тривалості й відсутність фази депресії, зменшення глибини кризового падіння та ін. Майже двадцятирічний період формування нової — глобальної моделі економічного циклу завершився першою світовою економічною кризою, яка розпочалась у 2007 р., охопивши більшість країн і практично всі галузі світової економіки.

1.2. Еволюція соціально-економічних вимірів циклічно-нерівномірного розвитку світового господарства

Кожен етап трансформації капіталізму (домонополістичний — початок ХІХ ст. — 1870-ті рр., монополістичний — 1870—1920-ті рр., державно-монополістичний — 1930—1980-ті рр. та глобальний — з 1980-х рр. до теперішнього часу) характеризується відповідними соціально-економічними вимірами нерівномірності світогосподарського розвитку. При цьому перехід капіталістичного суспільства на новий, якісно вищий, рівень розвитку супроводжувався істотними модифікаціями цих вимірів, коли видозмінювалися старі, традиційні виміри, а також з'являлися нові. І хоча нерівномірність є загальною формою розвитку світового господарства від самого початку його становлення, проте досягнення нею відносно високого рівня відбулось лише наприкінці ХІХ ст. в епоху перетворення домонополістичного капіталізму в монополістичний.

Що ж стосується домонополістичного капіталізму та дрібного товарного виробництва, що йому передувало, то цим стадіям капіталістичної ринкової системи відповідали найпростіші — мікро- та галузеві виміри нерівномірності економічного розвитку, а саме асинхронність і стрибкоподібність розвитку окремих підприємств та галузей національних економік країн світу. Це зумовлювалося тією обставиною, що за низького рівня суспільного поділу праці та незначних масштабів виробництва розподіл капіталу між підприємствами, галузями та сферами народного господарства країн здійснювався через ринковий обмін, а його стихійним регулятором був закон вартості.

За таких умов якщо і виникало порушення суспільних пропорцій в економічній сфері, то воно зазвичай нівелювалось протягом відносно

короткого проміжку часу, оскільки вільне коливання ринкових цін та вільне міжгалузеве переливання капіталу були здатні в найкоротші терміни відновити рівновагу національних економічних систем. З цієї причини К. Маркс та Ф. Енгельс, досліджуючи капіталістичний спосіб виробництва на його домонополістичній стадії, кваліфікували нерівномірність не як об'єктивний закон, а лише як іманентну капіталізму властивість та єдину можливу форму його розвитку: «Оскільки виробництво здобуває простір для свого розвитку лише у відомих сферах та за певних умов, то капіталістичне виробництво було б взагалі неможливим, якщо б воно повинно було одночасно і рівномірно розвиватись у всіх сферах»²².

Протягом XVII — першої половини XIX ст. економічна динаміка національних економік і перспективи їх розбудови визначалися насамперед розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі, а ритм сукупної ділової активності зумовлювався переважно інтенсивністю торговельних операцій. Саме тому для домонополістичної стадії розвитку капіталізму в умовах обмеженості промислового потенціалу національних економічних систем і переважання аграрного виробництва у його структурі визначальними чинниками генерування економічних циклів були мінливість ринкової, чи торговельної, кон'юнктури; товарні спекуляції на ринках, що давали змогу акумулювати торговий капітал; змінювані умови для залучення банківського кредиту; психологія торговців тощо. Вагомим чинником динамізації торговельних операцій у внутрішній та міжнародній торгівлі, а отже і торговельних циклів, стало відкриття численних нових товарних ринків (освоєння нових земель), для заволодіння якими товаровиробники нарощували власне виробництво, залучаючи для цього кредитні ресурси, що часто призводило до перевиробництва і подальшої стагнації. Відчутну роль у контексті генерування циклічності національних економік відігравали зміни погодних умов, які сприяли чи обмежували потенціал сільськогосподарського виробництва, відкриття нових покладів природних ресурсів, особливо руд дорогоцінних металів, колонізація чужих народів тощо.

Остаточне утвердження в Англії, а відтак і в інших європейських країнах, промислової революції на рубежі XIX — XX ст. ознаменувало перехід капіталізму на монополістичну стадію розвитку. Цей етап характеризувався поглибленням суспільного поділу праці в національному та міжнародному масштабах, посиленням тенденцій щодо усупільнення процесу виробництва, розширенням і ускладненням системи взаємозв'язків та взаємозалежностей усіх його стадій. За таких умов навіть незначне порушення відтворювального процесу було здатне

²² Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 26. Ч. II /К. Маркс и Ф. Энгельс. — С. 591.

розбалансувати всю систему його взаємозв'язків. Не випадково, що саме в цей період у науковій літературі все настійливіше починає утверджуватися думка щодо необхідності свідомої підтримки пропорційності розвитку народногосподарських комплексів країн.

Монополістична стадія капіталізму суттєво модифікувала соціально-економічні виміри нерівномірності, перенісши їх у площину міжнародних економічних відносин. І це цілком закономірно, адже із завершенням на початку ХХ ст. формування зрілої моделі міжнародного поділу праці поступово «розмивалась» економічна замкненість окремих національних економік, поглиблювалися зовнішньоекономічні зв'язки між країнами та чимраз більша кількість держав, у тому числі колоніальних та економічно відсталих, почали «втягуватися» в орбіту інтернаціонального процесу суспільного відтворення. Про це свідчить, зокрема, досить високий рівень інтернаціоналізації, якого досягла світова економіка на початку ХХ ст. завдяки пануванню в міжнародній платіжній системі золотого стандарту й динамічному розвитку транспортної та комунікаційної інфраструктури. Так, за оцінками англійського дослідника А. Меддісона, у 1913 р. світова експортна квота становила майже 8 %²³; частка ВВП країн Західної Європи, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії та Японії, реалізована на зовнішніх ринках, за підрахунками П. Байроша та Р. Козюла-Райта, досягла 13 %²⁴, а Англії — майже 40 %²⁵.

Підтвердженням високого динамізму інтернаціоналізації національних економік у цей період є й щорічні темпи зростання обсягів зарубіжного інвестування країн світу, які протягом 1870—1913 рр. стабільно становили 4,2 %, істотно перевищуючи темпи зростання світового ВВП (2,1 %) та міжнародної торгівлі (3,4 %). У результаті вже до 1913 р. обсяги експорту капіталу досягли 5 % ВВП країн-донорів, частка нагромаджених прямих іноземних інвестицій була близько 9 % світового виробництва²⁶, а щорічний обсяг зарубіжних інвестицій Англії у тричотири рази перевищував обсяги внутрішніх²⁷.

Високою була й експортна квота колоній та залежних територій, навіть без урахування нееквівалентності торговельного обміну між ними та метрополіями. Саме ці процеси стали основою формування на початку ХХ ст. зрілої моделі світового господарства як складної та супере-

²³ Maddison A. *The World Economy: A Millennium Perspectives*. — Paris, 2001. — P. 363.

²⁴ Bairoch P., Kozul-Wright R. *Globalization Myths: Some Historical Reflections on Integration, Industrialization and Growth in the World Economy*. UNCTAD, 1996. — P. 7.

²⁵ *Мировая экономика : глобальные тенденции за 100 лет / под ред. И.С. Королева*. — М. : Экономистъ, 2003. — С. 13.

²⁶ Bairoch P., Kozul-Wright R. *Globalization Myths: Some Historical Reflections on Integration, Industrialization and Growth in the World Economy*. UNCTAD, 1996. — P. 11—12.

²⁷ *Мировая экономика : глобальные тенденции за 100 лет / под ред. И. С. Королева*. — М. : Экономистъ, 2003. — С. 13.

чливої сукупності національних економік, пов'язаних системою інтернаціональних відтворювальних зв'язків.

За таких умов характерні для домонополістичної стадії капіталізму мікро- та галузеві виміри нерівномірності світогосподарського розвитку на монополістичній, а особливо на державно-монополістичній, стадіях поступаються місцем нерівномірності розвитку окремих країн, що стає одним з найважливіших чинників загострення економічних суперечностей між ними. При цьому її конкретними соціально-економічними вимірами стають такі: диференціації країн за показниками зростання продуктивності праці, диспропорції в розподілі світового ВВП за різними групами країн, різнорівневий характер участі держав у міжнародній торгівлі та вивезенні капіталу, диспропорційність у країнових показниках міграції людського ресурсу, нерівномірність нагромадження капіталу та розподілу золотовалютних резервів держав, диспропорційність інноваційного й інфраструктурного розвитку країн тощо.

Великі потрясіння у сфері грошового обігу, політична нестабільність, постійно зростаюча роль держави настільки змінили характер економічного життя після Першої світової війни, що саме поняття торговельно-промисловий цикл у його колишньому розумінні втратило сенс. По мірі інтенсифікації господарської діяльності підприємств, підвищення загального рівня його менеджменту, удосконалення соціально-економічних систем та в умовах динамізації економічного середовища, інтернаціоналізації економічного життя, вагомого впливу на ділову практику радикальних інноваційних зрушень економічні цикли з початку ХХ ст. набули своєї нової якісної форми — циклів ділової активності, які охоплюють усі сфери економіки країн і швидко поширюються у міжнародному масштабі. У країнах з розвинутою ринковою економікою (капіталістичних країнах світу) такі цикли називаються бізнес-циклами (business cycles), або діловими циклами.

Ключовою характеристикою бізнес-циклів є взаємна динаміка багатьох змінних або «сукупної ділової активності». Бізнес-цикл складається з періоду піднесення, що спостерігається одночасно в багатьох видах економічної діяльності і змінюється також загальним для всієї економіки періодом спаду, скороченням виробництва з наступним поживленням, яке переходить у фазу піднесення наступного циклу. Така зміна циклу є повторюваною, але не обов'язково періодичною. Тривалість бізнес-циклу коливається від одного року до 10—12. Якої-небудь єдиної, універсальної теорії, що пояснювала б динаміку бізнес-циклів, не існує, оскільки чинники й механізми генерування циклічності у даному разі є множинними і часто непередбачуваними.

Для періодизації бізнес-циклів традиційно використовують цілу низку макроекономічних індикаторів, таких як: реальний особистий дохід

населення (за мінусом трансфертних виплат), його рівень зайнятості, реальні обсяги промислового виробництва, оптової та роздрібної торгівлі, ВВП. Критерієм відбору індикаторів при цьому є їх тісна кореляція з економічними циклами та відсутність взаємних лагових ефектів у динаміці (випередження, відставання).

Так, характеризуючи вплив промислової революції на рівень диференціації країн за економічним розвитком, слід зазначити, що вона не тільки дозволила створити принципово нові засоби виробництва, а й відкрила небачені доти можливості докладання людського інтелекту у виробничому процесі та різкого підвищення продуктивності праці у західних країнах. Так, протягом 1900—1929 рр. виробіток ВВП на одного працівника за групою розвинутих країн зріс з 10,3 до 16,5 тис. дол., тоді як зростання відповідного показника за країнами, що розвиваються, у даний період було лише 0,4 тис. дол. (з 1,6 до 2,0 тис. дол.)²⁸.

Результатом наростаючого розриву між країнами за показниками продуктивності праці стало поглиблення нерівномірності розподілу світового ВВП за різними групами країн, зокрема з 2405 млрд дол. приросту світового ВВП протягом 1900—1929 рр. 1740 млрд дол. припадало на розвинуті країни світу. Тимчасом як країни Західної Європи за цей період збільшили вартісні обсяги свого ВВП з 950 до 1560 млрд дол.²⁹, країни, що розвиваються, продемонстрували набагато «скромніші» результати. Вартісний обсяг їхнього ВВП зріс у згаданий період з 670 до 1105 млрд дол. (у тому числі країн Азії — з 520 до 750, країн Північної Африки, Близького та Середнього Сходу — з 25 до 65, країн Африки на південь від Сахари — з 35 до 75, Бразилії — з 15 до 43, Мексики — з 22 до 35, Аргентини — з 13 до 47, Пакистану — з 20 до 28, Кореї — з 11 до 22, Таїланду — з 6 до 10, Тайваню — з 2 до 5 млрд дол. відповідно)³⁰. Суттєво скоротилась і частка країн, що розвиваються, у світовому ВВП: якщо у 1900 р. вона становила 25,87 %, то у 1929 р. — 22,12 %. Водночас розвинуті країни світу за вказаний період збільшили свою частку з 60,2 до 66,2 %³¹.

Динамізація процесів формування системи міжнародного поділу праці, яка особливо чітко окреслилась у період промислового перевороту, дедалі чіткіше починає визначати ключові параметри виробничої спеціалізації країн світового господарства. Так, найрозвинутіші країни закріпили за собою монопольне право на виробництво основ-

²⁸ Мировая экономика : глобальные тенденции за 100 лет / под ред. И.С. Королева. — М. : Экономика, 2003. — С. 539—540.

²⁹ Там само. — С. 503—504.

³⁰ Мировая экономика : глобальные тенденции за 100 лет / Под ред. И.С. Королева. — М.: Экономика, 2003. — С. 503—504.

³¹ Там само. — С. 509—510.

них груп промислових товарів, вони ж насаджували у своїх колоніях орієнтовані на експорт плантаційні господарства та підприємства добувної промисловості з метою задоволення потреб своїх національних економік у сільськогосподарській та мінеральній сировині. Подібна директивна спеціалізація колоній поступово перетворювала їх на аграрно-сировинний придаток народногосподарських комплексів провідних держав світу, закріплювала нееквівалентність обміну між ними та країнами-метрополіями, постійно відтворюючи нерівноправну модель міжнародного поділу праці. Це означало, що нерівномірність світогосподарського розвитку на монополістичній стадії капіталізму вже не обмежувалася сферою обігу, а поширилась і на сферу виробництва, набувши більш стійких, а головне, адекватних стадії великої машинної індустрії вимірів.

Так, одним з найважливіших вимірів нерівномірності світогосподарського розвитку на монополістичній стадії капіталізму стає різномірний характер концентрації виробництва і капіталу. Йдеться про те, що з посиленням концентрації та централізації капіталу в процесі капіталістичного нагромадження відбувався розвиток великого виробництва як реакція капіталістичних ринкових систем провідних країн світу на технологічні зміни у суспільному виробництві, що потребували великомасштабного нагромадження капіталу для реалізації міжнародних проєктів у промисловій, транспортній та будівельній сферах; а також неефективність вільного ринкового механізму щодо контролю та регулювання діяльності приватних підприємств у масштабі всього суспільства. Саме з цього періоду великі об'єднання монопольного типу стають ключовими суб'єктами економічної взаємодії на національному та інтернаціональному рівнях з акціонерною власністю як найбільш адекватною формою їхнього існування. Найбільш яскравого втілення ці процеси набули у США, де на початку ХХ ст. практично завершився процес монополізації нафтової та нафтопереробної галузей (95 %), хімічної промисловості (81 %), металургійної галузі (77 %), виробництва паперової та друкованої продукції (60 %), виробництва свинцю (85 %) та ін.³²

Як демонструють наведені дані, галузева структура монополізації виробництва і капіталу у цей період була репрезентована в основному сировинними та паливно-енергетичними галузями, а також галузями первинної обробки сировини. Це пояснювалося відсутністю суттєвих відмінностей в умовах виробництва їхньої продукції, що не справляло вагомого впливу на конкурентні позиції монополій на внутрішньому та зовнішніх ринках. Натомість галузі з високим ступенем обробки на той час набагато важче піддавалися монополізації через якісну різнорід-

³² Костусев О. О. Конкурентна політика в Україні : монографія / О.О. Костусев. — К. КНЕУ, 2004. — С. 12.

ність продукції, істотні відмінності в технології виробництва, вартості робочої сили та каналів збуту.

Високий динамізм монополізації національних економік країн світу на фоні інтенсифікації їхньої зовнішньоторговельної діяльності та міждержавного переміщення капіталу вже на початку ХХ ст. привели до створення перших міжнародних монополістичних союзів і транснаціональних корпорацій як якісно нової форми концентрації капіталу. Так, у 1903 р. їх чисельність досягла майже 100, а на кінець 1920-х рр. налічувалось уже близько 200 таких формувань. Серед них провідні позиції посідали Європейський сталевий картель (який контролював 2/3 європейського і 1/3 світового виробництва сталі), Європейський алюмінієвий синдикат (майже 100 % європейської та 50 % світової продукції), Міжнародний мідний синдикат (близько 90 % світової продукції міді), а також Міжнародний рейковий картель, Міжнародний калійний картель, Іспансько-італійський ртутний картель, Міжнародний цинковий синдикат, Міжнародний картель торговельного судноплавства та ін.³³

Характеризуючи вплив монополізації на нерівномірність світогосподарського розвитку, варто зазначити, що у 1860—1880-х рр., коли монополії лише починали створюватися, їхня роль в економічному розвитку країн була обмежена. З досягненням ними економічної могутності на початку ХХ ст., остаточним утвердженням їхнього лідерства в економіці провідних капіталістичних країн та інтернаціоналізацією їхньої діяльності після світової кризи 1900—1903 рр. міжнародні монополії поступово починають розбалансовувати структуру промислового виробництва країн через гіпертрофований розвиток галузей важкої промисловості. Одночасно поглиблюється розрив між структуротвірними галузями та інфраструктурою, а також посилюється нестійкість і диспропорційність розвитку національних економік та світової економічної системи в цілому. І хоч міжнародні монополії вели інноваційну діяльність, упроваджували у виробництво наукові досягнення та нові форми організації виробництва й менеджменту, сприяли поглибленню суспільного поділу праці та розширенню масштабів організованості та планованості, їхня діяльність супроводжувалась установленням монополією високих цін на продукцію, штучним стримуванням науково-технічного прогресу та чимраз більшим перерозподілом на свою користь частини вартості, створеної на дрібних та середніх підприємствах.

Більше того, механізм ринкового саморегулювання економіки, який діяв у цей період, ще більше поглиблював нерівномірність і диспропор-

³³ Економічний глобалізм : розвиток та зростання : монографія / за заг. ред. В.В. Рокочої. — К. : Таксон, 2005. — С. 127—128.

ційність економічного розвитку окремих країн та регіонів світу, що за відсутності механізмів соціального захисту їхніх громадян посилювало диспропорції у розподілі національного багатства та загострювало соціальні суперечності у суспільстві. Це яскраво виявилось у світовій економічній кризі 1929—1933 рр., яка з усією очевидністю продемонструвала неспроможність механізму ринкового саморегулювання ефективно розв'язувати нагальні проблеми розвитку національних економік, зумовлені розгортанням НТР, з одного боку, та пануванням монополістичного капіталу у базових галузях промисловості — з другого.

Отже, «велика депресія» започаткувала процес переходу капіталізму з монополістичної на державно-монополістичну стадію розвитку, визначальною рисою якої стало посилення державного регулювання соціально-економічної сфери країн світу з метою забезпечення рівноваги їхніх національних економічних систем, тобто збалансованого та пропорційного розвитку всіх їхніх підсистем. Підтвердженням цього є, зокрема, зростання частки державних витрат та соціальних трансфертів у ВВП країн світового господарства. Якщо наприкінці XIX — на початку XX ст. (до Першої світової війни) ці показники становили: у США — 7,2—7,5 та 0,3—0,6 % ВВП відповідно, в Англії — 9—12 та 0,9—1,4, у Франції та Німеччині — 12—17 та 0,5—0,8 %, то до початку 1980-х рр. у більшості держав світу частка державних витрат у ВВП зросла у тричотири рази, а частка витрат фондів соціального страхування — ще більше. В наступні два десятиліття ця тенденція набула ще виразнішого характеру: так, до кінця XX ст. частка державних витрат у ВВП становила, скажімо, у США 32 % (соціальні трансферти — 16,3 %), у Великобританії — 40,2 % (16,8 % відповідно), у Німеччині — 46,9 % (21,2 % відповідно), у Франції — 54,3 % (27,8 % відповідно)³⁴.

Протягом усього XX ст. і аж до глобалізаційної стадії світогосподарського розвитку домінантними вимірами його нерівномірності були транснаціональна та регіональна, а саме: перетворення найпотужніших монополій США, Канади, західноєвропейських країн та Японії у транснаціональні бізнес-структури, зростаюча концентрація в їхніх руках світової ресурсної бази та галузевого виробництва, диверсифікація їхньої діяльності через динамічне проникнення в інші галузі, територіальна експансія транснаціональних структур на основі вивезення капіталу, формування «симбіозних» форм взаємодії великого та малого бізнесу, наростання тенденцій щодо зміцнення позицій у світовому господарстві регіональних угруповань країн та поглиблення розриву в їх економічному розвитку, становлення в економіках провідних країн сві-

³⁴ Мировая экономика : глобальные тенденции за 100 лет / под ред. И.С. Королева. — М. : Экономика, 2003. — С. 14.

ту великих державно-монополістичних комплексів з відповідною інституційною системою їх регулювання.

Так, потужного імпульсу поглибленню нерівномірності розвитку світового господарства надала науково-технічна революція, котра розгорнулася у середині 1950-х рр. Вона справила вирішальний вплив на макроекономічну динаміку, активізувала процеси переливу надлишкового капіталу «зрілих» галузей у «молоді» швидкозростаючі галузі з високою нормою прибутку, а також посилила роль компаній та держави у фінансуванні НДДКР. За таких умов одним із ключових вимірів нерівномірності світогосподарського розвитку стає різношвидкісність освоєння країнами передових досягнень науки і техніки та розгортання НТР.

Оскільки великим корпораціям було набагато простіше розв'язувати проблеми інноваційного інвестування, то з цього часу виникає нова, вертикальна, форма концентрації та централізації капіталу у формі монополій, які встановлюють контроль за не пов'язаними у виробничо-технічному плані підприємствами. Дані процеси дістали матеріального втілення насамперед у зростанні вартості виробленої продукції розвинутих країн за одночасного скорочення кількості підприємств. Завдяки досягнутому ефекту масштабу підприємства-гіганти здобули можливість постійно нарощувати обсяги виробництва не тільки без залучення додаткової робочої сили, а й навіть скорочуючи її. Наприклад, якщо протягом 1960—1970-х рр. частка найбільших підприємств у загальній кількості промислових підприємств Німеччини знизилася з 2,3 до 1,5 %, то питома частка обсягу виробленої продукції зросла з 45 до 61 % відповідно. У Франції у 1970 р. на 235 підприємств, питома частка яких у загальній кількості промислових підприємств становила лише 0,5 %, припадало близько 40 % зайнятих у промисловості, 45 % загального обсягу продажу та 62 % капіталовкладень³⁵.

Разом з тим гігантська концентрація капіталу і виробництва, якої досягли провідні країни світу у 1960—1970-х рр., потребувала проведення радикальної організаційної перебудови їхньої промисловості. Тому однією з характерних тенденцій у цій сфері стала деконцентрація виробництва на малих і середніх підприємствах. Наприклад, на кінець 1970-х рр. частка малого підприємництва у валовому національному продукті США була 45 %, у сукупній робочій силі — 57 %, а у створенні нових робочих місць у приватному секторі економіки — 87 %³⁶. У Франції у другій половині 1970-х рр. зайнятість на малих промислових фірмах зростала в середньому на 2,5 % щороку, на середніх підприємствах залишалася стабільною, а на великих підприємствах ско-

³⁵ Бюллетень иностранной коммерческой информации. — 1977. — № 1. — С. 5.

³⁶ Государство и управление в США / отв. ред. Л. И. Евенко / АН СССР. Ин-т США и Канады. — М. : Мысль, 1985. — С. 201.

рочувалася на 1,2 % у рік. У ФРН з 1977 до 1985 р. великі фірми скоротили 200 тис. робочих місць, тоді як малі та середні підприємства створили майже 670 тис., повною мірою компенсувавши скорочення зайнятості у великих компаніях³⁷.

Цей процес, відзначений у всіх без винятку розвинутих країнах, по суті, являв собою нову форму концентрації та централізації капіталу — своєрідний «симбіоз» великого і малого бізнесу. Її зародження спричинилося тією обставиною, що великим монополіям, які користувалися необмеженими можливостями економічного диктату над немонополізованими, формально самостійними підприємствами, стало вигідніше розосереджувати виробництво на малих та середніх підприємствах. Останні, перебуваючи у «підчерев'ї» великого монополістичного бізнесу, спеціалізувалися не тільки на виготовленні окремих деталей, вузлів та механізмів, а й на проведенні інноваційних розробок. Наприклад, у США за 1960—1970-ті рр. кількість подібних інноваційних фірм зроста з 2,5 тис. до кількох десятків тисяч³⁸.

Концентрація виробництва як у традиційній, так і в новій формі поглиблювала й без того величезну нерівномірність в економічному розвитку малих, середніх та великих підприємств, а також компаній монополізованого та немонополізованого секторів. Водночас державно-монополістичній стадії розвитку капіталізму притаманна концентрація виробництва насамперед у високорентабельних, інноваційномістких галузях промисловості, що вирішальним чином впливало на поглиблення нерівномірності розвитку між ними та традиційними галузями економіки (сільським господарством, харчовою, текстильною, швейною, шкіряною галузями та ін.) розвинутих країн, де суб'єктами господарювання були переважно дрібні, малорентабельні та непривабливі з погляду приватнокапіталістичного інвестування підприємства.

Щодо територіальної експансії західних монополістичних структур на інтернаціональному рівні, то вона стала можливою на основі інтенсифікації вивезення капіталу та динамізації процесів трансформації монополій провідних країн світу у транснаціональні корпорації. Так, формування сучасних багатонаціональних корпорацій розпочалось у США ще у 1950-х рр., і до початку 1980-х рр. їх загальна кількість становила 320. Про високий рівень монополізації економіки Сполучених Штатів на той час свідчить те, що активи кожної американської ТНК перевищували 1 млрд дол., а вартість активів 62 корпорацій сягала понад 5 млрд дол.³⁹

³⁷ Костусев О. О. Конкурентна політика в Україні : монографія // О. О. Костусев. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 14.

³⁸ Государство и управление в США / отв. ред. Л. И. Евенко / АН СССР. Ин-т США и Канады. — М.: Мысль, 1985. — С. 201.

³⁹ Государство и управление в США / отв. ред. Л. И. Евенко / АН СССР. Ин-т США и Канады. — М.: Мысль, 1985. — С. 167.

Структурна перебудова світових монополій у цей період виявлялась, зокрема, у відході провідних країн світу від розвитку на своїх територіях традиційних виробництв та в їх перенесенні в держави з нижчим рівнем економічного розвитку, котрі дедалі більшою мірою почали «втягуватись» у світогосподарську систему. Висока динаміка цих процесів у другій половині ХХ ст. зумовлювалася насамперед уповільненням темпів зростання світового капіталістичного виробництва з причин перенагромадження капіталу в країнах-лідерах, відсутності сфер його найбільш прибуткового вкладання та прагненням монополій вкладати капітал за кордон. Крім того, реакцією на загострення екологічної кризи у провідних країнах світу стало ухвалення законів, котрі зобов'язували монополії переорієнтувати свої капіталовкладення зі сфери виробничого нагромадження на захист навколишнього середовища. Це підвищило привабливість країн, що розвиваються, як пунктів перебезування виробництва трудомісткої продукції західних монополій.

І хоч циклічні кризи дещо девальвували таку якість відсталих країн, проте навіть за цих умов на їхніх територіях крім операцій з видобутку та часткової переробки сировини відбувалося формування різноманітних підрозділів з виробництва широкого спектра споживчих товарів, окремих деталей, вузлів та механізмів, а також налагодження трудомістких складальних операцій у машинобудуванні. Так, протягом 1967—1981 рр. сукупні вартісні обсяги нагромадження інвестиційного капіталу в країнах, що розвиваються, зросли з 32 до 130 млрд дол. США (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**ДИНАМІКА НАГРОМАДЖЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОГО КАПІТАЛУ
У РІЗНИХ ГРУПАХ КРАЇН ПРОТЯГОМ 1967—1981 рр.**

Група країн	Вартісні обсяги, млрд дол. США				Частка у загальних обсягах, %			
	1967	1971	1975	1981	1967	1971	1975	1981
Розвинуті країни	73	114	193	390	69	72	74	75
Країни, що розвиваються	32	44	66	130	31	28	26	25
Усього	105	158	259	520	100	100	100	100

Джерело: побудовано за: U.N. Transnational Corporations in World Development. — N.Y., 1978. — P. 33; U.N. Transnational Corporations in World Development. Third Survey. — N. Y., 1983. — P. 25.

Постійне нарощування масштабів вивезення інвестиційного капіталу в дану групу держав дозволило західним транснаціональним корпораціям глибоко укорінитися в їхніх національних економіках, «вплестися» в їхню господарську тканину та посісти, таким чином, особливе місце у системі нерівноправних відносин Південь—Північ, перетворившись у їхній становий хребет та ударну силу. Є всі підстави стверджувати: країни, що розвиваються, стали на той час своєрідним «полігоном», на якому транснаціональний монополістичний капітал здійснював апробацію інтенсивних

методів поширення свого впливу у світовому господарстві для того, щоб на межі ХХ—ХХІ ст. перейти до реалізації стратегій глобальної експансії.

Водночас надмірна концентрація транснаціонального капіталу у відносно невеликій групі країн, що розвиваються, спричинила поглиблення нерівномірності їх економічного розвитку та формування на субрегіональному рівні нових центрів економічного суперництва насамперед у Тихоокеанському регіоні та Латинській Америці. Про це, зокрема, свідчить той факт, що в 1960—1970-х рр. понад 2/3 загального обсягу вивезення інвестиційного капіталу в країни, що розвиваються (за винятком країн ОПЕК), поглинули нові індустріальні країни: Бразилія, Мексика, Індія, Малайзія, Аргентина, Сінгапур, Колумбія, Південна Корея, Тайвань та ін., а також Перу та Заїр, котрі мали розвинуту гірничодобувну промисловість. Прагнення західних монополій до одержання надприбутків виявилось й у тому, що у більшості відсталих держав переважна частка їхнього капіталу (близько 70 % у 1978 р.) була інвестована в зони вільної торгівлі, де іноземні підприємства користувалися значними податковими і фінансовими пільгами, а також у «податкові гавані» — Панаму та Багамські й Бермудські острови (12 % відповідно)⁴⁰.

Нерівномірність світогосподарського розвитку на державно-монополістичній стадії набувала достатньо диверсифікованих та комплексних організаційно-економічних вимірів. Навіть у рамках окремих міжнародних монополій досягалось ефективне поєднання великих, середніх та дрібних виробництв, а отже зароджувалися нові механізми поширення влади монополій на підприємства немонополізованого сектору та створювались об'єктивні передумови для зрощування промислового капіталу з державою та формування в економіках провідних країн світу великих державно-монополістичних комплексів. Особливо потужного імпульсу їх утворенню у 1950—1970-ті рр. надали процеси одержавлення наукової діяльності та зростання масштабів мілітаризації національних економік країн-лідерів. Так, у багатьох інноваційних на той час галузях економіки (електроніка, машинобудування, авіа- та ракетобудування тощо) найпотужніші західні ТНК на державні замовлення розвивали цілі наукові напрями, одночасно коригуючи як стратегії своєї фінансово-господарської діяльності, так і організацію НДДКР.

Як доводить світовий досвід, ТНК, що були тоді залучені до системи державних замовлень на виконання інноваційних розробок, здобули найбільші можливості щодо зміцнення своїх конкурентних позицій на світовому ринку у зв'язку з надходженням державного фінансування на проведення НДДКР, одержанням податкових та амортизаційних пільг, пільгового кредитування інноваційної діяльності, права включати витрати

⁴⁰ Совместные предприятия в практике международных экономических отношений. — М. : Внешторгиздат, 1989. — С. 50.

на технологічні розробки у собівартість виготовленої продукції та ін. Наприклад, у США у 1970-х рр. федеральні відомства щороку укладали подібні контракти з найпотужнішими монополіями на загальну суму від 15 до 19,5 млн дол. При цьому діяльність підприємств 94 галузей американської обробної промисловості була тісно пов'язана з науково-технічним прогресом та виконанням державних замовлень⁴¹.

Що стосується мілітаризації національних економік країн світу, то, розгорнувшись у період холодної війни (з кінця 1940-х рр.), вона спричинила суттєві зрушення в галузевій структурі нагромадження капіталу, які втілювались у таких тенденціях: підпорядкуванні даного процесу інтересам мілітаризації, деформації його структури на шкоду галузям цивільного виробництва, формуванні монополій, що спеціалізувались виключно на виробництві озброєнь, переорієнтації діяльності низки корпорацій на виконання державних військових замовлень, консолідації оборонної промисловості через злиття і поглинання монополій-підрядників, розширенні приватного фінансування інноваційних розробок військового призначення та ін. Так, протягом 1950—1960-х рр. у провідних країнах світу виникла ціла низка військових галузей, зокрема атомна промисловість (100 % продукції якої мали на той час військового призначення), авіаційна промисловість (95 %), а також суднобудування і радіоелектроніка (60 % відповідно). Крім того, кілька західних корпорацій, котрі в міру можливостей переорієнтовувались на виробництво продукції військового призначення, з часом перетворились на світових гігантів-продуцентів військової продукції («Lockheed», «General Electric», «IBM», «British Aerospace», «Marconi Systems», «Hue's Aircraft», «Chrysler», «Ford», «Gulfstream Aerospace» та ін.).

При цьому відтягнення у військові галузі колосальних капітальних, фінансових, технологічних та людських ресурсів призводить до поглиблення нерівномірності розвитку окремих галузей та зниження темпів економічного розвитку країн. Особливо показовим у цьому плані є приклад США — країни-лідера за обсягами (300—350 млрд дол. у 1970-х рр.), питомою часткою у світових витратах на військові дослідження (50 %) та рівнем інноваційності військово-промислового комплексу (80 %). Протягом 1951—1980 рр. середньорічні темпи зростання ВВП США становили близько 3,3 %, тоді як країн Західної Європи — 4,1 %, країн Латинської Америки — 5,6 %, Республіки Корея — 7,2 %⁴².

Крім того, виділення щораз більших сум на військово виробництво та наукові дослідження у військовій сфері призводить до значного зниження

⁴¹ Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 1 / відп. ред. С. В. Мочерний. — К. : Вид. центр «Академія», 2000. — С. 338.

⁴² Мировая экономика : глобальные тенденции за 100 лет / под ред. И. С. Королева. — М. : Экономика, 2003. — С. 507—508.

ефективності наукового пошуку, адже результати військових досліджень унаслідок їхньої секретності впроваджуються в цивільне виробництво лише через 5—10 років, а специфічний, вузькоспеціалізований характер військових досліджень звужує можливості їх використання з мирною метою.

Одним із класичних вимірів нерівномірності світогосподарського розвитку є диспропорційність розвитку сільського господарства, промисловості та сфери послуг, яка виражається в розриві показників цих сфер щодо частки у створенні ВВП, зайнятості робочої сили, обсягів створеної доданої вартості, масштабів капіталовкладень та ін. Протягом 1900—2006 рр. ключовою тенденцією розвитку світового господарства стало зростання питомої частки сфери послуг та промисловості у виробництві валового внутрішнього продукту (з 65,5 до 67,8 % та з 14,8 до 22,0 %) та зайнятості населення (з 20,2 до 48,5 % та з 11,3 до 14,1 %) за одночасного зменшення в даних показниках частки сільського господарства (з 16,0 до 5,1 % та з 66,3 до 32,8 %)⁴³. Така тенденція виявилася практично в усіх групах досліджуваних країн, а особливо рельєфно у провідних державах світу — США, Японії та країнах Західної Європи.

Ще одним виміром нерівномірності світогосподарського розвитку на державно-монополістичній стадії капіталізму є різнотемповий розвиток окремих галузей виробництва, який має своїм наслідком структурні зміни в економіці. Їхнім матеріальним втіленням є зростання обсягів виробленої продукції, нарощування масштабів капіталовкладень та чисельності робочої сили в одних галузях та виникнення надміру виробничих потужностей і скорочення чисельності робочої сили — в інших.

Так, визначальною рисою економічного розвитку всіх провідних країн світу в повоєнний період стали загальні тенденції щодо зміни галузевої структури економіки на користь галузей обробної промисловості. Протягом 1970—1980-х рр. їхня частка у матеріальному виробництві цієї групи держав становила в середньому 64 %, тоді як у решті регіонів світу вона коливалася від 9 до 72 %. Наприклад, у країнах Східної Азії (Республіка Корея, Тайвань, Гонконг і Китай) цей показник становив близько 34,4 %, а в інших регіонах у матеріальному виробництві домінує сільське господарство (у Південній Азії — 18,0 %, в Океанії — 15,6 %, у Середній і Західній Африці — 15,1 %) або добувна промисловість (на Близькому Сході — 32,1 %, у Північній Африці — 29,7 %, у Південній Америці — 16,4 %)⁴⁴. Отже, у трьох найменш розвинутих регіонах світу — Океанії, Північно-Східній та Західній Африці — обробна промисловість у той час перебувала лише у фазі свого

⁴³ Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет / Под ред. И.С.Королева. — М.: Экономика, 2003. — С. 521—524, 535—538; World Development Report 2008: Agriculture for Development. — P. 340—341.

⁴⁴ UNCTAD Handbook of Statistics 2006/2007. — Geneva, 2007. — P. 412—429.

становлення, і тут важко ідентифікувати ознаки другого або третього технологічного укладу, тоді як розвинуті країни вже перейшли до розбудови п'ятого укладу.

При цьому слід зазначити, що структурні зрушення в економіці, як закономірний та об'єктивний процес, зумовлений поглибленням суспільного поділу праці, посиленням спеціалізації та кооперування виробництва, а також виникненням якісно нових видів трудової діяльності, відбувалися на всіх фазах розвитку капіталістичної ринкової системи. Проте лише науково-технічний прогрес другої половини ХХ ст., з одного боку, створив необхідні передумови для динамічного розвитку всіх галузей економіки, а з другого — постійно висував як провідні одні галузі та сприяв відмиранню інших, насамперед галузей добувної промисловості.

Відповідним способом здійснювався і міжгалузевий перерозподіл капіталу, коли випереджальними темпами зростала частка його нагромадження в найбільш прибуткових галузях обробної промисловості та в нових галузях виробництва, породжених науково-технічним прогресом: хімічній промисловості, електронній, авіа- та ракетобудуванні, атомній та ін. Саме останні, визначаючи динаміку економічного розвитку провідних країн світу, потребували великомасштабних капіталовкладень, якими не завжди володіли приватні монополії.

Крім того, їхнє небажання вкладати кошти в галузі, що перебувають у занепаді, сприяло активізації державного підприємництва та зростанню державної власності у вугледобувній промисловості, залізничному транспорті, електроенергетиці тощо. Наприклад, у 1950—1960-ті рр. У європейських країнах державі належало до 40 % капіталу підприємств будівельної, машинобудівної, деревообробної та деяких інших галузей народного господарства країн. У Великобританії, Австрії та Італії на державних підприємствах у цей період було зайнято понад 20 % сукупної робочої сили та вироблялося майже 20 % ВВП, а на державних підприємствах Австрії добувалося 85—90 % кам'яного вугілля, нафти, залізної руди, чавуну, сталі та кольорових металів⁴⁵. Загалом же в європейських країнах протягом другої половини ХХ ст. частка державного сектору стабільно дорівнювала 3/4 паливно-енергетичного комплексу, електроенергетики, залізничного транспорту, зв'язку, автомобільної та авіаційної промисловості, а в окремі роки масштаби державного промислового виробництва сягали навіть 50 % загальнонаціонального.

Нерівномірність розвитку підприємств і галузей промисловості в різних державах світу мала своїм закономірним наслідком постійну зміну країн-лідерів та формування нових центрів світового економічного суперництва. Підтвердженням цього є, зокрема, дані щодо частки різних

⁴⁵ Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 1 / відп. ред. С. В. Мочерний. — К. : Вид. центр «Академія», 2000. — С. 320.

груп країн у світовому ВВП (табл. 1.2), які свідчать про те, що повоєнний період характеризується зміцненням позицій у світовій економіці Японії та країн, що розвиваються, на тлі певного скорочення частки США та держав Західної Європи у світовому ВВП.

Таблиця 1.2

ЧАСТКА РІЗНИХ ГРУП КРАЇН У СВІТОВОМУ ВВП ПРОТЯГОМ 1900—1980 рр., %

Країна, група країн	1900	1913	1929	1938	1950	1960	1970	1980
Розвинуті країни у тому числі:	60,2	63,2	66,1	63,5	60,7	55,8	58,0	55,9
США	18,4	23,5	28,0	23,4	28,9	24,4	22,5	21,4
Японія	2,9	2,8	3,7	4,6	2,9	3,9	7,0	7,8
<i>Західна Європа</i> у тому числі:	<i>36,7</i>	<i>34,3</i>	<i>31,2</i>	<i>32,9</i>	<i>25,7</i>	<i>24,6</i>	<i>25,3</i>	<i>23,5</i>
Німеччина	8,3	8,5	7,6	9,4	5,7	5,7	5,8	5,4
Франція	6,8	5,9	5,8	5,0	4,0	3,8	4,2	3,9
Великобританія	10,0	8,7	7,0	7,4	6,0	4,8	4,0	3,4
Країни, що розвиваються у тому числі:	25,9	22,9	22,1	23,8	22,2	22,6	22,3	26,6
<i>Латинська Америка</i> у тому числі:	<i>3,5</i>	<i>3,7</i>	<i>4,3</i>	<i>5,3</i>	<i>6,4</i>	<i>6,6</i>	<i>6,6</i>	<i>8,9</i>
Бразилія	0,6	0,7	0,9	1,0	4,5	1,6	1,8	2,9
Мексика	0,9	0,9	0,7	0,8	1,0	1,2	1,1	2,0
<i>Азія</i> у тому числі:	<i>20,1</i>	<i>16,8</i>	<i>15,0</i>	<i>14,9</i>	<i>11,3</i>	<i>10,4</i>	<i>9,3</i>	<i>10,3</i>
Китай	8,1	6,6	5,8	5,3	3,7	3,8	2,6	2,5
Індія	5,9	4,8	4,1	3,7	2,9	2,5	2,3	2,5
Республіка Корея	0,4	0,4	0,4	0,5	0,3	0,3	0,4	0,7
<i>Північна Африка, Близький і Середній Схід</i>	<i>1,0</i>	<i>1,1</i>	<i>1,3</i>	<i>1,8</i>	<i>2,3</i>	<i>3,4</i>	<i>4,5</i>	<i>5,8</i>
Східна Європа	6,0	4,8	4,3	4,1	6,0	7,1	6,5	5,8

Джерело: побудовано за: Мировая экономика : глобальные тенденции за 100 лет / под ред. И. С. Королева. — М. : Экономистъ, 2003. — С. 509—510; World Development Report 2008: Agriculture for Development. — P. 340—341.

Так, протягом 1950—1980 рр. Японія збільшила свою частку у світовому ВВП з 2,9 до 7,8 %, а країни, що розвиваються, — з 22,2 до 26,6 % відповідно. Тож у цей період чітко виявилась і зворотна тенденція нерівномірності світогосподарського розвитку — його нівелю-

вання. Про нівелювання нерівномірності розвитку між розвинутими державами світу і країнами, що розвиваються, свідчило і неухильне зростання частки останніх у світовому товарному експорті. Як свідчать дані табл. 1.3, за 1900—1980 рр. вона зросла з 15,3 до 26,4 %.

Таблиця 1.3

**ЧАСТКА РІЗНИХ ГРУП КРАЇН
У СВІТОВОМУ ТОВАРНУМУ ЕКСПОРТІ У 1900—1980 рр., %**

Країна, група країн	1900	1913	1929	1938	1950	1960	1970	1980
Розвинуті країни у тому числі:	72,9	73,1	73,3	70,7	79,4	75,0	73,6	67,3
США	13,1	12,4	13,1	11,1	42,4	30,5	22,6	14,7
Японія	1,7	3,0	4,5	5,9	1,4	2,8	4,9	5,1
<i>Західна Європа</i> у тому числі:	<i>53,9</i>	<i>53,6</i>	<i>51,4</i>	<i>50,0</i>	<i>31,6</i>	<i>37,9</i>	<i>41,6</i>	<i>42,8</i>
Німеччина	8,4	12,9	10,8	11,3	4,7	6,8	7,9	9,8
Франція	8,6	6,8	7,6	7,0	4,1	4,9	6,0	6,0
Великобританія	15,1	13,0	13,6	13,3	8,5	8,2	6,8	6,0
Країни, що розвиваються у тому числі:	15,3	14,6	16,0	18,0	16,8	19,2	20,2	26,4
<i>Латинська Америка</i> у тому числі:	<i>3,3</i>	<i>4,2</i>	<i>5,0</i>	<i>5,5</i>	<i>6,5</i>	<i>6,6</i>	<i>6,2</i>	<i>7,5</i>
Бразилія	0,6	0,7	0,9	1,0	1,3	1,4	1,3	1,8
Мексика	0,9	0,9	0,7	0,9	1,2	1,3	1,1	1,7
<i>Азія</i> у тому числі:	<i>11,2</i>	<i>9,4</i>	<i>9,8</i>	<i>10,6</i>	<i>7,7</i>	<i>8,6</i>	<i>9,0</i>	<i>12,7</i>
Китай	3,1	2,5	2,6	2,5	1,8	2,5	2,0	2,2
Індія	3,7	3,0	3,0	3,4	2,0	1,8	1,4	1,4
Республіка Корея	0,6	0,5	0,6	0,6	0,5	0,6	0,9	1,4
<i>Північна Африка, Близький і Середній Схід</i>	<i>0,4</i>	<i>0,6</i>	<i>0,7</i>	<i>1,1</i>	<i>1,5</i>	<i>3,0</i>	<i>4,3</i>	<i>5,6</i>
Східна Європа	5,7	4,8	4,0	3,3	2,1	2,8	2,6	2,2

Джерело: побудовано за: Мировая экономика : глобальные тенденции за 100 лет / под ред. И. С. Королева. — М. : Экономистъ, 2003. — С. 600—601.

Протягом другої половини ХХ ст. найбільш активно в міжнародні торговельні відносини включились азійські країни, насамперед Китай, Індія, нові індустріальні країни даного регіону, держави Латинської Америки, а також Північної Африки, Близького і Середнього Сходу, що є віддзеркаленням розширення орієнтованих на експорт секторів їхніх національних економік та динамічного залучення цих держав до транснаціональних виробничих мереж.

І хоч деякі країни, що розвиваються, поступово відходили від суто сировинної спеціалізації і переходили у міру можливості до експорту готової промислової продукції, через неспроможність багатьох з них швидко освоїти досягнення сучасного етапу науково-технічного прогресу вони виявлялися не здатними своєчасно пристосуватися до динамічних змін у характері виробництва та структурі попиту на світових товарних ринках.

Разом з тим не слід скидати з рахунків той факт, що значна частина приросту експортних поставок країн, що розвиваються, на світовий ринок була досягнута у результаті багаторазового зростання цін на нафту, що за умов енергетичної кризи 1974—1975 рр. забезпечило стабільне зростання доходів країн-нафтоекспортерів. Наприклад, нафтові доходи країн ОПЕК у 1974 р. становили майже 90 млрд дол. США.

Ще одним виміром нерівномірності світогосподарського розвитку, яка з усією очевидністю окреслилася в повоєнний період, є диспропорційний розвиток окремих регіонів світу. Так, друга половина ХХ ст. ознаменувалась істотним посиленням позицій у світовій економіці регіональних інтеграційних блоків, таких як ЄЕС, АТЕС, МЕРКОСУР, АСЕАН та ін. Їх репрезентували потужні коаліції країн, котрі реалізували свої національні економічні інтереси через забезпечення насамперед найсприятливіших умов для реалізації міжнародного співробітництва в регіональному масштабі. Так, вже на початку 1960-х рр. близько 40 % сукупного обсягу торгівлі країн-членів ЄЕС припадала на партнерів по інтеграційному блоку.

Наростання тенденцій щодо зміцнення позицій у світовій економіці регіональних угруповань країн, поглиблення міждержавного регіонального співробітництва та виникнення регіональної форми нерівномірності світогосподарського розвитку зумовлювалися насамперед тим, що за умов багатомонокультурного виробництва внутрішні ринки навіть великих держав стали для них недостатньо місткими для збуту продукції, а їх динамічний економічний розвиток та зміцнення конкурентних позицій на міжнародному ринку були неможливими без створення більш широкого економічного простору. За таких умов регіональна інтеграція, будучи якісно новим рівнем взаємодії національних економік, характеризується не тільки усуненням внутрішніх бар'єрів у розвитку зовнішньоекономічного співробітництва країн-членів та координацією різноманітних напрямів їх економічної політики, а й динамічною інтернаціоналізацією процесів суспільного відтворення та формуванням регіональної моделі міжнародного поділу праці.

Досліджуючи соціально-економічні виміри нерівномірності світогосподарського розвитку на державно-монополістичній фазі капіталістичної ринкової системи, слід відзначити активну роль держави у згладжуванні економічної нерівномірності. Так, з одного боку, держава, як

самостійний суб'єкт господарювання, здійснює державне підприємництво та монополізує низку стратегічно важливих для країни галузей виробництва з метою задоволення тих потреб суспільства, котрі не спроможний задовольнити приватний сектор. Водночас держава через свої вповноважені інститути цілеспрямовано впливає на функціонування та розвиток усіх підсистем національної економічної системи для її стабілізації та пом'якшення нерівномірності розвитку.

Реакцією на усвідомлення національними урядами країн світу необхідності суттєвого розширення функцій держави у регулюванні соціально-економічної нерівномірності стала істотна диверсифікація його важелів та інструментів, з-поміж яких найвищу ефективність продемонстрували бюджетна політика, державні замовлення, а також антициклічна, регіональна, інвестиційна, амортизаційна, структурна, грошово-кредитна, фінансово-бюджетна, антиінфляційна, валютна, митна, цінова, соціальна, екологічна та інші види економічної політики. При цьому ключовими формами реалізації перелічених важелів коригування нерівномірності економічного розвитку країн стали державне планування (довго-, середньо- та короткострокове), державне програмування (передусім складання цільових комплексних програм) та державне прогнозування на національному й наднаціональному рівнях.

Що стосується державного планування як цілеспрямованого втручання уряду в роботу ринкового механізму, то його метою є забезпечення стійких темпів економічного зростання та рівномірності регіонального розвитку країни, досягнення оптимальної структури народного господарства та цілковитої зайнятості, стримування інфляції та збалансованість платіжного балансу, прискорення науково-технічного прогресу, соціальний захист населення тощо.

Розвинуті західні країни державне планування почали практикувати ще в довоєнний період (наприклад у фашистській Німеччині у 1933—1936 та 1937—1940 рр. було реалізовано два чотирирічні плани з подолання кризових явищ в економіці та її підготовки до війни), а в повоєнний період воно набуло значного поширення у Франції, Голландії, Великобританії, ФРН, Італії, Японії та в деяких інших державах.

Характеризуючи становлення та розвиток системи державного планування, слід зазначити, що вона еволюціонувала від внутріфірмової моделі мікроекономічного планування, яку реалізовували великі корпорації ще на початку ХХ ст., до макроекономічного планування розвитку народного господарства країн з наступним переходом до наднаціонального планування, котре передбачає узгодження магістральних напрямів економічної політики кількох держав. Ключовою тенденцією сучасного розвитку системи державного планування є своєрідний «симбіоз» та одночасна реалізація всіх названих раніше її форм. Наочним прикладом, який підтвер-

джує дану тезу, є ситуація в США, де крім внутріфірмового існує розгалужена система приватно-централізованого планування. Його реалізує ядро з 12 фінансових груп, котрі володіють майже 10 % сукупних активів корпоративного сектору країни і контролюють 60 % акцій, що перебувають в обігу на американському фондовому ринку⁴⁶. При цьому, взаємодіючи з великими підприємницькими структурами, ці фінансові групи виступають в ролі організаторського, координаційного центру та планування у приватному секторі економіки, а також здатні справляти відчутний вплив на державну політику країни.

Ще один тип централізованого планування ефективно реалізується в Японії та Франції, де на основі використання позитивного досвіду колишнього СРСР здійснюється загальнодержавне планування. Воно являє собою доволі диверсифіковану систему інститутів та методів, а також володіє висококваліфікованим кадровим корпусом, який розробляє п'ятирічні державні плани. Незважаючи на те, що за формальними ознаками ці плани є індикативними, проте навіть великі корпорації у своїй діяльності підпорядковуються їм, оскільки держава створює для корпоративного сектору вагомі економічні стимули у сфері податкової, кредитної, інвестиційної та інших форм економічної політики.

Як свідчать дані табл. 1.4, в Японії протягом 1956—2000 рр. було реалізовано тринадцять загальнодержавних планів соціально-економічного розвитку країни, зорієнтованих на розв'язання широкого спектра проблем внутрішнього та зовнішнього характеру: забезпечення стійких темпів економічного зростання, усунення диспропорцій регіонального розвитку, оптимізація структури господарства, досягнення цілковитої зайнятості населення, зростання добробуту нації, соціальний захист населення та ін.

Важливе місце в системі державного регулювання нерівномірності економічного розвитку посідає і державне програмування, основою якого є структурне регулювання економіки як комплекс цілеспрямованих адміністративно-економічних і нормативно-правових важелів мікро- та макроекономічного регулювання внутрішньо- та міжгалузевого переливу капіталу, а також територіального розподілу національної ресурсної бази з метою оптимізації галузевої структури економіки, створення нових галузей, інтенсифікації науково-технічного прогресу, модернізації матеріально-технічної бази виробництва та забезпечення стійкого економічного розвитку.

Не випадково, що дана форма державного регулювання нерівномірності економічного розвитку суттєво поширилася саме у 1950—1960-х рр. як реакція на об'єктивну необхідність переходу провідних країн світу до нового (четвертого) технологічного укладу та пом'якшення наслідків енергетичної кризи.

⁴⁶ Гордеев В. Две тенденции в эволюции конкуренции / В. Гордеев // МЭиМО. — 2007. — № 1. — С. 45.

**ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНІ ПЛАНИ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЯПОНІЇ В ПОВОЄННІ РОКИ**

План і термін дії (фінансові роки)	Мета	Результати, середньорічні темпи зростання, %			
		промисловість		економіка загалом	
		план	фактично	план	фактично
П'ятирічний план економічного самозабезпечення (1956—1960 рр.)	Досягнення економічної незалежності та забезпечення цілковитої зайнятості	7,4	15,6	5,0	8,7
Новий довгостроковий економічний план (1958—1962 рр.)	Максимізація економічного зростання, підвищення рівня життя та досягнення цілковитої зайнятості	8,2	13,5	6,5	9,9
План подвоєння національного доходу (1961—1970 рр.)	Максимізація економічного зростання, підвищення рівня життя та досягнення цілковитої зайнятості	105	13,8	7,2	10,7
Середньостроковий економічний план (1964—1968 рр.)	Ліквідація диспропорцій розвитку	9,9	13,6	8,1	10,6
План економічного та соціального розвитку (1967—1971 рр.)	Досягнення збалансованого і стійкого економічного й соціального розвитку	10,2	13,2	8,2	10,2
Новий план економічного та соціального розвитку (1970—1975 рр.)	Створення сприятливих умов життя нації завдяки збалансованому і стійкому економічному зростанню	12,4	3,6	10,6	5,9
Базовий економічний і соціальний план (1973—1978 рр.)	Підвищення добробуту нації, поглиблення міжнародного співробітництва	10,0	2,1	9,4	4,2
Економічний план на другу половину 1970-х рр. (1976—1980 рр.)	Стійкий розвиток економіки та забезпечення повноцінного життя нації	...	6,9	6,0	5,7
Новий економічний і соціальний план (1979—1985 рр.)	Поступовий перехід на шлях стабільного зростання, поліпшення життя	5,6	5,2	5,7	5,2
Економічні та соціальні перспективи й орієнтири на 1980-ті рр. (1983—1990 рр.)	Забезпечення цілковитої зайнятості, стабілізація цін і зовнішньоторговельного балансу	4,0	3,8
Новий економічний план (1988—1992 рр.)	Стимулювання внутрішнього попиту, усунення диспропорцій регіонального розвитку	3,75	4,8
План створення держави добробуту (1992—1996 рр.)	Суттєве підвищення життєвого рівня	3,5	0,1
Економічний і соціальний план структурної реформи (1996—2000 рр.)	Проведення кардинального реформування економічної та соціальної структури країни	3,0	...

Джерело: Общегосударственное планирование рыночной экономики : опыт Японии // Проблемы теории и практики управления. — 2006. — № 12 // http://www.uptp.ru/articles-all/articles-all_17.html

Утім кожна країна характеризувалася притаманною лише їй національною моделлю структурного регулювання економіки. Наприклад, у Франції її центральними компонентами були індикативне планування, широкомасштабна інвестиційна діяльність держави та прямі форми регулювання. У США популярними були цільові бюджетні субсидії на НДДКР та федеральна контрактна система, котра охоплювала в основному фінансування інновацій у військовій та космічній галузях. У багатьох країнах світу держава, поряд з реалізацією середньострокових програм модернізації добувних галузей промисловості, удавалася і до впровадження програм регіонального розвитку, стимулювання середньо- та довгострокового кредитування, а також формування фондів капіталовкладень та емісії державних боргових цінних паперів.

Щодо Японії, то й вона має великий досвід реалізації структурних реформ національної економіки. Так, у 1950—1960-х рр. за активної участі держави в регулюванні інвестиційних процесів та ціноутворенні в державному секторі, стимулюванні впровадження нових виробничих потужностей та реалізації асортиментної політики щодо випуску найважливіших видів товарів у найкоротші терміни на якісно новій технологічній основі було реконструйовано старі базові галузі японської економіки (металургійна, хімічна промисловість, транспорт та ін.) і водночас створено такі сучасні галузі, як електронна, аерокосмічна, нафтохімічна, приладобудування, інформаційна тощо.

При цьому держава, використовуючи такі економічні важелі регулювання економіки, як кредитна, податкова, цінова політики, а також централізоване регулювання зовнішньоекономічної діяльності, домоглася ефективної реорганізації ринкового механізму відповідно до умов зміни технологічного укладу та раціоналізувала свої соціально-економічні функції на основі оптимального поєднання ринкових важелів саморегулювання економіки з активними заходами державного регулювання макроекономічних процесів.

Світовий досвід показує, що невід’ємним складником структурного регулювання економіки є непряме стимулювання інноваційної активності підприємницького сектору, податкові преференції бізнесу та інструменти амортизаційної політики. Саме вони істотно впливають на відтворювальну структуру нагромадження капіталу, тобто на співвідношення між відшкодуванням основного капіталу та новим його нагромадженням. Що стосується амортизаційної політики, то загальною тенденцією для провідних країн світу починаючи з 1960-х рр. стало випереджальне зростання питомої частки амортизаційних відрахувань порівняно з капіталовкладеннями, що забезпечують приріст основних фондів. Наприклад, у США в 1960—1985 рр. частка амортизації у ва-

лових інвестиціях зростає з 42,3 до 64,7 %⁴⁷. Це пояснюється тим, що, по-перше, за умов інтелектуалізації виробництва та розгортання науково-технічної революції конкурентні позиції будь-якої країни чи підприємства великою мірою залежать від якісних факторів, що виявляється у зростанні інтенсифікації суспільного виробництва, прискоренні темпів фізичного й морального спрацювання основних фондів та зростанні фондоозброєності праці.

По-друге, на зміни відтворювальної структури нагромадження капіталу значний вплив справляє державне регулювання процесу нагромадження, яке реалізується переважно через механізми пільгового фінансування приватного сектору та важелі прискореної амортизації. Так, прискорена амортизація дозволяє «виводити» з-під оподаткування частину прибутків та використовувати їх на нове нагромадження капіталу. Крім того, і сьогодні в Японії, Канаді, Франції та Італії передбачається 100 %-не виключення з оподатковуваних доходів витрат на інвестиції в інновації, у Бельгії цей показник становить 110 %, а в Австралії — 150 % відповідно⁴⁸.

Отже, державна політика щодо прискореної амортизації інтенсифікує процеси нагромадження капіталу та стимулює розвиток нових і пріоритетних галузей економіки, забезпечуючи тим самим її структурне оновлення та інноваційний розвиток. Однак це може призвести до поглиблення диспропорцій між традиційними та новими галузями економіки, стати причиною розвитку кризових явищ у народному господарстві країн та посилити соціальну напруженість у суспільстві.

Важливими компонентами структурного регулювання економіки є також державна політика стимулювання кооперації університетів і науково-дослідних установ з промисловими компаніями та фінансово-кредитними організаціями, надання всебічної фінансової підтримки спільним науковим проектам, сприяння системному розвитку фундаментальних і прикладних досліджень та ін. У цьому плані показовим є приклад США, де партнерство регіональних підрозділів ТНК з навчальними закладами дозволило створити на базі останніх кафедри теорії і практики «вільного підприємництва», а також наукові підрозділи, котрі належали до структури корпорації на правах філій, а тому одержували додаткове фінансування з бюджету корпорації на виплату заробітних плат викладачам та стипендій студентам.

Одним з різновидів державно-монополістичного капіталізму стала модель державного соціалізму, яка реалізовувалась у СРСР протягом

⁴⁷ Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 1 / відп. ред. С. В. Мочерний. — К.: Вид. центр «Академія», 2000. — С. 40.

⁴⁸ *Тарутин А.* «Узкие места» инновационного процесса / А. Тарутин // *Экономист.* — 2008. — № 10. — С. 44.

1922—1991 рр. Її стрижневими рисами були суспільна власність на засоби виробництва, соціалістична планова система господарювання, централізоване управління економічними процесами та регулювання темпів і пропорцій суспільного виробництва.

Серед переваг державного соціалізму слід назвати насамперед високий рівень плановірності організації економічної діяльності суспільства на основі регулювання пропорцій суспільного виробництва та балансового узгодження всіх його ланок і компонентів. Це набувало матеріального втілення в народногосподарських планах, котрі мали директивний характер для економічних систем усіх рівнів (економіки загалом, галузей і підприємств) та забезпечували додержання народногосподарських пропорцій (між виробництвом і споживанням, виробництвом засобів виробництва та предметів споживання, промисловістю і сільським господарством, нагромадженням і споживанням та ін.), міжгалузевих пропорцій (між металургією і машинобудуванням, добуванням залізної руди та чорною металургією, цукровою промисловістю і виробництвом цукрових буряків), а також внутрішньогалузевих, міжрайонних та внутрішньорайонних пропорцій.

Однак загальна монополія державної власності, а точніше, її узурпація верхівкою державного, партійного та радянського апарату, яка опосередковувала майже весь процес привласнення, призвела до підміни реального усупільнення виробництва формальним, стимулювала розвиток бюрократичного апарату та бюрократичної системи, економічні інтереси яких почали домінувати над суспільними інтересами, блокуючи розвиток усієї економіки. У результаті відмітними ознаками радянського соціуму стали: зрівнялівка, утворення й одержавлення нетрудових прибутків окремими особами, підприємствами, галузями та регіонами; відчуження безпосередніх працівників від засобів виробництва, продукту та управління виробництвом і розподілом; відсутність політичної, соціальної й економічної свободи; зосередження прийняття господарських рішень у центральних органах влади; відсутність у виробників можливості вільно і на власний розсуд розпоряджатися продуктами своєї праці.

Загальна криза моделі державного соціалізму виявилася також у скороченні у другій половині 1980-х рр. валового національного продукту і національного доходу, глибоких диспропорціях у виробництві товарів групи А і Б, вкрай низькій вартості робочої сили, диспропорціях у цінах на продукцію соціалістичного виробництва, зневірі населення в прогресивності радянського ладу, скороченні споживання матеріальних благ і послуг, зниженні життєвого рівня населення, кризі фінансів і грошового обігу та ін. Тому на початку 1990-х рр. модель державного соціалізму остаточно підтвердила свою нежиттєздатність,

зазнала краху і поступово трансформувалась у модель соціально-ринкового господарства.

За умов переходу світового господарства у глобальну фазу всі названі раніше виміри економічної та соціальної нерівномірності його розвитку, зберігаючи своє значення, трансформуються у глобальні асиметрії під впливом глобальних детермінант і знаходять свій багатомірний прояв в асинхронності та стрибкоподібності розвитку окремих глобальних корпорацій і транснаціональних державно-монополістичних об'єднань галузевого типу, диспропорційності в рівнях розвитку регіонів світового господарства, нерівномірності розвитку виробничих кластерів у межах глобального відтворювального процесу, різноманітності участі країн у техноглобалізаційних процесах, глобальних фінансових дисбалансах, соціальній поляризації та ін.

Звідси випливає, що парадигма глобального економічного розвитку та міжнародний економічний порядок, що формується на рубежі ХХ—ХХІ ст., передбачають розподіл світової влади на підставі нових критеріїв: технологічності, інтелектуалізації, інформатизації та соціалізації — з виокремленням трьох підсистем глобальної економічної системи. Першу підсистему репрезентують країни, які в руслі провідних тенденцій глобалізації розбудовують нині постіндустріальне суспільство та формують сучасне технологічне «ядро» глобальної економіки, забезпечуючи решту держав технологічними інноваціями. До другої підсистеми належать країни з панівним індустріальним суспільством, які на основі технологічного послідовництва залучаються у глобальну модель міжнародного поділу праці через мікро- та макроінтеграцію. І, нарешті, третя підсистема охоплює країни доіндустріального типу розвитку, котрі на сьогодні є аутсайдерами процесів глобальної трансформації, а отже, позбавлені будь-яких перспектив для стабільного і стійкого соціально-економічного розвитку.

Але трансформаційні процеси глобальної економіки не можна зупинити, вони набули перманентного і незворотного характеру. Тож подібна модель розподілу світової економічної влади не залишиться статичною, у майбутньому вона зазнає суттєвих змін, пов'язаних з такою фундаментальною тенденцією глобального економічного розвитку, як формування нових центрів світового економічного суперництва (Китай, Індія, Бразилія, Росія, країни близькосхідного регіону), що відбиває фінансову, виробничу, технологічну та соціальну асиметрію.

Так, характеризуючи асинхронність та стрибкоподібність розвитку окремих глобальних корпорацій як одного з основних вимірів глобальних асиметрій, слід відзначити, що результатом діяльності сучасних ТНК є створення необхідних передумов для безперешкодного залучення глобального капіталу у відтворювальні взаємозв'язки національних

економік та директивного формування галузевих пропорцій глобального виробництва. За таких умов глобальний капітал незалежно від своєї національної належності формує міжнародні корпоративні структури виробництва мережного типу, «покриваючи» дедалі більший географічний та економічний простір та спрямовуючись у ті точки світової економіки, де можна одержати монопольні надприбутки, установити тотальний контроль за найбільш прибутковими сферами діяльності та оволодіти природними, виробничими, технологічними й фінансовими ресурсами приймаючих країн.

Перехід ТНК на початку XXI ст. до реалізації стратегій глобальної експансії окреслює ще один яскравий соціально-економічний вимір глобальних асиметрій — диспропорційність у рівнях розвитку внутрішніх регіонів країн світу. Так, сьогодні вони чимраз глибше «втягуються» в орбіту глобальної конкуренції, а на основі концентрації колосального інноваційного потенціалу — перетворилися на активних генераторів знань та інформації, ефективних продуцентів науково-технологічної продукції та активів людського ресурсу, виконуючи у такий спосіб роль своєрідних «локомотивів» економічного розвитку як національних економік, до яких вони належать, так і глобальної економіки загалом. Підтвердженням цього є, зокрема, дані експертів ОЕСР, згідно з якими у 2005 р. 38 % ВВП та 45 % загальної чисельності патентів, зареєстрованих у країнах даної організації, продукували лише 10 % національних регіонів цих держав⁴⁹.

Крім того, на ці самі регіони припадає нині понад 50 % приросту зайнятості за країнами ОЕСР та 40 % загального приросту їхнього ВВП. Тому цілком закономірно, що в рейтинг міжнародної конкурентоспроможності, розрахований експертами Лозаннського міжнародного інституту розвитку менеджменту у 2006 р., увійшли кілька регіонів світу: Баварія (16 місце), Іль-де-Франс (28), Че Янг (33), Каталонія (34), Махараштра (37), Сан-Паоло (48) та Ломбардія (50)⁵⁰.

Як видно зі світового досвіду, утворення таких регіонів відбувається зазвичай на базі філій та дочірніх підприємств західних ТНК і набуває форм локальних господарських анклавів, висококонкурентних територій та віртуальних регіонів. Характеризуючи їхній вплив на параметри асиметрії глобального економічного розвитку, зазначимо його неоднозначність. Так, з одного боку, подібні регіональні утворення сприяють економічному розвитку окремих територій приймаючих країн та пом'якшують у такий спосіб світову економічну асиметрію. Проте з погляду відносин економічної власності надходження глобального капіталу в ці регіони формує всі необхідні передумови для

⁴⁹ OECD Regions at a Glance: 2009 Edition // www.oecd.org

⁵⁰ The World Competitiveness Scoreboard 2006 // <http://www01.imd.ch/documents/wcc/content/overallgraph.pdf>

капіталізації створеної тут доданої вартості та її привласнення транснаціональними корпораціями.

Цей своєрідний самопідтримувальний механізм створення нових мас доданої вартості та нагромадження глобального капіталу, сформований західними ТНК, призводить до виснаження ресурсної бази приймаючих країн та інфраструктури, дедалі більшої експлуатації активів їхнього людського ресурсу та зростання відпливу фінансових ресурсів з їхніх національних економік. Не слід скидати з рахунків і той факт, що подібні регіональні утворення є сьогодні ефективним інструментом передиспозиції великими монополіями своїх виробничих потужностей у світовому економічному просторі, коли екологічно чисті й безпечні види промислового виробництва, наукомісткі та інформаційно насичені виробництва концентруються у країнах — лідерах світового господарства, а енергомісткі, екологічно брудні та трудомісткі галузі переbazовуються в менш розвинуті країни. Такі галузі, орієнтуючись на задоволення глобального попиту, масштаби якого перевершують можливості економічного, раціонального та тривалого використання ресурсної бази приймаючих країн, здатні швидко вичерпати їхні природні ресурси, порушити глобальну економічну й екологічну рівновагу та спричинити масштабні силові конфлікти між державами.

1.3. Критерії ідентифікації економічних циклів

Оперативність та ефективність діагностування економічних циклів визначають можливість вчасного реагування на дію чинників, які зумовлюють коливання ринкової кон'юнктури. З огляду на це методологічні засади оцінювання циклічності в економіці країн є основою для розроблення ефективної антициклічної політики. Особливе значення при цьому відіграє математично-статистичний інструментарій кон'юнктурних досліджень, адже сучасні трансформаційні та інтеграційні процеси в глобальному середовищі під впливом радикальних інноваційних зрушень і технологічних нововведень значною мірою впливають на циклічну економічну динаміку. Тож необхідним є адекватне врахування цих чинників з метою ефективного прогнозування ділової активності та побудови достовірних макроекономічних моделей.

Як показує досвід антициклічного регулювання у високорозвинутих державах, методологія визначення та оцінювання економічних циклів базується на використанні емпіричних моделей циклічності, зокрема: класичних бізнес-циклів — ділова активність оцінюється

відносно статичної бази порівняння (досліджується динаміка базисних темпів зростання основних макроекономічних індикаторів за місяць, квартал, рік); циклів темпів зростання — ділова активність оцінюється відносно попереднього рівня (обчислюються ланцюгові темпи зростання основних макроекономічних індикаторів, часто — лише ВВП); циклів зростання — ділова активність оцінюється відносно динамічної бази порівняння — економічного тренду, яким зазвичай є загальна тенденція зростання ВВП.

Вважаємо за доцільне передусім розглянути загальну методологію визначення та оцінювання економічних циклів, після цього виділити спільні та відмінні характеристики окремих емпіричних моделей циклічності й показати їх взаємозв'язок. Так, якщо виходити із класичних бізнес-циклів, циклів темпів зростання та циклів зростання, ідентифікація економічних циклів полягає у фіксації кластерів поворотних точок (turning points) ринкової кон'юнктури, оцінюванні динаміки основних макроекономічних індикаторів та виділенні довгострокового тренду зростання економіки країн.

Аналіз існуючих методик оцінювання економічних циклів показав, що для фіксації кластерів поворотних точок ринкової кон'юнктури найбільш часто застосовують показники валового внутрішнього (національного) продукту. Саме динаміка ВВП у реальному вираженні може свідчити про перебіг економічних циклів. Відомі американські дослідники ділових циклів Дж. Сток та М. Уотсон у праці «Бізнес-цикли у часових рядах макроекономічних даних США» кваліфікували даний макроекономічний індикатор як «ядро» економічного циклу⁵¹. У сучасних дослідженнях щомісячні та щоквартальні показники валового внутрішнього продукту у реальному (порівнянному) вимірі не лише сигналізують про стан поточної кон'юнктури ринку, а й також є основою для економічного прогнозування⁵².

Однак, на практиці рівень та динаміка ВВП не є єдиним індикатором ділової активності у країнах (хоча одним із визначальних). Як показує досвід ідентифікації економічних циклів, накопичений у високорозвинутих державах світу, аналізу підлягає система показників, які тією чи іншою мірою свідчать про зміни макроекономічної кон'юнктури. Так, для датування (dating) класичних бізнес-циклів у США Національне бюро економічних досліджень (НБЕД) керується вибіркою таких макроекономічних індикаторів (за місяць): реальний особистий дохід за мінусом трансфертних виплат, зайнятість, промислове вироб-

⁵¹ Stock James H., Watson Mark W. Business Cycle Fluctuations in U.S. Macroeconomic Time Series / in Handbook of Macroeconomics, ed. by John Taylor and Michael Woodford. — New York.: North-Holland, 1999. — P. 16.

⁵² Див. детальніше: The Conference Board. Business Cycle Indicators // <http://www.tcb-indicators.org>; OECD Composite Leading Indicators in a Tool for Short-term Analysis. <http://www.oecd.org/std/li1.htm>.

ництво, оптова та роздрібна торгівля, реальний ВВП⁵³. Критерієм відбору індикаторів при цьому є їх тісна крос-кореляція з економічними циклами та відсутність взаємних лагових ефектів у динаміці (випередження, відставання). Саме тому, як показують дослідження інших американських вчених, зокрема В. Зарновіца та А. Озілдіріма, спільна динаміка збіжних індикаторів (comovements) та її постійність (persistence) є «ключовими характеристиками економічних циклів»⁵⁴.

Виокремлюючи динамічні характеристики економічних циклів, фахівці НБЕД макроекономічні індикатори диференціюють на проциклічні, ациклічні та антициклічні. Проциклічні індикатори мають тенденцію до зростання в період економічного піднесення і до зменшення протягом економічного спаду, тому вони є базовими критеріями ідентифікації економічних циклів. Антициклічним змінним властиве зростання в період економічного спаду і скорочення у фазі економічного піднесення, що визначає можливість розробки на їх основі інструментарію діагностики ринкової кон'юнктури. Динаміка ациклічних змінних не пов'язана безпосередньо із циклами ділової активності.

Інші міжнародні та дослідницькі організації, зокрема Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Інститут досліджень економічних циклів (США), Швейцарський інститут досліджень бізнес-циклів, Центр досліджень циклів зростання та бізнес-циклів (Великобританія), динаміку макроекономічних індикаторів аналізують у комплексному вигляді. Мається на увазі, що відповідні індикатори за посередництвом спеціальних індексних методів зводяться до інтегральних показників (індексів кон'юнктури). Такими є індекси відставання (lagging), збігу (coincident) та випередження (leading). Єдиних критеріїв визначення індексів кон'юнктури не існує, що зумовлено різними динамічними характеристиками макроекономічних показників, відмінними умовами перебігу ділової активності у різних країнах та регіонах світу.

У свою чергу Е. Прескотт дослідив, що склад основних проциклічних макроекономічних індикаторів є сталим: до них слід відносити, як вважає вчений, сукупні обсяги споживання та інвестицій⁵⁵. Іншим підходом до аналізу про-, а- та антициклічних властивостей показників є статистичний метод оцінювання кореляційного зв'язку. Так, англійські вчені, фахівці Центру досліджень циклів зростання та бізнес-циклів

⁵³ Hall Robert, Feldstein Martin, Frankel Jeffrey, Gordon Robert, Romer Cristina, Romer David, Zarnowitz Victor. The NBERR's Business-Cycle Dating Procedure // Business Cycle Dating Committee, National Bureau of Economic Research. — 2003. — July. — P. 2.

⁵⁴ Zarnowitz Victor, Ozyildirim Ataman. Time series decomposition and measurement of business cycles, trends and growth cycles // National Bureau of Economic Research, Working paper No. 6230. — 2002. — January. — P. 3.

⁵⁵ Prescott Edward C. Business Cycle Research: Methods and Problems // Federal Reserve Bank of Minneapolis Working Paper No. 590. — 1998. — October. — P. 5.

Е. Андреоу, Д. Озборн та М. Сенсієр у праці «Порівняння статистичних властивостей фінансових змінних протягом економічних циклів у США, Великобританії та Німеччині» стверджують, що макроекономічний індикатор може бути віднесений до проциклічного, якщо коефіцієнт кореляції цього показника відносно промислового виробництва є позитивним, до антициклічного — негативним, ациклічного — нульовим⁵⁶. Безперечно, такий підхід заслуговує на увагу, однак, на нашу думку, у зв'язку з можливими під час оцінювання статистичними похибками цей метод має бути допоміжним інструментарієм дослідження динаміки макроекономічних індикаторів. У цьому разі поєднання методів графічного та кореляційного аналізу здатні підвищити достовірність виявлення ефектів відставання, збігу та випередження в економічній динаміці країн.

На практиці з метою отримання репрезентативної вибірки даних для ідентифікації економічних циклів вихідні макроекономічні показники трансформують до порівнянного вигляду, оцінюючи місячний, квартальний, піврічний або річний їх рівні по відношенню до базового періоду. А саме дані, подані у вартісному вираженні, шляхом дисконтування на відповідні індекси-дефлятори коригують на фактор інфляції. Важливим завданням у процесі визначення економічних циклів є також врахування сезонних коливань ділової активності. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень сезонних циклів, в економічній літературі відсутнє чітке їх визначення. У більшості випадків дослідники застосовують емпіричний метод аналізу сезонності, використовуючи її як допоміжний інструмент, а не самодостатню категорію. Саме тому динаміка основних макроекономічних індикаторів у процесі ідентифікації економічних циклів коригується на чинник сезонності. При цьому під сезонністю науковці розуміють систематично повторювані макроекономічні коливання, зумовлені особливостями умов перебігу ділової активності у відповідні проміжки часу протягом року. Сезонні флуктуації, незважаючи на те, що час їх прояву і характер з року в рік можуть дещо змінюватись, мають досить регулярний характер і така регулярність дозволяє забезпечити можливість сезонного коригування (структурування) часових рядів даних.

Існує багато методик оцінювання сезонної циклічності. Основні їх відмінності зводяться до того, в якій послідовності здійснювати виділення складових елементів часового ряду і яким математичним інструментарієм при цьому користуватись. Загалом оцінювання сезонних циклів може здійснюватися такими способами: за допомогою тригоно-

⁵⁶ *Andreou E., Osborn D., Sensier M. A Comparison of the Statistical Properties of Financial Variables in the USA, UK and Germany over the Business Cycle // The Manchester School. — 2000. — Vol. 68. — No.3. — P. 396.*

метричних функцій з використанням методів гармонійного (спектрального) аналізу; за допомогою параметричних методів із застосуванням експертних оцінок; методами статистичного згладжування часових рядів даних. Як відомо, гармонійний аналіз — комплексний метод, метою якого є моделювання сезонних коливань у вигляді математичного ряду періодичних функцій. Однак застосування методів цього аналізу на практиці пов'язане зі складними математичними розрахунками, і для виділення сезонних циклів є необхідним формулювання додаткових гіпотез, що стосуються динаміки часового ряду за межами досліджуваного часового інтервалу. Параметричні методи потребують параметрів оцінювання, які визначаються суб'єктивно, і попереднього згладжування часового ряду з використанням експертних оцінок.

Найбільшого поширення у практиці сезонного коригування динамічних рядів даних набули методи статистичного згладжування. Суть такого підходу полягає у спеціальній математичній обробці показників, що базується на використанні середніх величин. Методика дозволяє виявити загальну тенденцію (тренд) у розвитку соціально-економічного процесу за допомогою елімінування нерегулярної (випадкової) складової часового ряду і, таким чином, структурувати його на окремі компоненти. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують методи сезонного структурування Census I і Census II, розроблені американськими вченими Ю. Шискінім, А. Янгом та Дж. Масгрейвом. Згідно із цим підходом, часовий ряд (X_t) представлений як сума чотирьох різних компонент: сезонної компоненти (S_t , де t означає момент часу); тренду (T_t); циклічної компоненти (C_t); випадкової нерегулярної компоненти (статистичний шум) (I_t). Відмінність між циклічною та сезонною компонентами полягає у тому, що остання має регулярну (сезонну) періодичність, тоді як циклічні коливання тривають більший проміжок часу. У методі Census I трендову і циклічну складові об'єднують в одну тренд-циклічну компоненту (TC_t).

Конкретні функціональні взаємозв'язки між ними також можуть мати різний вигляд — адитивний та мультиплікативний, відмінність між якими виявлятиметься так: у випадку адитивного зв'язку статистичний ряд буде мати постійні сезонні коливання, величина яких не залежатиме від загального рівня значень ряду; у випадку мультиплікативної моделі зв'язку величина сезонних коливань змінюватиметься залежно від загального рівня значень варіаційного ряду. Перевагою такого методу є відносно простий алгоритм виокремлення не лише сезонної циклічності, а й тренду у динаміці макроекономічних індикаторів.

А. Бернс та У. Мітчелл у працях «Бізнес-цикли: проблема та її постановка» та «Вимірювання бізнес-циклів» уперше систематизували емпіричний алгоритм поглибленого аналізу економічних циклів, а розроблена

ними емпірична модель циклічності кваліфікується як «класичний бізнес-цикл». Вчені детально дослідили економічні цикли у США в період із середини XIX до середини XX ст. Кожен виділений ними бізнес-цикл починається із найнижчої точки ділової активності, або дна (низини, нижньої поворотної точки), після якої йде період економічного піднесення, що складається із пожвавлення та експансії. Поступово економіка досягає найвищої точки активності (вершини, піку, верхньої поворотної точки), за якою настає період спаду (рецесія та скорочення). На практиці часто оперують лише двома фазами — експансія (період часу від низини до вершини) та рецесія (період часу від вершини до низини).

Критерії ідентифікації економічних циклів згідно з емпіричною моделлю класичних бізнес-циклів, які були розроблені та обґрунтовані у наукових працях А. Бернса та У. Мітчелла, набули великого застосування у практиці датування циклів Національного бюро економічних досліджень. Саме ця організація посідає лідируючі позиції у США в галузі дослідження та ідентифікації економічних циклів, їй делеговані офіційні повноваження щодо визначення календарних дат (датування) класичних бізнес-циклів. Так, згідно з методикою НБЕД, базовим періодом реєстрації економічних циклів є один календарний місяць. З середини XIX ст. цією організацією було зафіксовано близько 30 економічних циклів у США.

При цьому методика дослідження циклічності передбачає розгляд такої інформації про кожен цикл: місяць і рік досягнення найнижчої та найвищої точок, тривалість у місяцях фаз піднесення та спаду, відомості про взаємозв'язок кожного нового циклу з попереднім. Цикли датуються відповідно до напрямку зміни ділової активності. Піком економічного циклу вважається останній календарний місяць, після якого слідує спад основних проциклічних макроекономічних індикаторів. Дном циклу є останній календарний місяць, після якого ті самі індикатори починають зростати. Тривалістю повного економічного циклу є інтервал між двома його послідовними найнижчими або найвищими точками (поворотними точками). Фазу, яка розміщується між найвищою та найнижчою точками циклу, називають рецесією. У разі, якщо скорочення є надзвичайно глибоким (подібне до спаду 1929—1933 рр.), його називають депресією.

Науковці часто керуються правилом, що економіка перебуває у стані рецесії, якщо реальний спад ВВП спостерігається послідовно протягом двох кварталів. Однак, аналітики НБЕД уникають подібного правила і роблять остаточний висновок щодо перебування економіки у фазі рецесії, виходячи з широкого набору макроекономічних індикаторів. Так, згідно з термінологією НБЕД, рецесія — це суттєве відхилення ділової активності в економіці загалом, що триває понад п'ять календарних місяців і проявляється у зниженні реальних показників ВВП,

особистих доходів населення, зайнятості, промислового виробництва та продажів⁵⁷.

Принципово інший підхід до ідентифікації економічних рецесій класичних бізнес-циклів пропонує К. Ромер. Дослідник у своїй праці «Зміни у бізнес-циклах: досвід та пояснення» стверджує, що за методикою НБЕД, яка базується на фіксації часових характеристик економічної динаміки, не враховуються проміжні обсяги скорочення виробництва. Такого ж погляду дотримуються інші американські економісти — Д. Хардинг, А. Паган, Х. Кролзінг, Дж. Торо. Виходячи з цього, К. Ромер пропонує ідентифікувати економічні рецесії на основі динаміки промислового виробництва. А саме, коли його сумарний кумулятивний спад (сума рівнів промислового виробництва за кожен місяць спаду по відношенню до верхньої поворотної точки) від вершини до низини становить 40 %⁵⁸. Як наслідок, класифікація класичних бізнес-циклів у США, розроблена К. Ромер, дещо відрізняється від запропонованої фахівцями НБЕД. З метою точнішої фіксації поворотних точок бізнес-циклів на сьогодні розроблено і використовуються спеціальні алгоритми датування і статистичні оцінювальні тести, зокрема алгоритм Брай—Бошан, тести Аделмана, Пагана⁵⁹.

Пришвидшення економічного зростання з першої половини ХХ ст., викликане радикальними інноваційними зрушеннями, підвищенням продуктивності праці, нарощенням економічного потенціалу високорозвинутих держав світу, з часом потребувало оновлення концептуальних положень циклічності. А вже на перший план висувалися проблеми не забезпечення короткострокової стабільності макроекономічної кон'юнктури, а підтримання стійкого довгострокового висхідного тренду зростання. Спрощеним підходом до розв'язання цього завдання стала розроблена науковцями М. Фрідманом, А. Шварцем, І. Мінцем, Г. Брайем, Ш. Бошан концепція циклічності у темпах економічного зростання⁶⁰, згідно з якою циклічні спади темпів зростання в економіці

⁵⁷ Hall Robert, Feldstein Martin, Frankel Jeffrey, Gordon Robert, Romer Cristina, Romer David, Zarnowitz Victor. The NBER's Business-Cycle Dating Procedure // Business Cycle Dating Committee, National Bureau of Economic Research. — 2003. — July. — P. 1, 7.

⁵⁸ Romer Cristina D. Changes in Business Cycles: Evidence and Explanations // National Bureau of Economic Research, Working paper No. 6948. — 1999. — February. — P. 13.

⁵⁹ Див. детальніше: Bry Gerhard, Boschan Charlotte. The cyclical Analysis of Time Series: Selected Procedure and Computer Programs // National Bureau of Economic Research, Technical paper No. 20. — 1971. — 74 p.; King Robert G., Plosser Charles I. Real Business Cycles and the Test of the Adelmans // Journal of Monetary Economics. — 1994. — Vol. 33. — April. — P. 405—438; Harding Don, Pagan Adrian. Extracting, Analyzing, and Using Cyclical Information // University of Hong Kong, School of Economics and Finance Discussion Paper Series No. 338. — 2001. — 86 p.

⁶⁰ Див. детальніше: Friedman M., Schwartz A. Money and Business Cycle // Review of Economics and Statistics. — 1963. — Vol. 45. — P. 32—64; Mintz I. Dating Postwar Business Cycle: Methods and Their Application to Western Germany, 1950—1967 // National Bureau of Economic Research (New York), Occasional Paper No. 107. — 1969. — 36 p.; Bry Gerhard, Boschan Charlotte. The cyclical Analysis of Time Series: Selected Procedure and Computer Programs // National Bureau of Economic Research, Technical paper No. 20. — 1971. — 74 p.

країн являють собою «чітко виражені, всеосяжні та періодичні зниження темпів економічного зростання»⁶¹. Такий підхід можна вважати альтернативним варіантом концепції класичних бізнес-циклів, оскільки об'єктом аналізу у цьому разі є не кластери поворотних точок у динаміці макроекономічних індикаторів, а кластери у динаміці темпів їх зміни.

Більш обґрунтованим і формалізованим підходом до проблеми економічного зростання та його нерівномірності є концепція циклів зростання. Вихідними положеннями у процесі емпіричного моделювання економічних циклів зростання вважають гіпотезу, розроблену представниками «Континентальної традиції» (теорії кон'юнктури), яка полягає у тому, що економічній системі властиве рівноважне положення (Л. Вальрас, А. Маршал, К. Віксель, В. Парето), або загальна тенденція у зміні (тренд), періодичні або квазіперіодичні відхилення від якої визначають циклічні коливання (М. Кондратьєв). М. Кондратьєв дослідив, що динаміка часового ряду, яка характеризує зміну того чи іншого економічного явища чи процесу, містить такі складові компоненти: загальна тенденція у зміні (тренд), безпосередньо економічний цикл, випадкові коливання або «білий шум».

Фактично існують, за теорією М. Кондратьєва, лише малі цикли кон'юнктури, тому їх необхідно згладжувати, щоб виявити довгострокові економічні коливання (великі цикли). З аналітичного погляду, завдання полягало в тому, щоб на базі певної статистичної сукупності показників виявити загальну тенденцію у зміні, відхилення від якої визначатимуть економічний цикл. Методологія М. Кондратьєва була успішно використана С. Кузнецем у його науковій праці «Секулярні коливання у виробництві та цінах» для дослідження так званих «циклів Кузнеця». У дослідженнях зарубіжних вчених такий підхід був розвинутий у цілісну концепцію циклів зростання (*growth cycles*) або циклів відхилень (*deviation cycles*). У наукових працях окремих дослідників, таких як А. Сінг та Е. Амадео, ці коливання називаються також «зростанням на основі активно-пасивних циклів» («*stop-go cycles of growth*»)⁶².

У контексті циклічності економічного зростання країн американські вчені В. Зарновіц та А. Озілдірім у дослідженні «Декомпозиція часових рядів даних та вимірювання бізнес-циклів, трендів і циклів зростання» так характеризують цикли зростання: «Цикли зростання можуть бути визначені як коливання у відхиленнях основних макроеко-

⁶¹ *Bry Gerhard, Boschan Charlotte. The cyclical Analysis of Time Series: Selected Procedure and Computer Programs // National Bureau of Economic Research, Technical paper No. 20. — 1971. — P. 3.*

⁶² Див. детальніше: *Singh Ajit. The Causes of Fast Growth in East Asia // UNCTAD Review (Geneva). — 1995. — P. 91—127; Amadeo, Edward J. The Knife-Edge of Exchange-Rate-Based Stabilization: Impact on Growth, Employment and Wages // UNCTAD Review (Geneva). — 1996. — P. 1—25.*

номічних індикаторів відносно їх зростаючих трендів»⁶³. Уточнення цього визначення знаходимо у праці А. Банерджі, фахівця Інституту досліджень економічних циклів (США), який стверджує: «Фактично періоди зростання в економіці нижче трендових показників можна розуміти як рецесії зростання»⁶⁴. Загалом, у концепції циклів зростання можна чітко простежити теоретичний та аналітичний підходи. Історично першим є теоретичний, розроблений представниками неокейнсіанської економічної теорії (Дж. Хікс, Дж. Дьюзенбері, Л. Пасінетті) і реалізований у формі теоретичних моделей циклів зростання⁶⁵. Аналітичний підхід бере початок із хронологічних досліджень І. Мінца, наведених у праці «Датування американських циклів зростання». Вчений уперше за допомогою методів виділення тренду (детрендингу) дослідив циклічність економічного зростання у США⁶⁶. В подібній інтерпретації економічні цикли були обґрунтовані аналітично з позицій рівноважних теорій циклічності представниками нової класичної економічної теорії, зокрема такими вченими, як Р. Лукас, Р. Ходрік, Е. Прескот, Ф. Кідленд, Дж. Мур, В. Зарновіц⁶⁷.

З метою розрахунку лінії «вікової тенденції» М. Кондратьєв свого часу застосував метод найменших квадратів, а для виділення тренду — згладжування статистичних рядів даних за допомогою відповідних математичних функцій. Суть методу полягає в тому, що на основі статистичної вибірки даних будується лінія, сума верхніх відхилень від якої збігається із сумою нижніх, а сума квадратів відхилень залишається досить малою. Певні труднощі під час застосування методу найменших квадратів виявляються у процесі вибору типу теоретичної кривої, яка характеризувала би вікову тенденцію економічних змін і адекватним чином описувала циклічне зростання. Ця проблема не

⁶³ Zarnowitz Victor, Ozyildirim Ataman. Time series decomposition and measurement of business cycles, trends and growth cycles // National Bureau of Economic Research, Working paper No. 6230. — 2002. — January. — P. 2.

⁶⁴ Banerji Anirvan. The resurrection of risk // ECRI Working Paper No. 2001/11A. — 2001. — November. — P. 4.

⁶⁵ Див. детальніше: Hicks J. R. A Contribution to the Theory of the Trade Cycle. — London: Clarendon Press, 1950. — 369 p.; Duesenberry James S. Income, Saving and the Theory of Consumer Behaviour. — Cambridge: Harvard University Press, 1949. — 289 p.; Pasinetti L. Growth and income distribution. — Cambridge: University Press, 1974. — 221 p.

⁶⁶ Див. детальніше: Mintz I. Dating Postwar Business Cycle: Methods and Their Application to Western Germany, 1950—1967 // National Bureau of Economic Research (New York), Occasional Paper No. 107. — 1969. — 36 p.; Mintz I. Dating American Growth Cycles / in Zarnowitz V., ed. by The Business Cycle Today. — New York: National Bureau of Economic Research, 1972. — 89 p.

⁶⁷ Див. детальніше: Lucas, Robert E. Understanding Business Cycles / in Carnegie-Rochester Series on Public Policy, ed. by Brunner and Meltzer. — Amsterdam: North Holland, 1977. — 57 p.; Hodrick R. J., Prescott E. C. Postwar U.S. business cycles: an empirical investigation // Journal of Money, Credit and Banking. — 1997. — No. 29. — February. — P. 1—16; Kydland Finn, Prescott Edward. Time to build and aggregate fluctuations // Econometrica. — 1982. — November. — P. 1345—1370; Moore Geoffrey H. Business Cycles, Inflation and Forecasting / 2-nd ed., National Bureau of Economic Research. — Cambridge: Ballinger Publishing Company. — 1983. — 345 p.; Zarnowitz Victor. Business Cycles: Theory, History, Indicators and Forecasting / NBER Studies in Business Cycles (Vol. 27). — Chicago: University of Chicago Press, 1992. — 639 p.

розв'язана і донині, що доводить існування великої кількості сучасних методик виділення тренду та підбору відповідних апроксимуючих функцій. Серед них слід відмітити найбільш поширені та використовувані у дослідженнях циклів зростання, зокрема згладжувальні фільтри Калмана, Ходріка—Прескота, Ротемберга, Бенд-Пас фільтр, метод середньофазового тренду⁶⁸.

Концепція циклів економічного зростання порівняно з класичними бізнес-циклами має свої переваги й недоліки. Так, цикли зростання більшою мірою придатні для аналізу економічних циклів у країнах, які мають високі трендові показники зростання ВВП, а різкі коливання відбуваються лише у динаміці темпів його зміни. Крім того, залежність статистичної оцінки циклів зростання від обраного методу детрендингу (виділення тренду) може ускладнити ідентифікацію циклічності. Загалом зазначимо, що визначення та оцінювання економічних циклів за посередництвом макроекономічних індикаторів доцільно розглядати як у статистиці, так і динаміці, використовуючи в тому чи іншому разі відповідні емпіричні моделі. Вибір конкретної з них залежить від об'єктивних тенденцій економічного розвитку та динаміки ділової активності у країнах. Зокрема, коли існує необхідність дослідити зміни у часі ділової активності, слід використовувати емпіричну модель класичних бізнес-циклів, а якщо швидкість цієї зміни — моделі циклів зростання і темпів зростання.

Ураховуючи, що визначення та оцінювання циклів зростання є статистично коректними лише у ситуації, коли чітко простежується довгостроковий, з позитивним нахилом, тренд зростання ВВП, в Україні, на нашу думку, застосування такої емпіричної моделі циклічності для ідентифікації економічних циклів є недоцільним. Це можна пояснити тим, що в національній економіці розрахунок такого довгострокового тренду економічного зростання у розрізі місяців або кварталів є надзвичайно складним завданням. Адже для цього відсутні як статистичні дані про динаміку основних макроекономічних індикаторів в країні за тривалий період, так і методика формування репрезентативної вибірки даних (у зв'язку зі зміною в Україні системи національних рахунків, введення в обіг національної грошової одиниці гривні тощо). Виходячи з цього, неможливо з достатнім рівнем надійності визначити довгостроковий тренд у зміні ВВП України (та інших макроекономічних індикаторів), а отже — ідентифіку-

⁶⁸ Див. детальніше: *Zarnowitz Victor, Ozyildirim Ataman*. Time series decomposition and measurement of business cycles, trends and growth cycles // National Bureau of Economic Research, Working paper No. 6230. — 2002. — January. — 69 p.; *Hodrick R. J., Prescott E. C.* Postwar U.S. business cycles: an empirical investigation // *Journal of Money, Credit and Banking*. — 1997. — No. 29. — February. — P. 1—16; *Harvey A. C.* Forecasting, Structural Time Series Models and the Kalman Filter. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — 165 p.; *Rotemberg J. J.* A Heuristic Method for Extracting Smooth Trends from Economic Time Series // National Bureau of Economic Research (Cambridge, MA), Working paper No. 7439. — 1999. — 18 p.; *Baxter M., King R. G.* Measuring Business Cycles: Approximate Band-Pass Filters for Economic Time Series // *Review of Economics and Statistics*. — 1999. — Vol. 81(4). — P. 575—593.

вати економічні цикли зростання. З огляду на це, вважаємо за доцільне класифікувати поворотні точки циклів ділової активності в Україні, беручи за основу модель класичних бізнес-циклів (за стандартами Національного бюро економічних досліджень США).

Крім того, варто користуватися критерієм, що поєднує у собі так зване «правило шести місяців» (економічний спад класифікується як рецесія у разі абсолютного скорочення основних макроекономічних індикаторів протягом шести календарних місяців, за методикою Національного бюро економічних досліджень США) і критерій К. Ромер (ознака економічної рецесії — 40 % кумулятивного спаду реальних обсягів промислового виробництва у розрізі місяців). Такий підхід дозволить глибше діагностувати циклічні коливання ділової активності в національній економіці.

1.4. Економетричне оцінювання економічних циклів ХХ ст.

У ХХ ст. якісно новим компонентом механізму промислового циклу стала фінансова складова. Підтвердженням цього є, зокрема, той факт, що в рамках двох великих промислових циклів, які припали на цей період, відбулась ціла низка фінансових криз. Вони мали переважно національні витоки, але разом з тим міжнародні наслідки. Тож саме еволюція світової валютної системи, починаючи від Генузької і закінчуючи Ямайською, стала реакцією міжнародного співтовариства на необхідність пом'якшення негативного впливу фінансових криз на національний та світогосподарський розвиток. Це знайшло відображення у багатьох наукових дослідженнях зарубіжних авторів, серед яких варто відзначити праці П. Кругмана, М. Монтеса, К. Полака, Дж. Сороса.

Так, моделі П. Кругмана ґрунтуються на тому, що передумови фінансової кризи виникають усередині певної країни внаслідок нераціональної економічної політики її уряду, а власне фінансова криза починається після усвідомлення цієї нераціональності зовнішніми економічними агентами. Згідно з однією з цих моделей умовою виникнення валютної кризи є фіксація валютного курсу центральним банком або його підтримання в межах валютного коридору шляхом інтервенцій на валютному ринку. Якщо зростання грошової маси за умов незмінності курсу в даній країні відбувається швидше, ніж в інших країнах, то наслідком цього є зростання внутрішніх цін відносно світових, що скорочує експорт та стимулює імпорт. Зростання імпорту збільшує потребу імпортерів у іноземній ва-

люті та відповідно попит на неї на внутрішньому ринку. Скорочення припливу валюти в країну та зростання її відпливу виснажує валютні резерви центрального банку та призводить до вимушеної девальвації. На цьому етапі важливу роль відіграють очікування спекулянтів міжнародного валютного ринку, які, володіючи інформацією про скорочення офіційних валютних резервів, позичають кошти в національній валюті та одразу ж конвертують її в іноземну, сподіваючись, що до моменту повернення позики національна валюта подешевшає. Ці дії прискорюють девальвацію та часто є її безпосередньою причиною.

Інша модель описує ситуацію за умов надмірного припливу іноземних інвестицій, що стимулює подорожчання національної валюти. Прагнучи зберегти попередній рівень валютного курсу, центральний банк змушений викупати на ринку зайву іноземну валюту, тим самим збільшуючи свої резерви та грошову масу, що призводить до зростання цін. Якщо центральний банк водночас випускає державні облігації з метою поглинання надмірної грошової маси, виникає загроза того, що весь вищеописаний процес стане циклічним, оскільки продаж облігацій стимулює зростання відсоткових ставок та зумовлює новий приплив іноземного капіталу. Ця політика веде до зростання державного боргу та видатків на його обслуговування, а згодом і до боргової кризи, що також супроводжується девальвацією.

Модель валютної кризи, спричиненої нагромадженням державного боргу, базується на порівнянні переваг та недоліків відмови від режиму фіксації валютного курсу. Як тільки інвестори запевняються, що для уряду певної країни вигода від девальвації національної валюти та відповідно знецінення державного боргу перевищує негативні наслідки фіксованого курсу (зростання цін, зростання вартості обслуговування державного боргу), вони конвертують свої активи в іноземну валюту, чим викликають кризу. Крім цього, втрата довіри до держави-позичальника, що викликана надмірним нагромадженням державного боргу, та очікування дефолту або девальвації національної валюти стимулює дострокове вилучення інвестицій з національного фондового ринку, що також створює тиск на курс національної валюти.

Інша модель валютної кризи визначає надмірне зростання цін на активи та наступний їх колапс як причину кризи. Період масового припливу капіталу та швидкого економічного зростання зазвичай супроводжується переоціненістю практично усіх активів та зростанням заборгованості приватного сектору, причому повернення кредитів залежить від сталості темпів економічного зростання. Якщо в економіці виникають тенденції до зменшення темпів зростання, очікування інвесторів і кредиторів змінюються, внаслідок чого вони виходять з ринку, швидко реалізуючи належні їм ліквідні активи. Пропозиція таких акти-

вів на ринку значно зростає, що призводить до падіння цін на них, у результаті чого катастрофічно скорочується забезпеченість наданих банками кредитів, інвестиції з високоприбуткових перетворюються на збиткові. На цьому етапі виникає валютна, боргова та банківська криза.

Такий сценарій розвитку подій можливий у ситуації, коли приватні інвестори переоцінюють перспективи розвитку провідних галузей національної економіки, а фінансові посередники дбають тільки про власні комерційні інтереси за умов недостатнього регулювання державою їх діяльності.

Моделі фінансової кризи М. Монтеса ґрунтуються на максимізації ролі очікувань у процесі виникнення кризи, навіть якщо ці очікування не збігаються з реальними макроекономічними показниками. Так, наприклад, недовіра населення до національної валюти та очікування девальвації може призвести до масового вилучення коштів приватних вкладників з банківської системи з наступною конвертацією їх в іноземну валюту, що загрожує банківською та валютною кризою. Важливою умовою розвитку кризи за цією моделлю є лібералізація руху капіталу через національний кордон та конвертованість національної валюти за капітальними операціями.

Відповідно моделі К. Полака валютна криза спричиняється погашенням бюджетного дефіциту за рахунок грошової емісії, що зумовлює інфляцію та погіршення умов торгівлі. За таких умов зростання дефіциту торговельного балансу поступово скорочує валютні резерви центрального банку і призводить до девальвації національної валюти. Загалом механізм розгортання валютної кризи за цією моделлю збігається з моделлю П. Кругмана.

Модель Дж. Сороса принципово відрізняється від розглянутих вище моделей. Вона базується на тому, що рівноваги ринків у розумінні традиційної економічної науки взагалі не існує, оскільки вона постійно порушується ринковими коливаннями, пов'язаними з тими чи іншими очікуваннями економічних агентів на цих ринках, тобто існує «статична нерівновага». Якщо очікування багатьох учасників ринку збігаються, то ринок може значно відхилитися від того рівноважного стану, який передбачено розрахунками, тобто перейти до стану «динамічної рівноваги». У разі різкої зміни очікувань відбувається різке коригування ринку або його перехід до стану «динамічної нерівноваги». Саме в цьому і полягає причина фінансових криз.

XX ст. характеризується значним прогресом в економічному розвитку країн, ознаками якого є нарощення обсягів світового ВВП, формування міжнародної фінансової інфраструктури, диверсифікація міжнародної торгівлі, радикальні інноваційні зрушення у сфері інформаційно-комунікаційних технологій. Але водночас навіть країни, для яких раніше були характерні найвищі темпи зростання економіки, пе-

реживали їх уповільнення та економічні рецесії. Тому аналіз циклічності становить особливий інтерес з точки зору дослідження попередніх періодів, адже виявлені у минулому тенденції та закономірності, враховуючи властивість економічних циклів генетично відтворюватися на кожній наступній стадії, можна екстраполювати на майбутнє і тим самим прогнозувати динаміку ринкової кон'юнктури.

Традиційно у хронологічному аналізі економічних циклів, як окремого емпіричного напрямку дослідження циклічності, економічна динаміка розглядається, відштовхуючись від визначних з історичного погляду подій. За цим підходом довоєнний період — це період часу до Першої світової війни (1881—1913 рр.); міжвоєнний — часовий інтервал між Першою та Другою світовими війнами (1919—1938 рр.); повоєнний — після Другої світової війни (1948 р. — по теперішній час). Альтернативним варіантом такого розмежування історичних періодів є виокремлення загальносвітових монетарних режимів: «золотий стандарт» (цей період відповідає тривалості довоєнного періоду), «золотовалютний стандарт» (збігається з міжвоєнним періодом), період дії Бреттон-Вудських угод (режим фіксованих валютних курсів за Бреттон-Вудської валютної системи, 1950—1972 рр.), період після дії Бреттон-Вудських угод (режим плаваючих валютних курсів за Ямайської валютної системи, 1973 р. і до теперішнього часу). Аналізу при цьому підлягають ключові характеристики економічних циклів: варіація, тривалість, частота, амплітуда тощо.

З метою виявлення об'єктивних тенденцій циклічного розвитку світової економіки вважаємо за доцільне передусім проаналізувати циклічність у контексті кризового розвитку країн, що дозволить простежити основні закономірності їх економічної динаміки. Так, зведена оцінка фінансових криз та економічних рецесій у високорозвинутих державах і таких, що розвиваються, за період 1881—2000 рр. (табл. 1.5) показує, що кризові явища та процеси в економічній сфері характеризувались найбільшою глибиною і найвищою частотою появи у міжвоєнний період (1919—1938 рр.).

Як бачимо, найстабільнішими з економічного погляду є періоди 1881—1913 рр. (довоєнний період) та 1950—1972 рр. (період дії Бреттон-Вудських угод). Відповідні показники частоти фінансових криз становлять 4,9 та 7,0 %. Заслугує на особливу увагу відсутність банківських криз у країнах, що досліджуються, протягом періоду дії Бреттон-Вудських угод, однак для них характерна найвища частота появи валютних криз. Найбільш кризовим є період 1919—1938 рр. (міжвоєнний період), для якого показник частоти появи фінансових криз становить 13,2 %, подвійних — 4,0 %. Період дії Ямайської валютної системи, який пов'язують з лібералізацією валютного курсоутворення (за принципом плаваючих валютних курсів), характеризується значним підвищенням фінансових ризиків у міжнародній економіці, про що пе-

реконливо свідчить зростання частоти фінансових криз порівняно з такою протягом періоду дії Бреттон-Вудських угод (відповідні показники частоти фінансових криз становлять 7,1 і 9,7%). Дані показують, що падіння ВВП по відношенню до трендового рівня є найбільшим саме у періоди розгортання фінансових криз. Крім того, фінансові кризи, якщо порівнювати періоди 1950—1972 рр. та 1973—2000 рр., стали частішими в останньому, особливо у країнах, що розвиваються.

Таблиця 1.5

**ХАРАКТЕРИСТИКА ФІНАНСОВИХ КРИЗ
ТА ЕКОНОМІЧНИХ РЕЦЕСІЙ ПРОТЯГОМ 1881—2000 рр. ***

Показник	Довоєнний період	Міжвоєнний період	Період дії Бреттон-Вудських угод	Період після дії Бреттон-Вудських угод
	(1881—1913 рр.)	(1919—1938 рр.)	(1950—1972 рр.)	(1973—2000 рр.)
Частота фінансових криз (% від кількості років) У тому числі**:	4,9	13,1	7,1	9,7
банківські кризи	2,3	4,8	0,0	2,0
валютні кризи	1,2	4,3	6,9	5,2
подвійні кризи	1,4	4,0	0,2	2,5
Глибина рецесій (% від ВВП)***				
Без фінансових криз	10,7	8,5	6,7	14,3
Високорозвинені держави	9,7	8,5	8,1	14,1
Країни, що розвиваються	11,0	8,5	4,2	15,1
З фінансовими кризами	19,6	29,3	14,6	19,9
Високорозвинені держави	7,8	25,0	12,3	18,1
Країни, що розвиваються	24,5	39,0	18,1	27,8

* Аналіз проведено для 21 країни світу, серед яких високорозвинуті держави — Австралія, Бельгія, Канада, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Італія, Японія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Великобританія, США; країни, що розвиваються, — Аргентина, Бразилія, Чилі.

** Частота фінансових криз визначається як відношення кількості криз до кількості країн-років (кількість країн, помножена на кількість років у межах періоду, що розглядається).

*** Глибина рецесій визначається як кумулятивна різниця між фактичним зростанням та попереднім трендовим його рівнем.

Джерело: World Economic Outlook 2002 (April): Recessions and Recoveries. — Washington: International Monetary Fund, 2002. — P. 113.

Тісний взаємозв'язок між економічними рецесіями та фінансовими кризами можна пояснити як специфікою функціонування міжнародної фінансової системи, що існувала у той чи інший період часу, так і тісною кореляцією між діловою активністю та фінансовими операціями в країнах. Так, у першому випадку тенденцію підвищення частоти фінансових криз можна пояснити глобальною інтеграцією і дерегуляцією фінансових ринків, поширенням інноваційних інформаційно-комунікаційних технологій, у тому числі передавання фінансової інформації; у другому — швидкою дифузією негативних імпульсів на глобалізованих фінансових ринках у реальні сектори економіки.

Особливо негативні наслідки для світової економіки мала Велика депресія 1929—1933 рр., яка охопила значну кількість країн і стала проявом негативного впливу глобалізаційних процесів на економічний розвиток у контексті диверсифікації (синхронізації) криз. Економічна криза 1929—1933 рр. була найглибшою за всю історію розвитку країн Заходу. У США її наслідки виявились 28 жовтня 1929 р., коли у так званий «чорний понеділок» біржі Уолт-Стріт оголосили про катастрофічний спад курсу цінних паперів, що стало початком падіння в економіці, яке супроводжувалося подальшими масовими банкрутствами підприємств, крахом банківської системи, різким зростанням безробіття, знеціненням акцій та ін.

Однак симптоми глибокого економічного занепаду проявили себе у міжнародному масштабі ще задовго до зазначеного періоду. Дослідження американського макроаналітика В. Торпа показали, що з другої половини 1920-х рр. економічні рецесії у високорозвинутих на той час державах світу слідували за кількома роками періоду процвітання, а починаючи з 1926 р. кризовий розвиток набув депресивних ознак і тим самим зумовив поглиблення економічної нестабільності у вигляді Великої депресії⁶⁹. Вважаємо, що завчасне реагування на такі загрозливі тенденції в економічній динаміці країн дозволило б уникнути катастрофічних наслідків Великої депресії.

Емпіричні дослідження, які за об'єкт аналізу розглядають ключові характеристики економічних циклів у довгостроковій перспективі, зокрема середній показник їх варіації, зміна якого у часі може свідчити про стабілізацію чи дестабілізацію циклічності, можна згрупувати за двома підходами. Враховуючи, що інформація стосовно основних макроекономічних індикаторів країн у довоєнний період представлена здебільшого у вигляді відхилень показників від трендових їх значень, перший підхід ґрунтується на дослідженні циклів зростання. Тому з метою формування репрезентативної вибірки даних статистичні показники за міжвоєнний та повоєнний

⁶⁹ Zarnowitz Victor. What is a Business Cycle? // National Bureau of Economic Research (Cambridge, MA), Working paper No. 3863. — 1991. — October. — P. 4.

періоди пристосовують до показників за довоєнний. Такі дослідження репрезентовані працями американських вчених, зокрема Д. Бекаса, П. Кехое, Дж. Стока, М. Уотсона, С. Басу, А. Тейлора, шведських — М. Бергмана, М. Бордо, Л. Йонанга.

Другий підхід передбачає перерахунок або аналітичне відтворення статистичних макроекономічних індикаторів за довоєнний період до вихідного вигляду (тобто зворотний перерахунок від трендових відхилень до фактичних показників) та використання методології класичних бізнес-циклів за стандартами Національного бюро економічних досліджень США. Він представлений розробками американського економіста К. Ромер та фахівців Міжнародного Валютного Фонду.

Показники середньоквадратичних відхилень ВВП у високорозвинутих країнах за період 1870—2000 рр. (табл. 1.6) дозволяють зробити висновок, що економічним циклам упродовж часу, що розглядається, притаманна тенденція до стабілізації у напрямі зменшення їх варіації. Аналіз показав, що вчені-економісти Д. Бекас, П. Кехое, М. Бергман, М. Бордо, Л. Йонанг, С. Басу, А. Тейлор, К. Ромер по-різному оцінюють ступінь варіації, однак загальна тенденція щодо зменшення рівня змінюваності циклів чітко простежується у кожному дослідженні.

У зв'язку з тим, що показники варіації ВВП між собою не є зіставними, нами було здійснено їх узгодження шляхом ділення на значення за довоєнний період. Для того щоб простежити загальну тенденцію у зміні циклічності, проведено консенсус-аналіз, який полягає в усередненні варіації ВВП за відповідні періоди часу. Цей аналіз засвідчив, що найвища варіація економічних циклів характерна для міжвоєнного періоду, за повоєнний період скорочення варіації у циклах спостерігаємо після скасування Бреттон-Вудських угод.

Дослідження М. Бергмана, М. Бордо та Л. Йонанга (1998 р.) показали, що найбільша варіація ВВП за період дії «золотого стандарту» була притаманна економіці США (110 % щодо середнього по групі досліджуваних країн показника варіації), найменша — Бельгії (31 %). У міжвоєнний період економіці США — 183 %, Нідерландів — 69 %. Протягом дії Бреттон-Вудських угод Нідерландам — 76 %, Бельгії — 35 %, після дії Бреттон-Вудських угод — Фінляндії — 76 %, Франції та Нідерландам — 35 %. Середні показники тривалості й кількості бізнес-циклів мають такі значення: «золотий стандарт» — 3,8 року, 9,3 циклу; «золотовалютний стандарт» — 5,4 року, 3,5 циклу, повоєнний період — 4,8 року, 8,5 циклу. На основі статистичних даних з використанням математичних методів вчені довели гіпотезу, висунуту ще у наукових працях У. Мітчелла та Дж. Кейнса, щодо асиметричності економічних циклів, яка передбачає, що фази експансії економічних циклів перевищують за критерієм тривалості фази рецесії.

**ВАРІАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ У ВИСОКОРОЗВИНУТИХ КРАЇНАХ
ЗА КРИТЕРІЄМ СЕРЕДНЬОКВАДРАТИЧНОГО
ВІДХИЛЕННЯ ПОКАЗНИКІВ РЕАЛЬНОГО ВВП**

Автор, кількість країн, які аналізуються, використаний інструментарій, джерело	Показники варіації за історичні періоди, що досліджуються, %			
	Довоєнний період («золотий стандарт»)	Міжвоєнний період («золотовалютний стандарт»)	Повоєнний період	
			Період дії Бреттон-Вудських угод	Період після дії Бреттон-Вудських угод
Д. Бекас, П. Кехое (1992 р.), 10 країн, фільтр Ходріка-Прескота ⁷⁰	1870—1913 pp.	1920—1938 pp.	1948—1992 pp.	
	3,276 (100 %)*	5,500 (168 %)	2,058 (63 %)	
М. Бергман, М. Бордо, Л. Йонанг (1998 р.), 13 країн, Бенд-Пас фільтр ⁷¹	1873—1913 pp.	1920—1938 pp.	1948—1995 pp.	
	0,029 (100 %)	0,036 (124 %)	0,014 (48 %)	
			1948—1972 pp.	1973—1995 pp.
0,015 (52 %)	0,014 (48 %)			
С. Басу, А. Тейлор (1999 р.), 15 країн, Бенд-Пас фільтр ⁷²	1870—1914 pp.	1919—1939 pp.	1945—1972 pp.	1972—1999 pp.
	2,7 (100 %)	3,6 (133 %)	2,5 (93 %)	1,6 (59 %)
К. Ромер (1999 р.), США	1886—1916 pp.	1920—1940 pp.	1948—1997 pp.	
	3,0 (100 %)	7,1 (237 %)	2,5 (83 %)	
Консенсус-аналіз** (середні показники)	(100 %)	(166 %)	(73 %)	(63 %)

* Наведені у дужках значення показують відносно до довоєнного періоду варіацію ВВП.

** Консенсус-аналіз становить собою усереднені показники варіації ВВП різних дослідників.

Джерело: побудовано на основі узгодження різних методик оцінювання показників варіації економічних циклів.

Аналітичні дослідження Д. Бекаса та П. Кехое засвідчили, що тенденція до зменшення варіації властива не лише динаміці реального ВВП, а й темпам приросту відповідних показників (економічний цикл за емпіричною моделлю циклів темпів зростання). Так, середньоквадратичне відхилення річних темпів приросту реального ВВП, за розрахунками вчених, у міжвоєнний період становить 143 % варіації даного

⁷⁰ Backus D. K., Kehoe P. J. International Evidence of the Historical Properties of Business Cycles // American Economic Review. — 1992. — No. 82 (3). — P. 885—888.

⁷¹ Bergman Michael U., Bordo Michael D., Jonung Lars. Historical Evidence on Business Cycles: The International Experience // Stockholm School of Economics (Stockholm), Working Paper Series in Economics and Finance, Working Paper No. 255. — 1998. — P. 74—76.

⁷² Basu S., Taylor A. Business Cycles in International Historical Perspective // Journal of Economic Perspective. — 1999. — No. 13(2). — P. 53—54.

показника протягом «золотого стандарту», у повоєнний — 61 %. Обґрунтовуючи історично зумовлені зміни ключових характеристик економічних циклів, дещо іншої точки зору дотримується К. Ромер. Дослідник дійшла висновку, що економічні цикли у повоєнний період незначно відрізняються від таких у довоєнний, різниця між відповідними показниками варіації становить лише 0,5 %, своєю чергою відмінність «повоєнних» та «міжвоєнних» циклів є істотною.

Детальному висвітленню ключових характеристик класичних бізнес-циклів присвячений Світовий економічний огляд (World Economic Outlook) 2002 р., проведений Міжнародним Валютним Фондом. Фахівці МВФ шляхом опрацювання хронології бізнес-циклів дійшли таких висновків: за період 1881—2000 рр. рецесії стали менш суворими і менш частими; загальною рисою, властивою економічним циклам за досліджуваний період, є синхронізація рецесій; визначальним чинником формування бізнес-циклів була і залишається динаміка інвестиційної активності.

Досліджені МВФ ключові характеристики бізнес-циклів за період 1881—2000 рр. (табл. 1.7) показали, що за довоєнний період середнє скорочення реального ВВП (від вершини до низини) становить 4,3 %. Максимально глибокими були «міжвоєнні» рецесії (– 8,1 %), що можна пояснити деструктивним впливом Великої депресії 1929—1933 рр. Стабілізація циклів за критерієм глибини рецесій характерна повоєнному етапу розвитку, про що свідчить зменшення відповідного показника частоти рецесій з падінням ВВП, більшим за 4 %, — їх кількість зменшилась у кілька разів. Якщо порівнювати рецесії за критерієм глибини економічних спадів протягом дії Бреттон-Вудських угод та в умовах плаваючих валютних курсів (за Ямайської валютної системи), то більш м'які рецесії характерні для першого. Частково таку закономірність можна пояснити негативним впливом нафтових шоків, що мали місце починаючи з 1970-х рр. Однак якщо розглядати довоєнний період та період після дії Бреттон-Вудських угод, то стабільнішим у контексті економічних рецесій залишається другий (незважаючи на відносно триваліші в останні десятиріччя рецесії — 1,3 і 1,5 року відповідно).

Період фіксованих валютних курсів характеризується найменшим відсотком років перебування країн у стані рецесії (відношення кількості країн-років від'ємного приросту реальних обсягів ВВП до загального числа країн-років в рамках субперіоду, що аналізується) — 5,2 проти 29,4 % у міжвоєнний період. Заслугове на увагу закономірність, що, незважаючи на практично однакові середньорічні темпи економічного зростання у довоєнний період та після дії Бреттон-Вудських угод (відповідно 2,8 і 2,6 %), експансії в останні десятиліття були майже вдвічі тривалішими за такі протягом 1881—1913 рр.

Таблиця 1.7

АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ

Ключові характеристики економічних циклів	Показники за історичні періоди, що досліджуються			
	Довосенний період	Міжвоєнний Період	Період дії Бреттон-Вудських угод	Період після дії Бреттон-Вудських угод
	1881—1913 рр.	1919—1938 рр.	1950—1972 рр.	1973—2000 рр.
Рецесії				
Середнє зниження ВВП, %	– 4,3	– 8,1	– 2,1	– 2,5
Відсоток рецесій зі зниженням ВВП:				
0—2 %	29,4	23,5	50,0	57,5
2—4 %	33,3	17,6	44,4	30,0
> 4 %	37,3	58,8	5,6	12,5
Середня тривалість рецесій, років	1,3	1,8	1,1	1,5
Відсоток рецесій тривалістю:				
1 рік	79,4	60,8	94,4	60,0
2 роки	16,7	15,7	5,6	32,5
3 і більше років	3,9	23,5	0,0	7,5
Відсоток років перебування у стані рецесії	24,7	29,4	5,2	13,4
Відсоток років, протягом яких спостерігався спад інвестицій	58,9	77,4	63,6	96,2
Експансії				
Середнє зростання ВВП, %	19,8	34,6	102,9	26,9
Середня тривалість експансій, років	3,6	3,7	10,3	6,9
Відсоток років перебування у стані експансії	75,3	70,6	94,8	86,6
Середня тривалість періоду відновлення, років	2,0	2,7	1,1	1,7
Середня тривалість циклу, років	4,9	5,5	11,4	8,4
Середньорічний темп зростання, %	2,8	3,8	5,3	2,6

Джерело: World Economic Outlook 2002 (April): Recessions and Recoveries. — Washington: International Monetary Fund, 2002. — P. 108.

За ознакою тривалості рецесій більший ступінь економічної стабільності притаманний періоду дії Бреттон-Вудських угод, про що свідчить відсутність рецесій у три та більше років та мінімальна частота дворічних. Збільшення тривалості рецесій після Бреттон-Вудських угод порівняно з періодом їх дії фахівці МВФ пояснюють уповільненням темпів економічного зростання (відповідно, 5,3 і 2,6 %). Причиною такого видовження у

часі економічних рецесій американські дослідники О. Бланшар та Дж. Вулферс вважають нездатність ринків праці швидко реагувати на зовнішні шоки⁷³. Також чітко окреслену тенденцію до збільшення тривалості мають періоди економічної експансії. Так, протягом 1973—2000 рр. середня їх тривалість становила 6,9 року, найдовші економічні експансії спостерігались за Бреттон-Вудської валютної системи (10,3 років).

Проведене нами оцінювання статистичного розподілу економічних циклів (згідно з емпіричною моделлю класичних бізнес-циклів) у базисі поворотних точок вершина—низина—вершина (рис. 1.1) підтверджують зменшення частоти появи не лише рецесій, а й циклів загалом. Статистичне оцінювання густини розподілу відповідних координат засвідчує максимальну концентрацію економічних циклів протягом 1890—1910 рр. з подальшим її відносним зменшенням у міжвоєнний та повоєнний періоди та чітке й різке збільшення у 2000 р., що пов'язано із глобальним економічним спадом.

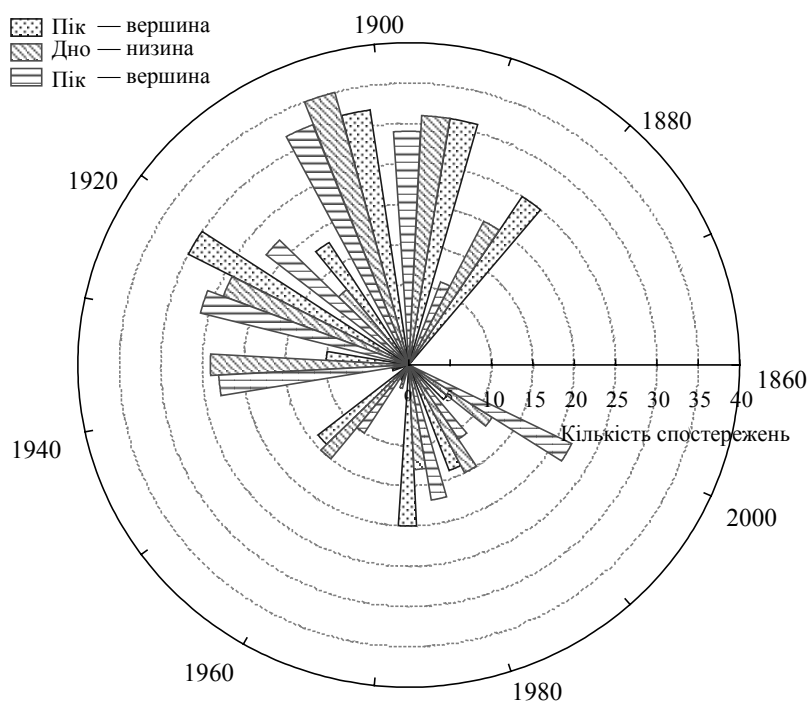

Рис. 1.1. Статистичний розподіл економічних циклів у базисі поворотних точок вершина—низина—вершина

Побудовано на основі статистичного оцінювання густини економічних циклів згідно з даними МВФ // World Economic Outlook 2002 (April): Recessions and Recoveries. — Washington: International Monetary Fund, 2002. — P. 131—133.

⁷³ Blanchard Olivier J., Justin Wolfers. The Role of Shocks and Institutions in the Rise of European Unemployment: The Aggregate Evidence // Economic Journal. — 2000. — Vol. 110. — March. — P. 27.

Окрім кількісних змін економічних циклів у світовій економіці, протягом ХХ ст. спостерігалися значні якісні трансформації циклічності у високорозвинутих державах світу. Так, розраховані нами для економіки США співвідношення між середньою тривалістю фаз експансії ($E_{\text{сер}}$) та рецесії (скорочення) ($C_{\text{сер}}$), або так звані коефіцієнти асиметрії (табл. 1.8), дозволяють стверджувати, що економіка США за останні 50 років перебувала у фазах експансії протягом інтервалу часу, який у відсотковому вираженні становить близько 86 %. За попередній довоєнний період цей показник становив 66 %, а протягом «золотого стандарту» — 55 %.

Таблиця 1.8

ПОКАЗНИКИ АСИМЕТРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ У США ПРОТЯГОМ 1854—2001 рр.

Історично зумовлені періоди економічного розвитку	Середня тривалість фаз експансії ($E_{\text{сер}}$)	Середня тривалість фаз скорочення ($C_{\text{сер}}$)	Коефіцієнт асиметрії економічних циклів $\left(\frac{E_{\text{сер}}}{C_{\text{сер}}}\right)$
1854—1919 рр.	27	22	1,23
1919—1945 рр.	35	18	1,94
1945—2001 рр.	59	10	5,90

Джерело: обчислено на основі періодизації бізнес-циклів Національного бюро економічних досліджень США // <http://www.nber.org/cycles/hall.htm>

Наростаюча тривалість періодів економічної експансії у США за всю історію розвитку цієї країни є ознакою докорінних змін як у структурі економіки, так і в методах регулювання, які застосовувались у той чи інший період часу для стабілізації та координації ділової активності. Серед основних причин пом'якшення та відносного скорочення тривалості рецесій у США і відповідного видовження експансій американські вчені В. Зарновіц та К. Ромер вбачають такі:

— запровадження у США федерального депозитного страхування з метою запобігання кризовим явищам у банківській сфері;

— стабілізуюча роль дискреційної фіскальної та монетарної політики у контексті антициклічного регулювання (такого ж погляду дотримуються у своїх дослідженнях О. Бланшар та Дж. Сімон, Дж. Тейлор);

— значне збільшення пропорції між кількістю зайнятих працівників у сфері послуг та громадському секторі і зайнятих у галузях виробництва продукції промислово-технічного призначення;

— ґрунтовне визнання того факту, що періоди скорочення ділової активності (рецесії) стали коротшими і м'якшими, що посилює довіру (впевненість) бізнес-сектору, працівників та споживачів.

Серед інших чинників, які спричинили пом'якшення економічних рецесій у високорозвинутих державах, дослідники розглядають такі:

запровадження суб'єктами господарської діяльності логістичних систем контролю запасів — Дж. Тейлор, Дж. Кан, М. Макконел і Г. Перез-Квірос; вплив глобалізації у контексті інтернаціоналізації торгівлі та інтеграції фінансових ринків — А. Разін та А. Роуз, К. Буш, Дж. Доепке і К. П'єрдзіоч.

На особливу увагу заслуговують дослідження фахівців Міжнародного Валютного Фонду, які стосуються аналізу чинників, що призводять до економічних рецесій та забезпечують економічне поживлення у країнах із розвинутою ринковою економікою. Оцінювання динаміки складових ВВП упродовж ділових циклів, яке проводилося для 21 держави світу за період 1970—1990-ті рр. (табл. 1.9), продемонструвало, що основним чинником, який призводить до економічних рецесій, є скорочення обсягів приватних інвестицій в економіку країн.

Таблиця 1.9

**АНАЛІЗ ЧИННИКІВ, ЩО ПРИЗВОДЯТЬ
ДО ЕКОНОМІЧНИХ РЕЦЕСІЙ ТА ЕКОНОМІЧНОГО ПОЖИВЛЕННЯ ***

Чинники (складові ВВП)	Оцінка для 21 країни	Період у розрізі десятиліть			Оцінка для країн «великої сімки»
		1970-ті рр.	1980-ті рр.	1990-ті рр.	
Аналіз чинників, що призводять до економічної рецесії (відношення зміни окремого чинника від вершини до низини до такої зміни ВВП, %)					
Запаси	66	78	77	36	52
Приватні інвестиції	50	47	36	72	67
Приватне споживання	12	2	14	24	22
Чистий експорт	-21	-16	-21	-30	-27
Урядові видатки	-10	-13	-9	-6	-5
Зміна від вершини до низини, у % до вершини					
ВВП	-2,7	-3,8	-2,1	-2,2	-2,4
Аналіз чинників, що призводять до економічного поживлення (відношення зміни окремого чинника протягом перших 4-х кварталів після низини до такої зміни ВВП, %)					
Запаси	25	38	25	-6	21
Приватні інвестиції	5	6	9	—	18
Приватне споживання	45	44	38	63	52
Чистий експорт	6	-2	11	18	-1
Урядові видатки	19	14	17	32	10
Зміна протягом перших 4-х кварталів після низини, у % до низини					
ВВП	3,5	5,6	3,0	2,2	3,4

* Аналіз проведено для 21 країни з розвинутою ринковою економікою: Австралія, Австрія, Бельгія, Канада, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ірландія, Італія, Японія, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Португалія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Великобританія, США.

Джерело: World Economic Outlook 2002 (April): Recessions and Recoveries. — Washington: International Monetary Fund, 2002. — P. 123.

При цьому роль даного чинника як дестабілізатора ринкової кон'юнктури протягом 1970—1990-х рр. постійно зростала. Так, якщо протягом 1970-х рр. зменшення приватного інвестування зумовлювало лише 47 % падіння ВВП, то вже у 1990-х рр. — 72 %. Разом з тим, дестабілізуюча роль товарно-матеріальних запасів зменшувалась, а позитивна динаміка чистого експорту та урядових видатків пом'якшувала економічні спади. Аналіз чинників, які забезпечують економічне поживлення протягом ділових циклів, засвідчив, що основною умовою виходу економіки із кризи є нарощення обсягів приватного споживання. Саме стимулювання споживання населення упродовж 1990-х рр. пояснює 63 % зростання ВВП, що спостерігалось у високорозвинутих державах. Своєю чергою, позитивна динаміка урядових видатків пояснює 32 % зростання ВВП, а нарощення чистого експорту — лише 18 %. Важливим також є той факт, що у країнах «великої сімки» динаміка чистого експорту після проходження економікою нижньої поворотної точки класичних бізнес-циклів є від'ємною і становить у середньому за період 1970—1990-ті рр. лише 1 % від зміни ВВП.

Якщо виходити із результатів факторного аналізу динаміки ВВП у країнах з розвинутою ринковою економікою, то можна зробити висновок, що запорукою підвищення темпів економічного зростання в Україні, якій властиве поживлення ділової активності, починаючи із 2000 р., є збільшення обсягів приватного споживання. У структурі ВВП саме цей чинник, на нашу думку, повинен скласти базис для радикальних економічних перетворень в Україні, стати основою для нарощення міжнародної конкурентоспроможності національної економіки. Вітчизняна практика підтверджує, що досягти зазначених цілей за рахунок орієнтації на зовнішній попит чи здійснюючи політику фіскальної експансії не вдається. Передусім необхідно стимулювати українських товаровиробників, створювати сприятливі умови для їх розширеного економічного відтворення на інноваційній основі, формуючи чітко визначені інституційні «правила гри» на ринку.

Загальновідомо, що епохальною інновацією кінця ХХ — початку ХХІ ст. є становлення у високорозвинутих державах світу постіндустріального технологічного способу виробництва. Його зародження пов'язане із поширенням у 1980—1990-ті рр. п'ятого технологічного укладу, який має перехідний характер і після світової економічної рецесії 2001—2002 рр. ввійшов у свою нисхідну стадію, хоча, за оцінками вчених, залишатиметься домінуючим ще півтора-два десятиліття. Загальносвітовою тенденцією економічного розвитку країн протягом останніх десяти років є інтенсивне нарощення витрат на науку як з бо-

ку держави, так і приватного бізнесу. Так, за період 1992—2009 рр. загальні витрати на НДДКР у країнах-членах ОЕСР (за даними 27 країн-членів Організації економічного співробітництва та розвитку) збільшились із 416 до 552 млрд дол., що означає середнє зростання наукомісткості економіки цих держав від 2,04 до 2,24 % ВВП.

Підвищення рівня фінансування НДДКР досягнуто, в основному, за рахунок підприємницького сектору, приріст відповідних витрат у якому протягом 1990—2008 рр. становив 50 %, тоді як державні витрати зросли лише на 8 %. Тому питома вага приватного сектору у національних витратах на НДДКР у середньому по країнах ОЕСР зросла із 57 % у 1990 р. до 63,9 % у 2008 р., а державних витрат знизилась із 39,6 до 28,9 %. Таким чином, саме великі транснаціональні корпорації і малий інноваційний бізнес, які формують каркас національних інноваційних систем країн високого конкурентного статусу, визначають перспективи міжнародного економічного розвитку за умов глобалізації.

З метою емпіричного доведення потенційних переваг інноваційної моделі розвитку країн нами було проведено дослідження асиметрії економічних циклів у 64 країнах світу за період 1980—2004 рр. Загальну вибірку країн, для яких проводився аналіз, складають такі їх групи: 1) країни — ключові інноватори (згідно із класифікацією Всесвітнього економічного форуму, усього 24 країни: США, Фінляндія, Тайвань, Сінгапур, Швеція, Швейцарія, Австралія, Канада, Норвегія, Данія, Великобританія, Ісландія, Японія, Німеччина, Нідерланди, Нова Зеландія, Гонконг, Австрія, Ізраїль, Республіка Корея, Ірландія, Бельгія, Франція, Італія), у тому числі країни «великої сімки» та країни, що належать до нових індустріальних; 2) країни, що розвиваються (усього 37 країн: Албанія, Алжир, Аргентина, Бахрейн, Бангладеш, Болівія, Ботсвана, Бразилія, Камерун, Чад, Чилі, Китай, Колумбія, Коста-Ріка, Домініканська Республіка, Еквадор, Єгипет, Ефіопія, Гватемала, Гаїті, Гондурас, Індія, Індонезія, Іран, Ямайка, Йордан, Кенія, Конго, Екваторіальна Гвінея, Габон, Нігерія, Кувейт, Лівія, Катар, Саудівська Аравія, Сирія, Венесуела), у тому числі країни — світові експортери нафти (усього 12 країн).

Для оцінювання якісних характеристик циклічності було розраховано такі показники: коефіцієнт варіації економічних циклів — відношення середньоквадратичного відхилення річних показників ВВП до їх середнього рівня (в одиницях); середній темп економічного зростання — обчислювався на основі розрахунку трендової траєкторії річних темпів зростання ВВП; коефіцієнт асиметричності економічних циклів — відношення кількості років, протягом яких та чи інша країна перебувала на стадії експансії, до кількості років, у які спосте-

рігались економічні рецесії (за основу розглядалась двофазна модель економічних циклів).

Результати дослідження показали, що середні темпи економічного зростання за період 1980—2004 рр. у країнах — ключових інноваторах порівняно із країнами, які розвиваються, є значно меншими. Це означає, що високорозвинуті держави у середньому розвивались повільніше протягом останніх 25 років за країни із невисоким конкурентним статусом (відповідні показники становлять 2,690 та 3,516 %). З іншого боку, макроекономічна кон'юнктура за критерієм варіації економічних циклів на 40 % була стійкішою у країнах — ключових інноваторах, що дало змогу їм уникати значних негативних наслідків. Важливу роль при цьому відіграли впроваджені ефективні антициклічні програми, що базувались на стабілізації сукупного попиту важелями бюджетно-податкової та грошово-кредитної політики.

Однак основним пріоритетом в антициклічному регулюванні у країнах — ключових інноваторах став розвиток національних інноваційних систем. Як наслідок, коефіцієнт асиметрії економічних циклів у цих країнах майже у 4 рази перевищує відповідний показник для країн, що розвиваються (відповідно 11,260 і 2,804) (рис. 1.2). На особливу увагу заслуговує значення цього показника у нових індустріальних країнах, величина якого на 6,101 одиниць більша за таку для країн «великої сімки».

Таким чином, обрана країнами — ключовими інноваторами стратегія інноваційного розвитку, у тому числі інноваційного прориву у нових індустріальних країнах, зумовлює ендогенне регулювання економічних циклів, про що свідчать розраховані показники асиметричності. В сучасних умовах глобальних трансформацій дана модель відтворення є найбільш ефективною, по-перше, з погляду забезпечення економічного зростання, по-друге, у контексті підвищення життєвих стандартів, по-третє, з позицій ендогенного антициклічного регулювання.

Як показав аналіз, найменше середнє значення коефіцієнта асиметрії економічних циклів характерне для країн, які розвиваються і є світовими експортерами нафти (згідно із класифікацією МВФ). Його рівень становить 1,326, що свідчить про те, що жоден інший чинник (у тому числі наявність природних запасів нафти), окрім інноваційного, не в змозі забезпечити стабільний економічний розвиток країн з високими трендовими та якісними показниками, нейтралізуючи при цьому негативні наслідки економічних циклів.

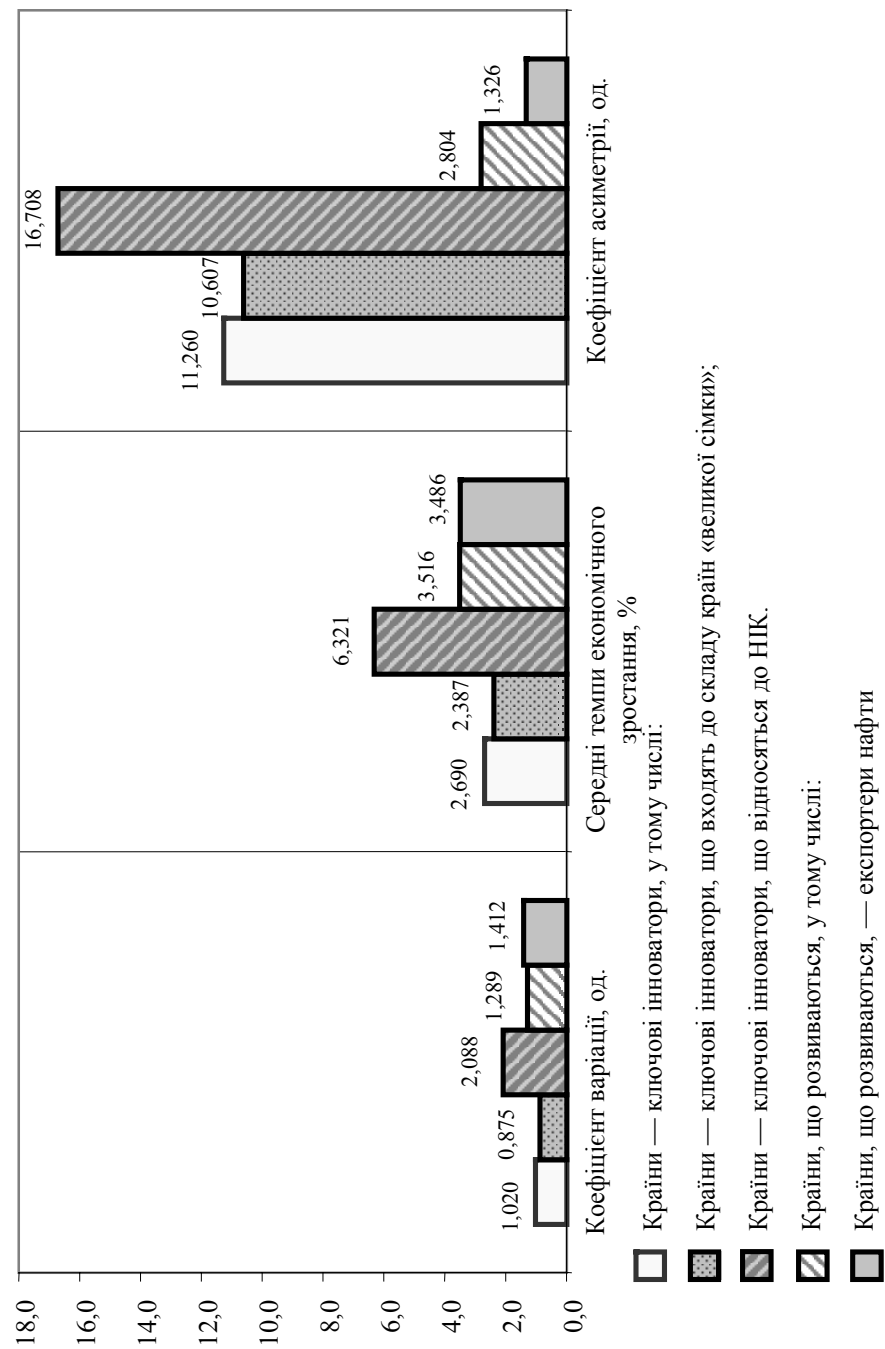

Рис. 1.2. Діаграма коефіцієнтів асиметрії економічних циклів, 1980—2004 рр.

Джерело: World Economic Outlook. — Washington: International Monetary Fund, 2000—2005.

Отже, можна зробити висновок, що починаючи з 1980-х рр., з моменту світової економічної кризи, у світі спостерігаються глобальні трансформації, пов'язані з радикальними інноваційними зрушеннями в інформаційно-комунікаційній сфері. Країни з розвинутою ринковою економікою набули статусу країн — ключових інноваторів. Створення конкурентних переваг на інноваційній основі, розвиток національних інноваційних систем, які гнучко реагують на динаміку економічних циклів, удосконалення інструментарію стабілізації циклічності стали засадними принципами антициклічного регулювання економіки цих держав. В умовах формування глобального технологічного простору країни — ключові інноватори постійно удосконалюють національні інноваційні системи, в результаті чого прискорюється дифузія інновацій та синхронізуються технологічні зрушення у загальносвітовому масштабі. Як наслідок, скорочуються терміни заміни поколінь техніки і технологій, технологічних укладів, загалом ритм циклічної економічної динаміки.

1.5. Класична парадигма антициклічного регулювання економіки

Циклічні тенденції розвитку світової економіки зумовлюють необхідність діагностики коливань ринкової кон'юнктури, вчасного реагування урядами країн на можливі загрози порушення макроекономічної рівноваги. Досвід розвинутих держав показує, що ендогенне регулювання, або саморегуляція, циклічності у принципі є неможливими. Це підтверджує велика кількість криз, депресій, фінансових потрясінь, що відбувались у багатьох країнах світу протягом ХХ ст. Однак економічним циклом притаманна специфіка, яка полягає у тому, що існує потенційна можливість отримання вигоди та зменшення негативних наслідків від повторюваних коливань ділової активності в результаті коригування державної економічної політики шляхом розроблення і впровадження такої стратегії розвитку, яка враховує циклічну динаміку ринку, сприяє формуванню резервів економічного зростання країн на стадії експансії з метою подальшого ефективного їх використання в періоди спаду. Диверсифікація торгівлі, поглиблення міжнародного поділу праці, активізація міграційних процесів, інтеграція фінансових ринків зумовлюють синхронізацію національних та формування регіональних економічних циклів. Виходячи з цього, уряди високорозвинутих держав світу не лише визнають об'єктивний характер і неминучість циклічних трансформацій динамічного економічного розвитку, а й ефективно запроваджують заходи щодо стабілізації циклічності у коротко- і довгостроковому періодах.

Багато видатних економістів XVIII—XIX ст., зокрема Т. Мальтус, К. Віксель, Г. Кассель, досліджували роль держави у регулюванні економічних циклів. Так, Т. Мальтус, визнаючи можливість циклічного повторення криз надвиробництва, спади в економіці пояснював труднощами, які пов'язані з реалізацією виготовленого продукту. У памфлеті «Нарис про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства» дослідник стверджував, що проблему реалізації надлишку виготовленої продукції, яка і зумовлює торговельні цикли, у змозі вирішити «треті особи», до яких належать споживачі, котрі не беруть участі у виробництві товарів, але отримують доходи, наприклад землевласники, що мають ренту.

На думку Т. Мальтуса, тривале зростання виробництва можна забезпечити стабілізацією платоспроможного попиту. Досягнути стійкої у довгостроковій перспективі динаміки сукупного попиту є можливим, як вважав учений, якщо зафіксувати на «природному» рівні фонд заробітної плати. Природний рівень заробітної плати відповідає оплаті праці за такий період часу, протягом якого обсяги виробництва є сталими, а коливання заробітної плати пов'язані лише зі зміною зайнятості. Також сприяти нарощенню платоспроможного попиту можуть зростання доходів непродуктивних класів (землевласників і працівників сфери послуг), ефективний розподіл доходів, розвиток внутрішньої та міжнародної торгівлі. Таким чином, саме у працях Т. Мальтуса було вперше обґрунтовано чинники та механізм стабілізації економічних циклів і тим самим започатковано науковий підхід до антициклічного регулювання.

Вагомий внесок у розвиток концепції регулювання економічних циклів здійснили шведські економісти К. Віксель і Г. Кассель, які представляють так звану стокгольмську економічну школу. Так, К. Віксель у своїх працях «Цінність, капітал і рента», «Відсотки на капітал і ціна товарів» економічні цикли пов'язував з реальними (негрошового походження) факторами економіки та процесом нагромадження капіталу. Можливість виходу зі стану депресії дослідник вбачав у споживанні нагромадженого капіталу, а одним із чинників економічного зростання вважав нарощення інвестицій. Вчений стверджував, що збільшення інвестицій в основний капітал можливе у тому разі, коли доходи на нього зростають, таким чином капітальна вартість засобів виробництва перевищує витрати на їх відтворення. Саме завдяки дослідженням К. Вікселя було розвинуто теорію грошово-кредитного регулювання економічних циклів. Розроблена ним концепція кумулятивного процесу (тенденції до прискорення якогось процесу) передбачала, що коливання основних індикаторів ринкової кон'юнктури, зокрема кумулятивна зміна цін, є результатом незбігу «грошової» та «природної» відсоткових ставок. Грошова ставка відповідає нормі позичкового відсотка, а при-

родна — нормі прибутковості у реальних секторах економіки країн. К. Віксель вважав, що якщо грошова та природна ставки збігаються між собою, то лише тоді матиме місце стан ринкової рівноваги. Зміна цін, яка уможливорює порушення рівноваги, згідно з цією теорією, може бути елімінована шляхом коригування відсоткових ставок.

Інший шведський економіст Г. Кассель стверджував, що якщо і не можна ліквідувати економічні цикли, то, принаймні, їх необхідно контролювати. Серед чинників, які визначають рух торговельно-промислового циклу і, відповідно, можуть бути важелями його регулювання, вчений також виокремлював норму відсотка. Дослідник у праці «Природа і необхідність відсотка» доводив, що низька ставка відсотка підвищує вартість основного капіталу, висока — зменшує. Цієї обставини досить, щоб перетворити економічний спад у країні на зростання, а бум — на депресію. Отже, основним внеском К. Вікселя та Г. Касселя у розвиток концепції регулювання економічних циклів можна вважати дослідження взаємозв'язку між рівнем ефективності інвестицій в основний капітал та нормою відсотка на позичковий, що в подальшому дало змогу іншим економістам обґрунтувати концепцію антициклічної монетарної політики.

Значним доробком у теоретичному дослідженні регулювання економічних циклів є наукові праці представників Кембриджської економічної школи, таких як А. Маршал, А. Пігу, Р. Хоутрі, Д. Робертсон. Так, А. Маршал вважав за доцільне з боку держави у часи депресії страхувати кожне підприємство від ризику, що було на ті часи надзвичайно цікавою ідеєю, принаймні в теоретичному плані. А. Пігу у праці «Економічна теорія добробуту» з метою елімінування негативних наслідків циклічності запропонував ідею перерозподілу доходів через активну податкову політику держави, що базується на прогресивній системі оподаткування та запровадженні значних податків на спадщину. Дослідження вченого у цій сфері згодом стали основою для розроблення цілісної наукової концепції антициклічного фіскального регулювання за допомогою вмонтованих стабілізаторів.

Англійський економіст Р. Хоутрі у своїх дослідженнях продовжив розвивати монетарні ідеї, запропоновані К. Вікселем та Г. Касселем. Так, у працях «Добра й погана торгівля», «Капітал і зайнятість» економічна діяльність розглядається як синтез політики, етики, влади держави, психології людей, а кредитна система — як важлива складова моделі циклічного взаємозв'язку доходів і витрат споживачів. За цією теорією саме пропозиція грошей для задоволення потреб торговців зумовлює підвищення доходів.

Особливою заслугою вченого є проведений ним теоретичний аналіз економічних циклів, виходячи зі споживчих доходів і споживчих витрат. Крім того, дослідник показав, що основними чинниками, які ви-

значають зайнятість та рівень цін в економіці, є грошово-кредитна політика уряду країн та політика у сфері заробітної плати. Р. Хоутрі також доводив, що для забезпечення грошової рівноваги, стабільності заробітної плати і цін державна монетарна політика має бути гнучкою, ні за надто експансіоністською, ні обмежувальною.

У свою чергу, політика регулювання заробітної плати покликана забезпечувати пропорційно більший приплив грошей і вищі прибутки та ціни. При цьому обидві політики необхідно тісно пов'язувати між собою. Спираючись на такі міркування, Р. Хоутрі дійшов висновку, що держава здатна контролювати економічні цикли за допомогою грошових маніпуляцій на ринку. Звичайно, на той час це була прогресивна концепція, однак для її реалізації ще не було розроблено відповідного інструментарію, який би дозволяв оперативно реагувати на ті чи інші коливання ринкової кон'юнктури.

На особливу увагу заслуговує припущення, висловлене Д. Робертсоном: «Промислові коливання, з якими ми стикаємось, є проблемою, що глибоко ховається у природі капіталістичної індустрії — можливо, всієї сучасної індустрії, можливо, людини самої. Я не вірю самому собі, що ми у змозі розв'язати цю проблему»⁷⁴. Незважаючи на такі песимістичні висловлення, дослідник одним із перших обґрунтував доцільність та ефективність таких антициклічних заходів, як громадські роботи (будівництво залізничних сполучень, доріг та інших об'єктів інфраструктури), накопичення державних запасів сировини, надання податкових знижок. Однак це були лише перші спроби обґрунтувати антициклічний інструментарій, який потребував детального узгодження між собою тих чи інших важелів регулювання ділової активності.

Отже, розробники неокласичної концепції регулювання економічних циклів, витоки якої сягають класичної політичної економії та маржиналізму, дійшли висновку, що стабілізація циклічності ґрунтується на ендогенному механізмі урівноваження сукупного попиту із сукупною пропозицією за посередництвом гнучких цін та заробітної плати. За наявності такої системи саморегулювання ринкової кон'юнктури, стверджували неокласики, цілісного економічного циклу не існує, а короткострокові макроекономічні флуктуації, які виникають у процесі пристосування ринку до нових цін і у результаті тимчасового дисбалансу між споживанням та інвестиціями, можна стабілізувати методами грошово-кредитної політики, політики у сфері заробітної плати і через стимулювання довгострокового економічного зростання.

Однак обмеженість поглядів неокласиків на антициклічне регулювання полягала у тому, що вони не врахували у своїх дослідженнях та-

⁷⁴ *Robertson Dennis H. The Trade Cycle: An Academic View // Lloyds Bank Review. — 1937. — September. — P. 171.*

ких об'єктивних чинників, як вплив монополій, олігополій, профспілок. Монополії та олігополії, займаючи панівне становище на ринках багатьох товарів, сприяли штучному підтриманню високих цін, незважаючи на зміни попиту. Водночас профспілки виступали за гарантований рівень заробітної плати під час укладання трудових угод. Як наслідок, це призвело до того, що саморегулювання ринку стало обмеженим, а механізм його ендогенної стабілізації не забезпечував ефективності «невидимої руки ринку».

Критика неокласичного саморегульовального механізму функціонування ринку набула відображення у кейнсіанській концепції регулювання економічних циклів. І це не випадково, адже масштабні зрушення, яких зазнала світова економічна система наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. під впливом динамічного розвитку капіталістичного способу виробництва та його монополізації, водночас потребували посилення ролі державного регулювання соціально-економічних процесів, оскільки стихійний ринковий механізм з його інструментами вільної конкуренції, вільного ціноутворення та стихійного міжгалузевого переливання капіталу був здатен автоматично встановлювати і підтримувати макроекономічну рівновагу лише за умов низького рівня концентрації виробництва і капіталу, що гарантувало цілковиту свободу підприємницької діяльності та унеможливило виникнення монополій в економіці й порушення рівноваги економічної системи. Коли ж економічні системи країн «старого» капіталізму переросли межі індивідуальної приватної власності й почали зароджуватись монополістичні об'єднання, то економічні кризи перевиробництва в цих державах почастишали, супроводжуючись масовими банкрутствами підприємств, катастрофічним зростанням безробіття та посиленням диспропорційності розвитку їх національних економік. З цих причин на початку ХХ ст. було проведено ревізію ключових засад класичної теорії у напрямі комплексного дослідження впливу держави на розвиток таких макроекономічних пропорцій, як сукупний попит, сукупна пропозиція, структура економіки, споживання, заощадження та нагромадження капіталу, рівень цін та прибутків тощо.

Це знайшло найбільш повного свого відображення у кейнсіанській теорії макроекономічного регулювання, представники якої, досліджуючи процеси відтворення суспільного капіталу у масштабі національної економіки, обґрунтували необхідність розширення функцій держави в економічній системі суспільства. Серед таких функцій Дж. Кейнс у праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей» виокремлює найголовнішу — стимулювання державою інвестиційної активності через регулювання норми відсотка з метою розширення національного виробництва країн, підвищення темпів їх економічного зростання, пе-

ретворення заощаджень в інвестиції і в кінцевому підсумку — досягнення державами високого економічного статусу та їх вихід у лідери світогосподарського прогресу.

Будучи прихильником великої грошової маси в обігу, Дж. Кейнс обґрунтовував, що високі відсоткові ставки гальмують інвестиційну діяльність, а отже їх необхідно знижувати. Це дозволить збільшити розрив між вартістю кредитів та очікуваною прибутковістю капіталовкладень.

Однак зниження відсоткової ставки — не єдиний метод поживлення ділової активності в теорії Дж. Кейнса, оскільки не виключена ситуація, коли грошова маса продовжує зростати, а зниження відсоткової ставки призупиняється. У такому разі виникає так звана «пастка ліквідності», яка обмежує можливості ефективного проведення грошово-кредитної політики. Значно більший ефект можна отримати, як доводив дослідник, нарощуючи сукупний попит через дефіцитне фінансування державних витрат на стадії економічної кризи, регулювання обсягів податкових надходжень та державних закупівель, а також розвиток системи соціального забезпечення широких верств населення, яка передбачає прямі грошові виплати з боку держави, інструментарій пільгового кредитування та низку інших соціальних трансфертів.

Згідно з макроекономічною моделлю Дж. Кейнса, ціни і заробітна плата у короткостроковому періоді є негнучкими, або жорсткими, і це означає, що ринкова економіка здатна забезпечувати рівновагу сукупних попиту і пропозиції, за якої обсяг виробництва є меншим за потенційний, а значна частина робочої сили вимушено незайнята. Дослідник підкреслював, що оскільки заробітна плата і ціни у короткостроковому періоді не змінюються, то не існує автоматичного економічного механізму відновлення повної зайнятості й повернення економіки до обсягу виробництва, який відповідає її потенціалу.

Тож очевидно є відмінність кейнсіанської концепції регулювання економічних циклів від неокласичної. Адже неокласики стверджували, що сукупний попит є стабільним, поки не відбувається істотних змін у пропозиції грошей. Зі зміною сукупного попиту відбувається ендогенне відновлення потенційного обсягу виробництва і тим самим нівелюються негативні наслідки циклічності. Згідно з кейнсіанською концепцією антициклічного регулювання, безробіття можливе і за неповної зайнятості, оскільки ендогенного механізму стабілізації ринку (через негнучкість цін та заробітної плати) не існує, тому необхідним є активне державне регулювання сукупного попиту.

Яскравим свідченням вагомості ролі кейнсіанської теорії у регулюванні диспропорційності розвитку національних економік країн світу та досягненні ними економічної рівноваги є той факт, що всі без винятку капіталістичні країни в повоєнний період активно реалізовували її на

практиці. У цей час ім'я Дж. Кейнса стало символом активного державного інтервенціонізму, на противагу економічному лібералізму. Саме тому в найдраматичніші кризові періоди світової економічної історії національні уряди країн брали на озброєння базові засади кейнсіанської теорії антициклічного регулювання насамперед щодо державного податково-бюджетного та валютно-монетарного управління.

Саме з поширенням кейнсіанських макроекономічних поглядів системних ознак набуло і антициклічне регулювання. Так, П. Самуельсон та В. Нордгауз, відзначаючи вагомий внесок Дж. Кейнса у розвиток методології антициклічного регулювання, наголошують: «Завдяки Дж. Кейнсу сучасна економічна наука знає, що за посередництвом макроекономічної політики уряди країн можуть уповільнити або прискорити економічне зростання, підвищити темпи інфляції чи сповільнити зростання цін, спричинити торговельний дефіцит чи активне сальдо зовнішньої торгівлі»⁷⁵.

Однак особливості соціально-економічного розвитку країн після Другої світової війни зумовили певну еволюцію кейнсіанського вчення. Макроекономічна модель Дж. Кейнса виявилась найбільш доцільним способом регулювання ефективного попиту саме на депресивній стадії циклічності. Проте у повоєнні роки на передній план висувалися не проблеми повної зайнятості та економічної рівноваги, як це було у Дж. Кейнса, а стабільного економічного зростання держав. Саме у цьому напрямі еволюціонувала кейнсіанська концепція антициклічного регулювання. Її оновлений варіант представляє неокейнсіанська, яку розробили Р. Харрод, Е. Хансен, П. Самуельсон, Дж. Хікс. Характерною ознакою неокейнсіанської концепції антициклічного регулювання, як і в теорії Дж. Кейнса, є те, що найважливіша роль у стабілізації ринкової кон'юнктури відводиться інвестиційним чинникам. Однак регулювання інвестицій, стверджували неокейнсіанці, має відбуватись ендогенно, держава повинна лише створювати сприятливі умови для забезпечення ефективної роботи механізму саморегулювання ринку.

На особливу увагу заслуговують дослідження американського економіста Е. Хансена. Вчений у праці «Економічні цикли і національний дохід» основними об'єктами антициклічного регулювання вважав сфери обігу та перерозподілу доходів. До основних антициклічних інструментів відносив вбудовані механізми гнучкості (вмонтовані стабілізатори), автоматично діючі компенсувальні контрзаходи та керовані програми компенсування циклу. Загалом, неокейнсіанські розробки у сфері антициклічного регулювання сприяли глибшому вивченню кон'юнктури ринку, розвитку математично-статистичного інструментарію аналізу

⁷⁵ Самуельсон Пол А. Макроекономіка : пер. з англ. / Пол А. Самуельсон, Вільям Д. Нордгауз. — К. : Основи, 1995. — С. 110.

циклічності, розробленню багатofакторних економетричних моделей економічного зростання країн, які враховували динаміку економічних циклів, структурні та інноваційні зрушення у міжнародній економіці.

Тож роль неокейнсіанства у розвитку методології антициклічного регулювання полягає в тому, що його представники, по-перше, оновили кейнсіанську макроекономічну концепцію, надавши їй динамічних характеристик, що враховували зміни заощаджень та інвестицій. По-друге, розвинули теорію кумулятивного процесу, яка базується на поєднанні концепцій мультиплікатора та акселератора, що дозволило пояснити циклічні коливання інвестицій і національного доходу та визначити чинники економічного зростання держав. По-третє, довели визначальну роль інвестиційного чинника для забезпечення динамічної економічної рівноваги. По-четверте, обґрунтували необхідність державного антициклічного регулювання, орієнтованого на стабілізацію процесів нагромадження капіталу у довгостроковому періоді. По-п'яте, визначили, що пріоритетним напрямом державної антициклічної політики є формування ендogenous механізму стабілізації споживчого та інвестиційного попиту за допомогою вмонтованих стабілізаторів ринку та дискреційних заходів у грошово-кредитній та бюджетно-податковій сферах.

Поруч із неокейнсіанством розвивалися й інші теорії антициклічного регулювання. На особливу увагу заслуговують дослідження стокгольмської та французької шкіл, зокрема таких шведських економістів, як Е. Ліндаль, Г. Мюрдаль, Б. Улін та Е. Лундберг, і французьких вчених — Ф. Перру та М. Алле. Так, шведські економісти доводили, що держава здатна регулювати циклічні процеси в економіці, для цього уряду країни необхідно проводити активну антициклічну політику. За своїм змістом концепція антициклічного регулювання, яку представляє стокгольмська школа, є близькою до неокейнсіанської, оскільки орієнтується передусім на забезпечення стабільного і динамічного економічного зростання на основі ендogenous регулювання сукупного попиту, переважно інвестиційного, а основні заходи зі стабілізації циклічності стосуються грошово-кредитної та бюджетно-податкової сфер. Іншим прикладом поширення ідей кейнсіанства в методологію антициклічного регулювання є державне програмування економіки, індикативне планування, що набуло особливого розвитку у Франції. Французьку концепцію індикативного планування представляють вчені Ф. Перру та М. Алле. Основною метою антициклічного регулювання, яке орієнтоване на державне планування економіки, є попередження кризових явищ, підтримання стану довгострокової макроекономічної рівноваги.

Антициклічна політика, яка проводилась у високорозвинутих державах упродовж 1950—1960-х рр. і базувалась на неокейнсіанській концепції, внаслідок інтенсивного стимулювання сукупного попиту

сприяла розкручуванню інфляції, зростанню дефіциту державного бюджету, що загостило проблему циклічного економічного розвитку. За таких умов реформаторами неокейнсіанської концепції стали прихильники так званого посткейнсіанства, яке, як відомо, становить собою синтез трьох наукових напрямів — англійського лівого кейнсіанства (Дж. Робінсон, Н. Калдор, П. Сраффа, Дж. Чемберлін), американської посткейнсіанської школи цього періоду (Дж. Тобін, Х. Мінські) та нової кембриджської школи (У. Годлі, Ф. Кріппс, К. Куттс, Р. Тарлінг, М. Фезерстон). Так, представники лівого англійського кейнсіанства у своїх дослідженнях започаткували новий підхід до антициклічного регулювання, який базується на регулюванні якісних показників економічного зростання країн, переважно у соціальній сфері, та відстоювали позиції чесної конкурентної боротьби з обмеженням впливу монополій на ділову активність у країнах. Вагомого значення в американському варіанті посткейнсіанської концепції антициклічного регулювання набув такий його інструмент, як дефіцитне фінансування державних бюджетних видатків. Теоретики нової кембриджської школи пропонували на практиці обмежити антициклічну політику лише середньо- та довгостроковим періодом, тобто у короткостроковій перспективі антициклічне регулювання визнавалось неефективним.

Отже, проведений теоретичний аналіз концепцій антициклічного регулювання, які базуються на економічних поглядах Дж. Кейнса і включають у себе наукові розробки стокгольмської, французької, нової кембриджської шкіл та нео- і посткейнсіанські концепції, показав, що кейнсіанство, як окремий напрям регулювання економічних циклів, є надзвичайно багатоліким і еволюція його триває. Оскільки проблема співвідношення держави та ринку і в умовах глобалізації залишається однією з актуальних, еволюція «прокейнсіанських» концепцій антициклічного регулювання триватиме і надалі, про що вже свідчить значний науковий доробок у цій сфері нової кейнсіанської школи. Її представники, зокрема Дж. Стігліц, Дж. Акерлоф, М. Спенс, вважають, що інструментарій стабілізації циклічності та й загалом економічна теорія потребують оновлення й подальшого розвитку. Нові кейнсіанці приділяють велику увагу інвестиціям, інвестиційному попиту, однак вирішального значення набуває такий чинник, як інформація. Дослідники намагаються відшукати нові підходи до антициклічного регулювання, прикладом чого може слугувати обґрунтування концепції бюджету капіталовкладень, розробка методів його збалансування, дослідження умов забезпечення фінансової стабільності та збалансованості державного бюджету країн тощо.

Поява та розвиток кейнсіанства у 1930-х рр. суттєво підірвали устої неокласичного напрямку в економічній теорії. Після Другої світової вій-

ни позиції економічного лібералізму, тобто наукової течії, яка відстоювала механізм саморегулювання ринкової економіки та принцип невтручання (обмеженого втручання) держави у суспільно-економічний розвиток, ще більше ослабли. Однак, незважаючи на всезагальне захоплення кейнсіанськими ідеями макроекономічного регулювання, ліберальні економічні теорії продовжували розвиватись. Так, у цей же період в межах неокласичної доктрини формується кілька її прогресивних течій: консервативна — наслідує традиції неокласичної школи; неоліберальна — базується на принципі саморегулювання макроекономічної системи з чітким обмеженням функцій держави; неокласичний синтез — ґрунтується на поєднанні саморегулювального механізму ринкової економіки з кейнсіанськими методами державного макроекономічного регулювання; нова класична — цей напрям вважається домінуючим у сучасній західній економічній теорії. Безперечно, відродження та розвиток неокласичної економічної теорії значною мірою вплинули на оновлення методології антициклічного регулювання. Ідеї, на основі яких розвивались ті чи інші течії неокласицизму, були відповідним чином відображені і в концепціях антициклічного регулювання. В результаті такої еволюції протягом ХХ ст. спостерігається постійне удосконалення антициклічного інструментарію, який дедалі більшою мірою відображає наявні тенденції глобальних економічних трансформацій і найновіші розробки у сфері макроекономічного управління.

У повоєнний період особливого значення набули неокласичні теорії економічного зростання, які розвивались у контексті консервативного напрямку неокласичної доктрини. Її представниками були Ч. Кобб, П. Дуглас, Р. Солоу, Дж. Мід, У. Свен і багато інших науковців. Розроблені ними моделі економічного зростання дозволяли емпірично оцінювати потенційно можливі темпи зростання економіки країн, розраховувати кількісний вплив на ділову активність таких чинників, як капітал, праця, інноваційні зрушення тощо. Хоча ті чи інші моделі і враховували багато чинників, однак здебільшого нівелювали вплив циклічних економічних коливань, а отже — не могли бути методологічним підґрунтям для розроблення ефективної політики антициклічного регулювання. Частково така обмеженість неокласичних економічних моделей була ліквідована пізніше розробниками теорії реальних бізнес-циклів (Е. Прескот, Ф. Кідленд, Ч. Плоссер) і так званих нових класичних моделей економічного зростання (Г. Менк'ю, Д. Ромер).

Так, теорія реальних бізнес-циклів наголошує на тому, що основним джерелом циклічності є нерівномірна динаміка інноваційних зрушень та короткострокові флуктуації ефективності (продуктивності) економіки країн, а показником, який враховує циклічність у моделях економічного зростання, є так званий «непоояснений компонент», або Солоу-

залишок. Враховуючи, що коливання Солоу-залишків не завжди адекватно відображали реальну циклічність в економіці, до складу моделей згодом було включено додатковий чинник — людський капітал. Поєднання чинників інноваційних зрушень та людського капіталу у нових класичних моделях дало змогу істотно підвищити достовірність макро-економічних виробничих функцій і на їх основі обґрунтувати доцільність державного антициклічного регулювання.

Одночасно з появою консервативної течії неокласичної економічної теорії у 1930-х рр. виник неолібералізм. Неоліберальна концепція і в теоретичних розробках, і в практичному використанні базується на ідеї пріоритетності чіткого визначення меж втручання держави в економічні процеси. Зазвичай цю концепцію пов'язують із дослідженнями лондонської, фрейбурзької, паризької та чиказької економічних шкіл. У ході численних теоретичних дискусій найбільшого визнання у контексті неолібералізму у 1970-х рр. набув монетаризм. Його засновником став представник чиказької економічної школи, Нобелівський лауреат 1976 р. М. Фрідман. Вихідні постулати монетарної концепції антициклічного регулювання зводяться до такого. По-перше, ринкове господарство в умовах повного використання всіх ресурсів намагається підтримувати стан рівноваги автоматично, у ньому безвідмовно діють «вмонтовані» стабілізатори. По-друге, втручання держави в економіку має бути мінімальним, оскільки надмірне регулювання спричиняє макроекономічну нестабільність. По-третє, головним об'єктом державного регулювання в економічній сфері є грошові відносини.

Монетаристи, на протигагу кейнсіанцям, визнають необхідність обмеження держави щодо її впливу на ділову активність. Зокрема такі вчені, як М. Фрідман, А. Шварц, стверджували, що регулювання грошової пропозиції не може бути чинником реального впливу на економіку — у тривалому періоді такі дії мають вплив лише на рівень цін. Виходячи з цих міркувань, монетаристи віддають перевагу політиці грошового таргетування, суть якої полягає у «дотриманні темпів зростання грошової маси, які визначаються на основі минулих довготривалих тенденцій динаміки виробництва, грошової маси і швидкості обертання грошей»⁷⁶. У цілому, монетарна концепція державного антициклічного регулювання починаючи з 1970-х рр., стала домінуючою в економічній теорії високорозвинутих держав.

Своєрідною реакцією на ортодоксальний монетаризм М. Фрідмана стали поява і розвиток концепцій антициклічного регулювання, які базуються на теорії раціональних очікувань (Дж. Мут, Р. Лукас, Т. Сар-

⁷⁶ Хорошковський В. Базові моделі економічного розвитку як теоретична основа й умова співробітництва з МВФ та Світовим банком / В. Хорошковський // Актуальні проблеми економіки. — 2002. — № 5. — С. 32.

жент, Н. Уоллес) і теорії «економіки пропозиції» (А. Лаффер, Р. Мандель, М. Фелдстайн, М. Боскін), розробники яких представляють так звану нову класичну економічну теорію. Так, прихильники теорії раціональних очікувань вважають, що альтернативного взаємозв'язку між інфляцією та безробіттям не існує, тому кейнсіанські моделі, які на цьому ґрунтуються, просто непридатні для застосування на практиці. Виходячи з цього, Нобелівський лауреат Р. Лукас дійшов висновку, що кейнсіанські методи антициклічного регулювання є неефективними, оскільки суб'єкти ринку, керуючись раціональними очікуваннями, негайно нейтралізують будь-яку політику, спрямовану на дискреційну стабілізацію ринку. Вчений шляхом моделювання економічних циклів розрахував, що величина економічних втрат від цього чинника є незначною — близько 1 % від ВВП. Тому більш доцільним, на думку дослідника, є уникнення свідомого впливу на ділову активність, ніж застосування антициклічного інструментарію⁷⁷. Критика правими монетаристами інфляційної за своїми наслідками антициклічної монетарної політики згодом була доповнена критикою антициклічної фіскальної політики представниками теорії «економіки пропозиції».

Представники теорії реальних бізнес-циклів заперечують монетарну природу циклічності, однак вважають грошовий чинник одним із визначальних для формування антициклічної політики. Монетарні дії Центрального банку, згідно з даною теорією, здатні стабілізувати коливання показника «середньої продуктивності чинників», коли він розміщується вище або нижче трендової траєкторії. Однак монетарна політика не в змозі генерувати нарощування показника середньої продуктивності чинників, тобто бути чинником економічного зростання. Окремі дослідники заперечують цю гіпотезу, стверджуючи, що грошово-кредитна політика зумовлює істотні зміщення у динаміці даного індикатора, зокрема нисхідні. Як приклад наводиться Велика депресія 1929—1933 рр. у країнах Заходу, коли внаслідок монетарних дій уряду США було порушено макроекономічну рівновагу.

З іншого боку, розроблені у контексті ТРБЦ економетричні моделі економічних циклів не виявляють дієвості такого впливу. Так, американські дослідники М. Еспіноза-Вега і Дж. Гуо, спираючись на концептуальні засади нової кейнсіанської теорії економічних циклів і теорії реальних бізнес-циклів, у своїй праці «Бізнес-цикли та антициклічна політика» дійшли висновку, що особливої потреби у використанні антициклічного регулювання не існує. «Однак не виключено, — припускають вчені, — що така недоцільність, яка впливає з відповідних теоретичних конструкцій, може бути лише наслідком нерозуміння істинної

⁷⁷ Lucas, Robert E. *Models of Business Cycles*. — New York: Basil Blackwell, 1987. — P. 16.

природи економічних циклів»⁷⁸. Подібної точки зору дотримується інший американський економіст С.Чатеррі, який у дослідженні «Реальні бізнес-цикли: доцільність антициклічної політики» стверджує, що з позицій теорії реальних бізнес-циклів антициклічна політика, яка теоретично має стабілізувати економічні цикли, на практиці може завдавати більше шкоди, ніж приносити користі». Вчений у праці «Від циклів до шоків: прогрес в теорії бізнес-циклів» відзначає, що «необхідність у застосуванні антициклічної політики залежить від природи шоків в економіці. Так, якщо шоки можна ліквідувати, то антициклічна політика має бути орієнтована на забезпечення стійкого макроекономічного середовища. В іншому разі, коли неочікувані макроекономічні коливання не можуть бути еліміновані, зусилля макроекономістів мають бути спрямовані на адаптацію суспільства до такого роду шоків»⁷⁹. Враховуючи, що джерелом економічних циклів, з емпіричного погляду, є коливання середньої продуктивності чинників, найефективнішою антициклічною політикою дослідник вважає таку, що спрямована на уникнення, або принаймні скорочення, коливань у зростанні СПФ-компоненти. Отже, виходячи з викладеного, можна стверджувати, що теорія реальних бізнес-циклів не заперечує використання антициклічної політики, однак значною мірою обмежує роль у такому регулюванні монетарних важелів.

Сучасна антициклічна політика, що практикується у розвинутих державах, поєднує у собі інструменти впливу на сукупний попит і сукупну пропозицію, реалізується як у короткостроковому, так і довгостроковому періодах. Тому раціональним підходом до антициклічного регулювання за таких умов є кейнсіансько-неокласичний, розроблений у контексті неокласичного синтезу П. Самуельсоном, Дж. Хіксом і багатьма іншими вченими. За цим підходом передбачається поєднання як монетарних, так і фіскальних інструментів регулювання ділової активності. Антициклічна політика передбачає у довгостроковому періоді нарощення потенційних обсягів виробництва і тим самим підвищення тренду економічного зростання країн, у короткостроковій перспективі — стабілізацію макроекономічних коливань. Особливою заслугою неокласичного синтезу є удосконалення концепції якісного економічного зростання. Теорія і практика свідчать, що його ознаками є збільшення доходів (ВВП) на душу населення, створення рівних умов для здобуття освіти і працевлаштування, кращого медичного обслуговування та харчування, що в результаті відбивається на якості самого життя. Відпові-

⁷⁸ *Espinoza-Wega Marko A., Guo Jang-Ting.* On Business Cycles and Countercyclical Policies // Federal Reserve Bank of Atlanta Economic Review. — 2001. — Fourth Quarter. — P. 11.

⁷⁹ *Chatterjee Satyajit.* From Cycles to Shocks: Progress in Business Cycle Theory // Federal Reserve Bank of Philadelphia Business Review. — 2000. — March—April. — P. 2.

дно, розробка антициклічної політики на довготривалу перспективу не може обмежуватися лише стабілізацією макроекономічної кон'юнктури. Для забезпечення високого конкурентного статусу національних економік об'єктами антициклічного регулювання повинні стати інвестиції у людський капітал.

Ще наприкінці 1950-х рр. в економічній теорії помітно зросла роль інституціонального напрямку. Передусім це було пов'язано із впливом радикальних інноваційних зрушень на світову економіку, зміною ролі самої держави у суспільстві. Згідно з положеннями інституціональної економічної теорії, ринок не здатний ефективно розподіляти економічні ресурси, механізм ендогенної стабілізації ринкової кон'юнктури обмежений об'єктивними чинниками соціально-економічного розвитку країн, такими як політична активність, бюрократизація системи державної влади, загалом недосконалість інституціонального середовища, що регламентує і визначає поведінку ринкових агентів. У контексті антициклічного регулювання на особливу увагу заслуговують наукові розробки Й. Шумпетера, кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм У. Мітчелла та неінституціоналізм, який представлений його соціальним напрямом (Дж. Гелбрейт) і теорією суспільного вибору (Дж. Б'юкенен).

Так, на еволюцію інституціоналізму істотно вплинули дослідження американського економіста австрійського походження Й. Шумпетера. Циклічну економічну динаміку вчений пов'язував насамперед із інноваційною активністю суб'єктів господарювання. У праці «Економічні цикли» він намагався довести тісну залежність між трьома видами економічних циклів — довгими (великими циклами Кондратьєва), середніми (циклами Жугляра) та короткими (циклами Кітчина). Усі вони, на думку Й. Шумпетера, пов'язані із практичним упровадженням у виробництво нововведень. Великого значення дослідник надавав такому інституту, як кредит — найважливішій умові ефективного використання наявних виробничих ресурсів з метою створення «нових виробничих комбінацій». Саме тому, стверджував науковець, визначальна роль у стимулюванні нових виробничих комбінацій, які набувають свого відображення у появі нових продуктів виробництва, нових технологій, освоєнні нових ринків збуту та джерел сировини, зміні ринкової кон'юнктури, належить грошово-кредитній політиці держави.

Американський економіст У. Мітчелл у праці «Лекції про типи економічної теорії», наслідуючи ідеї Т. Веблена, особливо наполягав на взаємозв'язку економічних проблем з неекономічними, зокрема проблемами соціології, культури, які зумовлюють психологію, поведінку і мотиви діяльності людей. Інституціоналізм У. Мітчелла полягає насамперед у накопиченні статистичних даних, які у подальшому стали б підґрунтям для пояснення теоретичних гіпотез; саме за емпіричні до-

слідження циклічності його називають кон'юнктурно-статистичним. Під керівництвом вченого було засновано загальноновизнану у світі гарвардську школу кон'юнктурознавства, створено Національне бюро економічних досліджень, яке у США вважається провідною дослідницькою організацією, що займається теоретичним вивченням і прикладним аналізом економічних циклів. Дослідник доводив, що циклічні коливання в економічній сфері не є випадковим явищем, а історично зумовлені об'єктивними тенденціями розвитку системи грошового господарства країн. Відповідно, інструментами регулювання циклічності він вважав фінанси, грошовий обіг, кредит, директивне планування економіки. Хоча У. Мітчелл детально і не займався теоретичними аспектами антициклічного регулювання, його дослідження емпіричних властивостей бізнес-циклів значною мірою сприяли розробленню методології діагностики циклічності, у тому числі методів виявлення лагових ефектів у економічній динаміці, що стало основою для розроблення і подальшого вдосконалення інструментарію діагностики та прогнозування макроекономічної кон'юнктури.

Інший відомий американський вчений А. Бернс у контексті антициклічного регулювання також найбільшу увагу приділяв завчасному реагуванню урядами країн на кризові явища з метою підтримання «оптимістичних настроїв у підприємців». Він стверджував: «Найефективнішим способом швидко подолати економічну кризу є запобігти її появі: це виклик, перед яким стоять теорія економічних циклів і політика ... ключовою проблемою нашого часу є попередження депресій»⁸⁰. Висунуті А. Бернсом ще у 1950-х рр. пропозиції стали передумовою для розвитку у США та інших країнах Заходу систем діагностування економічних циклів на загальнодержавному рівні. На нашу думку, пропозиції А. Бернса щодо попередження економічних криз є особливо актуальними сьогодні, коли світова економіка розвивається нерівномірними темпами, глобальні трансформації зумовлюють численні кризові явища та процеси.

Базис цілісної інституціональної концепції антициклічного регулювання було розвинуто у працях представників соціального інституціоналізму (або так званого ліберального його крила), зокрема Дж. Гелбрейта, Р. Хейлбронера, Л. Туроу. Так, відомий американський дослідник Дж. Гелбрейт характеризував капіталізм як лад, який постійно знає перетворень. Основу таких перетворень становить еволюційне оновлення суспільства і його спонтанна трансформація. Серед чинників еволюційного оновлення суспільства Дж. Гелбрейт у праці «Нове індустріальне суспільство» на перший план відносив радикальні інноваційні зрушення в економіці країн. Технологічного трактування у дослі-

⁸⁰ *Burns Arthur F. New Facts on Business Cycles (1950) / reprinted in Arthur F. Burns, ed., The Frontiers of Economic Knowledge. — Princeton: Princeton University Press, 1954. — P. 132—133.*

дженнях вченого набули проблеми економічного зростання, криз, безробіття, загалом циклічності у розвитку світової економіки. Саме тому, доводив науковець, антициклічне регулювання має базуватися на всесторонньому стимулюванні з боку держави інноваційної активності. У працях інших інституціоналістів, таких як Р. Хейлбронер і Л. Туроу, ідеться про необхідність запровадження державою соціального контролю, покликаного розширювати та зміцнювати економічну базу державного регулювання та підвищувати його дієвість. Сюди відносять реформи, які стосуються великих корпорацій, управління їх діяльністю, державні регуляторні заходи, що впливають на механізм ринкової конкуренції, ціноутворення, зайнятість, стан грошово-кредитного ринку, фінансово-бюджетної системи тощо. Значне місце в організації соціального контролю відводиться індикативному плануванню, у тому числі розвитку загальнодержавної системи програмування економіки, що покликані запобігати і протидіяти негативним наслідкам економічних циклів. Інший різновид державного соціального контролю — над монополістичними корпораціями — пропонував установлювати американський економіст Дж. М. Кларк. У своїх працях «Стратегічні чинники економічного циклу» та «Конкуренція як динамічний процес» вчений відстоював думку щодо необхідності переорієнтації держави від ролі пасивного спостерігача до активного організатора національного виробництва. Головне завдання соціального регулювання і контролю Дж. М. Кларк вбачав у антициклічному регулюванні, яке полягає у збільшенні сукупного попиту через нарощення та перерозподіл урядових видатків, стимулювання прибутків підприємств, зайнятість населення тощо.

Значним науковим доробком характеризується вірджинська школа інституціоналізму, сформована у 1960—1970-х рр., засновником якої став американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (1986 р.) Дж. Б'юкенен. Основною заслугою вченого є розроблена ним теорія суспільного вибору, предметом вивчення якої є особливості неринкових процесів у контексті політичного механізму прийняття урядових макроекономічних рішень. Теорія суспільного вибору розглядає політичний ринок за аналогією з товарним. Проте держава, стверджував Дж. Б'юкенен, — це ринок особливого роду, його учасники мають надзвичайні права власності: виборчий електорат наділений правами обрання представників до вищих органів влади, законодавча влада уповноважена приймати закони, а державні чиновники стежать за їх виконанням. Виборці й політики розглядаються як індивіди, що обмінюються голосами і передвиборчими обіцянками.

Ця теорія, не пропонуючи універсальних інструментів антициклічного регулювання, передусім застерігає від постійного розширення економічної ролі держави в суспільстві. Вона доводить, що спроби уря-

дів країн стабілізувати економічні цикли необов'язково своїми наслідками матимуть позитивний результат. Основною причиною цього є адміністративна неефективність державних інституцій влади. Інша причина неефективності влади полягає у тому, що часто для прийняття важливих макроекономічних рішень застосовується механізм їх лобіювання. Недобросовісність державних чиновників, котрі, дбаючи про свої приватні інтереси, прагнуть отримати максимальні політичні дивіденди, в результаті призводить до прийняття популістських та неефективних з економічного погляду рішень. При цьому можуть спостерігатися необгрунтоване нарощення урядових соціальних трансфертів, посилення державного регулювання економіки за допомогою адміністративних важелів. Унаслідок активного втручання у ринковий механізм з метою отримання політичної вигоди автоматично генерується невизначеність в економічній сфері, що може зумовлювати значні макроекономічні коливання.

Саме ґрунтуючись на теорії Дж. Б'юкенена, у 1970—1980-х рр. була розвинута так звана теорія політичного ділового циклу, згідно з якою вважається, що чим меншими у країнах є показники інфляції та безробіття, тим більше голосів буде віддано на очікуваних виборах за правлячу партію. Розвиток теорії політичного ділового циклу бере початок з наукових досліджень польського економіста М. Калецького. У своїй праці «Політичні аспекти повної зайнятості» вчений доводив, що політичні діячі своїми діями, спрямованими на підтримання балансу на ринку робочої сили й контролювання інфляції, значною мірою впливають на перебіг ділової активності і тим самим зумовлюють економічні цикли. Теоретичне та практичне обґрунтування теорії політичного ділового циклу було здійснено у 1970-х рр. такими західними науковцями, як А. Філіпс, В. Нордхауз, К. Макре.

Зазначимо, що теорія суспільного вибору та концепція політичного ділового циклу максимально адекватно описують макроекономічну ситуацію, що складається в Україні. Невизначеність інституційних «правил гри» на ринку, перманентні політичні й передвиборчі баталії, популістські макроекономічні рішення урядів країни, поширення державної бюрократії та розростання корупції в державних органах влади не сприяють якісним трансформаціям економіки України, дестимулюють інноваційну активність вітчизняних суб'єктів господарювання, часто призводять до значних негативних макроекономічних шоків, чим здебільшого і зумовлюють різкі коливання ділової активності в національній економіці. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що базовою моделлю антициклічного регулювання економіки України має стати інституціональна, яка передбачає раціональне застосування антициклічних інструментів шляхом помірною втручання держави у ринковий механізм, за посередництвом формування якісного інституційного се-

редовища стимулюватиме розвиток національної інноваційної системи, сприяючи ендогенній стабілізації ринкової кон'юнктури.

Починаючи з досліджень Й. Шумпетера, особливе місце в інституціональній концепції антициклічного регулювання посідає інноваційна політика держави. Так, у праці відомого німецького економіста Г. Менша «Технологічний пат: інновації долають депресію» зроблено висновок, що впровадження інновацій виявляється єдиною можливістю виходу з фази депресії. Для цього держава повинна сприяти зменшенню норми прибутку у грошово-кредитній сфері, тим самим стимулювати інвестиції у реальні сектори економіки країн. Учений спробував пов'язати економічні цикли з появою базових нововведень, заохочення яких на стадіях депресії вважав визначальною антициклічною функцією держави, хоча, з іншого боку, припускав також пасивне очікування завершення депресивного стану. Багато положень теорії Г. Менша удосконалено іншими науковцями. Зокрема, К. Фрімен критично оцінював очікувальну позицію уряду країн щодо самоліквідації затяжних економічних депресій. Він виступав за активне стимулювання державою інноваційної активності суб'єктів господарювання. Подібної точки зору дотримувались А. Кляйнкнехт, Я. Ван Дейн, Д. Сахал. Досвід країн—ключових інноваторів підтверджує, що еволюційні економічні процеси здійснюються саме через інновації. Виходячи з цього, здатність країн забезпечувати якісне економічне зростання на інноваційній основі є засадним принципом ендогенної стабілізації циклічності, умовою нарощення міжнародної конкурентоспроможності національних економік, основним критерієм ефективності антициклічного регулювання як загальнодержавного, так і корпоративного рівня.

Сучасна українська економічна енциклопедія подає таке трактування антициклічного регулювання: «Антициклічне регулювання економіки — свідомі цілеспрямовані дії держави, корпорацій та наднаціональних органів щодо промислового циклу з метою зменшення глибини циклічних криз, стабілізації господарської кон'юнктури і збільшення темпів економічного зростання». Відповідно, антициклічна політика — один із напрямів загальної соціально-економічної політики держави, пов'язаної з регулюванням кон'юнктури національного господарства; являє собою систему заходів у галузі законодавства, планування, соціальної, кредитно-фінансової та податкової сферах з метою впливу на пропозицію та попит населення (споживчий попит) та підприємницького сектору (виробничий попит)⁸¹.

Таким чином, на основі комплексного дослідження підходів вітчизняних та зарубіжних вчених до визначення антициклічного регулюван-

⁸¹ Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 1 / відп. ред. С. В. Мочерний. — К. : Вид. центр «Академія», 2000. — С. 49.

ня можна зробити висновок про недостатню обґрунтованість категорії «антициклічне регулювання економіки». Виходячи з цього, пропонуємо розглядати її сутність як цілісну підсистему економічної політики урядів, наднаціональних інституцій і транснаціональних компаній, яка полягає у пом'якшенні негативних наслідків економічних циклів. Антициклічне регулювання здійснюється економічними, законодавчими й адміністративними методами на основі оптимального поєднання грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики з метою забезпечення ендогенної стабілізації ринкової кон'юнктури і підвищення міжнародної конкурентоспроможності країн.

Загалом, дослідження показали, що еволюція антициклічного регулювання протягом ХІХ—ХХ ст. визначалась загальною моделлю державного регулювання економіки, а теоретичні підходи до стабілізації циклічності варіювали залежно від домінуючої в науці концепції економічних циклів. На основі проведеного поглибленого аналізу різних теорій регулювання циклічної економічної динаміки вважаємо за доцільне типологізувати антициклічну політику за домінуючими для кожної з них визначальними критеріями: ендогенна стабілізація ринкової кон'юнктури на основі гнучких цін і заробітної плати (неокласична концепція: К. Віксель, Г. Кассель, А. Маршал, А. Пігу, Д. Робертсон, Р. Хоутрі); активне державне макроекономічне регулювання сукупного попиту важелями грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики (кейнсіанська концепція — Дж. Кейнс); саморегулювання макроекономічної кон'юнктури за допомогою вмонтованих стабілізаторів ринку та активної підтримки з боку держави з чітким обмеженням її регуляторних функцій (неокейнсіанська концепція: П. Самуельсон, Е. Хансен, Р. Харрод, Дж. Хікс); регулювання якісних показників економічного зростання країн, обмеження впливу монополій, дефіцитне фінансування державних видатків (посткейнсіанська концепція: Н. Калдор, Х. Мінські, Дж. Робінсон, П. Сраффа, Дж. Тобін, Дж. Чемберлін); чітка регламентація функцій держави як регулятора економічних циклів з метою ендогенної стабілізації ринку (неоліберальна концепція: М. Алле, А. Лаффер, Р. Лукас, Р. Мандел, В. Ойкен, Ж. Рюеф, Т. Саргент, М. Фрідман, Ф. Фон Хайек); помірне втручання держави у ринковий механізм та раціональне застосування антициклічних інструментів, забезпечення якісного інституціонального середовища в економіці країн, прогнозування економічних криз (інституціональна концепція: А. Бернс, Дж. Б'юкенен, Дж. Гелбрейт, Г. Менш, У. Мітчелл, Л. Туроу, Й. Шумпетер, К. Фрімен, Р. Хейлбронер). Разом з тим, є раціональним використання еkleктичної концепції, яка базується на урахуванні об'єктивного протистояння національної та світової економік на засадах конкурентності та передбачає оптимальний синтез антициклічних

важелів впливу на ринкову кон'юнктуру з боку державних, наднаціональних і транснаціональних інституцій.

Протягом нової хвилі глобалізації, починаючи з 1970-х рр., кризовим процесам в економіці країн властива швидка дифузія. Це переконливо доводять три глобальні економічні спади, які мали місце у 1982, 1991 та 2001 рр. На нашу думку, така ситуація зумовлює нагальну потребу використання антициклічного інструментарію як на національному, так і міжнародному рівнях. У колишніх соціалістичних державах ігнорувалася циклічний характер ринкової кон'юнктури, тому в економічній політиці цих країн не було закладено механізмів антициклічного регулювання, що вкрай ослабило цю політику і призвело до неконкурентоспроможності національних економік.

За умов глобалізації антициклічне регулювання стає пріоритетним завданням загальнодержавного управління, а роль та значення самої держави як суб'єкта регулювання — визначальними. З цього приводу спеціалісти Світового банку констатують, що незалежно від того, що «функції держави, механізми її координуючої ролі в економіці за останні десятиліття суттєво змінились, без ефективної держави неможливий стійкий розвиток як в економічній, так і соціальній сферах ... держава перебуває в центрі економічного і соціального розвитку, але не як безпосереднє джерело зростання, а як партнер, каталізатор і помічник»⁸². Щодо перспектив регулювання економічних циклів, заслуговує на особливу увагу точка зору лауреата Нобелівської премії з економіки Р. Лукаса, який стверджував, що «Вивчення економічних циклів є першим кроком в проектуванні відповідних стабілізаційних політик»⁸³. Тож необхідність застосування антициклічного регулювання зумовлюється передусім актуальністю самої проблеми циклічності.

⁸² Государство в меняющемся мире. Отчет о мировом развитии (Всемирный банк). — М. : Прайм-ТАСС, 1997. — С. 1.

⁸³ Lucas, Robert E. Understanding Business Cycles / in Carnegie-Rochester Series on Public Policy, ed. by Brunner and Meltzer. — Amsterdam: North Holland, 1977. — P. 36.

Розділ 2

ПОЛІТЕКОНОМІЯ ГЛОБАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЦИКЛУ

2.1. Циклічна зміна технологічних укладів — основа якісного економічного зростання

Упродовж двох останніх століть прикметною ознакою як національного, так і світового економічного розвитку є його циклічний характер як вираження динаміки суперечностей капіталістичної ринкової системи від початку їх нагромадження упродовж фази піднесення до критичного загострення в період рецесії з тимчасовим їх розв'язанням через кризу. Так, за останні півстоліття в рамках четвертої довгої хвилі (1950—2000 рр.) відбулося понад 100 рецесій з різною тривалістю і ступенем порушення економічної рівноваги. По суті вони відображали модифікації, що їх зазнали короткі економічні цикли, а саме: зменшення глибини криз за одночасного зростання їх регулярності, пріоритетність надвиробництва основного капіталу порівняно з надвиробництвом товарів, відсутність різкого зниження цін на товари і послуги у передкризовий період, скорочення тривалості фаз кризи і депресії (рецесії) на фоні подовження фаз пожвавлення й піднесення, посилення синхронізації національних бізнес-циклів та наростання регіональної асиметрії у протіканні фази піднесення. Такі трансформаційні зміни коротких і середніх циклів у другій половині ХХ ст. були наслідком, з одного боку, технологічної модернізації економік розвинутих країн, їх зростаючої соціалізації та реструктуризації, поглиблення інтернаціоналізації бізнесу та впровадження інноваційного менеджменту, а з другого — ефективної політики системного державного антициклічного регулювання.

Однак світова капіталістична економіка, навіть вступивши у глобалізаційну фазу свого розвитку, так і не позбавилась іманентних їй за природою суперечностей, як притаманних безпосередньо процесам виробництва, розподілу, обміну і споживання, так і між окремими фазами суспільного відтворення. І хоча в рамках глобального відтворювального процесу кожна з його фаз характеризується відносною самостійністю розвитку, проте на початку ХХІ ст. ця відокремленість досягла надмірних масштабів, що за умов стихійності суспільного виробництва викликало нагромадження територіальних та секторально-галузевих диспропорцій між виробництвом і споживанням.

І все ж таки в системі капіталістичних суперечностей, котрі зумовили першу світову економічну кризу, домінуюча роль належить основній суперечності капіталізму — між приватною власністю на засоби виробництва і суспільним характером праці. Будучи діалектичним синтезом усієї системи капіталістичних суперечностей, вона здатна розкрити глибинну причину світової економічної кризи — критичне нагромадження дисбалансу між глобальним платоспроможним попитом та глобальною пропозицією товарів і послуг з огляду на те, що основні активи зосереджені в руках міжнародної фінансово-олігархічної буржуазії, а головними споживачами ринкової продукції є широкі верстви населення, доходи яких обмежені їх заробітною платою.

Саме це і призвело до перенагромадження основного капіталу та класичної кризи надвиробництва, які ми спостерігаємо сьогодні. Однак глибина цієї кризи та характер її протікання дають підстави стверджувати про завершення формування зрілої моделі першого глобального економічного циклу. Як справедливо відзначає відомий український вчений А. Гальчинський: «Глобальні цикли кореспондуються передусім з циклами цивілізаційних трансформацій; відповідні цикли взаємозалежні — вони взаємодіють на рівні загального й одиничного»⁸⁴. В основі його механізму лежить модифікація циклічної форми руху капіталістичного відтворення внаслідок появи якісно нових форм вияву і поглиблення антагонізму між суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння його результатів на глобальному рівні. Це набуває матеріального вираження у диверсифікації компонентів цього механізму, коли крім класичного його елемента — поступового формування нового технологічного укладу (який знаменує завершення довгохвильової економічної динаміки), додалися і такі нові, як глобальна монополізація капіталу і виробництва, процеси техноглобалізму та фінансової глобалізації. Не слід скидати з рахунків і вступ світового політичного циклу у фазу кризи, стимулювання споживацького фетишизму та неієздатність інститутів глобального менеджменту. Тож у супереч оптимістичним сценаріям, за якими прогнозувався довготривалий безкризовий розвиток світової спільноти у XXI ст., вже перше його десятиріччя завершується глибокими соціально-економічними потрясіннями, які не мали аналогів упродовж останніх двадцяти років.

Якщо характеризувати класичний компонент економічного циклу — зміну технологічних укладів, то слід відзначити таке. Структура світової капіталістичної економіки як її внутрішня організація та спосіб взаємозв'язку між її елементами й компонентами у процесі багатівікового

⁸⁴ Гальчинський А. С. Криза і цикли світового розвитку. — К.: АДЕФ-Україна. — 2009. — С. 224.

еволюційного розвитку зазнавала постійних кількісних та якісних змін, певних модифікацій і трансформацій, зумовлених системою чинників. Це, зокрема, поглиблення міжнародного поділу праці, прогрес технологічного способу виробництва, урізноманітнення типів і форм економічної власності, динамізація процесів нагромадження капіталу, розвиток міжнародних ринків, поява нових видів трудової діяльності, а також дія демографічних, економічних, соціальних, природних та інших чинників. Під їхнім впливом капіталістичне суспільство досягло нині постіндустріальної моделі розвитку, економічна структура якої характеризується превалюванням нематеріального сектору економіки та ключовою роллю інноваційно-технологічного компоненту в її функціонуванні.

Структурні трансформації світового виробництва, які постійно супроводжують його розвиток, можна поділити на часткові та системні. Щодо часткових змін, то вони зумовлені фрагментарним оновленням базових технологій, тож не охоплюють всієї економічної системи, а стосуються лише окремих видів економічної діяльності, галузей та секторів економіки і матеріально виражаються у зміні їхніх кількісних пропорцій у формуванні ВВП, зайнятості робочої сили, а також обсягах виробленої продукції та доданої вартості.

У свою чергу, системні зміни світового виробництва виявляються в якісних трансформаціях міжнародної економічної системи, тобто у формуванні нових її структурних елементів та зв'язків між ними, ускладненні внутрішніх взаємозв'язків та загостренні суперечностей між її структурними елементами, що свідчить про перехід технологічного базису суспільства на вищий щабель розвитку. В основі таких глибинних структурних перетворень лежить процес циклічної зміни технологічних укладів, під якими розуміють комплекс технологічних процесів, у межах якого здійснюється замкнений виробничий цикл та забезпечується найбільш ефективно поєднання матеріально-речового та особистісного чинників виробництва на тому чи іншому історичному етапі світогосподарського розвитку. Саме тому кожен технологічний уклад характеризується притаманними лише йому технологічним способом світового виробництва, виробничою галузевою структурою, структурними елементами міжнародної економічної системи, типом взаємозв'язків між ними, а також відповідним інфраструктурним та інституційним забезпеченням і рівнем економічної культури загалом.

Об'єктивна причина зміни одного технологічного укладу на інший — це суперечність між потребами зростання продуктивності праці й ефективності виробництва, з одного боку, та нездатністю наявних технологій їх забезпечити внаслідок вичерпання свого ресурсу, з другого. Коли ця суперечність досягає найвищого рівня, дальший розвиток світового

господарства в рамках даного технологічного базису суспільного виробництва стає неможливим, а отже, відбувається його перехід до нового укладу, який супроводжується оновленням технологічної структури світового виробництва, зростанням продуктивності праці, змінами напрямів техніко-економічного розвитку суспільства та формуванням нових форм організації виробництва і суспільних інститутів.

Світовий досвід доводить, що кожен технологічний уклад зароджувався на хвилі радикальних інновацій, котрі, втілюючи якісно новий рівень розвитку науки і техніки, ставали найбільш адекватними щодо задоволення зростаючих технологічних потреб людства, а також удосконалювали та збагачували новими компонентами технологічну основу суспільства. Варто наголосити, що соціальний попит на такі інновації завжди з'являвся в періоди технологічних та економічних криз, котрі, кидаючи виклик застарілим елементам технологічної системи світового виробництва, несли в собі потужний позитивний імпульс оновлення міжнародної економічної системи, зумовлювали глибокі зміни базових технологій та галузей світової економіки, режимів макроекономічного регулювання й основних економічних інститутів, а також принципів організації виробничої діяльності та диспозиції країн на економічній карті світу.

У даному контексті слід зазначити, що кожен технологічний уклад має свій життєвий цикл і триває доти, доки зберігаються можливості для прибуткового вкладання капіталу в розширення його виробництва спочатку в масштабі національного ринку, а потім — світових ринків. При цьому його розвиток характеризується двома протилежними тенденціями. З одного боку, відбувається зростання кількісної та якісної функціональної залежності між елементами міжнародної економічної системи, що зумовлює відносну одноманітність їхнього технологічного оновлення, пропорційність нагромадження капіталу між ними та забезпечення оптимального співвідношення між різними підсистемами міжнародної економічної системи й між окремими елементами цих підсистем. За таких умов міжнародна економічна система до досягнення технологічним укладом свого піку перебуває у стані відносної рівноваги. З другого боку, з розвитком технологічного укладу чимраз більше посилюється тенденція до диференціації окремих галузей і сфер світової економіки та зростання їхньої відносної самостійності. Як результат — після досягнення технологічним укладом свого піку у світовому господарстві починають нагромаджуватися структурні асиметрії внаслідок того, що одні галузі ще базуються на технологіях попереднього укладу, а інші — найбільш авангардні — уже на технологіях нового укладу. І саме ці галузі, досягаючи стрімкого зростання продуктивності праці, стають новими центрами тяжіння капіталу, який, ви-

вільняючись із застарілих галузей, починає порушувати пропорційність між основними елементами міжнародної економічної системи та складовими технологічного способу світового виробництва. Цей процес триває доти, доки структурна асиметрія не досягне свого найвищого, граничного рівня і не стане каталізатором переходу світового виробництва до нового технологічного укладу, який здатен установити нову рівновагу міжнародної економічної системи з новими її параметрами та структурними компонентами.

Давно відомо, що в капіталістичній ринковій системі серед інструментів циклічної зміни технологічних укладів найефективнішими є конкуренція та механізм формування технологічної ренти. Йдеться про те, що підприємці, котрі серед перших починають освоювати базисні виробництва нового технологічного укладу та в найкоротші терміни здатні опанувати найновішу інновацію, стають лідерами на ринку, оскільки одержують монопольні надприбутки й колосальну технологічну ренту на основі вдосконалення виробничого процесу та практичного застосування інноваційних розробок. Це дозволяє таким суб'єктам господарювання максимально можливо подовжувати для себе життєвий цикл того чи іншого технологічного укладу.

Зазначимо, що зміна технологічних укладів дає потужний позитивний імпульс розвитку як національних, так і світової економічних систем, оскільки їх закономірним результатом стає зниження загального рівня виробничих витрат і цін на товари й послуги та систематичне й оперативне оновлення номенклатури промислової продукції з насиченням національних ринків країн десятками тисяч принципово нових та модифікованих товарів. Одночасно спостерігається і зустрічний процес прискореного «вимивання» з ринків раніше створених товарів, найвища динаміка якого спостерігається саме в перехідні, кризові періоди, на які припадає зміна поколінь техніки і технологічних укладів.

Разом з тим оновлення технологічних укладів не може відбуватися одночасно ні в масштабі національної економіки, ні тим більше в межах світового господарства, оскільки інноваційний процес не здатен охопити одночасно всі сфери, галузі економіки та країни. Це відбувається, як правило, асиметрично в часовому, галузевому й територіальному вимірах, що призводить до періодичного порушення рівноваги в інноваційному розвитку країн та їх передиспозиції на економічній карті світу.

Історично в розвитку технологічних укладів виокремлюють шість етапів. Перший етап пов'язаний із промисловою революцією в Англії першої половини XVIII ст., яка пізніше стрімко поширилася на інші країни Західної Європи та Північної Америки. Вона сприяла утвердженню в усьому світі індустріального способу виробництва з притаманним йому першим технологічним укладом. Формування цього

укладу відбулося на базі текстильної промисловості в результаті винайдення прядильної машини та механічного ткацького верстата. Своєю чергою, текстильна промисловість, потребуючи нових, дешевших джерел енергії, створила передумови для винайдення парової машини — інновації, котра відкрила практично необмежені можливості щодо освоєння нових методів виробництва чавуну і сталі, нарощування обсягів добування кам'яного вугілля та стрімкого розвитку машинобудування (табл. 2.1).

За таких умов докорінних змін зазнала технологічна база суспільного виробництва західних країн, а індустріальна технологія стала його невід'ємним, самостійним компонентом. У результаті — технологічна структура індустрії цих держав стала більш однорідною та диверсифікованою, що забезпечило динамічне зростання продуктивності суспільної праці та формування передумов для багаторазового прискорення темпів їх економічного зростання.

Таблиця 2.1

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕХНОЛОГІЧНИХ УКЛАДІВ

Технологічний уклад	Країна-лідер	Галузі — світові лідери	Висхідна фаза, роки	Спадна фаза, роки
Перший	Великобританія	Текстильна промисловість, виплавка чавуну	1740—1763 рр.	1763—1792 рр.
Другий	Великобританія	Залізниця, паровий двигун, важке машинобудування, хімічна промисловість, електротехніка	1792—1815 рр.	1815—1850 рр.
Третій	США	Металургія, електроенергетика, неорганічна хімія	1850—1873 рр.	1873—1914 рр.
Четвертий	США	Авто-, авіабудування, органічна хімія	1914—1945 рр.	1945—1973 рр.
П'ятий	ЄС або Східна Азія	Переробка інформації, електроніка, телекомунікації, роботехніка	1973—2000 рр.	2000—2026 рр.
Шостий	?	Нано- і біотехнології	2026—2050 рр.	2050—2080 рр.

Джерело: Гець В. М. Інноваційні перспективи України : монографія / В. М. Гець, В. П. Семиноженко. — Х. : Константа, 2006. — С. 70.

Лідером світогосподарського розвитку в період панування першого технологічного укладу стала Англія, зокрема такі її регіони, як Ланка-

шир, Йоркшир, Середня Англія, Клойдбанк, Тайнсайд та Південний Уельс. Проте даний уклад не тільки прискорив темпи економічного розвитку західних країн, а й започаткував більш глибокий процес системної трансформації економічної структури їх суспільств, охопивши взаємозалежні зміни в соціальній, інституційній та демографічній сферах. Саме тому з періоду остаточного утвердження першого технологічного укладу починає чітко окреслюватися наростаючий технологічний розрив між країнами — лідерами світового господарства та відсталими державами Азії, Латинської Америки й Африки, де панували на той час доіндустріальні технологічні способи виробництва. Про це свідчить, зокрема, той факт, що у 1820 р. розрив у виробництві ВВП на душу населення між Великобританією та Африкою досягнув 4,7 раза, тоді як у 1700 р. він був лише 2,9 раза⁸⁵.

З дальшим розвитком машинного способу виробництва, у процесі якого відбувалося розподілення виробництва на складові частини, розв'язання виробничих завдань за допомогою застосування науки вже не мало випадкового характеру, а перетворилося на головну форму взаємозв'язку науки і виробництва. Тому логічним продовженням промислової революції першої половини XVIII ст. став новий технологічний переворот, який розгорнувся наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. на базі формування другого технологічного укладу індустріального технологічного способу виробництва. Його ядром стали важке машинобудування, хімічна промисловість, електротехніка та транспортна інфраструктура (будівництво залізниць і судноплавних каналів).

Завдяки динамічному розвитку цих галузей промисловості провідні країни Західної Європи та Північної Америки суттєво прискорили розвиток своїх національних економік та надали їм багатогалузевого характеру на основі неухильного вдосконалення техніки та підвищення продуктивності праці. Як результат — уже до середини XIX ст. у цих державах було сформовано потужні багатогалузеві національні господарські комплекси з досить широким представництвом галузей, котрі уособлювали науково-технічний прогрес того часу. Саме ці галузі дозволили західним країнам здійснити швидке нагромадження капіталу, забезпечити високу динамічність та ефективність розвитку їхніх національних економік. Досить сказати, що в 1820—1870 рр. світові середньорічні темпи приросту ВВП на душу населення досягли рекордного на той час рівня — 0,54 %, тоді як протягом 1800—1820 рр. вони не перевищували 0,05 %⁸⁶.

⁸⁵ Кузык Б. Н. Цивилизации : теория, история, диалог, будущее: в 2 т. Т. 1 : Теория и история цивилизаций / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М. : Ин-т экономических стратегий, 2006. — С. 307.

⁸⁶ Там само. — С. 306.

Утім на період панування другого технологічного укладу не припало стільки радикальних інновацій, скільки на перший уклад. Точніше кажучи, це була лише нова фаза їх освоєння та поширення, адже в багатьох країнах світу, як і раніше, й далі панували архаїчні способи виробництва. Набагато потужнішою за масштабами і глибиною стала технічна революція кінця XIX — початку XX ст., на базі якої в авангардних країнах почав формуватися третій технологічний уклад. Його ядром стали металургія, неорганічна хімія та енергетика на основі розробки нових джерел енергії (електрики та продуктів переробки нафти) та освоєння ефективних способів виробництва і передавання електроенергії на далекі відстані.

У результаті активізації процесу добування нафти та масового застосування нафтопродуктів у двигунах внутрішнього згорання було суттєво знижено вартість транспортних перевезень та виникли нові види транспорту — автомобільний та авіаційний. Модернізація ж транспортних систем країн, своєю чергою, дала потужний імпульс розвитку низки суміжних галузей промисловості — металургії, машинобудуванню, хімії, а також розвідуванню, добуванню, збагаченню та переробці мінеральної сировини. Це дало змогу здійснити механізацію важких та ручних видів робіт, а також поліпшити якість продукції та стрімко наростити обсяги національного виробництва, сконцентрувавши його на великих підприємствах.

Підтвердженням високої динаміки національного економічного розвитку провідних країн світу в цей період є, зокрема, той факт, що лише за 1890—1910 рр. удвічі зросли обсяги виробництва металургійної продукції у Великобританії, ушестеро — у Франції та Німеччині та приблизно у вісім разів — у Бельгії і Люксембурзі. Навіть у менш індустріально розвинутих країнах Європи в цей період спостерігалось стрімке нарощування обсягів металургійного виробництва, а саме: у Швеції — утричі, в Австро-Угорщині — учетверо, в Іспанії — у шість разів, в Італії — у сім, а в Росії — у десять разів відповідно⁸⁷.

Із цього періоду лідерські позиції у світовому рейтингу промислового виробництва починають упевнено посідати США. Висунення цієї країни у світовий економічний авангард стало можливим саме завдяки динамічному розвитку зазначених раніше, інноваційних на той час, галузей промисловості, де провідну роль відігравали вже не експериментальні, а теоретичні фундаментальні дослідження. Так, на кінець XIX ст. на США припадало вже 23,7 % світового обсягу виробництва промислової продукції, тоді як на Японію — 12 %, а на європейські держави

⁸⁷ Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку / А. С. Філіпенко. — К.: Знання, 2007. — С. 289.

— 62 % (у тому числі на Великобританію — 14,3 %, Німеччину — 7,8 %, Францію — 7,6 %, Росію — 9,5 %, Італію — 2,2 %) ⁸⁸.

Відмітною рисою періоду панування третього технологічного укладу є поява та стрімке поглиблення внутрішньорегіональної нерівномірності економічного розвитку, насамперед на європейському континенті, унаслідок різношвидкісної динаміки процесів індустріалізації у Північно-Західній та Південно-Східній Європі. Якщо країни Північно-Західної Європи динамічно розвивалися на основі індустріалізації та розширення колоніальних володінь, то держави Південно-Східної Європи й далі залишалися сировинно-аграрними, будучи джерелом дешевої робочої сили та ринком збуту західноєвропейських товарів. Усе це загострювало не тільки внутрішньодержавні соціальні конфлікти, а й міждержавні економічні відносини, що і стало однією з причин Першої світової війни.

У результаті бурхливого розвитку у другій половині XIX ст. промислового виробництва в економіках провідних країн Заходу відбулося перенагроюдження капіталу, що спонукало ці держави до розширення своїх колоніальних володінь та посилення територіальної експансії на інтернаціональному рівні. З цього часу істотно розширюються можливості подовження життєвого циклу технологічних укладів через винесення їхніх ключових виробництв за межі національних економік розвинутих країн світу, що робило неможливим їх нескінченне дистанціювання від решти держав та синхронізувало процеси поширення технологічних укладів на інші країни світу на більш пізніх етапах їх життєвих циклів.

У XX ст. усталеність тривалих тенденцій щодо перетворення науки у безпосередній чинник виробництва та її органічного зрощування з технологічними інноваціями породила якісно нову форму технологічних переворотів — науково-технічні революції (НТР), котрі, будучи діалектичним синтезом революцій в науці й техніці, почали викликати глибокі системні трансформації структури світового виробництва на основі утвердження інтенсивного типу економічного розвитку країн. Його відмітною рисою є передусім абсолютне і навіть відносне скорочення фонду нагромадження капіталу у зв'язку з раціоналізацією і заміною вибулого основного капіталу, більш ефективним використанням засобів виробництва і прогресивних технологій у структурі основного капіталу, а також зниженням фондо- та матеріаломісткості виробництва. У переході країн до інтенсивного типу економічного розвитку провідну роль відіграла наука, яка стала основою інтелектуалізації суспільного виробництва, перетворившись на його початкову стадію, безпосе-

⁸⁸ Болотин Б. Мировая экономика за 100 лет / Б. Болотин // МЭиМО. — 2001. — № 9. — С. 107.

редньо впливаючи на окремі елементи національних економічних систем (виробничі й соціальні відносини, форми й методи організації виробництва і менеджменту, інформацію та ін.) та відіграючи ключову роль у суспільному відтворенні теоретичних знань.

Так, перша НТР, розгорнувшись у провідних країнах світу у першій половині ХХ ст., визначила речовий зміст четвертого технологічного укладу, який панував у 1950—1970-ті рр. Базуючись на трьох науково-технічних напрямках — освоєнні енергії атома, квантовій електроніці та кібернетиці — четвертий уклад забезпечив значне поширення ЕОМ, автоматичних ліній і автоматизованих систем управління виробництвом, а також стимулював динамічний розвиток атомної енергетики та хімічної промисловості. Проте найвищим науково-технічним досягненням ХХ ст. без перебільшення стало освоєння людиною космічного простору в результаті синтезу цілої низки науково-технічних напрямів: математики і космонавтики, теорії управління й ЕОМ, металургії та приладобудування, ракетної й оптичної техніки.

Поширення на базі першої науково-технічної революції четвертого технологічного укладу привело до рекордних за всю історію цивілізації темпів світового економічного розвитку. Так, за розрахунками А. Меддісона, протягом 1950—1973 рр. середньорічні темпи приросту світового ВВП становили майже 5 %, у країнах Західної Європи — 4,8 %, у США — 3,9 %, в Японії — 9,3 %, у Східній Європі — 4,9 %, у СРСР — 4,8 %, у Китаї — 5,0 %, в Індії — 3,5 %, у Латинській Америці — 5,4 %, в Африці — 4,43 %⁸⁹. У цей період високі темпи приросту були характерні й для середньодушового ВВП, зокрема, в Японії вони становили понад 8 % щороку, у країнах Західної Європи — 4,1 %, у Східній Європі — 3,8 %, у СРСР — 3,4 %, а в Китаї — 3 %⁹⁰.

Прорив у галузі високих технологій та ефективне формування інноваційної моделі економічного розвитку, які припали на цей період, дали змогу США, Японії та деяким країнам Західної Європи реалізувати принципово нові технічні рішення в електронній промисловості та інших авангардних галузях і в результаті — досягнути високих конкурентних позицій на світовому ринку. Разом з тим використання науки й науково-технічного прогресу для прискорення економічного розвитку провідних країн світу у повоєнний період відбувалося різними способами та у різних умовах. Наприклад, для Японії, Німеччини та Італії першочерговими завданнями, які вимагали на той час негайного вирішення, були відродження національного економічного потенціалу та зміцнення конкурентних позицій на світових ринках. А оскільки досягненню цієї стратегіч-

⁸⁹ Maddison A. *The World Economy: Historical Statistics*. — Paris: OECD, 2003. — С. 260.

⁹⁰ Кузык Б. Н. *Цивилизации : теория, история, диалог, будущее* : в 2 т. Т. 1 : Теория и история цивилизаций / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М. : Ин-т экономических стратегий, 2006. — С. 291.

ної мети перешкоджали США, котрі в повоєнний період досягли значних успіхів у науково-технічному розвитку, то для найшвидшого нівелювання технологічного розриву з ними Японія та країни Західної Європи не стали розвивати власну науково-дослідну базу, а сконцентрувалися на запозиченні зарубіжних технологічних новинок через закупівлю патентів, ліцензій, ноу-хау та зразків найновішої техніки.

Подібні заходи дали змогу цим державам у найкоротші терміни здобути серйозні технологічні переваги над іншими країнами світу. Серед таких переваг слід відзначити, по-перше, економію значних капітальних ресурсів, необхідних для фінансування вітчизняних наукових досліджень; по-друге, величезний вигащ часу, коли держави через купівлю патентів та ліцензій змогли сконцентрувати свої зусилля лише на адаптації технологічних новинок до місцевих умов без проведення масштабних інноваційних розробок; по-третє, можливість у найкоротші терміни здійснити великомасштабне нагромадження капіталу в авангардних на той час галузях промисловості (хімічній, авіаційній, електротехнічній та електронній), забезпечивши тим самим високу конкурентоспроможність вітчизняної продукції на світових ринках.

Характеризуючи результативність подібного способу формування національного інноваційного потенціалу країн, слід зазначити, що він виправдовував себе лише в короткостроковому періоді. Адже асиметрія між розвитком власної науково-дослідної бази та орієнтацією на використання зарубіжного науково-технічного досвіду спричинювала посилення нерівноправного становища у світовому господарстві країн — імпортерів наукових знань, поставивши їх у жорстку залежність від держав-експортерів. А останні, своєю чергою, зберігаючи певний технологічний розрив, дістали можливість координувати інноваційний розвиток технологічно залежних від них країн у вигідному для себе напрямі, що відповідав інтересам їхніх корпорацій.

Зовсім інша ситуація спостерігалась у Великобританії — країні, яка володіла потужним національним інноваційним потенціалом і за витратами на НДДКР поступалася лише США. У повоєнний період ця держава здійснювала досить масштабні наукові дослідження і спиралася на власну технологічну базу. Проте, поступаючись іншим розвинутим країнам світу за показником комерціалізації інновацій та впровадження їхніх результатів у масове виробництво, Великобританія не змогла створити місткого внутрішнього ринку високотехнологічної продукції і поступово втратила свої лідерські позиції у світовому технологічному рейтингу.

Утім поширення першої НТР мало доволі суперечливі наслідки. Не применшуючи її позитивів, слід зазначити, що індустріальна епоха не змогла забезпечити збереження екологічної рівноваги, адже ніколи ра-

ніше природні ресурси не залучались у виробництво настільки активно. З другої ж половини ХХ ст. їхні поклади почали стрімко виснажуватись, а забруднення довкілля стало загрожувати людству масштабними екологічними катастрофами. Як результат — у 1970-х рр. у світі розгорнулася ціла серія криз — екологічна, енергетична, технологічна та соціально-економічна, реакцією на які стала друга науково-технічна революція як матеріальна основа їх подолання.

Друга НТР, стартувавши в останній чверті ХХ ст., знаменувала собою становлення п'ятого технологічного укладу, векторна спрямованість якого пов'язана з виникненням комп'ютерів та розвитком інформаційних і комунікаційних технологій. Цей уклад започаткував новий «технологічний переділ» країн світового господарства, який особливо різке окреслився на рубежі 1970—1980-х рр., а згодом набув ознак міждержавної технологічної асиметрії. Поглиблення диференціацій у технологічному розвитку країн було зумовлено тим, що базуючись на автоматизації та комп'ютеризації промислового виробництва, п'ятий технологічний уклад у небачених доти масштабах поглибив розрив у показниках продуктивності праці між розвинутими західними державами та країнами, що розвиваються. Так, згідно з розрахунками Б. Болотіна, тимчасом як продуктивність праці у розвинутих країнах світу щодо відповідного показника США протягом 1950—2000 рр. зросла з 54,2 до 77,8 %, відповідний показник за групою країн, що розвиваються, — лише з 7,6 до 13,0 %⁹¹.

Водночас п'ятий технологічний уклад суттєво трансформував параметри технологічної стратифікації країн світового господарства, розширивши групу лідерів світових інноваційних процесів завдяки залученню до неї окремих держав азійського мегарегіону — колишніх аутсайдерів науково-технічного прогресу — Республіки Корея, Малайзії, Таїланду, Сінгапуру, Китаю та Індії. Останні, на думку авторитетних експертів, у недалекому майбутньому також можуть стати альтернативними центрами технологічної експансії на розвинуті країни світу. Більшість аналітиків доходять висновку, що за збереження протягом найближчих 20—25 років нинішніх високих темпів розвитку національних економік Китаю та Індії їхній сукупний внутрішній продукт перевищить аналогічний показник найбагатших країн «Великої сімки», а до 2040 р. за основними макроекономічними показниками Китай перетвориться на першу державу світу. З цього приводу экс-голова Світового банку Дж. Вулфенсон зауважив, що «...західні нації мають бути готові до майбутнього, в якому домінуватимуть Китай та Індія, швидке економічне зростання яких фундаментально змінить баланс сил у світі»⁹².

⁹¹ Болотин Б. Мировая экономика за 100 лет / Б. Болотин // МЭиМО. — 2001. — № 9. — С. 104.

⁹² Див. детальніше: Вулфенсон Дж. Запад должен подготовиться к доминированию Китая и Индии / Дж. Вулфенсон // Агентство Франс-пресс, 26 ноября 2006 г.

Серед чинників, які сприяли фрагментарному опануванню економіками нових індустріальних країн технологічної моделі розвитку та досягненню ними значних інноваційних переваг на світовому ринку, слід назвати насамперед такі: ефективне підключення народногосподарських комплексів до транснаціональних виробничих мереж, поглиблення науково-технічної кооперації з провідними західними компаніями, технологічна кластеризація національних економік, державна підтримка фундаментальних наукових досліджень, нарощування капіталовкладень у розвиток національного людського ресурсу, модернізація освітніх систем, підвищення якості вищої освіти, масова підготовка фахівців за спеціальностями, які презентують інноваційну модель економічного розвитку, та ін.

Саме ці умови дали можливість азійським країнам буквально за два десятиліття здійснити фантастичний прорив у сфері високих технологій, стрімко долучились до світових досягнень науки й техніки та сконцентрувати національний економічний потенціал на головних напрямках науково-технічного прогресу. Як результат — за короткий історичний період ці держави пройшли шлях від бідних аграрних країн до активних учасників світових інноваційних процесів та стали новими центрами світового економічного суперництва. Про це свідчать, зокрема, оцінки експертів IMD, згідно з якими в десятку світових лідерів у міжнародній конкурентоспроможності за абсолютним обсягом високотехнологічного експорту, крім США (з питомою часткою експорту високих технологій у експорті промислових товарів на рівні 31,8 %), Швейцарії (21,7 %), Люксембургу (11,8 %), Данії (21,6 %), Австрії (12,7 %), Канади (14,4 %) та Швеції (16,7 %) входять також Сінгапур, Гонконг та Китай, де даний показник становить відповідно 56,6 %, 33,9 % та 34,1 %⁹³.

Високу результативність заходів структурної трансформації виробничої бази демонструє і південнокорейська економіка, високотехнологічне виробництво якої на початку XXI ст. сягнуло 32 % ВВП (проти 6,1 % у 1980 р.). При цьому сегмент держави на світовому ринку високих технологій зріс з 0,9 до 7 %, у тому числі у виробництві продукції аерокосмічної промисловості — з 0,3 до 1,1 %, офісного та комп'ютерного обладнання — з 0,6 до 7,7 %, ліків та медикаментів — з 1,7 до 3,7 %, медичних, точних та оптичних інструментів — з 0,4 до 1,5 %, а комунікаційного устаткування — з 1,7 до 11,4 % відповідно⁹⁴.

Що стосується китайської економіки, то починаючи з 1990-х рр. стратегічним завданням її трансформації стало формування та забезпе-

⁹³ Монітор конкурентоспроможності : Технологія економічного прориву. — 2008. — № 1—2. — С. 27.

⁹⁴ Олейніков О. О. Сучасні тенденції на світовому ринку високотехнологічної продукції та місце України на ньому / О. О. Олейніков // www.niisp.gov.ua/publication/economy/oleynikov_publication1.pdf

чення зростання «нової економіки». Визнаючи провідну роль високотехнологічних галузей у забезпеченні міжнародної конкурентоспроможності, Китай протягом останнього десятиліття щороку нарощував витрати на НДДКР в середньому на 17 %. У результаті — обсяги фінансування науки цієї країни у 2006 р. перевищили 136 млрд дол. США, а за прогнозом Європейської комісії, поданим у доповіді «Ключові факти про науку, технології та інновації у 2007 р.», до 2010 р. за витратами на НДДКР Китай навіть випередить ЄС⁹⁵.

Зростання витрат на наукові дослідження та запровадження ефективних механізмів стимулювання інноваційного розвитку стали запорукою не тільки зміцнення позицій Китаю на світовому ринку високих технологій з 0,9 % у 1980 р. до майже 9 % на початку XXI ст. (у тому числі у виробництві продукції аерокосмічної промисловості — з 1,0 до 6,5 %; комунікаційного устаткування — з 1,1 до 6,9 %; ліків та медикаментів — з 1,6 до 5,6 %; медичних, точних та оптичних інструментів — з 0,3 до 2,5 %; офісного та комп'ютерного обладнання — з 0,6 до 18,6 %) ⁹⁶, а й постійного нарощування витрат на споживання високотехнологічної продукції. Наприклад, з-поміж імпортерів американських суперкомп'ютерів потужністю понад 2 тис. МТОPS найбільший обсяг поставок припадає саме на Китай⁹⁷, а за даними Китайського інформаційного центру Інтернет-мереж, кількість користувачів Інтернету цієї держави становить нині близько 300 млн осіб.

За умов переходу китайської економіки до інноваційної моделі розвитку однією з основних форм забезпечення цього процесу стали спеціалізовані зони високих технологій (ЗВТ), чисельність яких на сьогодні перевищує 50. І це не беручи до уваги понад 80 науково-технологічних парків, котрі функціонують при вищих навчальних закладах. Саме вони забезпечили інтеграцію найпрогресивніших науково-технічних розробок та їх втілення у високоефективні технологічні процеси та якісно нові засоби виробництва, у результаті чого відбулося не тільки суттєве зростання економічного потенціалу країни, а й підвищення її конкурентоспроможності на світовому ринку.

Характеризуючи особливості китайських ЗВТ, слід зазначити, що період їх становлення збігся в часі з формуванням спеціальних економічних зон (СЕЗ), отже, режим функціонування таких інституцій вельми схожий. Так, у процесі формування ЗВТ зберігається жорстка про-

⁹⁵ *Кашин В.* Ученый Китай / В. Кашин // *Ведомости*. — 2007. — № 107, 14 июня.

⁹⁶ *Олейников О. О.* Сучасні тенденції на світовому ринку високотехнологічної продукції та місце України на ньому / О.О. Олейников // www.niisp.gov.ua/publication/economy/oleynikov_publication1.pdf

⁹⁷ Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку: монографія: у 2 т. Т. 1 / Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, Л. Л. Антонюк та ін. ; за заг. ред. Д. Г. Лук'яненка, А. М. Поручника. — К.: КНЕУ, 2006. — С. 713.

цедура узгодження головних засад їх діяльності та дислокації, а саме: підтримка ініціативи щодо організації зон з боку місцевих органів влади, експертиза проектів у міністерстві науки і техніки та в деяких інших відомствах, ухвалення спеціальної постанови Державної ради КНР. Такий режим пов'язаний зі значним обсягом пільг, що їх одержують китайські ЗВТ. Наприклад, у Пекінській ЗВТ не оподатковується імпорт комплектувальних, устаткування та сировини, необхідних для роботи учасників; протягом трьох років підприємства зони не сплачують податок на прибуток і ПДВ, а після закінчення цього періоду — сплачують лише 50 % належних податкових сум; істотно знижено оподаткування експорту продукції та ін. Крім того, яскравим виявом державної підтримки діяльності китайських ЗВТ є розпорядження Центрального банку Китаю, згідно з яким державні й комерційні банки цієї країни повинні формувати спеціальні фонди для підтримки високотехнологічних робіт, а також фонди ризикованого страхування для кредитування пілотних проектів у зонах високих технологій⁹⁸.

Індія також успішно розбудовує «нову економіку». Ефективно реалізовані в цій країні структурні реформи, формування потужної інноваційної інфраструктури, заснування спільних із західними компаніями наукових підрозділів, значні досягнення у реформуванні національної освітньої системи та інформаційної індустрії вивели Індію на п'яте місце у світі за темпами економічного розвитку. Нині тут успішно функціонують 13 технопарків, які мають право на безмитне вивезення товарів, заснування іноземних підприємств, 10-річне звільнення від оподаткування прибутку, державну підтримку в одержанні експортних ліцензій тощо. Це забезпечило державі одну з передових позицій у світі за рівнем розвитку інформаційних технологій та експорту програмного забезпечення. Так, за даними Національної асоціації компаній із програмного забезпечення та обслуговування (NASSCOM — National Association of Software and Service Companies), нині на інформаційні технології (IT) припадає близько 35 % сукупного індійського експорту, ринкова капіталізація інформаційного сектору становить близько 225 млрд дол. США, а чисельність його працівників — 2,2 млн осіб⁹⁹.

Про високу результативність розбудови інформаційного сектору в Індії свідчить і зростання обсягів інвестування індійських компаній з програмування. Наприклад, лише у «Кремнієвій долині» (США) пря-

⁹⁸ Будкін В. Зони високих технологій : світовий досвід та реалії України / В. Будкін, З. Петренко, Т. Нгуєн // Економіка України. — 2005. — № 10. — С. 70.

⁹⁹ The NASSCOM — McKinsey report on India's IT industry // www.indianembassy.org/indiainfo/india_it.htm

мі індійські інвестиції оцінюються у 25 млрд дол. Серед них лідирує компанія «Sun Microsystems», яка належить до еліти «нової економіки» США¹⁰⁰.

Ключову роль у фінансуванні підприємств інформаційного сектору в Індії відіграв венчурний капітал. Хоча ще у 1970—1980-х рр. уряд Індії вжив рішучих заходів щодо стимулювання створення ризикованих фондів, але в акумулюванні коштів тоді домінувала держава. Докорінна зміна ситуації в середині 1990-х рр. була пов'язана з ухваленням Положення про регулювання іноземних інвестицій венчурного капіталу в Індії. Закріпивши на законодавчому рівні звільнення венчурних капіталів від оподаткування, даний нормативний акт сприяв істотній динамізації процесів формування фондів венчурного капіталу та залученню вітчизняного капіталу у венчурні компанії. Про масштаби розвитку венчурного бізнесу Індії свідчать, зокрема, чисельність вітчизняних венчурних фондів та обсяги залучених у них коштів: так, якщо у 1996—1998 рр. у країні було зареєстровано лише вісім вітчизняних фондів, то вже на початку XXI ст. їх чисельність перевищила 30¹⁰¹.

Висока результативність функціонування венчурного капіталу в Індії пояснюється розгалуженою мережею створених у цій країні технопарків, які спеціалізуються у сфері програмного забезпечення. Найбільшим серед цих структур є парк «Бангалоре», який, виконуючи роль координаційного і методологічного центру стимулювання діяльності високотехнологічних компаній регіону, перетворився нині на центральну ланку розвитку «нової економіки» в Індії. На території цього парку засновано бізнес-інкубатори з підготовки спеціалістів у сфері програмного забезпечення, сконцентровано велику кількість глобальних компаній та інноваційних підприємств малого і середнього бізнесу, які працюють у галузі інформаційних технологій; розміщено наукові центри, а також більшість індійських фондів венчурного капіталу. Закономірно, що близько 40 % загального обсягу індійського експорту програмних продуктів продукується нині саме у технологічному парку «Бангалоре».

Нині у провідних країнах світу активно формуються галузі шостого високотехнологічного укладу (біотехнології, системи штучного інтелекту, глобальні інформаційні мережі та інтегровані високошвидкісні транспортні системи, дистанційна освіта, формування мережних бізнес-співтовариств та ін.), котрі мають вирішальне значення в реалізації черго-

¹⁰⁰ Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку : монографія : у 2 т. Т. 1 / Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, Л. Л. Антонюк та ін. ; за заг. ред. Д. Г. Лук'яненка, А. М. Поручника. — К.: КНЕУ, 2006. — С. 713.

¹⁰¹ Там само.

вої фази науково-технічної революції та становленні постіндустріального технологічного способу виробництва і визначатимуть міжнародну конкурентоспроможність країн у 2020—2050 рр. Підтвердженням високого динамізму формування галузей шостого технологічного укладу в країнах — лідерах світового господарства є, зокрема, випереджальні темпи їхнього зростання, котрі нині становлять від 20 до 100 % щороку¹⁰².

Очікується, що в найближчі десятиліття саме ці галузі сформують наймасштабніші за вартісними обсягами фонди виробничого нагромадження, що дозволить провідним країнам світу вже до кінця 2020-х рр. здобути відчутні результати щодо зміцнення їхніх конкурентних позицій на глобальному ринку, скорочення обсягів енергоспоживання та викидів шкідливих речовин в атмосферу, а також зростання розміру світової технологічної ренти, що присвоюється ними. Водночас країни з низькими доходами й дотепер позбавлені необхідних фінансових і людських ресурсів для освоєння не тільки шостого, а й п'ятого, а часто і четвертого технологічних укладів. Їхнє технологічне відставання, як і відставання за рівнем продуктивності праці від провідних країн світу, невинно зростає, а отже, процес модернізації їхньої технологічної бази, очевидно, розтягнеться на багато десятиліть.

Тож нинішню міждержавну технологічну асиметрію, на нашу думку, треба розглядати в більш широкому контексті поглиблення асиметричності глобального економічного розвитку. Адже ті держави, котрі володіють технологіями вищих технологічних укладів, стають лідерами глобальної економіки, мають вищий рівень суспільного добробуту та зміцнюють свої конкурентні позиції на світовому ринку, дедалі більше дистанціюючись від своїх суперників з менш розвинутим суспільним виробництвом. При цьому ті сектори їхніх економік, які найтісніше пов'язані з технологічним прогресом, виконують роль своєрідних «локомотивів» як національного, так і глобального економічного розвитку, оскільки саме вони визначають товарну структуру глобальної торгівлі та дозволяють державам-лідерам одержувати інноваційну ренту. Не випадково, у звіті Організації економічного співробітництва країн Латинської Америки (ECLAC) під назвою «Структурні зміни і зростання продуктивності 20 років по тому: старі проблеми, нові можливості» наголошується, що концентрація науково-технічного прогресу у провідних країнах світу не обмежується лише зосередженням у країнах — лідерах НДДКР високотехнологічних виробництв, а й спра-

¹⁰² Цихан Т. В. О концепции технологических укладов и приоритетах инновационного развития Украины / Т. В. Цихан // Теория и практика управления. — 2005. — № 1. — С. 35.

вляє більш широкий вплив на поглиблення країнових диференціацій в економічному розвитку¹⁰³.

Отже, дослідження еволюції технологічних укладів (з першої половини XVIII ст.) у галузевому й територіальному аспектах дає змогу констатувати, що лише розвинуті країни світу мали змогу системно впроваджувати інновації завдяки досягненню високої продуктивності праці, динамічному перетворенню «авангардних» галузей економіки на нові сфери нагромадження капіталу, здатності формувати сукупний ринковий попит і пропозицію, а також оперативно оновлювати номенклатуру продукції та постійно підвищувати стандарти життєдіяльності населення. Саме ці держави у 1960-х рр. сформували світову тріаду (США — Західна Європа — Японія) і протягом майже 30 років були головними центрами світового економічного суперництва, репрезентуючи ядро міжнародної економічної системи.

Разом з тим, в умовах техноглобалізму циклічність зміни технологічних укладів набуває синхронізованого у територіальному та часовому вимірах характеру, коли за лічені роки новітні виробничо-технічні системи, розроблені провідними країнами світу, передислоковуються на периферію світового господарства і стають надбанням відсталих держав. Це суттєво трансформує параметри технологічної стратифікації країн та відкриває перед державами «наздоганяльного» розвитку широкі можливості щодо фрагментарного опанування постіндустріальної моделі економічного розвитку та долучення до світових структурно-технологічних зрушень. Однак навіть сприятливі умови, що їх формує глобальне економічне середовище, не спроможні подолати міждержавної технологічної асиметрії, а залучення відсталих країн у глобальні техніко-економічні процеси потребує наявності досить розвинутого промислового потенціалу, численного контингенту високоосвіченої робочої сили та безперешкодного доступу до зовнішніх джерел інформації, капіталу і ресурсів.

Резюмуючи вищенаведене, можна констатувати, що глобальна економіка, як і національні економіки, зазнає циклічних коливань через зміну технологій з подальшим підвищенням конкурентоспроможності виробництва та поглибленням міжнародної інтеграції. Вирішальну роль у глобальних циклах економічного розвитку відіграють інновації, які становлять основу перетворень соціально-економічних систем, визначають темпи і масштаби економічних процесів.

Не випадково, що саме нововведення є ключовим чинником конкурентоспроможності національних економік у глобальному середовищі. Оскільки довгі хвилі генеруються в економіці індустріальних країн, то

¹⁰³ Structural Change and Productivity Growth 20 Years Later: Old Problems, New Opportunities. — ECLAC, 2008. — P. 108.

в умовах глобалізації за допомогою міжнародного обміну і трансферту технологій вони передаються іншим державам.

Крім того, для сучасного етапу розвитку світового господарства характерною є акселерація інноваційних хвиль, яка приводить до скорочення останніх із 50—60 років до 40—30, завдяки зменшенню терміну між винаходом новинок та початком їх серійного виробництва, швидкому падінню вартості наукомістких продуктів та становленню інформаційного суспільства.

На думку відомого англійського економіста К. Фрідмена, довгохвилюве піднесення радикальних нововведень — це процес дифузії технологічної парадигми від лідерів у певних секторах економіки до економічної системи загалом. Значне поширення технологій можливе в результаті соціальних та інституційних змін, як-от:

- кооперація та конкуренція в підприємстві;
- організація науково-дослідної роботи;
- стимулювання інноваційної діяльності;
- національні й міжнародні режими економічного регулювання.

Тому в епоху глобалізації на початку п'ятого великого циклу (початок 90-х років XX ст.) у високорозвинутих країнах можна спостерігати дифузії інновацій до найбільш підготовлених до цього процесу держав. Як свідчать реалії, імпульси інноваційної активності, які виходять із центру інноваційного поля, уже в першому десятилітті XXI ст. привели до прогресивних структурних перетворень в економічних системах країн, що перебувають на перехідному етапі. І хоча інноваційні зміни в підприємстві порушують рівновагу економічної системи суспільства, проте саме вони створюють внутрішню енергію зростання конкурентоспроможності національних економік та можливості їх переходу в нову якість.

Враховуючи той факт, що технологія є рушієм якісного економічного зростання країн, технологічна політика більшості розвинутих держав не обмежується нині тільки науково-дослідними і дослідно-конструкторськими роботами, а концентрується на широкому використанні нових ідей. Вони проводять активну інноваційну політику, запроваджуючи на законодавчій основі ефективні форми державного регулювання та стимулювання науково-технічної діяльності.

2.2. Техноглобалізм як ключовий чинник синхронізації національних економічних-циклів

На глобальній стадії світогосподарського розвитку визначального впливу на модифікацію економічного циклу поступово набуває техноглобалізм. Як процес, пов'язаний з інтернаціоналізацією виробництва, передаванням і дифузії технологій, він насамперед стимулює економіч-

не зростання в країнах-продуцентах і споживачах інноваційних продуктів, а через трансфер технологій залучає до своєї орбіти чимраз більшу кількість і нових країн. Крім того, науково-технічний прогрес впливає на структурні зміни світової економіки і визначає її загальні, секторально-галузеві та регіональні пропорції, а також рівень її технологічності й динаміку розвитку.

Особливостями економічного циклу в умовах техноглобалізму стають скорочення тривалості циклу і окремих його фаз, нівелювання таких фаз, як депресія і пожвавлення, та зменшення глибини кризи. Та найголовнішим наслідком техноглобалізму є синхронізація національних бізнес-циклів, оскільки основні їх фази збігаються у часі й накладаються одна на одну у світовому масштабі.

Разом з тим, подолання кризових явищ, які мають глобальний характер, відбуватиметься в різних країнах у різний спосіб та часові рамки залежно від рівня їх технологічного потенціалу, його здатності до швидкої модернізації та ступеня долучення країн до техноглобалізаційних процесів.

Про сучасний рівень інтеграції країн у світовий технологічний простір можна судити за ключовими показниками технологічного розвитку країн, а саме — експортом високих технологій та рівнем розвиненості інформаційно-комунікаційних технологій. Так, на початку ХХІ ст. обсяг високотехнологічного експорту розвинутих країн (де проживає лише 15 % світового населення) перевищував відповідний показник держав з низьким доходом (які налічують 41 % населення світу) у 146 разів¹⁰⁴; кількість мобільних телефонів у розрахунку на 1 тис. осіб — у 17 разів (для порівняння: стосовно до країн Південної Азії цей розрив становить 45—50 разів, а до країн Тропічної Африки — 180—190 разів); загальна кількість персональних комп'ютерів — у 22 рази (відповідно — у 35—40 та 120—130 разів); а кількість користувачів Інтернету (у розрахунку та 1 тис. осіб) — у 124 рази (відповідно у 200 та 3000 разів)¹⁰⁵. Тимчасом як понад 90 % загальної кількості Інтернет-хостів зосереджено нині у ЄС, США, Канаді та Японії, відсталі країни Африки та Південної Америки володіють лише 0,24 % і 1,07 % їх загальної кількості і мають відповідно 0,7 % і 3,7 % усіх користувачів Інтернету¹⁰⁶.

Показовим є той факт, що різнорівневий характер включення країн до процесів техноглобалізму притаманний нині навіть лідерській тріаді світової економіки (США — Європі — Японії). Так, у США — безперечно-

¹⁰⁴ Нова економіка : форми вияву, причини і наслідки : монографія / Х. Клодт, К. Бух, Б. Хрістенсен та ін. — К. : Таксон, 2006. — С. 240.

¹⁰⁵ Костин А. И. Экополитология и глобалистика / А. И. Костин. — М. : Аспект Пресс, 2005. — С. 378.

¹⁰⁶ Нова економіка : форми вияву, причини і наслідки : монографія / Х. Клодт, К. Бух, Б. Хрістенсен та ін. — К. : Таксон, 2006. — С. 240.

му «фавориті» технологічної революції — кількість персональних комп'ютерів у розрахунку на 1 тис. осіб за період 1990—2000 рр. зростає з 190—200 до 500, а частка американських родин, які користуються Інтернетом, збільшилась з 6 % у 1995 р. до 50 % у 2000 р. На початку XXI ст. на цю країну припадало 40 % світової комп'ютерної потужності, а за кількістю комп'ютерів на одного зайнятого та за часткою сімей, котрі користуються Інтернетом, США у 2—3 рази випереджали Японію та країни Західної Європи.

Що стосується такого показника, як розробка програмного забезпечення, то і за ним США перебувають нині поза конкуренцією. Вони продукують близько 65 % світового випуску програмних продуктів, тоді як на їхніх найближчих «переслідувачів» — Німеччину та Великобританію — припадає лише по 10 %¹⁰⁷. Такий відрив США у провідному сегменті технологічного розвитку свідчить про неослабну конкуренцію між основними центрами глобального економічного суперництва, яка в найближчій перспективі лише загострюватиметься.

Тож можна виокремити основні канали впливу техноглобалізму на модифікацію економічного циклу. Насамперед це концентрація лівової частки світових винаходів у 12 найбільш технологічно розвинутих країнах світу, які здійснили ефективну інтеграцію фундаментальної та прикладної науки, зосередили світовий фінансовий, технологічний, кадровий та інтелектуальний ресурси, а також монополізували права на володіння ними, контроль і перерозподіл у межах світового господарства. Вражаючим є той факт, що із загальної кількості патентів, котрі щороку реєструються в Бюро з патентів і торговельних марок США (U.S. Patent and Trademark Office, USPTO), американським компаніям і приватним особам належить майже 60 % їх загальної кількості, японським — 25 %, німецьким та французьким — 10 та 5 % відповідно. І навряд чи в найближчій перспективі будь-якій країні вдасться суттєво порушити це співвідношення.

Цим самим компаніям та приватним особам належить нині й домінуюча частка тріадичних патентних сімей (ТПС) — патентів, котрі одночасно зареєстровані у трьох провідних патентних організаціях світу в США, Японії та Західній Європі. Так, у 2005 р. з 53 тис. зареєстрованих у світі ТПС — 31 % їх загальної кількості припадає на США, 28,4 % — на країни ЄС (у тому числі 11,9 % — на Німеччину, 4,7 % — на Францію, 3,0 % — на Великобританію, 2,2 % — на Нідерланди, 1,2 % — на Швецію) та 28,8 % — на Японію. Дедалі активніше до цього процесу долучаються й інші розвинуті держави світу, зокрема Кана-

¹⁰⁷ Костин А. И. Экополитология и глобалистика / А. И. Костин. — М. : Аспект Пресс, 2005. — С. 378.

да, Швейцарія, Австралія та Ізраїль, частка яких у патентуванні становить нині 1,6 %, 1,5 %, 0,8 % 0,7 % відповідно¹⁰⁸.

Разом з тим техноглобалізм поступово втягує у свою орбіту й нові країни, передусім азійського мегарегіону, котрі також починають розширювати свою патентну діяльність. Серед них особливе місце посідають НІК Південно-Східної Азії (Республіка Корея, Малайзія, Таїланд, Сінгапур), а також Китай та Індія, в яких сьогодні формуються основні риси нової економіки завдяки успішно реалізованій у 1980-х рр. структурній трансформації промисловості на користь наукомістких галузей. Досить сказати, що у 2005 р. з 4926 патентів, зареєстрованих у Кореї, тріадичні патентні сім'ї становили 3158, у Китаї було зареєстровано 1403 патентів (у тому числі 433 ТПС), а в Індії — 516 (132 відповідно). Водночас у всіх країнах Південної Африки у 2005 р. було зареєстровано лише 144 патенти, з яких тріадичних патентних сімей — 33¹⁰⁹.

Визначальною умовою технологічного лідерства розвинутих країн світу є великомасштабні та постійно зростаючі обсяги фінансування НДДКР, які свідчать про визначальну роль науки в їх національному виробництві. Так, протягом останніх десятиліть практично в усіх країнах ОЕСР усталеного характеру набула тенденція щодо випереджального зростання капіталовкладень у НДДКР порівняно з обсягами інвестування в матеріальне виробництво. Сьогодні ці держави на фінансування інноваційних розробок щороку витрачають від 1,92 до 2,28 % свого ВВП (табл. 2.2).

При цьому найвищі абсолютні обсяги фінансування НДДКР знову ж таки демонструють США — 368 млрд дол. у 2008 р. (для порівняння: Євросоюз — 263,0, Японія — 147,8, Росія — 23,5 млрд дол.). Загалом же на США припадає майже 42 % сукупного обсягу фінансування НДДКР країн ОЕСР, на Японію — 16,8 %, а на Німеччину, Францію та Великобританію — 8,1, 4,9 та 4,5 % відповідно.

Щодо відносних обсягів витрат на науку, то їх найвищі показники спостерігаються нині за такими країнами ОЕСР, як Швеція — 3,63 % національного ВВП, Фінляндія — 3,47, США — 2,68, Данія — 2,54, Австрія — 2,56 % відповідно¹¹⁰. Ці самі держави лідирують нині й за показником витрат на НДДКР на душу населення, який, як свідчать дані табл. 2.2, у 2006 р. становив 1045 дол. США у Фінляндії, 1055 дол. у Люксембурзі, 1063 дол. у США, 924 дол. в Японії, 882 дол. в Ісландії, 802 дол. у Данії, досягаючи максимальних 1166 дол. у Швеції.

¹⁰⁸ Compendium of Patent Statistics 2007. OECD 2007. — P. 10—11 // <http://www.tecpar.br/appi/NewsLetter/OECD-COMPENDIUM-PATENT-STATISTICS.pdf>; Compendium of Patent Statistics 2008. OECD 2008. — P. 6 // <http://www.oecd.org/dataoecd/5/19/37569377.pdf>.

¹⁰⁹ OECD in Figures 2007. OECD 2007. — P. 42—43.

¹¹⁰ OECD Factbook 2009: Economic, Environmental and Social Statistics. / Science and Technology. Research and Development (R&D). — OECD 2009. // www.oecd.org

Таблиця 2.2

ДИНАМІКА КАПІТАЛОВКЛАДЕНЬ У НДКР ЗА КРАЇНАМИ СВІТУ ПРОТЯГОМ 1981—2008 рр., % ВВП

Країна	1981	1985	1990	1995	2000	2002	2004	2007	2008			
									млрд дол. США	державне фінансування, %	приватне фінансування, %	на душу населення (дол. США)**
Австралія	0,94	1,2	1,31	1,62	1,56	1,69	1,78	...	14,9	38,4	57,2	486
Австрія	1,1	1,21	1,36	1,54	1,91	2,12	2,22	2,45	8,5	35,5	48,6	730
Бельгія	1,2	1,62	1,63	1,72	2,0	1,94	1,87	1,85	7,0	24,7	59,7	595
Канада	1,24	1,44	1,53	1,72	1,93	2,04	2,01	1,97	23,8	31,3	49,5	633
Данія	1,04	1,19	1,55	1,82	2,2	2,51	2,5	2,43	5,0	27,6	59,5	802
Фінляндія	1,16	1,54	1,86	2,26	3,38	3,36	3,45	3,45	6,5	24,1	68,2	1045
Франція	1,9	2,15	2,33	2,29	2,15	2,23	2,15	2,12	43,2	38,4	52,4	627
Німеччина	2,43	2,68	2,67	2,19	2,45	2,49	2,49	2,51	71,9	27,8	68,1	717
Ісландія	0,64	0,73	0,99	1,56	2,73	2,97	0,3	38,8	50,3	882
Ірландія	0,67	0,76	0,82	1,26	1,13	1,1	1,25	1,32	2,9	30,1	59,3	436
Італія	0,88	1,12	1,29	1,0	1,07	1,13	1,1	...	19,7	48,3	40,4	304
Японія	2,12	2,56	2,79	2,69	2,99	3,17	3,17	...	147,8	15,6	77,7	924
Корея	2,37	2,39	2,53	2,85	...	41,7	24,8	73,7	588
Люксембург	1,71	...	1,66	...	0,6	16,6	79,7	1055
Норвегія	1,18	1,48	1,65	1,7	1,71	1,66	1,59	1,49	4,1	44,9	45,3	657
Швеція	2,22	2,78	2,82	3,35	3,8	...	3,71	3,82	12,1	24,4	63,9	1166
Швейцарія	2,15	...	2,74	...	2,57	...	2,9	...	7,5	22,7	69,7	1020
Великобританія	2,38	2,24	2,15	1,95	1,86	1,83	1,73	...	38,9	29,3	47,2	558
США	2,34	2,75	2,65	2,51	2,74	2,66	2,59	2,62	368,8	27,7	66,4	1063
ЄС-15	1,66	1,84	1,92	1,78	1,87	1,76*	1,73*	...	263,0*	34,1*	55,0	528
ОЕСР	1,92	2,23	2,27	2,08	2,23	2,23	2,21	...	886,3	28,6	63,8	627
Китай	0,57	0,90	1,07	1,23	1,43	102,3	24,6	70,4	72
Індія	0,70	0,63	0,77	0,73	0,69	22
Російська Федерація	2,03	0,85	1,05	1,25	1,15	1,08	23,5	62,6	29,4	116
Південна Африка	0,86	...	3,7	38,2	43,9	...

* Дані за ЄС-27.

** Дані за 2006 р.

Джерело: побудовано за: OECD in Figures, 2006—2007 Edition; OECD Factbook 2008: Economic, Environmental and Social Statistics, Science and Technology, Research and Development (R&D). — OECD 2008. — Р. 157; Main Science and Technology Indicators (MSTI): 2009/1 Edition. — OECD/OCDE 2009.

Цілком закономірно, що саме ці країни завдяки витратам на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи постійно нарощують свій науково-технічний потенціал, що забезпечує їм світове технологічне лідерство та відрив від решти країн світу. Разом з тим порівняння лише кількісних показників щодо фінансування НДДКР дає загальне уявлення про співвідношення можливостей країн у розвитку науки і техніки і не може повною мірою відобразити їхній науково-технічний потенціал та економічну ефективність наукових досліджень. Якщо ж вивчати вплив наукових досліджень на динаміку економічного розвитку держав світового господарства, то слід відзначити чітку тенденцію до зміни пріоритетів у галузевій структурі фінансування інноваційних процесів. Тоді як протягом 1950—1980-х рр. ключові позиції у фінансуванні НДДКР посідали аерокосмічна промисловість, автомобілебудування та електротехнічне обладнання (на кожен з яких припадало від 10 до 15 % сукупних витрат на науку США, Японії та ЄС), то у 1990-х рр. ситуація істотно змінилася: у США лівова частка фінансування припадала на інформаційний сектор (близько 20 %), який потіснив аерокосмічну галузь (12 %) та автомобілебудування (11 %). У країнах Європейського Союзу на перші місця вийшли електротехніка (15 %) та автомобілебудування (13 %), а в Японії — електроніка (19 %), електротехніка (11 %) та автомобілебудування¹¹¹.

Протягом останнього десятиліття галузева структура капіталовкладень у НДДКР розвинутих країн світу знову зазнала істотних змін у зв'язку зі зниженням питомої частки технічних знань на користь комплексу міждисциплінарних «наук про життя» — біології, генетики, медицини, біохімії та біофізики — у зв'язку з фокусуванням науки на проблемах людини та її обслуговуванні. Саме тому найважливішим зрушенням у структурних пропорціях наукових досліджень цих держав стало зростання обсягів фінансування всіх перелічених дисциплін в інтересах системи охорони здоров'я. Цей пріоритет особливо виразний у Сполучених Штатах, де сукупні витрати на дослідження в галузі охорони здоров'я сягають нині 35 млрд дол. США щороку.

Важливе місце в галузевій структурі капіталовкладень у НДДКР посідають нині й нанотехнології з обробки матеріалів на атомному рівні. Про пріоритетність даного напрямку фундаментальних розробок свідчить той факт, що лише протягом 1997—2003 рр. державне фінансування цієї сфери в Японії та США зросло майже у вісім разів (досягнувши на кінець періоду близько 800 та 790 млн дол. відповідно), а в європейських країнах — у шість разів (з 110 млн дол. до 650 млн

¹¹¹ Складенко Р. П. Международное технологическое сотрудничество / Р. П. Складенко. — М. : ВНИИВС, 2003. — С. 69.

дол.)¹¹². Підсумовуючи сказане, слід констатувати, що об'єктивний процес зміни галузевих пріоритетів фінансування науки швидше виконує стимулювальну та регулятивну функції, але не здатний усунути технологічну асиметрію як у самій науці, так і в її практичному застосуванні.

Наступним каналом взаємодії техноглобалізму з глобальним економічним циклом є монополізація провідними державами високотехнологічного сектору світової економіки. Так, сучасне технологічне «ядро» глобальної економіки становить досить вузьке коло країн: США, Японія, ФРН, Великобританія та Франція, які завдяки активному формуванню нової економіки володіють нині 46 макротехнологіями (з 50, що забезпечують світове виробництво високотехнологічної продукції) і контролюють майже 80 % світового ринку високих технологій. При цьому 20—22 макротехнології, котрі забезпечують конкурентне виробництво, припадають на США, 8—10 — на Німеччину, 7 — на Японію, по 3—5 — на Англію та Францію і по 1—2 — на Швецію, Норвегію, Італію та Швейцарію¹¹³. Частка семи високорозвинутих країн світу становить сьогодні 80—90 % виробництва наукомісткої продукції і практично сукупний обсяг її експорту.

Ще одним потужним імпульсом модифікації економічного циклу в умовах техноглобалізму є посилення регіональної концентрації НДДКР у постіндустріальних країнах, коли 40 % ВВП та 57 % загальної кількості патентів, зареєстрованих на території країн ОЕСР, припадає лише на 10 % регіонів держав цієї організації¹¹⁴. Утім зростання ролі наукомістких галузей у сучасному матеріальному та нематеріальному виробництві суттєво загострило конкурентну боротьбу між трьома центрами світового економічного суперництва за панування на високотехнологічному сегменті глобального ринку, який характеризується чіткою спеціалізацією держав. Тимчасом як США монополізували практично всі ключові сегменти світового ринку високих технологій, зокрема авіаційного та ракетно-космічного обладнання — 40 %, телекомунікаційного та навігаційного обладнання — 20 %, мікроелектроніки — 19 %, засобів інформатики — 19 %, медичного обладнання та матеріалів — 27 %, промислових та наукових приладів і матеріалів — 28 %¹¹⁵, то інші розвинуті країни можуть претендувати лише на окремі його сегменти.

¹¹² Information Technology Outlook 2004. Information and Communications Technologies. — Paris, 2004. — P. 13.

¹¹³ Федулова Л. Технологічний розвиток економіки / Л. Федулова // Економіка України. — 2006. — № 6. — С. 6.

¹¹⁴ OECD Regions at a Glance, OECD 2007 // www.oecd.org

¹¹⁵ Онищенко В. П. Україна на світових ринках високотехнологічної продукції / В. П. Онищенко // Зовнішня торгівля : право та економіка. — 2007. — № 1 (30). — С. 7—8.

Про різнорівневий характер участі країн у техноглобалізаційних процесах можна судити і за їх представництвом на світовому ринку об'єктів інтелектуальної власності. Так, торгівля роялті та ліцензійними послугами концентрується нині лише в кількох промислово розвинутих країнах світу. Разом з тим співвідношення платежів і надходжень за такими угодами в більшості держав (за винятком США і Японії) має яскраво виражений пасивний характер, коли платежі перевищують надходження (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

ДИНАМІКА ПЛАТЕЖІВ І НАДХОДЖЕНЬ У ТОРГІВЛІ РОЯЛТІ ТА ЛІЦЕНЗІЙНИМИ ПОСЛУГАМИ ЗА КРАЇНАМИ СВІТУ ПРОТЯГОМ 1995—2006 рр., млрд дол. США

Країна та група країн	1995		2000		2001		2002		2003		2004		2006*	
	Платежі	Надходження	Платежі	Надходження	Платежі	Надходження	Платежі	Надходження	Платежі	Надходження	Платежі	Надходження	Платежі	Надходження
Усього	52,8	55,5	85,7	81,7	86,5	79,4	94,5	86,2	109,3	97,8	130,0	116,0	157,8	149,2
США	6,9	30,3	16,5	43,2	16,5	40,7	19,3	44,5	19,4	48,1	23,9	52,6	26,4	62,4
ЄС-15	23,9	15,6	32,3	21,0	33,3	20,6	35,5	22,7	44,7	27,3	50,6	35,1
ЄС-25	24,2	15,7	33,4	21,2	34,3	20,8	36,8	23,2	46,3	27,8	52,9	35,8	40,0	29,6
Японія	9,4	6,0	11,1	10,2	11,1	10,5	11,1	10,4	11,0	12,3	13,6	15,7	15,5	20,1
Канада	1,9	0,4	3,8	2,3	3,8	2,4	4,1	2,4	5,1	2,9	5,5	3,0	7,3	3,2
Сінгапур	1,7	0,1	4,2	0,1	3,4	0,1	3,6	0,2	4,8	0,2	5,6	0,2	10,5	0,7
Республіка Корея	2,4	0,3	3,2	0,7	3,1	0,9	3,0	0,8	3,6	1,3	4,5	1,8	4,7	2,1
Китай	1,3	0,1	1,9	0,1	3,1	0,1	3,5	0,1	4,5	0,2	6,6	0,2
Австралія	0,9	0,2	1,0	0,4	0,9	0,3	1,0	0,3	1,3	0,4	1,4	0,5	2,2	0,6
Таїланд	0,6	0,0	0,7	0,0	0,8	0,0	1,1	0,0	1,3	0,0	1,6	0,0	0,2	...

* У 2006 р. дані за ЄС-27.

Джерело: побудовано за: World Trade Report 2006. Exploring the links between subsidies, trade and the WTO, 2006. — P. 23; Major Economies For Receipts and Payments of Royalties and License Fees, 2006. International Trade Statistics 2008. World Trade Organization, 2008. — P. 148.

Це явище особливо притаманне країнам Євросоюзу, Кореї, Канаді, Сінгапуру, Китаю, Таїланду — державам — активним імпортерам науково-технічного знання, які, не маючи потужної національної наукової бази, опиняються у всебічній технологічній залежності від американських монополій. Адже лише США демонструють тепер найбільше активне сальдо у торгівлі науково-технічними знаннями, що свідчить, з одного боку, про високий рівень наукових досліджень у цій країні та її потужний науково-технічний потенціал, а з другого — про масштабний експорт наукових знань у західноєвропейські та азійські країни,

що стримує розвиток національних наукових досліджень у цих державах та посилює нееквівалентність обміну в їхній торгівлі із США. Зміцнення світового технологічного лідерства США відбувається нині й завдяки імпорту наукових знань. Так, протягом 1995—2006 рр. його щорічні обсяги зросли з 6,9 до 26,4 млрд дол., що свідчить про активне використання Сполученими Штатами результатів наукових досліджень решти країн світу. Це набуває особливого значення з огляду на те, що імпорт наукових знань у США охоплює передусім фундаментальні дослідження, котрі, потребуючи значних капіталовкладень, є менш вигідними для американських корпорацій з погляду рентабельності та терміну віддачі.

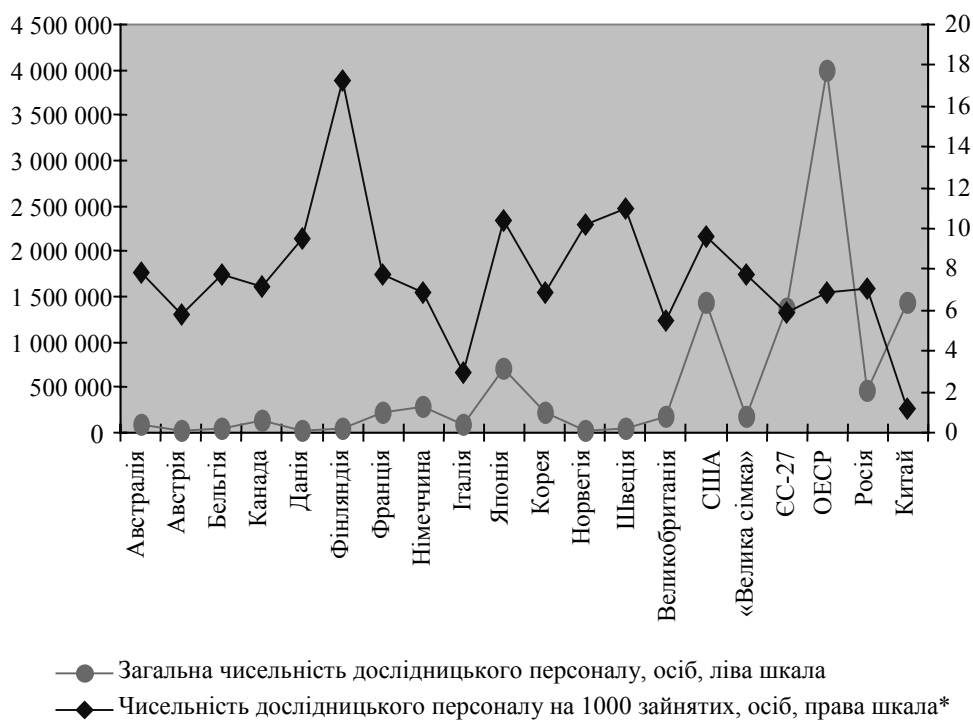
Наступною ланкою впливу техноглобалізму на модифікацію економічного циклу є істотні диференціації країн щодо забезпеченості науковими кадрами. Аналіз цього показника свідчить, що протягом останніх десятиліть світове лідерство за ним знову-таки утримують США, де за період 1995—2007 рр. кількість дослідників щороку зростала в середньому на 5 %, утричі перевищуючи темпи зростання загальної зайнятості¹¹⁶.

Ще на початку 1960-х рр. чисельність основного дослідницького персоналу (інженерів, наукових працівників та дипломованих техніків) у цій країні становила 695,5 тис. осіб, тимчасом як в Японії — 187, у ФРН — 105, у Франції — 85,4, у Великобританії — 159,5 тис. Незважаючи на певне скорочення цього розриву у 1970-х рр., Сполучені Штати і дотепер залишаються країною, яка володіє найчисленнішим дослідницьким персоналом у світі. У 2007 р. він становив 1425,6 тис. осіб, або майже 40 та 50 % загальної чисельності наукових кадрів відповідно за країнами ОЕСР та державами «Великої сімки»¹¹⁷. Для порівняння: в Японії чисельність дослідницького персоналу в цьому самому році становила 709,9 тис. осіб, в ЄС-27 — 1360,3 тис., у Німеччині — 284,3 тис., у Франції — 211,1 тис., у Кореї — 221,9 тис., у Великобританії — 175,5 тис., у Канаді — 134,3 тис., в Австралії — 87,3 тис., у Швеції — 47,8 тис., у Фінляндії — 39,0 тис., у Бельгії — 35,9 тис., в Австрії — 31,4 тис., а в Китаї — 1423,4 тис. осіб відповідно (рис. 2.1). Більше того, за прогнозом Бюро статистики праці, кількість учених та інженерів за 2002—2012 рр. зросте на 26 % порівняно з 15 %-м зростанням загальної зайнятості, тобто зростатиме на 70 % швидше¹¹⁸.

¹¹⁶ Лебедева Е. Инновационное развитие и образование / Е. Лебедева // МЭиМО. — 2007. — № 12. — С. 45; Main Science and Technology Indicators (MSTI): 2009/1 Edition. — OECD/OCDE 2009 // www.oecd.org

¹¹⁷ Main Science and Technology Indicators (MSTI): 2009/1 Edition. — OECD/OCDE 2009 // www.oecd.org

¹¹⁸ Лебедева Е. Инновационное развитие и образование / Е. Лебедева // МЭиМО. — 2007. — № 12. — С. 48.

* Дані за 2006 р.

Рис. 2.1. Крайові показники забезпеченості науковими кадрами у 2007 р.

Побудовано за: Main Science and Technology Indicators (MSTI): 2009/1 Edition. — OECD/OCDE 2008

Світове лідерство США за показником забезпеченості науковими кадрами обумовлено як високою оснащеністю та капіталоозброєністю НДДКР, так і найвищим у світі рівнем оплати праці наукових працівників. Наприклад, якщо у Сполучених Штатах системний аналітик щороку одержує в середньому 46—57 тис. дол. США, а спеціаліст із технічної підтримки баз даних та розробник програмних продуктів — 25—36 та 49—68 тис. відповідно, то в Індії заробітна плата фахівців подібного профілю становить лише 8—11, 5—7 та 15—20 тис. дол. США відповідно.

Такі передумови дозволяють США залучати висококваліфікованих спеціалістів із третіх країн і пропонувати їм не тільки вищий рівень матеріального забезпечення, а й сприятливіші умови для творчості, саморозвитку та наукової роботи в найсучасніших лабораторіях і центрах. Наприклад, у Національному інституті охорони здоров'я США — найбільшій дослідній організації країни в галузі біомедицини — чисельність іноземців у 2000 р. досягла 2,5 тис. осіб. Серед ін-

ших центрів подібними «магнітами» для іноземних учених є Массачусетський технологічний інститут, Стенфордський університет, Каліфорнійський університет у Берклі та ін. Саме в цих установах сконцентрована нині переважна більшість американських лауреатів Нобелівської премії з різних наук (частка яких у загальній чисельності володарів цієї нагороди протягом другої половини ХХ ст. зросла з 50 до 74 %); а вчені, котрі працюють у цих центрах, протягом останнього десятиліття здобули більше патентів, ніж їхні колеги з інших дослідних центрів країни.

Як засвідчило опитування, проведене німецькими вченими наприкінці 1990-х рр., 28 % іноземних учених у США було зосереджено у провідних академічних центрах Каліфорнії, а саме в Сан-Франциско, Лос-Анджелесі та Сан-Дієго; а серед швейцарських учених, які працюють у цій країні, переважна більшість мешкала у центрах інформаційних технологій — у Сан-Франциско та Сієтлі¹¹⁹.

Важливим чинником кадрової першості США над іншими країнами світу є і залучення найчисленнішої армії висококваліфікованих іммігрантів. Величезна кількість тих, хто бажає працювати у цій країні, дала можливість їй здійснювати селекцію спеціалістів вищої кваліфікації та потрібного профілю. Так, згідно з даними доповіді Світового банку «Глобальні економічні перспективи 2006: економічне значення грошових переказів і міграції», кількість висококваліфікованих іммігрантів (за винятком іноземних студентів) у США на сьогодні у вісім разів перевищує сукупну кількість іммігрантів — висококваліфікованих фахівців у решті розвинутих країн світу¹²⁰.

При цьому в структурі американських іммігрантів нині переважають інженери, оскільки вони презентують найбільшу царину сукупної професійної діяльності цієї країни. Зростаюче значення інженерної праці зумовлюють насамперед інтенсивні процеси інформатизації та інтелектуалізації виробництва. Так, понад 50 % інженерів США, зайнятих у народному господарстві, припадає на галузі, пов'язані з виробництвом, обробкою та передаванням інформації. Подібна структура інженерної зайнятості зумовлює і професійну структуру інженерів-іммігрантів: найбільший попит нині мають ті категорії фахівців, які спеціалізуються у галузі інформаційних технологій. До них належать системні аналітики, програмісти, адміністратори інформаційних мереж та баз даних, спеціалісти з технічної підтримки та розробники програмних продуктів.

¹¹⁹ Цапенко И. Движущие силы международной миграции населения / И. Цапенко // МЭиМО. — 2007. — № 3. — С. 13.

¹²⁰ Global Economic Prospects 2006: Economic Implications of Remittances and Migration. — Washington: World Bank, 2006. — P. 66.

ктів. Так, на сьогодні у сфері інформаційних технологій США працюють близько 650 тис. іноземців, або майже 20 % загальної чисельності зайнятих¹²¹. Переважна більшість із них — індійські фахівці-програмісти, котрі, не поступаючись місцевим працівникам за рівнем професійної кваліфікації, задовольняються нижчим рівнем заробітної плати.

Залучення іноземних учених високої кваліфікації та представників дефіцитних спеціальностей дає змогу США динамічно розвивати свої наукові дослідження та заощаджувати значні фінансові ресурси на підготовку наукових кадрів. Досить сказати, що у 1990-х рр. 40 % докторів наук у галузі інженерних та комп'ютерних дисциплін, а також 25 % викладачів технічних дисциплін у вищих навчальних закладах були іммігрантами. На сьогодні у Сполучених Штатах близько 65 % присуджених наукових ступенів з інженерних наук дістають іноземці (в основному вихідці з азійських країн); високою є їх питома частка у математиці, фізиці та комп'ютерних науках; іноземне походження мають 60 % американських авторів найчастіше цитованих праць з фізики та 30 % — з інших природничих наук¹²². Загалом же питома частка учених-іммігрантів у чисельності підготовлених наукових співробітників у США становить нині 7—10 %. Якщо взяти до уваги ті потенційні вигоди, які одержує ця країна за рахунок залучення іноземних спеціалістів (коли вартість підготовки одного доктора наук, який спеціалізується в галузі атомної енергетики, коштує 500 тис. дол. США, доктора-хіміка — 100 тис. дол.), то розмір економії коштів на підготовку фахівців найвищої кваліфікації, за оцінками авторитетних експертів, сягає 5 млрд дол. щороку.

Окремо слід сказати про спеціалістів-іммігрантів з країн, що розвиваються. Не беручи до уваги того факту, що вартість підготовки висококваліфікованого спеціаліста у цих країнах вища порівняно з розвинутими державами, їм притаманна низька чисельність наукових кадрів, а отже, втрата кожного спеціаліста завдає відчутних збитків національним економікам цих країн. Наприклад, Індія у результаті еміграції близько 100 тис. кваліфікованих спеціалістів до США протягом 2000—2003 рр. щороку втрачає понад 2 млрд дол.¹²³. Через це держава, незважаючи на значні економічні успіхи, за шкалою людського розвитку посідає нині одне з останніх місць у світі.

Важливим каналом залучення висококваліфікованих спеціалістів у економіку США є й навчання іноземних студентів, 2/3 яких після закінчення вищих навчальних закладів залишаються у цій країні на по-

¹²¹ Цапенко И. Роль иммиграции в экономике развитых стран / И. Цапенко // МЭМО. — 2004. — № 5. — С. 30.

¹²² Там само. — С. 32.

¹²³ Глобализация: человеческое измерение. — М.: МГИМО-РОССПЭН, 2003. — С. 60.

стійне проживання. Є всі підстави стверджувати, що США перетворили національну систему освіти не тільки на знаряддя культурного впливу, а й на успішний бізнес-проект, про що свідчить висока престижність диплому американського університету у світі та популярність здобуття освіти у США серед дітей керівних еліт багатьох країн світу. За даними американської статистики, щороку в цій країні здобувають освіту 600—650 тис. іноземних студентів, що становить майже третину загальносвітового показника. Для порівняння: у Великобританії в університетах та коледжах навчається близько 270 тис. іноземних студентів, у Франції — 120 тис., а японські університети поставили собі за мету до 2010 р. залучити до 130 тис. іноземних студентів.

Отже, резюмуючи сказане, можна констатувати, що зростання масштабів «впливу інтелекту» ще більшою мірою сприяє поглибленню технологічного розриву між країнами тріади та рештою держав світу. Крім реальних збитків, які виявляються у втраті фінансових коштів на підготовку наукових кадрів, еміграція послаблює науково-технологічний та інноваційний потенціал країн — експортерів людського ресурсу, що в довгостроковій перспективі сприятиме падінню темпів їх економічного зростання та зниженню міжнародної конкурентоспроможності.

Ще одним яскравим проявом різнорівневого характеру участі держав у техноглобалізаційних процесах є диференціації країн щодо масштабів та динаміки венчурного фінансування. Його об'єктом є переважно малі фірми, котрі, на відміну від великих компаній, які провадять НДДКР, обрали своєю спеціалізацією найризикованіший, але разом з тим найперспективніший вид діяльності — венчурний бізнес. Якщо порівнювати країни за масштабами венчурного фінансування як індикатора їхнього технологічного розвитку, то лідерство за ним утримують США, де починаючи з 1982 р. щороку виникало до 600—800 тис. таких фірм, а за останні 25 років їх з'явилося близько 23 млн із загальною зайнятістю 87 млн осіб¹²⁴.

Венчурний капітал, на базі якого виникає інноваційний бізнес, є потужним ринковим механізмом мобілізації вільних грошових ресурсів, їх поєднання з масою нагромаджених наукових відкриттів та винаходів і комерціалізації інновацій за допомогою малих фірм. Тож важливість венчурного фінансування у технологічному розвитку країн зумовлюється тим, що внутрішні й зовнішні венчури здатні істотно підвищити ефективність інноваційної діяльності великих корпоративних структур через підлив централізованого вертикального управління ними, формування в їх структурі автономних підрозділів,

¹²⁴ Лебедева Е. Инновационное развитие и образование / Е. Лебедева // МЭиМО. — 2007. — № 12. — С. 47.

які концентруються на тому чи іншому напрямі інноваційних розробок, формування багаторівневої структури інноваційної діяльності з посиленням взаємозв'язків між різними її підрозділами. Крім того, обсяги і напрями інвестицій венчурного капіталу слугують, по суті, ринковим індикатором пріоритетності та економічної перспективності певних технологічних сфер.

І, підбиваючи підсумок, слід констатувати, що наслідком технологічної інтеграції країн на глобальній фазі світогосподарського поступу є, з одного боку, зближення рівнів технологічного розвитку країн і регіонів світового господарства та синхронізація національних бізнес-циклів, а з другого — одночасне посилення диференціацій у технологічному розвитку між лідерами світогосподарських процесів та рештою країн світу.

Як свідчить міжнародний досвід, з глобальної економічної кризи першими виходять саме країни — ключові інноватори, які мають змогу здійснювати своєрідну технологічну експлуатацію практично всіх країн та регіонів світу, спрямовуючи розвиток їхньої науково-дослідної бази у вигідному для себе напрямі. Однак з метою пом'якшення і попередження кризових потрясінь у глобальній економіці необхідно об'єднати зусилля технологічно розвинутих країн світу щодо розроблення спільних стратегій у науково-технічній сфері на принципах відкритості, пріоритетності новітніх технологій, кадрового та фінансового забезпечення процесів розроблення і комерціалізації проривних технологій.

Крім того, важливим є і питання розроблення довгострокової програми технологічної модернізації країн, що розвиваються. Її основою може стати створення глобального технологічного фонду для фінансування проектів у цій галузі. Кошти для цього фонду можуть мобілізуватися на основі відрахувань частини світової технологічної ренти (своєрідного податку від експорту високотехнологічної продукції, машин, обладнання та озброєння). Крім того, потрібно організувати підготовку кадрів, здатних ефективно експлуатувати технології нових поколінь, що дасть можливість здійснити інноваційний прорив у глобальних масштабах, зблизити рівень технологічного розвитку авангардних і відсталих країн на основі партнерства цивілізацій.

2.3. Вплив глобальної монополізації капіталу і виробництва на модифікацію економічного циклу

Фундаментальні трансформаційні перетворення глобальної економічної системи дедалі більшою мірою «втягують» у свою орбіту процеси концентрації капіталу й виробництва, які на початку третього тисячоліття набува-

ють характеру глобальної монополізації. Ця провідна тенденція сучасного світогосподарського розвитку, породжена зростаючою інтернаціоналізацією соціально-економічного життя, науки, техніки та гуманітарної сфери, є, з одного боку, причиною, а з другого — наслідком посилення ступеня міжнародної монополізації суспільного виробництва. Будучи базисом глобальної мікроінтеграції, вона набуває свого концентрованого втілення насамперед у формуванні в рамках сучасних транснаціональних структур глобальних виробничих мереж та усталених каналів виробничої, інвестиційної, фінансової й інноваційної взаємодії національних економік, розширенні суб'єктної структури процесу монополізації та створенні нових інститутів його регулювання. Так, сучасний речовий зміст міжнародної монополізації капіталу і виробництва визначається пануванням кількох десятків найбільших ТНК, котрі завдяки внутрішньому зростанню та дії механізмів злиттів і поглинань зосереджують у своїх руках всезростаючі масштаби глобального виробництва, колосальні активи та матеріально-сировинний ресурс, найчисленнішу армію високоосвіченої та кваліфікованої робочої сили, передову наукомістку техніку та інноваційні технології, а також володіють сотнями тисяч дрібних і середніх підприємств та підкорюють дрібнотоварну власність через систему монопольних цін.

На сьогодні монополізація капіталу і виробництва досягла свого найвищого рівня, охопивши практично всі країни світу та всі фази суспільного відтворення на галузевому й територіально-регіональному рівнях. Це дає підстави твердити про її глобальний характер та становлення нового типу ТНК — глобальних корпорацій, діяльність яких «покриває» країни світової тріади. Глобальна монополізація капіталу і виробництва набуває свого матеріального втілення в таких тенденціях. Насамперед варто відзначити зростання у світовій економіці частки монополізованого сектору.

Серед чинників, що справили вагомий каталізуючий вплив на масштаби та динаміку цих процесів, назвемо ключові: загострення конкурентної боротьби між провідними ТНК за перерозподіл світової економічної влади, якісно новий рівень концентрації та централізації капіталу, поглиблення асиметрії економічного й інноваційного розвитку країн, «технологічний відрив» американських ТНК від своїх основних конкурентів та формування у світовому господарстві нових центрів економічного суперництва, насамперед в азійському мегарегіоні.

Так, дані, що стосуються діяльності сучасних глобальних корпорацій, свідчать про поглиблення протягом останніх двадцяти років тенденції щодо наростання монополізації світової економіки. Зокрема, за оцінками ЮНКТАД, за 1982—2007 рр. вартість продукції, виробленої іноземними філіями ТНК, зросла з 0,7 до 6,0 трлн дол. США, їхні сумарні активи — з 2,2 до 68,7 трлн дол., сукупний продаж — з 2,7 до

31,2 трлн дол., кількість зайнятих з 21,5 до 81,6 млн осіб, а експортна діяльність — з 0,7 до 5,7 трлн дол. відповідно¹²⁵.

Однак відмітною рисою сучасних глобальних корпорацій стають не тільки колосальні масштаби їхньої діяльності, а й стрімке зростання надконцентрації їхнього капіталу, що надає цим компаніям нового статусу у світових координатах та робить їх практично невідконтрольними традиційним інститутам глобального менеджменту.

Підтвердженням цього є, зокрема, той факт, що протягом останніх десятиліть (1971—2008 рр.) сумарні активи 10 найбільших світових корпорацій зросли у 29 разів, обсяги продажу — у 20 разів, а питома частка першої десятки світових ТНК у загальному обсязі активів 100 найпотужніших корпорацій у 2008 р. становила 28 %, у продажу — 27,5 %, а в загальній кількості зайнятих — 10,5 % (табл. 2.4).

Про посилення ступеня монополізації глобального виробництва свідчить і те, що у 2008 р. активи 100 світових монополій у 23,4 раза перевищували активи 500 монополій у 1971 р. та у 17 разів — обсяги їх продажу. Крім того, незважаючи на десятиразове зростання кількості ТНК з 7 тис. у 1970 р. до майже 80 тис. у 2008 р. (з майже 825 тис. їх філій), провідні позиції на кожному сегменті глобального ринку посідають нині лише 2—3 корпорації, котрі монополізують виробництво, розподіл та обмін відповідних товарів і послуг. Наприклад, глобальний ринок цивільного літакобудування, щорічні масштаби якого оцінюються в 1 трлн дол. США та 16 тис. літаків, контролюють лише дві компанії — «Boeing» (яка у 1997 р. злилася з «McDonnell Douglas») та «Airbus Industry». 73 % обсягу глобального автомобільного ринку монополізували десять концернів, з-поміж яких провідні позиції посідають «General Motors» (13 % у 2006 р.), «Toyota» (11 %), «Ford» (9 %), «Renault-Nissan» (8 %), «Volkswagen» (8 %), «Hyundai-Kia» (6 %) та «Honda» (5 %)¹²⁶.

Ще вищий рівень монополізації притаманний галузям, пов'язаним з інформаційними технологіями. Так, сьогодні американська компанія «Microsoft» контролює 90 % глобального ринку операційних систем для персональних комп'ютерів¹²⁷, а за даними компанії McKinsey, більше 63 % капіталізації ринку програмного забезпечення США припадає на 2 % найбільших компаній, 65 % капіталізації напівпровідникової промисловості — на 9 % фірм, 41 % капіталізації ринку комп'ютерів та периферії — на 9 %¹²⁸.

¹²⁵ World Investment Report 2008: Transnational Corporations and the Infrastructure Challenge. — United Nations. — New York and Geneva, 2008. — P. 10.

¹²⁶ Бюллетень иностранной коммерческой информации. — 2007. — № 149—150, 29 дек. — С. 8.

¹²⁷ Филлюк Г. Соціально-економічні наслідки монополії: теоретичний і практичний аспекти / Г. Филлюк // Економіка України. — 2008. — № 1. — С. 36.

¹²⁸ Frick K. A., Torres A. Learning From High-Tech Deals // The McKinsey Quarterly, 2002. — № 1. — P. 113—123.

Таблиця 2.4

**ДИНАМІКА ПОКАЗНИКІВ ГОСПОДАРЬСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
10 І 100 НАЙБІЛЬШИХ КОРПОРАЦІЙ СВІТУ ПРОТЯГОМ 1971—2008 рр.**

Рік	Активи, млрд дол. США			Продаж, млрд дол. США			Зайнятість, млн осіб		
	усього	іноземні		усього	іноземний		усього	іноземна	
		вартість	%		вартість	%		чисельність	%
10 корпорацій									
1971	101,5	118,4	1,9
1980	280,8	452,8	2,4
1983	329,6	459,5	2,4
1993	1194,8	260,3	21,8	944,2	395,2	41,9	2,5	0,9	36,0
1995	1267,2	499,6	39,4	1021,4	516,0	50,5	2,4	1,0	41,7
1998	1493,4	520,1	34,8	1067,4	591,9	55,5	2,5	1,1	44,0
1999	1760,2	573,7	33,0	1198,5	620,4	51,8	2,0	1,1	55,0
2000	1788,2	947,7	53,0	1074,8	566,1	52,7	1,9	0,9	47,4
2002	2242,2	1222,9	54,5	1353,0	751,7	55,6	2,0	1,0	50,0
2004	2392,3	1368,4	57,2	1445,5	839,8	58,1	2,0	1,0	51,3
2005	2846,7	1691,1	59,4	1919,2	1154,4	60,2	1,9	1,0	52,6
2006	2591,6	1693,4	65,3	2135,3	1173,2	55,0	3,4	1,3	38,3
2008	2964,6	1874,0	63,2	2343,3	1518,8	64,8	1,6	0,9	56,3

Рік	Активи, млрд дол. США		Продаж, млрд дол. США		Зайнятість, млн осіб	
	усього	іноземні	усього	іноземний	усього	іноземна
		вартість		%		вартість
100 корпорацій						
1971	455,6*	14,3*	...
1980	1175,5*	15,9*	...
1983	1353,9*	14,1*	...
1993	3721,9	759,3	28,2	1596,1	43,0	5,1
1995	4511,4	1700,8	37,7	4125,6	2000,9	48,5
1998	4610,0	1922,0	41,7	4099,0	2063,0	50,3
1999	5092,0	2124,0	41,7	4318,0	2123,0	49,2
2000	6293,0	2554,0	40,6	4797,0	2441,0	50,9
2002	6891,0	3317,0	48,2	4749,0	2446,0	51,5
2004	8852,0	4728,0	53,4	6102,0	3407,0	55,8
2005	8683,0	4732,0	54,5	6623,0	3742,0	56,5
2006	9239,0	5245,0	56,8	7088,0	4078,0	57,5
2008	10687,0	6094,0	57,0	8518,0	5208,0	61,0
						8,9
						8,9

* Дані стосуються 500 монополій.

Джерело: побудовано за: Государство и управление в США / АН СССР. Ин-т США и Канады; отв. ред. Л. И. Евенко. — М.: Мысль, 1985. — С. 160; World Investment Report 1995. — 1995. — Р. 20—23; World Investment Report 1997. — 1997. — Р. 29; World Investment Report 1998. — 1998. — Р. 39; World Investment Report 2001. — 2001. — Р. 6, 94; World Investment Report 2002. — 2002. — Р. 86—89; World Investment Report 2004. — 2004. — Р. 276; World Investment Report 2006. — 2006. — Р. 31; World Investment Report 2008. — Р. 27, 220; World Investment Report 2009. — 2009. — Р. 19, 228.

Тому дослідження міжнародної монополізації виявило цілком закономірний факт, а саме: у 1950—1960-ті рр. сформувалося 500 найпотужніших монополій, у 1970—1980-ті рр. — 200, а сьогодні йдеться про концентрацію глобальної економічної влади в руках 100 і навіть 50 найвпливовіших корпорацій. Наприклад, у США за загальної кількості 281 тис. промислових підприємств близько половини обсягу їхнього виробництва припадає лише на 200 найбільших монополій, зокрема близько чверті — на 50 монополій-гігантів. Крім того, майже 90 % сукупного доходу, отриманого промисловими підприємствами у 2004 р., припадало лише на 2 % підприємств зі щорічним оборотом понад 50 млн дол. США¹²⁹.

Наступною тенденцією, яка свідчить про глобальний характер сучасних процесів міжнародної монополізації капіталу і виробництва, є перехід найпотужніших міжнародних монополій до реалізації стратегій глобальної експансії, які передбачають насамперед поглиблення й ускладнення взаємовідносин між ними та розширення масштабів планомірності їх діяльності. Найбільшою мірою це стосується монополій, котрі належать до групи підприємств, пов'язаних міжфірмовими поставками продукції, технологічною залежністю та складною системою взаємозв'язків усіх стадій виробничого процесу. У межах такої групи корпорацій формується єдиний розгалужений виробничий комплекс, який вимагає жорсткої координації ринкових цін та обсягів виробництва, обліку ресурсної бази та раціоналізації її розподілу між окремими ланками виробництва, контролю відносин з постачальниками й конкурентами, свідомого впливу на попит споживачів та динаміку розвитку галузі, а також реалізації узгодженої політики капіталовкладень, наукових досліджень та інноваційних розробок. Лише за таких умов досягається керованість та підконтрольність ринкових процесів, знижується невизначеність та непередбачуваність глобальної господарської кон'юнктури, відбувається формування глобальними корпораціями основних параметрів світового ринку, його сегментування, а також галузевий та міжфірмовий розподіл.

Техноглобалізм, як провідна тенденція сучасного світогосподарського поступу, зумовлює зростання інноваційної компоненти у корпоративних стратегіях ТНК та випереджальну динаміку монополізації ними високотехнологічних галузей глобального виробництва. Вона виражає прагнення міжнародних монополій до встановлення їхнього виключного права на володіння, контроль і перерозподіл на економічній карті світу глобальних ресурсів цивілізаційного розвитку — технологічного, кадрового та інтелектуального. Це виявляється в концентра-

¹²⁹ Statistical Abstract of the United States: 2008. U.S. Census Bureau, 2008.

ції на підприємствах ТНК світового науково-технологічного потенціалу, диверсифікації форм організації їхнього інноваційного бізнесу, поглибленні співробітництва з партнерами у сфері високих технологій та перетворенні ТНК на провідний інститут регулювання світового ринку інтелектуальних продуктів.

Саме глобальні корпорації, як ключові гравці світового ринку, перетворилися сьогодні у найбільших продуцентів високотехнологічних виробів і наукомісткої продукції та сконцентрували у своїх руках практично всі інноваційні галузі глобального виробництва. Володіючи колосальним виробничим та фінансовим ресурсом, ці структури мають змогу здійснювати великомасштабне фінансування НДДКР та їх матеріально-технічне забезпечення через внутрішнє нагромадження капіталу, наймати висококваліфікований персонал та готувати власні кадри, а також завдяки реалізації стратегій науково-технологічного обміну зміцнювати свої позиції як світових науково-технологічних лідерів. Як свідчать дані табл. 2.2, частка приватномонополістичного капіталу у фінансуванні НДДКР розвинутих країн світу у 2008 р. становила: за країнами ОЕСР 63,8 % сукупних витрат на науку, у тому числі у країнах ЄС — 55,0 %, у Люксембурзі — 79,7 %, в Японії — 77,7 %, у Кореї — 73,7 %, у Швейцарії — 69,7 %, у Німеччині — 68,1 %, у Фінляндії — 68,2 %, у США — 66,4 %, у Швеції — 63,9 %, у Бельгії — 59,7 % відповідно¹³⁰. Лише протягом 1991—2005 рр. витрати приватних корпорацій на НДДКР за країнами ОЕСР зросли на 150 млрд дол., при цьому щорічне зростання таких витрат у країнах даної організації становило 3,8 %, у Євросоюзі — 3,0 %, у США — 3,6 %, в Японії — 4,6 %¹³¹.

Як результат — основний обсяг світових наукових досліджень концентрується нині в лабораторіях та наукових центрах найпотужніших західних ТНК, підтвердженням чого є, зокрема, дані щодо їх науководослідних бюджетів. Наприклад, у 2006 р. витрати на НДДКР корпорації «Toyota Motor Corp.» становили 7486 млн дол. США, «Pfizer» — 7423 млн, «Ford Motor Co.» — 7200 млн, «Jonson&Jonson» — 7125 млн, «Microsoft Corp.» — 7121 млн, «DaimlerChrysler AG» — 7007 млн, «GlaxoSmith-Kline» — 6611 млн, «Siemens AG» — 6604 млн, «General Motors Corp.» — 6600 млн, «Volkswagen AG» — 6030 млн¹³², що суттєво перевищує інноваційні витрати багатьох країн світу. Більше того, як переконує світовий досвід, кожен вид товару, який відіграв ключову роль у формуванні нових галузей промисловості, був пов'язаний з інноваційною діяльністю тієї чи

¹³⁰ Main Science and Technology Indicators (MSTI): 2009/1 Edition. — OECD/OCDE 2009 // www.oecd.org

¹³¹ OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2007. OECD 2007 // <http://ocde.p4.siteinternet.com/publications/doi/files/922007081P1G5.xls>

¹³² Spectrum's Top R&D Spenders, December 2007 // <http://www.spectrum.ieee.org/images/dec07/images/12.RDchart.pdf>

іншої великої корпорації: автомобілі — з «Ford», нейлон — з «Dupon», напівпровідники — з «Bell», комп'ютери — з «IBM», програмне забезпечення — з «Microsoft», процесори — з «Intel» та ін.

Про високий рівень монополізації НДДКР, тісно пов'язаної з концентрацією виробництва і централізацією капіталу, свідчить і той факт, що у США на 100 найбільших монополій припадає майже 90 % НДДКР, а майже 40 % сукупного обсягу приватного фінансування науки у цій країні освоюють лише 15 найвпливовіших ТНК¹³³. Як результат — ТНК контролюють нині понад дві третини основних потоків науково-технологічних знань (патентів і ліцензій на нову техніку, технології, ноу-хау), що є ознакою зростання їхньої ролі у формуванні глобальної моделі поділу праці, у процесах міжнародного усупільнення праці і виробництва та в міждержавному науково-технологічному обміні.

Разом з тим концентрація глобального наукового ресурсу у приватно-монополістичному секторі економіки зумовлює функціонування всіх його компонентів (матеріально-технічних, фінансових та людських) у формі капіталу та їх підпорядкування законам його руху. Отже, наукові дослідження ТНК, орієнтуючись на швидку віддачу вкладеного капіталу, інтенсивну комерціалізацію інновацій та одержання монополічних надприбутків, набувають чітко вираженого асиметричного характеру. Це виявляється у глибокому розриві монополістичного фінансування НДДКР між фундаментальними та прикладними дослідженнями на користь останніх.

Незважаючи на те що необхідною передумовою прибуткового функціонування капіталу є безперервне підвищення науково-технічного рівня виробництва, проте підпорядкування науки меті одержання монополічних надприбутків породжує глибоку суперечливість науково-технічного прогресу. Її виявом є, з одного боку зацікавленість міжнародних монополій у розвитку науково-технічного прогресу та проведенні масштабних наукових досліджень, а з другого — їхня реальна можливість штучно стримувати технічний прогрес у зв'язку з небажанням вкладати кошти у фундаментальні дослідження, зростаючою концентрацією в їхніх руках інноваційних розробок та прагненням якнайдовше використовувати результати наукових досліджень. Унаслідок цього відбувається відтягнення колосальних фінансових ресурсів на проведення «фіктивних» наукових досліджень, прискорене старіння нових товарів (коли «термін життя» 90 % з них триває близько 4 років, а 60 % — усього три роки) та сповільнення темпів економічного розвитку.

Ключова роль ТНК у монополізації високотехнологічних галузей глобального виробництва особливо зросла в умовах п'ятого і стає домінуючою в умовах зародження шостого технологічного укладу, коли

¹³³ Филлюк Г. Соціально-економічні наслідки монополії : теоретичний і практичний аспекти / Г. Филлюк // Економіка України. — 2008. — № 1. — С. 33.

витрати на інноваційні розробки подвоюються кожні 3—4 роки. Наприклад, якщо у 1976 р. середня вартість розробки нового медичного препарату становила 54 млн дол. США¹³⁴, то сьогодні, за оцінками експертів «Pharmaceutical Research and Manufacturers of America» (PhRMA), сягає 900 млн, а розробка біотехнологічних препаратів — 1 млрд дол. І це при тому, що лише три з десяти препаратів, котрі потрапили на ринок, приносять прибуток, який перевищує чи дорівнює тій сумі, що була витрачена на їхнє розроблення¹³⁵.

Жорстка й неослабна конкурентна боротьба на глобальному ринку з високим рівнем представництва різних суб'єктів вимагає від міжнародних монополій, котрі претендують на статус його впливових гравців, активно здійснювати новаторство та суттєво трансформувати свою технологічну політику. Сьогодні остання дедалі більшою мірою набуває глобальних рис, коли у процесі інтернаціоналізації залучені практично всі етапи створення й освоєння нової технології — від генерації інноваційної ідеї до виробництва високотехнологічної продукції та її збуту на глобальному ринку. Підтверджує це, зокрема, стрімке розширення НДДКР зарубіжних філіалів ТНК протягом останніх десятиліть: якщо в 1975 р. витрати американських монополій на такі цілі становили лише 1,5 млрд дол. США, у 1981 р. — 3,2 млрд¹³⁶, то в 1995 р. вони досягли 14,8 млрд, а у 2004 р. — 27,5 млрд.¹³⁷ У 2004 р. близько 14 % коштів, що виділялися американськими ТНК на НДДКР, витрачалися на наукові розробки у наукових центрах їхніх зарубіжних філіалів. Для Ірландії відповідний показник становив близько 72 %, Бельгії — 56 %, Швеції — 45 %, Австралії — 42 %, Великобританії — 40 %, Німеччини — 28 % (рис. 2.2).

Результати НДДКР, одержані за участі наукових кадрів зарубіжних країн, зазвичай активно використовуються материнськими компаніями, а в деяких галузях обробної промисловості — фармацевтичній, хімічній та приладобудівній — значення наукових лабораторій зарубіжних філіалів ТНК нерідко більше, ніж материнських компаній. Наприклад, компанія «ІВМ» на початку 1990-х рр. за межами США мала понад 25 тис. наукових працівників та близько 30 лабораторій, котрі вели НДДКР у рамках єдиного плану корпорації, але з урахуванням особливостей ринків спеціалізації філіалів та дочірніх компаній корпорації.

¹³⁴ Юданов А. История и теория крупного предприятия (взгляд из России) / А. Юданов // МЭиМО. — 2001. — № 7. — С. 26.

¹³⁵ Глумсков В. Мировой фармацевтический рынок : состояние и тенденции / В. Глумсков // Эксперт Казахстан. — 2007. — № 20 (122), 28 мая.

¹³⁶ Зименков Р. Американские ТНК за рубежом / Р. Зименков, Е. Романова // МЭиМО. — 2004. — № 8. — С. 48.

¹³⁷ Science and Engineering Indicators 2008. Chapter 4: Research and Development: National Trends and International Linkages. — P. 4—7.

Загальна кількість підрозділів, що ведуть НДДКР, американської компанії «Motorola» лише в Китаї становить нині близько 700; а «General Electric» завдяки перенесенню інноваційних розробок в Індію посідає нині лідерські позиції у виробництві авіаційних двигунів, медичного обладнання та споживчих товарів тривалого користування.

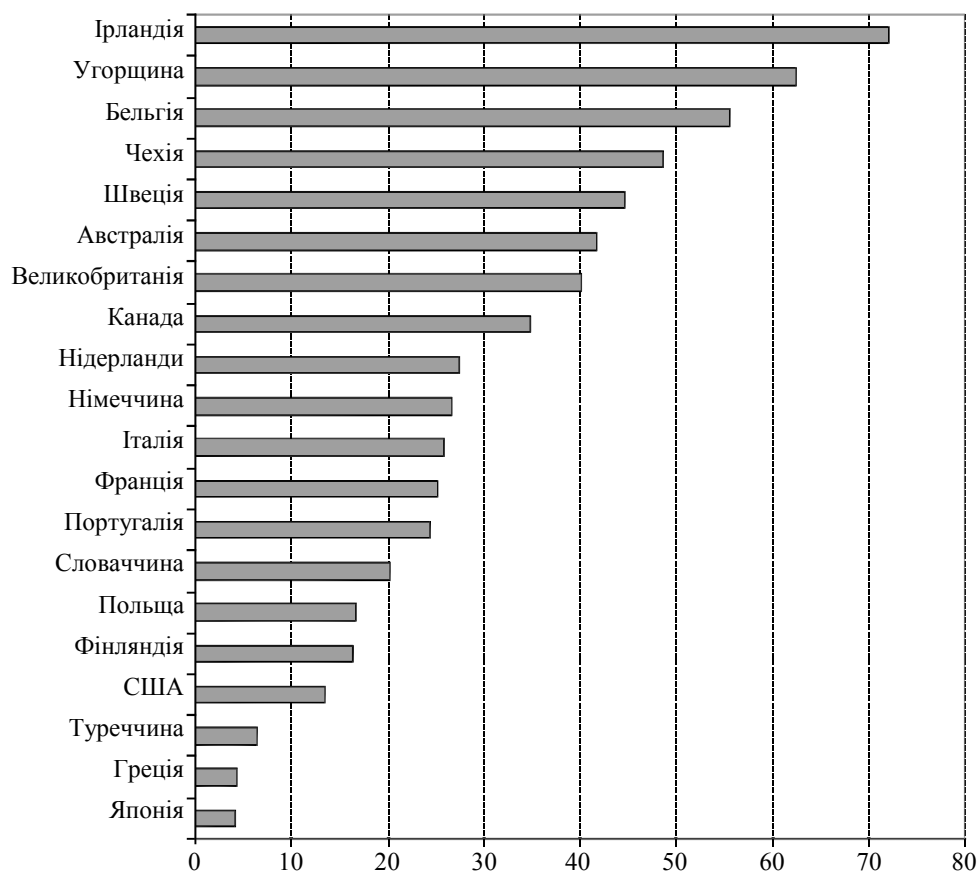

Рис. 2.2. Глобалізація науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок у 2004 р. (частка зарубіжних філіалів у фінансуванні НДДКР приватного сектору, %)

Джерело: Recent Trends in the Internationalization of R&D in the Enterprise Sector. Special Session on Globalization. — Directorate for Science, Technology and Industry. Committee on Industry, Innovation and Entrepreneurship, 13 March 2008. — P. 15.

Спираючись на колосальні власні досягнення науки й техніки, а також на міжнародну мережу виробничих філіалів, провідні західні монополії концентрують у своїх руках основні канали передавання технологій. При цьому зарубіжні філіали ТНК отримують безумовний пріоритет у використанні технологічних інновацій, підтвердженням чого є той факт, що

понад 2/3 експорту патентів і ліцензій США припадає на їх передавання материнськими компаніями своїм зарубіжним філіалам і лише 1/3 — на комерційний експорт технологій незалежним компаніям¹³⁸.

До того ж самі філіали превалюючу частку витрат на НДДКР (близько 80 %) спрямовують у проекти, що реалізуються для власних потреб, хоча часто ці дослідження пов'язуються з роботами, що проводяться в інших філіалах ТНК та в її материнській компанії. Подібна внутрішньофірмова міжнародна кооперація певною мірою переорієнтовує міждержавний технологічний обмін у бік поглиблення науково-технологічного співробітництва між ТНК та їхніми філіалами, що сприяє підвищенню технологічного потенціалу провідних країн світу та забезпечує їхнє технологічне лідерство у різноманітних сферах науково-технічної конкуренції.

Диверсифікація форм і методів конкурентної боротьби на глобальному ринку формує нові умови діяльності міжнародних монополій, за яких утримання ними високих конкурентних позицій є можливим на основі максимальної мобілізації внутрішнього потенціалу розвитку та використання його екзогенних чинників. Серед останніх вагоме місце посідає високий рівень монополізації кваліфікованої робочої сили та наукових кадрів. Тенденція до стрімкої інтенсифікації цих процесів протягом останніх двох десятиліть набула тривалого, усталеного характеру і нині проявляється в концентрації на монополістичних підприємствах армії найбільш кваліфікованої та професійно підготовленої робочої сили й наукових кадрів, їх інтеграції в єдину виробничо-технологічну систему глобальних корпорацій, перетворенні ТНК у найефективніших продуцентів активів людського ресурсу, формуванні внутрішньокорпоративного ринку кваліфікованої робочої сили тощо.

Так, сьогодні у дослідних центрах міжнародних монополій працюють тисячі вчених та інженерів. Про інтенсивність їхньої науково-дослідної діяльності свідчить, зокрема, такий показник, як кількість патентів, зареєстрованих глобальними корпораціями. Наприклад, у 2006 р. лідером патентування в Бюро патентів і торговельних марок США стала компанія «ІВМ», яка зареєструвала 3651 патент, а в п'ятірку світових лідерів увійшли також компанії «Samsung», «Canon», «Matsushita Panasonic» та «Hewlett-Packard», які зареєстрували відповідно 2453, 2378, 2273 та 2113 патентів. З-поміж американських компаній, котрі провадять великомасштабні наукові дослідження, варто також назвати «Intel» (1962 патенти), «Micron» (1612 патентів), «Microsoft» (1463 патенти), «General Electric» (1051 патент), «Texas Instruments» (884 патенти) та «Sun» (776 патентів). При цьому найвища концентра-

¹³⁸ Зименков Р. Американские ТНК за рубежом / Р. Зименков, Е. Романова // МЭиМО. — 2004. — № 8. — С. 48.

ція патентування в USPTO спостерігається нині в таких галузях, як медицина (31 %), електротехніка (24 %), сфера обслуговування (15 %), а також транспорт і зв'язок (13 %) ¹³⁹, що є віддзеркаленням галузевої структури монополізації глобальної інноваційної діяльності.

Крім того, динамічний розвиток інформаційних технологій значно розширив можливості глобальних корпорацій щодо концентрації на своїх підприємствах великої кількості найбільш кваліфікованої робочої сили, наукових кадрів та представників дефіцитних спеціальностей за допомогою механізмів аутсорсингу, котрі дозволяють «віртуально» залучати робочу силу до виробничих процесів на території іноземних країн без зміни фізичного місця її перебування. Про динамічний розвиток подібних схем монополізації глобального людського ресурсу свідчить, зокрема, той факт, що в першій половині 2007 р. міжнародними монополіями було укладено 139 гігантської вартості (понад 50 млн дол.) аутсорсингових контрактів, а протягом 2000—2006 рр. кількість подібних контрактів зросла зі 133 до 185 ¹⁴⁰.

Ще однією новітньою тенденцією міжнародної монополізації капіталу, яка свідчить про її глобальний рівень, є формування у світовому господарстві нових локалів та локалітетів нагромадження транснаціонального капіталу. Їхнє становлення та динамічний розвиток за останнє десятиліття значною мірою були зумовлені коригуванням географічних напрямків інвестиційної активності міжнародних монополій. Так, зберігаючи свої традиційні мотиваційні стимули (наявність містких внутрішніх ринків, дешевої робочої сили, доступ до національної ресурсної бази тощо), інвестиційні капіталовкладення міжнародних монополій дедалі більшою мірою тяжіють нині до динамічних високотехнологічних кластерів країн — лідерів світового господарства, а також до тих ареалів національних економік відсталих країн, котрі достатньою мірою володіють стратегічними нематеріальними ресурсами економічного розвитку (висококваліфікованою робочою силою і сучасними системами інноваційної та соціальної інфраструктури), а також здатні продукувати технологічні інновації та забезпечувати процес безперервного навчання працівників.

Як результат — у різних точках світового господарства відбувається формування регіональних інноваційних кластерів, котрі не тільки все настійливіше заявляють про себе на високотехнологічних сегментах глобального ринку, а й навіть претендують на його перерозподіл. Більше того, низка регіональних інноваційних кластерів, які сформувалися на базі підрозділів міжнародних монополій, лідирують нині на окремих сегментах глобального ринку. Наприклад, формування автомобільного

¹³⁹ Trilateral Statistical Report. 2006 Edition. — Alexandria, Virginia U.S. October 2007. — P. 36.

¹⁴⁰ Munos C. Old assumptions are being challenged as the outsourcing industry matures // The Economist, July 26-th 2007.

кластера в китайській провінції Гуандун відбувається на базі автоскладальних заводів японських концернів «Nissan», «Honda» і «Toyota»; у Польщі, Чехії та Словаччині автомобільні кластери формуються на базі заводів «Volkswagen», «Fiat», «Peugeot-Citroen» та «Toyota», а ядром інформаційно-комунікаційного кластера в Ізраїлі стали науково-дослідні центри транснаціональних корпорацій «Motorola», «Nortel», «Alcatel», «Cisco» та «Siemens».

Серед яскравих прикладів формування нових локалів нагромадження транснаціонального капіталу можна навести і «точкові» зони високих технологій (ЗВТ), створені у країнах Південно-Східної Азії. Вони стали стрижневою інституційною формою регіональних інноваційних кластерів, забезпечивши інноваційний розвиток держав азійського мегарегіону на основі інтеграції найпрогресивніших науково-технічних розробок з високоефективними виробничими процесами. Наприклад, у Китаї протягом останніх двадцяти років було створено близько 60 технопарків у найрозвинутіших приморських районах. З-поміж них найбільш ефективними стали Шанкський інноваційний центр, технопарк «Чжунгуаньцунь», Харбінський технопарк, технопарк «Хефей», Пекінська експериментальна зона, парк «Фучжоу», парк «Ланьчжоу», парк «Фошан» та ін. Саме зони високих технологій стали основними продуцентами високотехнологічної продукції в Китаї та відіграли визначальну роль у нарощуванні національного експортного виробництва, залученні нових наукових знань, інноваційних технологій та передових методів організації бізнесу.

Досягнуті на сьогодні колосальні масштаби глобальної монополізації капіталу стали закономірним результатом суттєвої модернізації протягом останніх десятиліть стратегій діяльності міжнародних монополій. Ідеться про те, що якщо на доглобалізаційній стадії світогосподарського розвитку для них були характерні стратегії простої інтеграції, коли їхні зарубіжні підрозділи лише відтворювали незначні за обсягами та недиверсифіковані за структурою види діяльності материнської компанії, то сучасне глобальне конкурентне середовище вимагає від міжнародних монополій реалізації більш складних, комплексних стратегій організації міжнародного виробництва з відповідними їм глобальними формами монополізації капіталу. Останні, володіючи значними ресурсами для реалізації закону доданої вартості, формують усталену тенденцію концентрації капіталу в глобальному масштабі.

Ключовим компонентом стратегій діяльності сучасних міжнародних монополій є конвергенція їхніх географічно «розпорошених» філій та розчленованих виробничих систем із формуванням на глобальному рівні високоінтегрованих виробничих мереж. Механізми та напрями формування міжнародними монополістичними структурами глобальних виробничих мереж на сучасному етапі набувають доволі диверси-

фікованих форм. Залежно від профілю виробництва, мети створення того чи іншого міжнародного підрозділу, а також специфіки країни прибуття глобальні виробничі мережі можуть формуватись або на основі перенесення за кордон окремих корпоративних функцій (НДДКР, маркетингу, ведення бухгалтерського обліку тощо), або через налагодження в зарубіжних країнах інтегрованої виробничої системи з чітким міждержавним розподілом усіх стадій виробничого процесу і аж до виділення у виробничих функціях окремих компонентів з їх виконанням у різних країнах і переведенням за кордон вищої керівної ланки (аутстафінг) та підрозділів, що здійснюють НДДКР.

Розвиток глобальних виробничих мереж має своїм закономірним наслідком передусім зближення національних ринків країн світового господарства, коли монополістичне виробництво дедалі більшою мірою орієнтується на середнього міжнародного споживача, на єдиний глобальний ринок, на параметри глобального попиту, хоч і з урахуванням відмінностей попиту різних груп населення, а також компаній монополізованого та немонаполізованого секторів. Яскравим прикладом цього є, зокрема, діяльність американських автомобілебудівних монополій, котрі способом розміщення своїх виробничих підрозділів у країнах Південно-Східної Азії та Латинської Америки глибоко «вплелися» в господарську тканину цих держав та створили необхідні умови для їх стрімкої інтеграції у глобальний автомобільний ринок. Наприклад, у Бразилії та Мексиці на американські монополії припадає сьогодні 60—70 % національного виробництва автомобілів, якість яких повною мірою відповідає вимогам глобального ринку¹⁴¹. Своєю чергою, Таїланд, де західні компанії контролюють понад 90 % національного автомобілебудівного комплексу, щороку виробляє до 800 тис. автомобілів та поступово перетворюється на значний світовий центр автомобілебудування в інтеграційному угрупованні АСЕАН. Автомобілебудівний гігант «General Motors», який лише за 2000—2006 рр. скоротив обсяги виробництва у США на 1,1 млн автомобілів, а у Великобританії на 110 тис., водночас збільшив обсяги виробництва своєї продукції в Китаї на 160 тис., у Бразилії — на 90 тис., а в Таїланді — на 50 тис.¹⁴²

Поступово зміцнюються позиції міжнародного монополістичного капіталу й у високотехнологічних секторах промисловості країн, що розвиваються. Підтвердженням цього є сумарний вартісний обсяг нагромаджених американських інвестицій в електронній промисловості цих держав, який сьогодні перевищує 3 млрд дол. Так, міжнародні монополії США створили у країнах АСЕАН близько 50 заводів зі складання напівпровідників, інформаційних систем і комплектувальних для

¹⁴¹ *Зименков Р.* Американские ТНК за рубежом / Р. Зименков, Е. Романова // МЭиМО. — 2004. — № 8. — С. 47.

¹⁴² Бюллетень иностранной коммерческой информации. — 2007. — № 149—150, 29 дек. — С. 8.

електронно-обчислювальних машин, основна частина яких призначається для експорту в розвинуті країни світу.

Глобальний характер монополізації капіталу є формою пристосування сучасних монополій до глибинних структурних зрушень у системі світового господарства, пов'язаних з її переходом до постіндустріальної моделі розвитку та якісно нового рівня концентрації і централізації капіталу, поглибленням асиметричності економічного та інноваційного розвитку країн, «технологічним відривом» американських монополій від своїх основних конкурентів, а також формуванням на регіональному та субрегіональному рівнях нових центрів економічного суперництва. За цих умов логіка розвитку міжнародних монополістичних структур на глобальному витку світогосподарського поступу вивела їх на якісно нову девелопментизаційну фазу, суттєво модернізувавши їхні організаційно-економічні форми. Як переконає світовий досвід, найбільшу ефективність нині демонструють такі форми глобальної монополізації капіталу, як об'єднання монополій у бізнес-структури глобального типу через злиття та поглинання компаній двох чи більше країн, заснування стратегічних альянсів та кластерних форм монополізації, створення мережних структур та вертикально інтегрованих корпорацій, а також формування транснаціональних державно-монополістичних об'єднань та фінансових груп.

Що стосується злиттів та поглинань (ЗіП), то подібна глобальна форма монополізації капіталу є однією з найефективніших для концентрації та централізації капіталу монополій, а також зміцнення їхніх конкурентних позицій на відповідних сегментах глобального ринку. Це виявляється, зокрема, у перерозподілі ринкових сегментів функціонуючих компаній через об'єднання окремих незалежних фірм, проведення стратегічної переорієнтації їх діяльності без втрати виробничих потужностей, а також позбавлення від непрофільних видів діяльності компаній. Такі механізми концентрації капіталу дають змогу монополіям досягати значної економії фінансових ресурсів на масштабах виробництва та витратах на інноваційні розробки, розширюють їхні можливості щодо скорочення часового лагу на розроблення технологічних новинок, зменшують бар'єри входу на нові національні й регіональні ринки, а також дозволяють зміцнити конкурентні позиції на вже освоєних сегментах глобального ринку на основі інтенсивнішого використання основної сфери спеціалізації фірми.

Мотивація ЗіП зумовлена як виробничою діяльністю компаній, так і зростанням інтелектуалізації суспільного виробництва, інтенсифікацією поширення інформаційних технологій у традиційних галузях промисловості та у сфері послуг, розширенням ринкового середовища діяльності компаній і формуванням глобального конкурентного середовища, яке визначає умови та ключові параметри глобальної конкуренції.

Як свідчать дані, подані на рис. 2.3, цей процес має хвилеподібний характер, у своєму розвитку пройшов кілька етапів і на сьогодні досягнув свого найвищого рівня. Так, відмітною рисою сучасної, нової, хвилі злиттів і поглинань є зростання як сукупної вартості, так і середнього обсягу корпоративних угод: якщо у 1979 р. було здійснено 2128 угод на загальну суму 16 млрд дол. США, у 1980 р. — 1189 та 44,3 млрд дол. США¹⁴³, то у 1990 р. ці показники становили 2503 та 151 млрд, у 1995 р. — 4247 та 187 млрд, у 1998 р. — 5597 та 531 млрд, у 2001 р. — 6035 та 593 млрд¹⁴⁴, у 2007 р. — 10128,0 та 1637,0 млрд, а у 2008 р. — 3334 та 1205,2 млрд дол. відповідно¹⁴⁵.

Рис. 2.3. Динаміка глобальних обсягів угод транскордонних злиттів і поглинань протягом 1979—2008 рр.

Побудовано автором за: Государство и управление в США / отв. ред. Л. И. Евенко ; АН СССР. Ин-т США и Канады. — М. : Мысль, 1985. — С. 159; World Investment Report 2007. — 2007. — Р. 5—6; World Investment Report 2008. — 2008. — Р. 6; World Investment Report 2009. — 2009. — Р. 11.

¹⁴³ Государство и управление в США / отв. ред. Л. И. Евенко ; АН СССР. Ин-т США и Канады. — М. : Мысль, 1985. — С. 159.

¹⁴⁴ Value of Mergers and Acquisitions Purchases, Number of Deals of Mergers and Acquisitions Purchases / UNCTAD Foreign Direct Investment Interactive Database // www.globalpolicy.org

¹⁴⁵ World Investment Report 2008: Transnational Corporations and the Infrastructure Challenge. — United Nations. — New York and Geneva, 2008. — Р. 6.

Свого рекордного значення вартісний обсяг ЗіП досягнув у 2000 р., коли було укладено 7894 угоди на загальну суму 1144 млрд дол. США. У наступні періоди (протягом 2000—2003 рр.) спостерігалось певне зниження кількості та вартості подібних угод у зв'язку з різким скороченням доступних обсягів фінансових ресурсів для їх реалізації через падіння цін акцій провідних компаній на світових фондових ринках, стагнацію ринку високоризикових облігацій, посилення державного контролю за здійсненням угод ЗіП у Європейському Союзі, а також скорочення обсягів банківського кредитування, викликаного рестрикційною монетарною політикою у США та країнах ЄС.

Дія цих чинників, яка чітко окреслилась у першій половині 2001 р., була істотно підсилена очікуванням економічної рецесії у США та подіями 11 вересня 2001 р., які поглибили тенденцію глобального економічного спаду та спричинили вповільнення темпів укладання угод злиттів і поглинань.

Ще однією відмітною рисою сучасної хвилі злиттів і поглинань є зростання кількості гігантських за вартісними обсягами угод: якщо у 1987 р. частка угод на суму понад 1 млрд дол. США становила лише 40,3 % загальної кількості угод ЗіП, то у 2007 р. — 70,9 %¹⁴⁶. Рекордним став 2000 р., коли частка подібних угод досягла 75,5 % загальної кількості угод ЗіП. Щодо галузевої структури найзначніших угод злиттів і поглинань, то на фоні довгострокової тенденції падіння частки галузей первинного сектору в загальній вартості угод ЗіП найінтенсивніший розвиток цих процесів відбувається нині у сфері послуг (58,6 % загальної вартості угод у 2007 р.), передусім у фінансовій сфері (21,2 %) та у сфері ділових послуг (11,0 %). Це свідчить про зменшення ролі виробничих чинників у мотивації здійснення даних угод та зростання ролі фінансових цілей — пошук вигідних сфер вкладення капіталу, а іноді втрата зарубіжних інвестицій.

Якщо новим явищем у злиттях і поглинаннях у фінансовій сфері за останні роки стало злиття фондових бірж. Яскравим прикладом цього є Нью-Йоркська фондова біржа (NYSE Group Inc.), яка ще у 2006 р. досягла згоди щодо злиття з групою «Euronext N.V.», котра контролює біржі Амстердама, Брюсселя і Парижа. У результаті злиття цих установ вартістю 10 млрд дол. США було створено перший у світі трансатлантичний оператор «NYSE Euronext», ринкова капіталізація якого сягнула 20 млрд дол. США. Якщо ж до процесу злиття «Euronext» та «NYSE» долучиться Токійська фондова біржа, то компанії зможуть створити найбільший у світі ринок цінних паперів, істотно диверсифі-

¹⁴⁶ World Investment Report 2008: Transnational Corporations and the Infrastructure Challenge. — United Nations. — New York and Geneva, 2008. — P. 6.

кувати фінансові продукти та інструменти, а також здійснювати одночасне розміщення цінних паперів на біржах Токіо і Нью-Йорка та залучати через Токіо капітали з інших країн Азії, передусім з Китаю й Індії.

Є всі підстави стверджувати, що на початку XXI ст. «лихоманка» злиттів і поглинань поступово починає набувати характеру епідемії. І це не випадково, адже для багатьох компаній, які володіють вільними ліквідними коштами, що утворилися, зокрема, у результаті податкових та амортизаційних пільг, поглинання залишаються найвигіднішим способом розширення ринкового сегмента вкладення капіталу, оскільки в умовах економічного спаду фірми вельми зважено підходять до прийняття інвестиційних рішень щодо вкладення капіталу у нове будівництво. Керівництво компаній, ставлячи за мету нарощування масштабів власного виробництва, найчастіше доходять висновку, що в умовах погіршення економічної кон'юнктури та високих відсоткових ставок за кредитами ефективнішою є купівля іншої компанії, ніж створення нових підрозділів або розширення чи модернізація вже наявних виробничих потужностей. Така поведінка компаній повною мірою корелює з результатами проведеного Бостонською консалтинговою групою дослідження 277 компаній, згідно з яким найбільш ефективним інструментом зростання вартості компаній є злиття, здійснені в період спаду. Останні на 15 % ефективніші, ніж злиття, котрі здійснюються під час економічного зростання¹⁴⁷. Як результат — протягом 2001—2008 рр. ціла низка фірм практично подвоїла свій капітал за допомогою купівлі активів, курси яких було занижено в результаті затяжного спаду на фондовому ринку.

Більше того, нинішня хвиля злиттів і поглинань, спровокована глобальною фінансовою кризою, стане, на нашу думку, початком нового етапу концентрації капіталу, у результаті якого виникнуть нові монополії-гіганти та підвищиться рівень глобальної монополізації капіталу. Передусім триватиме процес дальшого усупільнення виробництва, коли чимраз більші масштаби капіталу концентруватимуться в обмеженій кількості монополістичних структур. Адже вже сьогодні поглинання провідних компаній досягло таких масштабів, що деякі монополії змушені скуповувати свої акції в інших власників з метою уникнення можливого поглинання конкурентами. Наприклад, плануючи придбання нових компаній, «General Motors» для зміцнення своєї безпеки була змушена викупити власні акції на суму понад 2 млрд дол. США.

Водночас звужуватиметься коло осіб, котрі матимуть реальний контроль над монополіями, оскільки, використовуючи новітні форми реалізації права приватної власності (контрольні пакети акцій, управління чужою

¹⁴⁷ Boston Consulting Group // www.bcg.com

власністю, механізми взаємного володіння цінними паперами, управління ними через трастові фонди банків тощо), вони дедалі більше зміцнюватимуть свою економічну владу. Цей процес накладає на суспільство величезні витрати, пов'язані насамперед із загостренням конкуренції на ринку цінних паперів, де «торгують» корпораціями, а також з погіршенням функціонування монополій за умов недружніх або захисних поглинань.

Проте найбільш деструктивний вплив угод злиттів і поглинань виявляється у тому, що останніми десятиліттями вони стали важливим каналом відпливу капіталу зі сфери виробничого нагромадження, оскільки колосальні фінансові ресурси, що витрачаються на такі цілі, замість того, щоб залучатись у розвиток виробництва та прискорення науково-технічного прогресу, фактично вилучаються з виробничої сфери. Так, протягом 1987—2006 рр. спостерігалось випереджальне зростання кількості та вартості угод ЗіП, що фінансуються з колективних інвестиційних фондів, порівняно з обсягами операцій, де формою платежу є обмін акціями. Якщо кількість перших за вказаний період зросла з 43 до 889, а їхня вартість — з 4,6 до 158,1 млрд дол. США, то кількість угод з формою платежу — обмін акціями — зросла з 6 до 171, а їхня вартість — з 1,5 до 96 млрд (рис. 2.4).

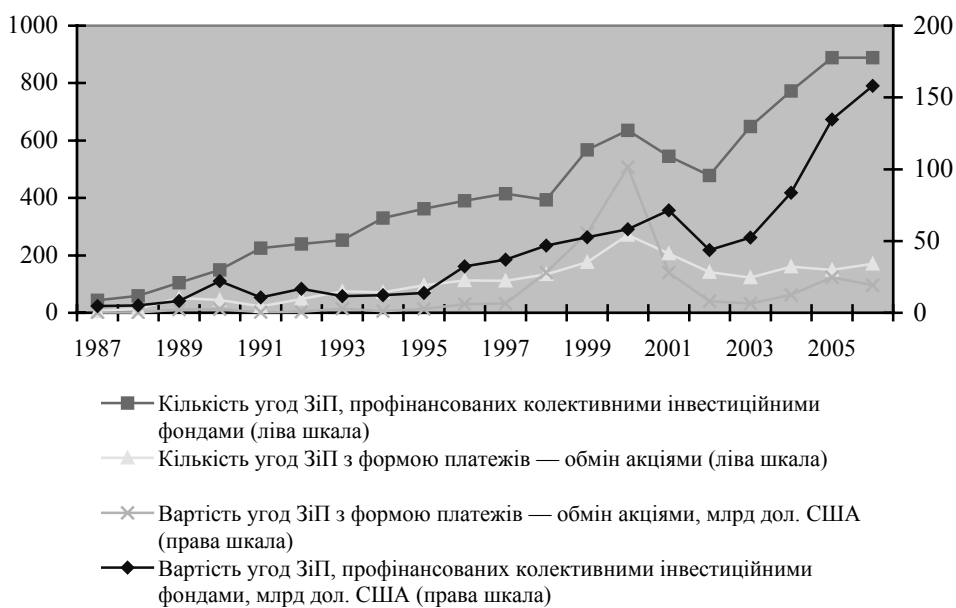

Рис. 2.4. Динаміка кількості та вартості угод ЗіП, профінансованих колективними інвестиційними фондами та через механізми обміну акціями протягом 1987—2006 рр.

Побудовано за: World Investment Report 2007. — 2007. — Р. 7—8.

Крім того, глобальна іпотечна криза, яка нині вже набрала обертів, у недалекому майбутньому може призвести до переорієнтації банківських кредитів на користь розширення обсягів фінансування угод зі злиттів та поглинань. Адаже вже сьогодні під тиском падіння попиту на іпотечне кредитування банківські установи нерідко вдаються до надання кредитів, сума яких більше ніж утричі перевищує прибуток тієї чи іншої компанії, тоді як ще донедавна банки зазвичай відмовлялися надавати компаніям кредити на суму, яка у 2—2,5 рази перевищує їхній прибуток.

Злиття і поглинання, по суті, означають рух фіктивного капіталу та забезпечують не стільки зростання виробництва, скільки ринкову перекапіталізацію глобальних корпорацій та одержання ними надприбутків. Яскравим прикладом цього є, зокрема, високотехнологічні галузі, компанії яких завдяки реалізації у 1990—2000 рр. великомасштабних угод ЗіП досягли стрімкого нарощування своєї ринкової капіталізації. Наприклад, капіталізація лише однієї компанії «Microsoft» на початку XXI ст. майже удвічі перевищувала капіталізацію глобальної металургійної галузі (включаючи добування природних ресурсів); частка високотехнологічного сектору в сумарній капіталізації американського ринку протягом 1990—2000 рр. зросла вп'ятеро — з 7 до 36 %¹⁴⁸; за останні два десятиліття індекс Dow Jones високотехнологічних та Інтернет-компаній зріс у 15 разів, а NASDAX — майже у 20.

Крім того, спостерігається поглиблення розриву в сумарній ринковій вартості акцій високотехнологічних компаній та між обсягами їхнього річного прибутку: якщо раніше він становив 4—6 разів, то сьогодні — 25—40 разів, а за окремими компаніями — сотні разів¹⁴⁹. Більше того, для багатьох американських ТНК, які працюють у сфері високих технологій, характерна абсолютно унікальна ситуація, коли на фоні збитковості їх фінансово-господарської діяльності спостерігається швидке зростання курсів їхніх акцій. Водночас доволі обмеженим виявився вплив злиттів і поглинань на динаміку продуктивності чинників виробництва в американській економіці з огляду на те, що частка технологічних компаній США в сукупній зайнятості за вказаний період зросла лише з 6 до 9 %, а у продажах — з 6 до 10 % відповідно¹⁵⁰.

У результаті замість модернізації провідних галузей промисловості на основі великомасштабного приватного інвестування відбувається формування нових конгломератних об'єднань, а зростання попиту на мільярдні кредити в галузях, які найбільшою мірою залучені нині до

¹⁴⁸ Райская Н. Фондовый рынок в системе финансирования инвестиций и инноваций / Н. Райская, Я. Сергиенко, А. Френкель // МЭиМО. — 2007. — № 11. — С. 33.

¹⁴⁹ Потемкин А. Виртуальная экономика. — М.: Инфра, 2000. — С. 14—15.

¹⁵⁰ Райская Н. Фондовый рынок в системе финансирования инвестиций и инноваций / Н. Райская, Я. Сергиенко, А. Френкель // МЭиМО. — 2007. — № 11. — С. 33.

процесів злиттів і поглинань, може призвести до подальшого зростання кредитних ставок і завдати значних збитків автомобілебудуванню, сільському господарству, житловому будівництву, хімічній та текстильній промисловості, дрібним фірмам різних галузей економіки та ін.

Наступною глобальною формою монополізації капіталу, яка демонструє високу ефективність, є вертикально інтегровані корпорації. Їхньому становленню та розвитку істотною мірою сприяла стратегія диверсифікації, до якої монополії вдаються як до основного способу розширення вузьких рамок галузевих ринків. Так, сьогодні міжнародні монополістичні об'єднання характеризуються дедалі більшою багатогалузевою орієнтацією діяльності, про що, зокрема, свідчить той факт, що кожна з 500 найпотужніших монополій США має свої підрозділи в 11 галузях, а найбільш впливові охоплюють по 30—50 галузей. У групі 100 провідних промислових корпорацій Великобританії багатогалузевими є 96, Італії — 90, Франції — 84, Німеччини — 78. Навіть монополії з яскраво вираженою галузевою спрямованістю діяльності одночасно випускають продукцію інших галузей.

І це не випадково, адже умови глобального конкурентного середовища настійливо вимагають від монополій стрімкого нарощування масштабів контрольованого ними капіталу для посилення їхньої економічної влади та зміцнення монополістичних ринкових позицій. За таких умов розширення монополістичного виробництва внаслідок власного нагромадження вже не відповідає інтересам глобального капіталу. Тому вертикальна диверсифікація, виникнувши на початку 1970-х рр., і досі залишається однією з найбільш поширених форм монополізації капіталу та продовжує виконувати свою основну функцію — слугує знаряддям переливу капіталу.

Разом з тим її суттєва відмінність від диверсифікації 1970-х — початку 1980-х рр. полягає у зростанні ролі фінансових цілей у стратегіях діяльності монополій, а саме: розширення сфер прибуткового вкладення капіталу та втрата зарубіжних інвестицій. Серед інших причин, які також сприяють розвитку вертикально інтегрованих монополій, слід назвати і перенагромадження капіталу в окремих галузях, появу нових галузей у процесі науково-технічного прогресу, а також прагнення монополій знівелювати вплив підприємницьких ризиків за допомогою більш ефективного розподілу капіталу в багатогалузевому виробництві.

Своєю чергою, транснаціональні фінансові групи (ТФГ), що виникли на базі транснаціонального фінансового капіталу, є інституційною формою зрощення транснаціональних фінансово-кредитних монополій з транснаціональними монополіями інших сфер і галузей економіки (промисловими, транспортними, будівельними, консультативними, страховими та ін.). Нині транснаціональні фінансові групи посідають вагоме місце в організаційно-економічному «арсеналі» реалізації сучасними монополістичними структурами стратегій глобальної експансії.

Підтвердженням цього є, зокрема, дані щодо доходів та вартісних обсягів контрольованого даними інституціями капіталу, згідно з якими провідні ТФГ не тільки істотно випереджають більшість національних економік держав світу, а й послаблюють конкурентні позиції місцевих банків та здатні підірвати основоположні засади державного монетарного регулювання країн. Так, за останнє десятиліття частка транснаціональних фінансових груп у сукупній вартості доходів 200 найбільших монополій світу сягнула майже 30 %, тоді як автомобілебудівних монополій — 13 %, а торговельних — 11 %¹⁵¹.

Яскраве уявлення щодо масштабів та динаміки монополізації капіталу, здійснюваної транснаціональними фінансовими групами, дають прискорені темпи зростання капіталу й активів глобального банківського сектору. Дані, наведені в табл. 2.5, свідчать про те, що сумарна ринкова капіталізація 10 найбільших банківських установ світу в 2008 р. досягла понад 1 трлн дол. США. При цьому якщо у 1995 р. активи 25 найпотужніших банків світу становили 31,1 % активів 1000 найбільших банків¹⁵², то у 2007 р. — 42,8 %¹⁵³.

Таблиця 2.5

РЕЙТИНГ НАЙБІЛЬШИХ БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ СВІТУ у 2008 р.

Рейтинг за показником ринкової капіталізації	Банк	Ринкова капіталізація, млн дол. США
1	Bank of America Corporation	146 803
2	HSBC Holdings Plc.	128 160
3	JP Morgan Chase & Co.	123 221
4	Citigroupe Inc.	113 598
5	Intesa Sanpaolo	107 533
6	Royal Bank of Scotland Grope Plc.	105 700
7	Mitsubishi Ufj Financial Group Inc.	88 362
8	Unicredito Italiano Spa	84 881
9	Banco Santander SA	84 637
10	BNP Paribas	80 944

Джерело: Bank Atlas Poll 2008 // www.euromoney.com

¹⁵¹ Anderson S., Cavanagh J. The Rise of Corporate Global Power. The Institute for Policy Studies, 2000. — P. 2.

¹⁵² Зимовець В. Про інтеграційні процеси у світовому фінансовому секторі / В. Зимовець // Економіка України. — 2006. — № 1. — С. 81.

¹⁵³ The Banker Database 2007. Top 1000 World Banks 2007 // http://www.thebanker.com/news/fullstory.php/aid/5050/TOP_1000_World_Banks_07.html

Інтенсифікація процесу монополізації капіталу, здійснюваного банківським сектором протягом останнього десятиліття, призвела до формування банків-гігантів, до яких належать насамперед американські інституції «Bank of America Corporation», «HSBC Holdings Plc.», «JP Morgan Chase & Co.», «Citigroup Inc.», «Intesa Sanpaolo». Їх сукупна вартість активів у 2008 р. досягла майже 620 млрд дол. США, що робить їх практично недосяжними для конкурентів і перетворює на впливових гравців глобального ринку. За цих умов стратегії еволюційного розвитку місцевих банків на власній ресурсній базі вже не гарантують їм збереження фінансової незалежності.

Зростання рівня концентрації глобального капіталу у фінансовому секторі зумовлює прискорене зростання дохідності капіталу, рух якого опосередковується фінансовими інститутами (банками, страховими компаніями, інвестиційними та пенсійними фондами). Ключовими рисами даного процесу стає злиття капіталів фінансових інститутів зі створенням універсальних холдингів, котрі не тільки розширюють спектр фінансових послуг, пропонованих споживачам, а й здатні здійснювати широкомасштабну експансію на новостворювані фінансові ринки країн периферії.

Досягненню цієї стратегічної мети значною мірою сприяла суттєва диверсифікація протягом останніх десятиліть діючого інструментарію зміцнення конкурентних позицій ТФГ на фінансовій карті світу. Якщо раніше фінансові монополії задля одержання прибутків вдавалися переважно до боргового фінансування відсталих держав через надання кредитів їхнім позичальникам за завищеними відсотковими ставками, то сьогодні їхні монополістичні стратегії зорієнтовані на встановлення тотального контролю над новостворюваними фінансовими ринками через монополізацію всіх фаз руху фінансового капіталу — від власника заощаджень до кінцевого одержувача кредитних ресурсів.

Міжнародні стратегічні альянси як глобальна форма монополізації капіталу являють собою об'єднання міжнародних монополій на основі горизонтальної чи вертикальної міжфірмової кооперації, коли за умови збереження господарської та юридичної самостійності компаній формується розгалужена система управління їхньою ресурсною базою та поглиблюються міжфірмові зв'язки на галузевому й територіальному рівнях. Кардинальною відмінністю міжнародних стратегічних альянсів від традиційного довгострокового співробітництва є те, що вони являють собою доволі гнучкі структури, які передбачають можливість зміни початкових умов співробітництва та розподілу ризиків між компаніями задля досягнення синергетичного ефекту співробітництва.

Створюючи міжнародні стратегічні альянси, монополістичні структури суттєво розширюють свої можливості щодо адекватного реагу-

вання на виклики техноглобалізму, ефективної мобілізації своєї ресурсної бази, координації й оптимізації використання спільних ресурсів, а також мінімізації транзакційних витрат. Високу ефективність подібної глобальної форми монополізації капіталу підтверджують, зокрема, дані щодо динаміки формування стратегічних альянсів. Так, їхня питома частка в сукупному вартісному обсязі доходів, що їх одержують 1000 найбільших американських корпорацій, становить сьогодні близько 6 %, що вчетверо перевищує відповідний показник 1987 р.

Як свідчать дані рис. 2.5, протягом 1993—2006 рр. середньорічна кількість новостворюваних стратегічних альянсів у світі (як внутрішньодержавних, так і міжнародних) збільшилась більш ніж у 6 разів (з 1050 до 8660). І це не беручи до уваги той факт, що їх кількість у 2000 р. істотно знизилась після досягнення свого піку у 1999 р. При цьому домінуюча частка припадає саме на міжнародні стратегічні альянси, найвищі темпи створення яких зафіксовані у високотехнологічних секторах економіки: в автомобілебудуванні (16 % загальної кількості стратегічних альянсів у 1990—2005 рр.), у сфері біотехнологій (25 %), інформаційних технологій (40 %) та у виробництві нових матеріалів (14 %), тоді як у хімічній промисловості за 1980—2006 рр. кількість стратегічних альянсів скоротилася приблизно на третину.

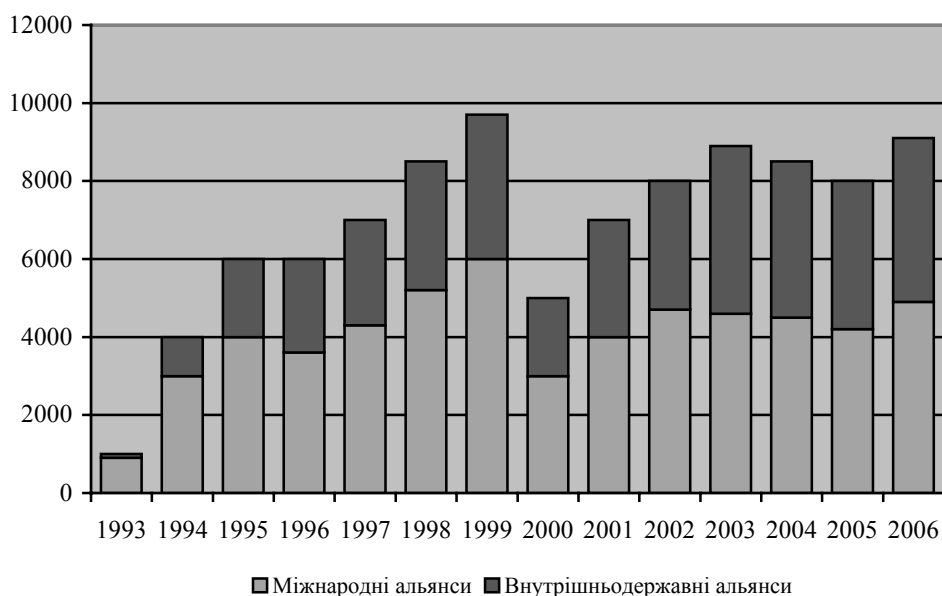

Рис. 2.5. Динаміка середньосвітової кількості міжнародних і внутрішньодержавних стратегічних альянсів протягом 1993—2006 рр.

Побудовано за даними Thomson Financial.

Стратегічний характер альянсів, що формуються у високотехнологічних секторах економіки, виявляється в тому, що вони націлені на зміцнення довгострокових конкурентних переваг усіх учасників альянсу в рамках реалізації стратегій глобальної експансії. Так, у 1980—2000 рр. стали широковідомими партнерства великих корпорацій «General Motors» і «Toyota» в автомобілебудуванні, «America Online» і «Time Warner» — у сфері виробництва засобів масової комунікації, «Canon» і «Kodak» — у виробництві копіювальної техніки, «Thompson» і «JVC» — в освоєнні ринку відеоапаратури, «Delta» і «Air France» — в авіаперевезеннях, «Merk» і «Pasteur Merieux Connaght» — у виробництві бактерійних препаратів, «Toshiba» і «Ericsson» — у розробленні нових видів телекомунікаційного обладнання, «Toshiba», «IBM» та «Siemens» — у розробленні та виробництві комп'ютерних чипів пам'яті, «Toshiba» і «Time Warner» — у проведенні досліджень з розроблення нових видів інтерактивної кабельної телевізійної технології та ін.

Високу результативність діяльності продемонстрували і деякі міжгалузеві стратегічні альянси, організаційні форми яких є доволі диверсифікованими. Це — і вертикально інтегровані господарські структури, і об'єднання зусиль фірм з метою реалізації проектів у непрофільних галузях економіки та створення нових галузей, і спільне розроблення нових технологій на міжгалузовому рівні та ін. Серед прикладів міжгалузевих стратегічних альянсів можна назвати партнерство лідерів інформаційного сектору «Microsoft» та «Cisco Systems» із засобами масової інформації, фінансовими інститутами та консалтинговими фірмами; співробітництво «Microsoft» із голландською компанією «Scala Business Solutions» у сфері фінансового та виробничого менеджменту, в управлінні корпоративними ресурсами та проектами, постачанні та збуту продукції тощо.

За умов, коли наука та науково-інформаційне обслуговування виробництва стають безпосередньою продуктивною силою і дедалі більше поєднуються з процесом суспільного відтворення, у діяльності міжнародних монополій чимраз рельєфнішого характеру набуває тренд випереджального формування стратегічних альянсів у інноваційній сфері. І це не випадково, адже динамічний розвиток науково-технічного прогресу не дозволяє кожній монополії самостійно провадити масштабні наукові дослідження та розроблення, не кажучи вже про розвиток фундаментальної науки. Тож створення стратегічних альянсів у галузі науково-дослідних розробок і технологій дає можливість суттєво знизити витрати на проведення НДДКР і досягнути синергійного ефекту від об'єднання фінансових та інтелектуальних ресурсів корпорацій на найбільш перспективних напрямках інноваційних розробок.

Одним з яскравих прикладів успішних стратегічних альянсів у інноваційній сфері є реалізація за участю західноєвропейських ТНК вели-

комасштабних науково-технічних програм. Вони охопили ті напрями науково-технологічного розвитку країн Європейського Союзу, за якими спостерігалось найбільше їхнє відставання від американських та японських конкурентів (медицина і біотехнологія, комунікації та енергетика, технології із захисту довкілля, інформаційні та лазерні технології, виробництво нових матеріалів та ін.). Так, ще у 1985 р. було засновано Європейське агентство з науково-технічного співробітництва країн ЄС «Єврика», основною метою якого є поглиблення міждержавного співробітництва за пріоритетними напрямками НДДКР через розвиток підприємницької ініціативи та встановлення нових форм управління і фінансування кооперації на міжфірмовому рівні. Крім того, з 1994 р. в ЄС функціонує європейська стратегічна програма досліджень у галузі технології інформаційних систем «Есприт» як основа розробки Рамкових угод в Євросоюзі, а також реалізуються науково-технічні програми «Brite» (виробництво нових матеріалів), «Rase» (телекомунікаційних сектор) та ін.

Як доводить світовий досвід, доволі ефективною глобальною формою монополізації капіталу є територіально-галузеві кластери, які почали формуватися на базі провідних міжнародних монополій з кінця 1980-х рр., а сьогодні перетворились на ключовий компонент їхньої інноваційної політики та ефективний інструмент зміцнення конкурентних позицій ТНК на глобальному ринку. Характерною особливістю кластерних форм монополізації капіталу є те, що вони базуються на комплексній взаємодії вузькоспеціалізованих регіональних кластерів із кластерами інших національних регіонів та країн світу, що забезпечує органічну інтеграцію їх до глобального відтворювального процесу.

Становлення та динамічний розвиток територіально-галузевих кластерів були зумовлені насамперед поглибленням глобалізаційних процесів, які, матеріалізуючись в інтенсивній інтернаціоналізації виробничих, комерційних, фінансових та міграційних процесів, позбавили більшість міжнародних монополій традиційних конкурентних переваг та змусили їх переорієнтовуватися на реалізацію стратегій аутсорсингу та аутстафінгу.

Варто також зазначити, що на початку XXI ст. поглиблюється процес спеціалізації окремих регіональних кластерів у межах глобального відтворювального процесу. Особливо яскраво дана тенденція виявляється в інноваційній сфері, де чітко виокремлюються групи кластерів — глобальних лідерів (котрі задають тренди світового технологічного розвитку) та сервісних кластерів (які виконують функції виробничих майданчиків, складальних підрозділів або провайдерів бізнес-послуг). Своєю чергою, кожен інноваційний кластер — вузькоспеціалізований та зорієнтований на конкретний сегмент глобального ринку.

Наприклад, визнаними світовими лідерами у виробництві напівпровідників є Силіконова долина у США, Японія та Республіка Корея. Водночас у даній сфері Силіконова долина спеціалізується тільки на мікропроцесорах, а Корея — на чипах пам'яті.

Процеси інтенсивної концентрації капіталу на глобальній фазі розвитку світогосподарської системи привели до створення потужних транснаціональних державно-монополістичних об'єднань галузевого типу, які посідають особливе місце серед глобальних форм монополізації капіталу. Їхня специфіка полягає в тому, що вони формуються в основному в енергетичних та добувних галузях промисловості на основі великомасштабних централізованих інвестицій, мобілізованих за рахунок зниження соціальних витрат держави, недооцінки вартості робочої сили та утримання заниженого рівня заробітної плати.

Яскравим прикладом функціонування таких структур є нафтогазові монополії. За критеріями масштабів діяльності, організаційної та виробничої структури, а також рівня державного регулювання їх можна поділити на три групи. До першої належать найбільші нафтогазові компанії державної форми власності, котрі функціонують у країнах свого базування і спеціалізуються переважно на видобутку паливно-енергетичних ресурсів. Це — нафтогазові монополії держав — членів групи ОПЕК, які були засновані в результаті націоналізації енергетичної галузі цих країн та створення регульованого світового ринку нафти в середині 1970-х рр.: «Saudi Aramco» Саудівської Аравії, «ADNOC» Об'єднаних Арабських Еміратів, іранська «NIOC», кувейтська «KPC», венесуельська «PDV», катарська «Qatar Petroleum», алжирська «Sonatrach», індонезійська «Pertamina», лівійська «Libya NOC», нігерійська «NNPC» та ін., а також монополії країн з високим рівнем державного регулювання енергетичного сектору та централізації нафтогазової промисловості (мексиканська «Pemex», китайська «PetroChina», малайзійська «Petronas» тощо).

Друга група компаній сформована приватними і державними вертикально інтегрованими транснаціональними корпораціями, які здійснюють диверсифіковану діяльність як у країнах свого базування, так і в приймаючих державах. Фінансуючи розробку нафтових і газових родовищ, розбудову транспортної інфраструктури та переробку паливної сировини, ці компанії відіграють ключову роль у розвитку енергетичного сектору приймаючих країн. Наочним прикладом функціонування таких структур є нафтогазові компанії Російської Федерації, де державна монополія на природні ресурси створила передумови для розвитку надпотужних національних корпорацій (або так званих червоних ТНК) на зразок «Газпром», «РАО ЄЕС», «Лукойл» та ін. Так, за даними журналу «Forbes» «Газпром» увійшов до першої сотні світових ТНК, посі-

вши в рейтингу 43 місце, за ним ідуть «Лукойл» — 114 місце, та «Роснефть» — 192.

Подібні структури поступово розширюють свою міжнародну діяльність через механізми монополізації російським капіталом сировинних сегментів низки регіональних ринків. Прикладом цього є, зокрема, злиття російських компаній «Русал» та «СУАЛ» зі швейцарським трейдером «Glencore International AG», завдяки чому їхня частка на світовому ринку глиноземів досягає нині 16 %, а алюмінію — 13 %. Крім того, нині російський державно-монополістичний капітал масово скуповує зарубіжні підприємства в металургійній та енергетичній галузях, а інколи подібні інвестиції мають прихований характер, здійснюючись через афілійовані структури. До них можна віднести інвестиційні вкладення «РАО ЄЕС» в енергетичні галузі Молдови, Грузії, Киргизстану, Таджикистану та Вірменії; проведення «Газпромом» значних конверсійних операцій у країнах СНД та ЄС з метою монополізації ключових сегментів паливно-енергетичного ринку. Так, за 15 %-й пакет акцій «Wingas», яка володіє магістральними газопроводами в Німеччині й орендує газосховище «Reden», «Газпром» передав «Winterthal» (100 % цієї компанії належить «BASF») пакет «50 % мінус одна акція» дочірньої фірми «Севернефтегазпром» (який володіє правами на розробку Південно-Російського газового родовища), довівши свою участь у «Wingas» до 50 %¹⁵⁴.

І, нарешті, третю групу нафтогазових монополій репрезентують спеціалізовані державні і приватні неінтегровані компанії, а також компанії, котрі належать енергетичним та хімічним монополіям. Найбільше представництво тут мають російські нафтогазові компанії з низьким рівнем капіталізації, котрі за рахунок використання інноваційних технологій мають змогу ефективно освоювати невеликі за розмірами або важкодоступні родовища вуглеводнів, експлуатувати родовища на завершальній стадії розробки, працювати у складних гірничо-геологічних умовах та ін.

Очікується, що протягом наступного десятиліття в Російській Федерації істотно зросте кількість подібних компаній, особливо в старих районах видобутку (на Північному Кавказі, Уралі, в Поволжі та в Західному Сибіру). Цьому сприяє державна політика Росії у нафтовій галузі: так, в Енергетичній стратегії РФ, яка визначає основні напрями енергетичної політики цієї країни на період до 2020 р., серед пріоритетів розвитку нафтової галузі визначається всебічна підтримка подібних нафтодобувних компаній з огляду на їхню високу «маневреність» за-

¹⁵⁴ Поручник А. М. Національний інтерес України : економічна самодостатність у глобальному вимірі : монографія / А. М. Поручник. — К. : КНЕУ, 2008. — С. 255.

повнювати ніші, в яких діяльність компаній-гігантів буде неефективною, можливості створювати додаткові робочі місця, а також здійснювати виробничу апробацію інноваційних розробок у сфері видобутку корисних копалин. І хоча частка таких компаній у сумарному видобутку нафти в Росії залишатиметься відносно незначною (близько 5%), у видобутку газу в найближчі роки вона може зрости до рівня 10% сукупного російського показника¹⁵⁵.

Отже, резюмуючи викладене, маємо констатувати, що глобальні форми монополізації капіталу і виробництва створюють умови для суттєвої трансформації виробничих відносин капіталізму на основі запровадження нової форми розподілу і нагромадження великого капіталу та його перетворення в систему глобального підприємництва. Саме глобальна монополізація капіталу і виробництва забезпечує міжнародним корпораціям провідні позиції у структурі світової економіки на основі ефективної інтеграції фундаментальної та прикладної науки, зосередження лівової частки глобального виробництва матеріальних благ та послуг, концентрації світового фінансового, технологічного, кадрового та інтелектуального ресурсів, а також монопольного права на володіння ними, контроль та перерозподіл у глобальному масштабі.

Завдяки цьому діяльність глобальних корпорацій сьогодні справляє вагомий вплив на модифікацію економічного циклу, провідним каналом якого є активне втручання ТНК у стихійні процеси ціноутворення. Будучи лідерами у формуванні цін на основні групи товарів і послуг на національних і глобальному ринках та маючи на меті одержання максимальної кількості прибутків, вони протидіють падінню цін під час кризи через різке скорочення обсягів виробництва та мають можливість щодо зміни напрямку їх попередньої динаміки завдяки державному інфляційному обслуговуванню. В результаті вихід з економічної кризи сьогодні все меншою мірою здійснюється за рахунок падіння цін, а можливості пом'якшення кризових потрясінь на основі прискорення зовнішньоекономічної експансії ТНК суттєво обмежуються.

Однак, як свідчить міжнародний досвід, глобальні ТНК можуть бути незалежними суб'єктами антициклічного регулювання, сприяючи стабілізації макроекономічної кон'юнктури у разі значних негативних зовнішніх шоків. Так, у США найбільші автомобілебудівні компанії, такі як «General Motors», «Ford», «Daimler Chrysler», з метою уникнення негативних наслідків різких цінових коливань на світовому нафтовому ринку коригують власну логістично-маркетингову політику з метою недопущення спаду обсягів продажів.

¹⁵⁵ Столярчук Я. М. Стратегії транснаціональних корпорацій у паливно-енергетичній сфері / Я. М. Столярчук, Моджаба Сейфоллахі Гаредагі Зад // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право) : наук. журнал. — К.: НАУ, 2006. — Вип. 2—4. — С. 286—287.

Враховуючи той факт, що саме автомобільна галузь робить нині вагомий внесок у ВВП Сполучених Штатів, подібні антикризові дії американських ТНК сприяють стабілізації економіки держави загалом. На фоні перманентного підвищення цін на нафту американська автомобільна індустрія не лише не скорочує виробництво, а й за рахунок деякого зменшення роздрібних цін на автомобілі забезпечує значне зростання загальних обсягів продажів. Наприклад, за оцінками фахівців, у 2008 р. при зменшенні рівня цін на автомобілі в середньому на 1 % попит на них збільшився майже на 10 %, у результаті чого спостерігалось зростання індексу роздрібної торгівлі загалом по країні на 2 %.

Характеризуючи вплив глобальної монополізації капіталу і виробництва на модифікацію економічного циклу, не можна оминути увагою і такий його наслідок, як синхронізація національних бізнес-циклів. Так, сучасна діяльність глобальних ТНК має своїм закономірним наслідком нівелювання рівнів соціально-економічного розвитку країн, посилення однотипності структур їх національних економік, зближення рівнів інноваційно-технологічного розвитку та інтенсифікацію зовнішньоекономічних зв'язків. За таких умов будь-яке потрясіння в одній з країн неминує справляє дестабілізуючий вплив на динаміку національного економічного розвитку в інших країнах. Тож по суті це означає передавання циклічного коливання від однієї країни чи регіону в інші. При цьому можливості впливу глобальних корпорацій на фази циклу визначаються головним чином рівнем концентрації їх промислового виробництва в тих країнах та регіонах світу, які є головними «локомотивами» світогосподарського розвитку в цілому.

Вагомим чинником впливу процесів глобальної монополізації капіталу і виробництва на синхронізацію національних бізнес-циклів є і механізм внутрішньокорпоративних поставок ТНК, який відкриває перед ними практично необмежені можливості щодо маневрування поставками залежно від протікання циклу в національних економіках, котрі належать до сфери їх інтересів. Так, настання кризи в країнах, де функціонують філіали міжнародних монополій, зазвичай супроводжується скороченням закупок у фірм-конкурентів і зростанням закупок у підконтрольних фірм, які переживають труднощі у зв'язку з погіршенням ринкової кон'юнктури. У такий спосіб суттєво полегшується фінансово-господарське становище філіалів, а труднощі кризи перекладаються на закордонних партнерів.

Коли ж економічне становище в країнах, де розміщені філіали ТНК, покращується, то саме на них починають переорієнтовуватися поставки міжнародних монополій, що дозволяє їх філіалам суттєво розширити збут своєї продукції на місцевому ринку. Як результат —

пом'якшуються диспропорції між глобальним попитом і глобальною пропозицією, а також поліпшуються умови конкуренції в країнах, де дислокуються підрозділи ТНК.

Значну роль у синхронізації національних бізнес-циклів з боку ТНК відіграють також процеси їх прямого інвестування, адже вартісні обсяги ПІІ, що спрямовуються материнською компанією для фінансування своїх зарубіжних капіталовкладень, напряму залежать від протіканням бізнес-циклу в країні — експортері капіталу. Саме тому інвестиції в країні базування материнської компанії, розширюючись в період економічного підйому і скорочуючись у фазі кризи, вирішальним чином впливають на обсяги і динаміку міждержавного переміщення транснаціонального капіталу у глобальному масштабі.

2.4. Фінансовий механізм глобального економічного циклу

Фінансовий глобалізм як процес, пов'язаний з інтернаціоналізацією національних фінансових систем країн світу й розвитком економічних відносин з приводу акумулювання, використання та привласнення фінансових ресурсів за межами національних кордонів, перетворився сьогодні у важливий компонент механізму глобального економічного циклу. При цьому модифікація, що її зазнала циклічна форма руху капіталістичного відтворення під впливом фінансового глобалізму, зумовлена насамперед розширенням інвестиційно-кредитної діяльності транснаціональних корпорацій і банків та матеріально втілюється у формуванні єдиного планетарного фінансового ринку, дедалі глибшій інтеграції до нього національних фінансових систем країн світу, лібералізації валютних, інвестиційних і кредитних ринків, розширенні доступу різних держав до глобальних фінансових ресурсів, диверсифікації механізмів концентрації інвестиційних ресурсів та синхронізації фінансових криз.

Про вагомий вплив фінансового механізму на глобальний економічний цикл свідчить, зокрема, такий показник, як відношення сумарного обсягу нагромадженого іноземного капіталу до світового ВВП: якщо протягом 1870—1914 рр., за оцінками М. Обсфельда та А. Тейлора, він підвищився з 7 до 20 %, а з 1945 до 1980 р. — з 5 до 18 %, то на початку ХХІ ст. сягнув позначки 62 %¹⁵⁶. Істотно зросли і сукупні обсяги транскордонних фінансових потоків країн світу — прямих іноземних інвестицій, вкладень в акції та боргові цінні папери, а також транскор-

¹⁵⁶ *Obsfeld M., Taylor A. Globalization and Capital Markets. Working Paper 8846. National Bureau of Economic Research. — Cambridge, March 2002. — P. 22—23.*

донних позик та депозитів. Їхня вартість протягом останніх двох десятиліть зростала щонайменше у 2,5 раза швидше порівняно із сумарним ВВП. Як результат — у 2007 р. обсяги світових транскордонних фінансових потоків, за оцінками дослідного центру «McKinsey Global Institute», досягли 11,2 трлн дол. США (або 20,5 % глобального ВВП), тоді як у 2006 р. вони становили 9,4 трлн (18,5 %), у 2005 р. — 8,4 трлн (17,7 %), у 2000 р. — 5,8 трлн (16,1 %), у 1995 р. — 1,6 трлн (6,0 %), а у 1990 р. — лише 1,1 трлн (5,2 %) ¹⁵⁷. Лише за 2004—2007 рр. світові обсяги іноземного інвестування майже потроїлись, обсяги портфельних інвестицій за останнє десятиліття зросли у 5,5 раза, капіталізація світового фондового ринку відносно глобального ВВП за останні двадцять років зросла майже у 10 разів і перевищує нині 100 %, а щорічні вартісні обсяги міжнародного банківського кредитування, за прогнозними оцінками авторитетних експертів, до 2015 р. досягнуть 21 трлн дол. США ¹⁵⁸.

Разом з тим об'єктивний аналіз дає підстави стверджувати, що вплив фінансового глобалізму на національні бізнес-цикли має неоднозначний та суперечливий характер, а його вигоди та загрози розподіляються нерівномірно як між країнами, так і між регіонами світового господарства. Так, з одного боку, фінансовий глобалізм надає глобальному економічному циклу цілісної структури та внутрішньої єдності, а з другого — зумовлює високу турбулентність міжнародних фінансових потоків, формує передумови для хвилеподібних припливів капіталу в окремі країни та його несподіваних відпливів, викликаючи в такий спосіб гострі кризові явища в економіці тих чи інших держав і регіонів світу.

Крім того, фінансовий механізм глобального економічного циклу стимулює процеси надконцентрації глобального капіталу в невеликій групі постіндустріальних країн та створює своєрідний «фінансовий колоніалізм» відсталих держав, котрі через механізми зовнішнього фінансування своїх національних економік та лібералізацію внутрішніх фінансових ринків опиняються перед цілком реальною загрозою втрати економічного й політичного суверенітету з причин боргової та інших видів фінансової залежності, фінансового підпорядкування розвинутих країнам світу та «меркантилізації» гуманітарних цінностей.

Не слід скидати з рахунків і той факт, що, як показує світовий досвід, саме в епоху фінансового глобалізму пом'якшення ключової суперечності між суспільним характером виробництва і приватним ха-

¹⁵⁷ Mapping Global Capital Markets. Fifth Annual Report. Prepared by McKinsey Global Institute. October 2008. — P. 11.

¹⁵⁸ Гайдучький П. І. Глобалізація економічної рецесії та фінансової нестабільності / П. І. Гайдучький, К. В. Паливода // Фінанси України. — 2008. — № 1. — С. 26.

рактором присвоєння його результатів відбувається через глобальну систему кредитного зростання. Йдеться про те, що хоча невід'ємними компонентами капіталізму на всіх історичних етапах його розвитку були позичковий відсоток і система кредитування, однак лише сьогодні вони дістали широкі можливості реалізації через механізм емісії боргів і великомасштабного кредитування споживчого попиту.

Не випадково, що в сучасному глобальному середовищі від ступеня та ефективності інтеграції держав у світову фінансову систему значною мірою залежить характер протікання національних бізнес-циклів, швидкість подолання країнами кризових явищ в економіці та успішне розв'язання ними стратегічних завдань посткризового економічного розвитку, пов'язаних з диверсифікацією джерел інвестування національних економік, реформуванням соціально-економічних систем, покриттям бюджетних дефіцитів, виконанням боргових зобов'язань за внутрішніми та зовнішніми запозиченнями тощо.

Ключовим компонентом фінансового механізму формування глобального економічного циклу є фінансові дисбаланси. І це не випадково, адже сфера фінансів, як наймобільніша ланка суспільного відтворення, на глобалізаційному витку світогосподарського розвитку демонструє чимраз зростаючу самодостатність та незалежність від регуляторних механізмів впливу макроекономічної політики держав світу. Самостійно визначаючи параметри глобальних фінансових агрегатів, вона забезпечує собі одержання надприбутків та стимулює нагромадження у світовій економіці фінансових дисбалансів, впоратися з якими неспроможні ні національні, ні регіональні, ні глобальна інституційні системи. Підтвердженням цього є регулярно повторювані локальні фінансові кризи (європейська валютна криза 1992—1993 рр., мексиканська фінансова криза 1994 р., загострення фінансових проблем у Південно-Східній Азії у 1997 р., у Росії та Бразилії у 1998 р., в Аргентині й Туреччині у 2001 р., американська іпотечна криза 2007 р.), котрі, незважаючи на зусилля інститутів фінансового менеджменту різного рівня, не лише постійно «спалахують» у тій чи іншій точці планети, а й поширюються на цілі регіони, а інколи навіть переростають у світові фінансові потрясіння.

Це певною мірою трансформує традиційні теоретичні уявлення щодо параметрів макроекономічної рівноваги країн світу, економічної ефективності та конкуренції, а також загрожує деформацією національних відтворювальних процесів та підвищує вразливість національних фінансових систем перед екзогенними чинниками глобального конкурентного середовища з причин істотного звуження можливостей держав щодо проведення самостійної грошово-кредитної політики та регулювання національних фінансових ринків.

У цьому зв'язку слід зазначити, що зарубіжні й вітчизняні фахівці з проблематики економічної глобалізації сутність фінансових дисбалансів трактують у вузькому та широкому значенні. У вузькому значенні під ними зазвичай розуміють тимчасову нерівновагу платіжних балансів окремих країн, яка виникає у результаті циклічного характеру розвитку їхніх національних економік та зумовлює розрив в обсягах залученого й інвестованого капіталу. Виходячи з подібного трактування сутності фінансових дисбалансів, об'єктом аналізу є сальдо за рахунком поточних операцій держав, тобто вартісні обсяги чистого іноземного інвестування (у разі дефіциту платіжного балансу) або чистого зарубіжного інвестування (у разі профіциту).

Згідно з таким методологічним підходом, якого дотримуються Б. Алгієрі та Т. Брек, Г. Деббелл та Г. Галаті, С. Едвардс, К. Фреунд та А. Варнок, Л. Комарек, З. Комаркова М. Мелєські¹⁵⁹ та інші економісти, ключовою причиною глобальних фінансових дисбалансів є диференціації країн в обсягах залученого та інвестованого капіталу, котрі напряму залежать від темпів їх макроекономічного зростання. Йдеться про те, що різношвидкісна динаміка економічного розвитку країн зумовлює асиметричність в обсягах фінансових активів, котрі здатні акумулювати їхні національні фінансові системи для обслуговування реальних інвестиційних процесів. Нагромадження дефіциту платіжних балансів країн та пов'язані з ними фінансові дисбаланси, згідно з даним теоретичним поглядом, не кваліфікуються як серйозна структурна проблема глобальної економіки, оскільки, як показує світовий досвід, упродовж останніх десятиліть вони коригувалися важелями державного антициклічного регулювання, а саме: грошово-кредитної, бюджетно-податкової та інвестиційно-структурної політики.

Так, узагальнення зарубіжного досвіду державного регулювання тимчасової нерівноваги платіжних балансів окремих країн знаходимо, зокрема, у праці експертів Європейського центрального банку Б. Алгієрі та Т. Брека «Моделі регулювання поточного рахунку»¹⁶⁰. Систему

¹⁵⁹ Див. детальніше: *Algieri B., Bracke T.* Patterns of Current Account Adjustment. Insights From Past Experience // Working Paper Series No 762, June 2007. — European Central Bank. — 54 p.; *Debbelle G., Galati G.* Current Account Adjustment and Capital Flows // BIS Working Papers № 169, 2005. — P. 3—28; *Edwards S.* On Current Account Surpluses and the Correction of Global Imbalances, presented at Tenth Annual Conference of the Central Bank of Chile on Current Account and External Financing, Central Bank of Chile, September 2006; *Freund C.* Current Account Adjustment in Industrialized Countries // Journal of International Money and Finance, 2005. — Vol. 24. — № 8. — P. 1278—1298; *Freund C., Warnock A.* Current Account Deficit in Industrial Countries: The Bigger They Are, The Harder They Fall, 2006 — The University of Chicago Press, Chicago; *Komarek L., Komarkova Z., Melecky M.* Current Account Reversal and Growth: The Direct Effect Eastern Europe 1923—2000 // Warwick Economic Research Paper 2005. — No 736; *Komarek L., Melecky M.* Currency Crises, Current Account Reversals and Growth: The Compounded Effect for Emerging Markets // Warwick Economic Research Paper, 2005. — No 735.

¹⁶⁰ *Algieri B., Bracke T.* Patterns of Current Account Adjustment. Insights From Past Experience // Working Paper Series No 762, June 2007. — European Central Bank. — 54 p.

коригувальних механізмів платіжних балансів було агреговано у три групи важелів: до першої групи віднесено інструменти внутрішнього коригування (internal adjustment — скорочення внутрішнього попиту без зміни рівня відсоткової ставки); до другої — зовнішнього коригування (external adjustment — зниження відсоткової ставки без зміни динаміки зростання ВВП та внутрішнього попиту); до третьої — змішаного регулювання (mixed adjustment — комбінація стримування економічного зростання та зниження рівня відсоткової ставки) (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

**КІЛЬКІСТЬ ЕПІЗODІВ КОРИГУВАННЯ ПЛАТІЖНИХ БАЛАНСІВ
У КРАЇНАХ СВІТУ ПРОТЯГОМ 1970—2006 рр.**

Група країн	Роки				Загальна кількість епізодів			
	1970-ті	1980-ті	1990-ті	2000-ні	усього	у тому числі		
						Внутрішнє коригування	зовнішнє коригування	змішане коригування
Країни «Великої сімки»	3	7	3	1	14	6	3	5
Інші розвинуті країни світу	6	13	9	0	28	17	6	5
Країни з новостворюваними фінансовими ринками	1	6	16	6	29	13	8	8
Усього	10	26	28	7	71	36	17	18

Джерело: Algieri B., Bracke T. Patterns of Current Account Adjustment. Insights From Past Experience // Working Paper Series No 762, June 2007. — European Central Bank. — P. 17.

На основі дослідження 71 епізоду реалізації заходів щодо коригування платіжних балансів авторами було з'ясовано, що найбільшу ефективність з точки зору впливу на макроекономічну динаміку (поточний рахунок; внутрішній попит; рівень споживчих цін та цін на активи; рівень державних витрат і зовнішню позицію країн) продемонстрували заходи внутрішнього коригування, до яких упродовж досліджуваного періоду найчастіше вдавалися як розвинуті країни, так і країни з новостворюваними фінансовими ринками.

Подібний звужений підхід до трактування сутності фінансових дисбалансів демонструє сьогодні суттєві методологічні вади. Адже в епоху глобалізації циклічність національного економічного розвитку набуває синхронізованого характеру як результат поглиблення транснаціоналізації національних економік країн світу, зростання їх взаємозалежності, інтернаціоналізації фінансових систем держав, циклічної зміни

технологічних укладів та ін. За таких умов глобальний капітал у пошуках найбільш прибуткових сфер свого вкладення певною мірою втрачає здатність до швидкої передиспозиції у галузевому й територіальному розрізах світового господарства. Тому суттєвої модернізації потребує сама концепція глобальних фінансових дисбалансів з погляду трактування їх сутності, з'ясування причин, що зумовлюють відповідну дисфункцію світової фінансової системи, а також оцінки їхнього рівня та наслідків для глобальної фінансової стабільності.

Що стосується трактування сутності фінансових дисбалансів, то їх необхідно розглядати у широкому значенні як результат глибоких трансформацій світової економіки, пов'язаних зі стрімким наростанням розриву між матеріально-речовим змістом глобального валового продукту та вартісною формою його вираження через відрив процесів капіталізації компаній від реальної основи соціально-економічного прогресу — зростання продуктивності суспільної праці, наростання асиметрії між обсягами фінансових послуг і реального виробництва, поглиблення диспропорцій між виробничим та спекулятивним нагромадженням капіталу, відсутність ефективних інструментів регулювання національних фінансових ринків, а також наростання асиметричності у галузевій і територіальній диспозиції міжнародних фінансових потоків, у світовому розподілі заощаджень та інвестицій, боргу і кредиту.

Саме ці чинники за умов лібералізації процесів міждержавного та міжрегіонального переливу капіталів створюють структурні передумови для відтворення й нагромадження у світовій економіці глобальних фінансових дисбалансів. Адже якщо в умовах закритої економіки єдиним джерелом для нагромадження капіталу в країні є внутрішні заощадження, то відкрита економічна система суттєво розширює джерела доступних для неї фінансових ресурсів через включення до них зовнішніх інвестицій, котрі є результатом заощаджень іноземних суб'єктів. Водночас в умовах відкритої економіки внутрішні заощадження країни можуть і не бути реальним джерелом фінансування національного нагромадження, а спрямовуватися на фінансування зарубіжних економік у формах відпливу капіталу, формування золотовалютних резервів, погашення зовнішнього боргу, перетворення заощаджень у наявну готівкову іноземну валюту та ін.

Зазначимо, що за умов приблизно 3—4 % щорічного зростання глобального ВВП світовий фінансовий ринок демонстрував безпрецедентні темпи зростання. Як результат — глобальна інфляція, яка проявилась насамперед у зростанні цін на енергоносії та продукти харчування. Різною мірою глобальна інфляція поширилась на усі країни світу, зумовлюючи нерівномірний характер зниження купівельної спроможності усіх грошових одиниць. Це, своєю чергою, не тільки не сприяло підвищенню кредитоспроможності населення, а й, реально зменшуючи

доходи населення, посилювало його неплатоспроможність та нездатність обслуговувати свої борги (кредити) і таким чином теж спричинювало загострення глобальної економічної кризи.

У результаті, суттєвої модифікації зазнає механізм трансформації заощаджень в інвестиції, коли сукупний обсяг внутрішніх заощаджень може істотно перевищувати, або навпаки, значно відставати від сукупного обсягу інвестицій у рамках національної економіки. У цьому зв'язку цілком слушною видається думка авторитетного американського економіста, голови Федеральної резервної системи США Б. Бернанке, котрий стверджує, що суттєвим каталізатором розбалансування світової фінансової системи і нинішньої глобальної фінансової кризи стало стрімке нарощення з кінця 1990-х рр. заощаджень в азійських і нафтовидобувних країнах, що на фоні штучного заниження курсу національної валюти (як ключового інструменту реалізації моделі експортоорієнтованого економічного зростання) стало причиною формування в цих державах надлишкової маси заощаджень. Вони скеровувалися до США і використовувалися, головним чином, для фінансування величезного дефіциту рахунку поточних операцій цієї держави, поступово поглиблюючи структурні вади в її національній економіці та створюючи умови для перманентного нарощення споживання у багатьох представників американського суспільства, яке з часом трансформувалося у своєрідний «споживацький фетишизм». Про це свідчить, зокрема, той факт, що протягом останнього десятиліття споживчі витрати формують близько 2/3 ВВП США, а постійне нарощування їх обсягу за останні тридцять років зумовлювало як приріст ВВП, так і доходів населення та державного бюджету цієї країни.

У такий спосіб було сформовано самопідтримувальний режим циркулювання глобального капіталу у світовому господарстві, протилежний моделі його перерозподілу кінця XIX — початку XX ст.: якщо сто років назад проблема перенагромадження капіталу у розвинутих країнах вирішувалася головним чином через його вивезення у відсталі держави, то сьогодні країни, що розвиваються, стали головними центрами його нагромадження, тоді як держави-лідери — його споживачами.

Подібну ситуацію, викликану «глобальним надлишком заощаджень» (*global savings glut*), Б. Бернанке дуже влучно кваліфікує «парадоксом заощадження» і характеризує його як вкрай деструктивний, що не сприяє досягненню оптимального рівня ліквідності на світовому ринку заощаджень та зумовлює необґрунтовано низькі відсоткові ставки на міжнародний позичковий капітал¹⁶¹. Однак тим самим учений

¹⁶¹ Див. детальніше: *Bernanke B. The Global Saving Glut and the U.S. Current Account Deficit / Remarks at the Sandridge Lecture, Virginia Association of Economics. — Richmond, Virginia, 2005. — <http://www.federalreserve.gov/boarddocs/speeches/2005/200503102/default.htm>*

намагається певною мірою завуалювати вирішальну роль у розбалансуванні світової фінансової системи США, які мають значні вади в економічній політиці та небувалий фіскальний і монетарний експансіонізм, перекладаючи усю провину генерування глобальних фінансових дисбалансів на інші держави світу.

Більше того, ряд зарубіжних вчених навіть обґрунтовують думку про те, що глобальні фінансові дисбаланси провокуються безпосередньо периферійними країнами. Узагальнення подібних припущень і висновків зустрічаємо, зокрема, у праці Дж. Сороса «Криза світового капіталізму», де стверджується, що капіталізм як гігантська система циркуляції фінансових ресурсів з їхнім «всмоктуванням» у центрі і «виштовхуванням» на периферію може зазнати глибоких фінансових дисбалансів у тому разі, якщо відсталі держави намагатимуться обмежити рух грошей у напрямі до центру, закриваючи «клапани» їх вільного виходу¹⁶². Як інструментарій стабілізації дисбалансів відомий фінансист пропонує створити механізм гарантованих позик для периферійних країн з метою постачання їх доступними фінансовими ресурсами за прийнятними цінами і в достатніх обсягах, що за своєю суттю означатиме «справедливе» повернення їхніх національних заощаджень. Інституціонально така система має спиратися на глобальний центральний банк, який виконував би перерозподільні функції в масштабах світової економіки. Такий банк, за задумом Дж. Сороса, повинен стати основою ефективної трансформації заощаджень в інвестиції як у світовому господарстві загалом, так і в межах національних економік, що забезпечуватиме стійкість світової валютно-фінансової системи та уникнення її хронічних дисбалансів.

Разом з тим, концепція просторової диспозиції міжнародних фінансових потоків при поясненні глобальних фінансових дисбалансів не може обмежуватися однією чи кількома країнами, наприклад США, Китаєм чи іншими державами або їхніми групами, адже, як засвідчує міжнародна фінансова статистика, загальний спадний тренд динаміки заощаджень та інвестицій притаманний із 1990-х рр. усім високорозвинутим державам світу, а тенденція до їхнього зростання — країнам, що розвиваються (рис. 2.6).

При цьому починаючи з 2000-х рр. глобальні фінансові дисбаланси як перевищення інвестицій над заощадженнями та брак останніх у промислово розвинутих країнах і, відповідно, нагромадження заощаджень та їхнє відставання від інвестицій у країнах, що розвиваються, демонструють усталену тенденцію поглиблення.

¹⁶² Сорос Дж. Кризис мирового капитализма /Дж. Сорос.. — М. : ИНФРА-М, 1999. — С. 82.

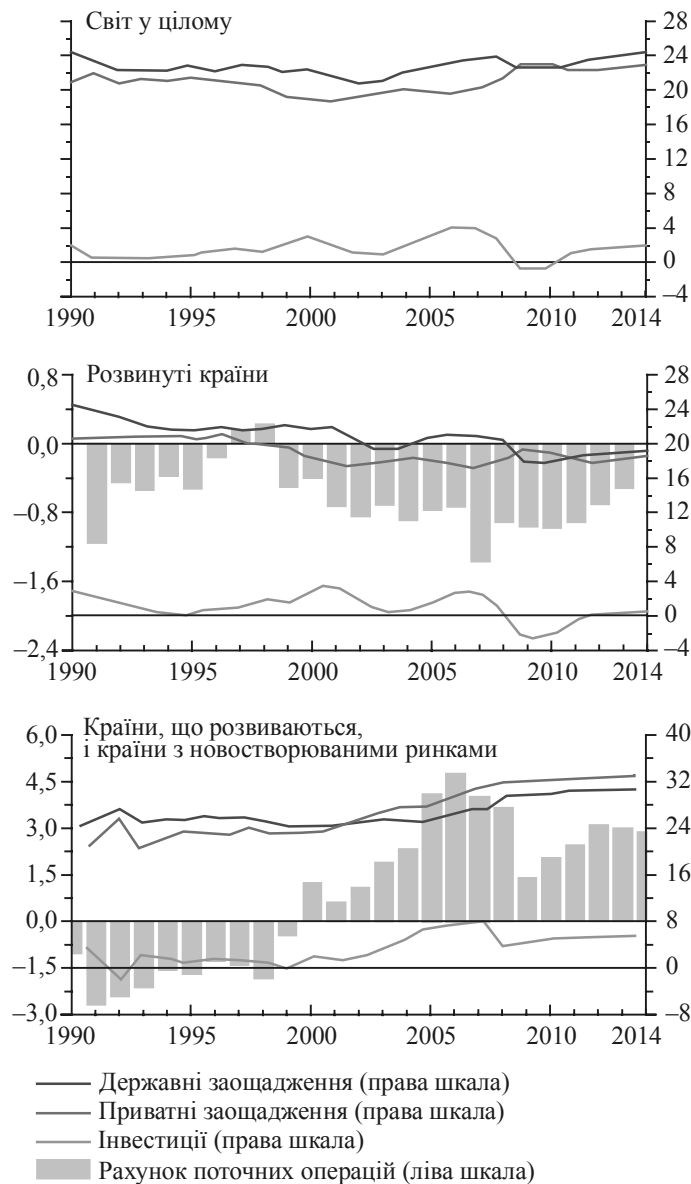

Рис. 2.6. Глобальні заощадження, інвестиції та рахунок поточних операцій (у % світового ВВП)

Джерело: World Economic Outlook. Crisis and Recovery. April 2009. — IMF, 2009. — P. 31.

Ця ситуація водночас зумовлює дестабілізацію сальдо рахунку поточних операцій країн: у високорозвинутих державах ці показники від'ємні, а в країнах, які розвиваються, — додатні. Цілком очевидним є те, що стабілізація глобальних фінансових дисбалансів є завданням комплексним та системним, досягнення якого не можливе в рамках

лише однієї країни (наприклад, США) чи обмеженої групи країн, оскільки зумовлюється багатонаціональними фінансовими дисбалансами.

Про це зайвий раз свідчать різноспрямовані тенденції щодо динаміки інвестицій та заощаджень у країнах, які швидко розбудовують свої національні ринки, — з одного боку, азійські держави (Республіка Корея, Гонконг, Сінгапур, Тайвань, Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни), як було наведено вище, підтримують профіцитні сальдо поточного рахунку, а з другого — у таких постсоціалістичних східноєвропейських країнах, як Угорщина, Польща, Словаччина, Чехія, Албанія, Болгарія, Македонія, Румунія, Хорватія, Латвія, Литва, Естонія, уже протягом тривалого проміжок часу спостерігаються дефіцитні сальдо поточного рахунку завдяки інтенсивному зростанню інвестицій у регіоні, головним чином у країнах з низькими доходами.

Ряд експертів¹⁶³ пов'язують таку диспозицію зі здійсненням фінансової лібералізації у цих державах, входженням багатьох із них до складу ЄС, унаслідок чого полегшилися загальні умови доступу і залучення іноземного капіталу та ефективного його інвестування в інноваційні й інші вигідні проекти, було спрощено бар'єри для присутності іноземних банків, а процес інтеграції до ЄС покращив перспективи збереження й посилення економічної і політичної стабільності, що додатково стимулювало приплив іноземного капіталу. Водночас в азійських країнах, які швидко розвиваються, профіцитність поточного рахунку забезпечується головним чином меншим ступенем лібералізації національних фінансових ринків та операцій з капіталом, значною часткою державного сектору в економічній системі суспільства, заниженим курсом національних валют та великою кількістю населення молодшого віку.

Подібний підхід до з'ясування причин глобальних фінансових дисбалансів у своїй основі кореспондується з висновками Е. Мендози, В. Квадріні та Ж.-В. Ріоса-Рулі, котрі у праці «Фінансова інтеграція, фінансова глибина та глобальні дисбаланси»¹⁶⁴ обґрунтовують, що чим розвинутішим та глибшим є фінансовий ринок країни за умов відсутності обмежень на рух капіталу, тим масштабніші зовнішні зобов'язання вона здатна акумулювати у довгостроковому періоді, тим більшою мірою її

¹⁶³ Див. детальніше: *Abiad Abdul G., Tresselt Thierry, Detragiache Enrica*. A New Database of Financial Reforms. IMF Working Papers, Vol. — Washington: International Monetary Fund, 2008. — P. 1—28; *Herrmann Sabine, Winkler Adalbert*. Real Convergence, Financial Markets, and the Current Account — Emerging Europe versus Emerging Asia. ECB Occasional Paper No. 88. — Frankfurt am Main: European Central Bank, 2008. — 38 p.; *Dubravko M.* The Role of Housing Markets and Foreign-Owned Banks in the Credit Expansion in Central and Eastern Europe / in *Rapid Credit Growth in Central and Eastern Europe: Endless Boom or Early Warning?* ed. by Inci Otker and Charles Enoch. — Washington: International Monetary Fund, 2007. — P. 56—98.

¹⁶⁴ Див. детальніше: *Mendoza E., Quadrini V., Rios-Rull J.-V.* Financial Integration, Financial Deepness and Global Imbalances. — June 20, 2007. — 46 p.

фінансові посередники схиляються до ризикової поведінки, інвестуючи свої кошти у високоризиковані активи й залучаючи іноземні капітали у боргові інструменти національних емітентів. Як результат — цільова функція фінансового сектору такої країни зводиться, головним чином, до перерозподілу фінансових активів та ризиків, що зумовлює зниження рівня заощаджень у державі. Відтак — держава характеризується низьким рівнем заощаджень та високим поточним споживанням, що на фоні високої норми прибутку на вкладений капітал стає причиною зростання її платіжного дефіциту й чистих зовнішніх зобов'язань.

Прикладом такої країни є США, де упродовж останніх років спостерігалось стрімке скорочення національних заощаджень, зумовлене погіршенням сальдо державних фінансів і нагромадженням американськими громадянами багатства у вигляді житла та нерухомості. За даними фахівців Міжнародного валютного фонду, заощадження у США стрімко скорочуються починаючи з кінця 1990-х рр., прискорюючи тим самим довгострокову тенденцію національного економічного спаду — спершу від падіння приватних заощаджень, а з 2000 р. — у результаті переходу від бюджетного профіциту до значного дефіциту. Так, якщо у середині 1980-х рр. американські домогосподарства зберігали близько 7—9 % своїх поточних доходів, то до 2007 р. норма їхніх заощаджень досягла найнижчого в історії рівня — 0,4 % сукупних доходів (у 2002 р. — 2,4 %). Заощадження корпоративного сектору лише частково компенсували це катастрофічне падіння, як результат — частка валових національних заощаджень у ВВП знизилася з 16,6 % за 1992—2000 рр. до 13,8 % у 2002—2007 рр.¹⁶⁵.

Зрозуміло, що за браку власних фінансових ресурсів необхідні обсяги їх доводилося залучати за кордоном. Наприклад, щорічна сума отримуваних Сполученими Штатами позикових капіталів донедавна оцінювалася експертами майже в 1 трлн дол. США, що є свідченням суттєвого перевищення попиту на американські активи порівняно з попитом на активи в інших країнах світу та модифікації традиційних уявлень про параметри макроекономічної стабільності держав і процеси їхнього пристосування до глобальної фінансової кон'юнктури. Адже у разі значного нагромадження зовнішніх активів і зобов'язань країн валютний курс перестає бути інструментом екзогенного пристосування їхніх національних економік до умов глобального фінансового середовища, оскільки його коливання дедалі більшою мірою залежать від стабільності зовнішньої позиції тієї чи іншої країни та перспектив інвестиційних операцій у її національній валюті.

¹⁶⁵ *Санір Ж.* Наскільки тяжко, наскільки довго? (спроба прогнозування глибини і тривалості кризи) // *Ж. Санір* // *Економіка України.* — 2008. — № 10. — С. 77.

На противагу такій країні держави з низьким рівнем розвитку фінансового ринку займають протилежну позицію, нарощуючи масштаби заощадження капіталу та обсяги чистих зовнішніх активів, а також знижуючи поточне споживання, що забезпечує їм платіжний профіцит і нагромадження значних валютних резервів. До таких країн належать передусім держави азійського регіону, котрі після фінансової кризи 1997—1998 рр. почали стрімко нагромаджувати валютні резерви з метою страхування на випадок несподіваного відпливу капіталів з їхніх національних економік, як це було у 1997 р. Так, до 1970 р. міжнародні резервні активи зростали порівняно повільно, а потім — величезним стрибком. Протягом 1969—1973 рр. під час поступового руйнування Бреттон-Вудської системи світові резервні активи вирости більше, ніж за всі попередні століття разом узяті. За 20 років (від 1949 до 1969 р.) їхній обсяг збільшився на 55 %, а за наступні 20 років — на 700 %. У загальному (з 1969 р.) вони підвищилися майже в 20 разів, на 2000 %. Якщо у 1965 р. вартісний обсяг світових валютних резервів становив лише 0,1 трлн СПЗ, а у 1988 р. — 0,5 трлн відповідно, то на початок 2010 р., згідно з даними МВФ, він досягнув понад 9 трлн дол. США¹⁶⁶. При цьому майже 60 % їхнього обсягу сконцентровано нині в Китаї, Росії, Тайвані, Індії, Республіці Корея, Сінгапурі, Гонконгові та Малайзії. Тож вплив цієї величезної, зайвої, непотрібної кредитної експансії на світову економіку не міг відбутися безслідно і безкарно.

До 1970 р. більшу частину резервних активів становило золото і це було наріжним каменем Бреттон-Вудської системи. Потім роль золота різко знизилася, бо домінуючу роль у резервних активах країн стала відігравати іноземна валюта. У підсумку світові резервні валюти з плином часу не тільки втратили золото, а й виявилися представленими валютами, які також уже не забезпечувались золотом. Основою міжнародної валютної системи стали кредитні гроші, абсолютне панування яких не лише довело свої величезні переваги над золотогрошовим обігом, а й створило для людства багато складних проблем. Відмова від золотовалютного стандарту в регулюванні міжнародних торгових і валютних відносин спричинила вибух кредитування, яке дестабілізувало світову економіку.

Якщо оцінювати вплив стрімкого нагромадження валютних резервів у азійських економіках на світову економічну рівновагу, то слід зазначити, що вже сьогодні їх вартість суттєво перевищує допустимі ліміти. Зокрема, якщо керуватися нормативами Банку міжнародних розрахунків (згідно з якими адекватна вартість валютних резервів країни повинна бути рівною або обсягу її короткотермінового боргу, або коливатися

¹⁶⁶ List of states by foreign exchange reserves // http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_foreign_exchange_reserves

в межах 5—20 % грошового агрегату M2, або рівнятися сумі імпорту країни за 3—4 місяці), то вартість валютних резервів Китаю перевищує допустиму норму майже у 12 разів, Тайваню — майже у 6 разів, Росії та Індії — вчетверо, а Кореї та Малайзії — втричі¹⁶⁷. Серед негативів надмірного нагромадження валютних резервів азійських країн необхідно відмітити насамперед ряд загроз їхній макроекономічній стабільності, а саме: зниження надходжень до державного бюджету, підвищення рівня відсоткових ставок, стрімке зростання грошових агрегатів та внутрішнього кредитування, надлишкова ліквідність банківської системи та її нечутливість до інструментів монетарного регулювання тощо. Крім того, сучасні тенденції розвитку ряду азійських економік засвідчують, що подальше нагромадження валютних резервів не лише втрачає економічну доцільність, а й вже сьогодні призводить до прямих втрат у формі постійного скорочення фонду споживання, підриву трудової мотивації населення та орієнтації національних відтворювальних процесів цих держав на зовнішні ринки збуту.

Тож величезний стрибок резервних активів у світі відбувався головним чином за рахунок емісії доларів США. І саме ці резерви з'явилися у результаті зростання торговельного дисбалансу між США та іншим світом. Таке величезне збільшення резервів свідчить про неймовірну кредитну експансію завдяки торговельному дисбалансу, коли країни з великим профіцитом платіжного балансу переживали величезне зростання виробництва і гіперінфляцію вартості активів у міру того, як цей профіцит стимулював кредитування через їхні банківські системи.

Яскравим прикладом для підтвердження даної тези є китайська економіка, де меті забезпечення високих темпів економічного зростання підпорядковано процеси нагромадження інвестиційного капіталу. А оскільки формування інвестиційних ресурсів потребує чимраз масштабнішого нагромадження капіталу за рахунок скорочення фонду споживання, то дедалі більше погіршується ставлення населення до праці та гіпертрофується експортна діяльність цієї держави. При цьому надмірна залежність національного відтворювального процесу Китаю від міжнародної ринкової кон'юнктури не лише істотно ускладнює проведення у цій державі збалансованої монетарної політики, а й загрожує глобальній фінансовій стабільності, враховуючи масштаби народногосподарського комплексу Китаю та його зростаючий вплив на світову економіку.

У сукупності це призводить до відтворення та прогресування глобальних фінансових дисбалансів, впоратися з якими неспроможні навіть

¹⁶⁷ *Wijnholds J. Onno De Beaufort, Kapteyn A. Reserve Adequacy In Emerging Market Economies // IMF Working Paper, WP/01/143, 2001. — P. 15.*

центральні банки країн та державні органи монетарного регулювання. Наочним прикладом цього є Федеральна резервна система США (ФРС), яка після Ямайської валютної системи, коли було відмінено прив'язку долара до золота, отримала монополію на безконтрольну емісію цієї грошової одиниці. Так, обсяг доларової маси у світі за останні десятиліття зріс в десятки разів, на порядок перевищуючи обсяги ВВП США, котрі за логікою повинні були б регулювати співвідношення реального виробництва і вартісної форми його вираження. Саме долар був і на сьогодні залишається головною розрахунковою валютою в міжнародній торгівлі, що дає змогу США отримувати колосальні доходи від «сеньйоражу». Здійснюючи емісію нічим не забезпечених грошових знаків, американський уряд, а також фізичні та юридичні особи цієї країни могли купувати товари й послуги практично в будь-якій країні світу. Проте долар, зважаючи на високий рівень доларизації світової економіки, поряд із виконанням традиційних функцій грошей перетворився на звичайний товар, що «загнало» США у пастку, з якої не так просто знайти вихід.

Крім того за умов зняття обмежень на вільне переміщення капіталу у глобальному масштабі та виходу на світову фінансову арену нових гравців в особі азійських країн ФРС поступово позбавляється ефективного інструментарію протидії необмеженому розширенню грошової пропозиції. Адже величезна грошова маса, не пов'язана з обслуговуванням потоків товарів, ресурсів і реальних активів, відразу спрямувалася у фінансовий сектор, про що свідчить, зокрема, той факт, що за останнє десятиліття частка вкладень у фінансові активи зросла до 80 % сукупного інвестиційного капіталу, залученого провідними країнами світу. Це глибоке структурне зрушення зумовлене стрімко наростаючим розривом у рівнях рентабельності фінансових операцій та діяльності у реальному секторі економіки: якщо рентабельність виробничих активів становить 12—15 %, то фінансових — 60—80 %, а за окремими операціями — навіть 100 %.

Своєю чергою низькі відсоткові ставки, що супроводжували грошову емісію, сприяли не зростанню цін на товари й послуги, а, поєднавшись з процесами сек'юритизації активів і розширенням ринків похідних цінних паперів, прискорили зростання вартості фінансових активів. За таких умов стимулювання національного фінансового ринку США та вирішення проблеми фінансування їхнього платіжного дефіциту за рахунок зростання обсягів непокритої грошової маси стає для ФРС чимраз важчим завданням. Прагнучи завуалювати негативні наслідки цих процесів, Федеральна резервна система США з 2006 р. навіть призупинила публікацію грошового агрегату М3 як системного індикатора оцінювання кількості доларів, що перебувають в обігу.

Найшвидше на таку ситуацію відреагував глобальний іпотечний ринок, який з кінця 1990-х рр. разом із валютним та фондовим ринками активно включився у процес «відсмоктування» надлишкової валютної ліквідності. Зниження у 2003 р. рівня відсоткової ставки до 1 % спровокувало відплив капіталу зі сфери виробничого нагромадження у сферу споживання, давши змогу американським банкам у стислі терміни «накачати» економіку грошима через активну видачу іпотечних кредитів під будівництво житла. На фоні погіршення якості кредитування це призвело до стрімкого зростання капіталізації іпотечного ринку США (75 % ВВП на початку 2006 р.) та безпрецедентного зростання державних і приватних боргів, сукупна вартість яких, за оцінками «Independent Strategy», у 2006 р. перевищила обсяг грошової бази приблизно у 52 рази¹⁶⁸.

Саме на основі іпотечних кредитів на купівлю житла базувалося економічне зростання у США останніх років. Про це свідчить, зокрема, той факт, що через введення в обіг чистої вартості будинків (home equity extraction) американські домогосподарства у 2002—2007 рр. отримували в середньому за рік понад 51 млрд дол., тоді як у 1993—2001 рр. цей показник не перевищував 5,8 млрд¹⁶⁹. Це дало змогу американським домогосподарствам, незважаючи на вкрай низькі темпи зростання заробітних плат, підтримувати усталено високі темпи споживання, що врешті-решт призвело до стрімкого зростання їхньої кредитної заборгованості (рис. 2.7). Більше того, американці дістали можливість випереджальними темпами порівняно з темпами зростання ВВП країни нарощувати свою кредитну заборгованість, а потужного імпульсу дальшому підвищенню обсягів кредитування надало виникнення у період 1998—2001 рр. «бульбашки», пов'язаної з різким збільшенням кількості, а пізніше банкрутством високотехнологічних Інтернет-компаній, так званих «доткомів».

У результаті частка прямих видатків з обслуговування іпотечних і споживчих кредитів у сукупному доході американських домогосподарств становить сьогодні близько 14,5 %, а з урахуванням оподаткування нерухомості та зобов'язань з оплати орендних і страхових платежів ці виплати досягають 20 %. Крім того, за оцінками Центру житлової політики США, протягом 1997—2005 рр. кількість домогосподарств, які витрачають на оплату житла понад 50 % своїх доходів, зросла з 2,4 до 4,5 млн, або на 88 %¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Смирнов А. Кредитный «пузырь» и перколяция финансового рынка / А. Смирнов // Вопросы экономики. — 2008. — № 10. — С. 6.

¹⁶⁹ Sapir Ж. Наскільки тяжко, наскільки довго? (спроба прогнозування глибини і тривалості кризи) / Ж. Сапір // Економіка України. — 2008. — № 10. — С. 78.

¹⁷⁰ Дорошенко І. В. Глобальна фінансова криза та її вплив на розвиток економіки України / І. В. Дорошенко // Проблеми системного підходу в економіці. Електронне наукове фахове видання : Зб. наук. праць. — 2008. — № 3 // http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2008-3/Doroshenko_308.htm

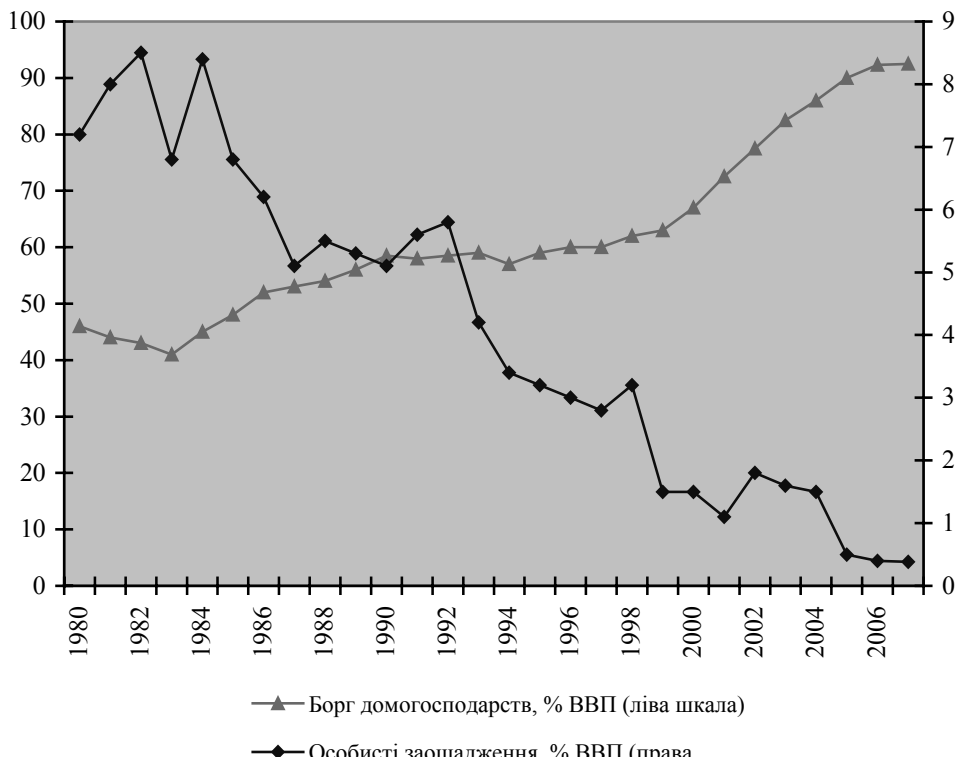

Рис. 2.7. Динаміка заощаджень і заборгованості американських домогосподарств протягом 1980—2007 рр.

Побудовано за даними US Bureau of Economic Analysis, US Department of Commerce // <http://www.bea.gov>

На тлі різкого підвищення відсоткової ставки у 2006 р. позичальники виявилися неспроможними її обслуговувати, і як наслідок — стрімке падіння цін на нерухомість, дестабілізація банківської системи США, масштабний дефіцит ліквідності та дефолт кредитних й інвестиційних компаній. Так, у 2006 р. понад 100 американських компаній згорнули кредитні й інвестиційні програми у житловому будівництві; у 2007 р. сукупні втрати банківських і фінансових інститутів сягнули 300 млрд дол. США¹⁷¹; а на початок 2009 р. — 1,2 трлн дол. Це похитнуло фондовий ринок США, а через нього — спровокувало масштабну кризу світової фінансової системи та обвал фондових ринків усього світу. Лише за 2007 р. сукупна вартість цінних паперів на світовому фондовому ринку знизилась на 5 трлн дол. США, в результаті чого інвестори переорієнтували свою діяльність з фондового на товарний ринок, поступово «розкручуючи» спіраль глобальної інфляції та гальмуючи темпи зростання світового виробництва.

¹⁷¹ Гайдучький П. І. Глобалізація економічної рецесії та фінансової нестабільності / П. І. Гайдучький, К. В. Паливода // *Фінанси України*. — 2008. — № 1. — С. 27—28.

Відсутність раціональних обмежень у наданні позик стала результатом дерегуляції американського фінансового ринку після відміни у 1999 р. акта Гласа-Стігала, який закріплював функціональний принцип його регулювання. Відповідно до принципу кожен фінансовий інститут (насамперед банки) повинен був виконувати свої традиційні функції з точки зору інституційного забезпечення кругообороту в економіці того чи іншого сегмента фінансового капіталу. Після відміни цього акта банки не лише почали активно співпрацювати з інвестиційними банками, а й самі включилися в операції фондового ринку і почали виконувати неприцільні собі функції, поступово переймаючи на себе ряд функцій інших фінансових інститутів. Найбільшою мірою в операції фондового ринку включилися найавторитетніші банківські установи світу: «Merrill Lynch», «Bank of America», «JPMorgan», «Citigroup», «BNP Paribas», «HSBC», «UBS», «Barclays» та інші, котрі тривалий час працювали у сегменті високоризикованих кредитів та володіли акціями корпоративного сектору.

За таких умов процеси дифузії різних сегментів світового фінансового ринку об'єктивно посилюють їх чутливість та взаємозалежність, а традиційні інструменти регулювання банківської діяльності певною мірою себе вичерпують. Адже для держави стає неможливим відстежувати, як підсистеми економічної системи, кожен фінансовий інститут формують свою капіталізовану додану вартість, як вона розподіляється і в особі кого вона персоніфікується. Перетворення функцій фінансово-кредитних установ та їх висока взаємозв'язаність призвели до того, що банкрутство компаній, акції яких мали у власності банки, вимагало від останніх вдатися до списання колосальної заборгованості. Їх сумарна сума становила, наприклад, для «Merrill Lynch» 15 млрд дол. США, для «Citygroup» — 18 млрд, а для «UBS» — досягла «рекордної» відмітки у 37 млрд¹⁷².

Значну дестабілізуючу роль відіграла й висока довіра регулювальних органів до висновків рейтингових агентств, котрі, присвоюючи рейтинги фінансово-кредитним інститутам, ставили за мету мінімізацію можливих ризиків їхньої діяльності та максимізацію її прибутковості. Крім того, дерегуляція фінансових ринків доповнилася низкою характерних для фінансового середовища вад, передусім моральним ризиком та асиметрією інформації, які посилювали суб'єктивність оцінювання ризиків діяльності корпоративного сектору та дали можливість топ-менеджменту свідомо маніпулювати результатами фінансово-господарської діяльності компаній.

Потужному впливу капіталу зі сфери виробничого нагромадження значною мірою сприяло поширення нових і надзвичайно складних

¹⁷² *Дорошенко І. В.* Глобальна фінансова криза та її вплив на розвиток економіки України / І.В. Дорошенко // Проблеми системного підходу в економіці. Електронне наукове фахове видання : Зб. наук. праць. — 2008. — № 3 // http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2008-3/Doroshenko_308.htm

фінансових похідних, насамперед «квадратних» заставних боргових зобов'язань (CDO's-squared), заставою для яких слугують в основному інші заставні боргові зобов'язання. Саме вони поширили в економіці процеси сек'юритизації активів і суттєво розширили масштаби ринків похідних цінних паперів, прискоривши тим самим зростання вартості фінансових активів. Так, на початок 2008 р. світові обсяги сек'юритизованих кредитів досягли 28 трлн дол. США¹⁷³; у той час як щорічний обсяг експорту товарів протягом 1990-х — першої половини 2000-х рр. становив у середньому 5 трлн дол. США, експорту послуг — 1,2 трлн, а прямих і портфельних інвестицій — близько 900 млрд відповідно, масштаби міжнародної торгівлі деривативами протягом 1995—2007 рр. зросли майже удесятеро і становили на кінець періоду понад 80,5 трлн дол. США, що у двадцять разів перевищує вартість проданих товарів і послуг (табл. 2.7).

Це істотно посилило тенденцію до віртуалізації фінансового капіталу та сприяло нарощуванню вартісних обсягів незабезпечених фінансових активів. Наприклад, у США вартість «віртуального» капіталу на сьогодні майже у 5 разів перевищує реальні банківські активи та в 4 рази ВВП цієї країни.

Крім того, не слід скидати з рахунків нерівномірний характер розподілу ризиків серед різних учасників процесу сек'юритизації. Так, сек'юритизація, посилюючи роль вторинних ринків у процесах кредитування, відкрила банкам широкі можливості щодо маніпулювання балансовими відомостями та нарощування обсягів позабалансових активів, що своєю чергою стало причиною збільшення кредитних ризиків у межах банківської системи. А безконтрольна та непрозора емісія нових форм деривативів не могла не закінчитись кризою сек'юритизації, що і відбулось у 2007 р., маючи своїми наслідками перенагроювання цінних паперів (прибутковість яких не могла бути забезпечена реальним сектором економіки) та крах фінансової «піраміди» з відірваних від реального капіталу цінних паперів.

Таким чином, тривале структурне нагроювання у світовій економіці фінансових дисбалансів стало детонатором глобальної економічної кризи, яка з усією очевидністю окреслилася наприкінці 2007 р., а протягом 2008 р. з безпрецедентним динамізмом поширилася практично на всі країни світу. Серед форм прояву цієї кризи слід відзначити передусім різке падіння капіталізації компаній, уповільнення ділової активності, скорочення споживчих витрат, зростання безробіття, зниження темпів зростання світової економіки, поглиблення валютних дисбалансів, скорочення обсягів міжбанківського кредитування, згортання кредитування реального сектору економіки та домогосподарств, подорожчання кредитного капіталу та ін.

¹⁷³ Чибриков Г. Г. Содержание и арифметика финансового кризиса / Г. Г. Чибриков // Банковское дело. — 2008. — № 12. — С. 23.

Таблиця 2.7
ДИНАМІКА ОБСЯГІВ ГЛОБАЛЬНОГО РИНКУ ДЕРИВАТИВІВ ЗА ІНСТРУМЕНТАМИ ТА РЕГІОНАМИ ПРОТЯГОМ 1995—2009 рр.

Показник	1995		1998		2000		2002		2004		2006		2008		2009*	
	вартісний обсяг, млрд дол. США	річний обіг, млн контрактів	вартісний обсяг, млрд дол. США	річний обіг, млн контрактів	вартісний обсяг, млрд дол. США	річний обіг, млн контрактів	вартісний обсяг, млрд дол. США	річний обіг, млн контрактів	вартісний обсяг, млрд дол. США	річний обіг, млн контрактів	вартісний обсяг, млрд дол. США	річний обіг, млн контрактів	вартісний обсяг, млрд дол. США	річний обіг, млн контрактів	вартісний обсяг, млрд дол. США	річний обіг, млн контрактів
Відсоткові ф'ючерси	5876,2	561,0	8031,4	760,0	7907,8	781,2	9955,6	1152,1	18164,9	1902,6	24476,2	2621,2	18732,3	2582,9	17833,7	443
Відсоткові опціони	2741,8	225,5	4623,5	129,7	4734,2	107,7	11759,5	240,3	24604,1	361,0	38116,5	566,7	33978,8	617,7	33005,8	131,7
Валютні ф'ючерси	33,8	99,6	31,7	54,5	74,4	43,5	47,0	42,6	103,5	83,7	161,4	231,1	95,2	433,8	86,1	71,1
Валютні опціони	120,4	23,3	49,2	12,1	21,4	7,0	27,4	16,1	60,7	13,0	78,6	24,3	124,8	59,8	107,3	9,2
Ф'ючерсні індекси фондового ринку	172,2	114,8	291,6	178,0	377,5	225,2	365,7	530,3	635,2	804,4	1045,3	1233,6	656,0	2467,9	592,5	600,6
Опціонні індекси фондового ринку	337,7	187,3	947,4	195,0	1148,4	481,5	1701,2	2235,5	3024,9	2980,1	6565,3	3177,5	4272,8	4174,1	4132,4	959,0
Усього, у тому числі	9282,0	1211,5	13974,8	1329,3	14263,8	1646,0	23856,3	4216,8	46593,3	6144,8	70443,4	7854,4	57859,9	10336,2	55757,9	2214,6
Північна Америка	4852,3	455,0	7395,1	530,0	8168,0	461,3	13720,2	912,2	27608,9	1633,6	42551,4	2541,8	29814,7	3079,6	26811,0	575,8
Європа	2241,2	354,8	4397,1	525,9	4197,9	718,6	8801,0	1074,8	16308,2	1412,6	23216,8	1947,3	24622,5	2939,5	26067,6	620,5
Азія	1990,1	126,4	1882,5	170,9	1611,8	331,3	1206,0	2073,1	2426,9	2847,6	4049,6	2957,1	2685,9	3753,6	2242,4	892,3
Інші регіони	198,4	275,5	300,1	102,5	286,2	134,9	129,1	156,7	249,3	251,0	625,6	408,2	736,8	563,5	636,9	126,1

* Дані за перший квартал.

Джерело: Global Financial Stability Report: Financial Stress and Deleveraging Macro-Financial Implications and Policy. October 2008. — IMF, 2008. — P. 184—185; Global Financial Stability Report: Navigating the Financial Challenges Ahead. October 2009. — P. 186—187.

Ключовими передумовами виникнення глобальної економічної кризи є:

- доступність кредитного капіталу та лібералізація фінансово-кредитного регулювання;
- наявність надлишкових, вивільнених від торгівлі нафтою, фінансових ресурсів та активізація діяльності суверенних фондів багатства, що своєю чергою забезпечило динамічне зростання попиту на фінансові активи, в тому числі і похідні цінні папери;
- стрімке зростання сектору фінансових послуг та збільшення маси фінансових послуг порівняно з реальним сектором економіки;
- безконтрольне зростання іпотечного кредитування (без належної оцінки ризикованості) та масова сек'ритизація виданих кредитних позик;
- підвищена міжнародна мобільність банківського капіталу;
- дерегуляція глобальних фінансових ринків, а також відсутність ефективної глобальної координації в системі контролю та нагляду за банківською діяльністю;
- наявність диспропорцій і суперечностей між виробничими та споживчими ринками, а також країнами першого і третього світу;
- посилення глобальної інфляції;
- значна доларизація світової економіки;
- інтернаціоналізація банківського капіталу та глобалізація фінансів.

Однак, як зазначалося вище, за глибиною та масштабами впливу на національні економіки держав ця криза виходить за межі звичайної циклічної і характеризується чітко вираженим структурно-інноваційним характером, тобто передбачає системні якісні трансформації світового виробництва та його технологічної бази на основі шостого високотехнологічного укладу. Йдеться про те, що глобальна економічна криза, яка нині розгортається у світовій економіці, є лише виявом загальних закономірностей, що їх визначає «укладна» концепція довгострокової мегатехнологічної динаміки.

І хоч такі закономірності частково завуальовуються через нашарування на них специфічних процесів у фінансовій сфері (саморушення фінансової піраміди боргових зобов'язань у США та крах глобального ринку деривативів, у тому числі контрактно-нафтових і фінансових «бульбашок»), проте стрімке падіння фондових індексів та цін на енергоносії, а також виробничий спад і зростання структурного безробіття є прикметними ознаками довгохвильової депресії, зумовленої циклічністю зміни технологічних укладів, та оновленням технологічного базису суспільного виробництва з метою підвищення рівня продуктивності праці.

Нинішнє завершення чергового науково-технологічного циклу супроводжується надмірною концентрацією інновацій у розвинутих краї-

нах світу, що в поєднанні з надзвичайно високою вартістю праці та їх відносною недоступністю для решти держав зумовили сповільнення процесу дифузії інновацій та спричинили уповільнення економічного зростання через зниження ефективності виробництва та продуктивності праці. А зменшення реальних грошових доходів і прибутків, забезпечених торговельною масою, в умовах іпотечної кризи в США, Великобританії, Європі та окремих країнах Азії своєю чергою неминуче спричинило зростання заборгованості населення банківським інститутам. Тож брак реальних коштів породив кризу ліквідності, а та своєю чергою визначила початок кризи міжбанківської довіри, сприяючи подальшому загостренню глобальної банківської кризи.

У світовій економіці відбулася синхронізація низки окремих криз — структурної, пов'язаної з вичерпанням ресурсу п'ятого технологічного укладу, а також фінансової, банківської, інвестиційної, валютної, інституційної, що створило найпотужніший у новітній економічній історії руйнівальний резонанс. Тому глобальна економіка повинна пройти процес своєрідного «перезавантаження» і позбавитися від перенагромадженого капіталу шляхом його масового знецінення у процесі неминучої тривалої та глибокої депресії. Знецінення грошового капіталу відбуватиметься через неодноразовий крах фондових і фінансових ринків, а також дефолт долара, як це вже відбувалося у 1930-х та 1970-х рр.

При цьому, якщо у провідних країнах світу початкова фаза зміни домінуючого п'ятого укладу шостим супроводжується небаченою за масштабами та глибиною фінансовою кризою з її поступовою трансформацією у довгохвильову депресію, то країни, що розвиваються, отримують потужний імпульс стрімкого економічного зростання. Адже, не будучи обтяженими надлишковими виробничими потужностями у галузях застарілого технологічного укладу, вони значно меншою мірою зазнають впливу структурної кризи, відповідно стикнуться з меншими масштабами знецінення капіталу. Водночас динамічне освоєння ними базових технологій і виробництв нового технологічного укладу відкриє перед ними широкі можливості випередити розвинуті країни у структурній перебудові національних економік, «підключитися» до чергової хвилі економічного зростання та оперативно відреагувати на глобальні виклики науково-технічного і соціального прогресу.

Вагомим каналом впливу фінансового глобалізму на модифікацію економічного циклу є інститут фінансового посередництва. Адже світовий досвід показує, що надмірна конкуренція на фінансових ринках з широким представництвом банків, пенсійних фондів, страхових компаній, взаємних фондів та інших фінансових інститутів не завжди є запорукою високої ефективності процесу трансформації заощаджень в

інвестиції та зниження вартості проведення фінансових операцій. Більше того, вона може навіть серйозно підірвати фінансову стабільність з причин універсалізації діяльності таких інститутів на основі концентрації капіталу та формування розгалужених фінансових холдингів. І цю небезпеку недалекоглядно недооцінювали, хоча ще у 2001 р. Дж. Стігліц у своїй праці, відзначеній Нобелівською премією¹⁷⁴, акцентував увагу на тому, що висококонкурентні ринки не завжди є високоефективними, більше того, стимулювання конкуренції може навіть знищувати ефективність, оскільки в реальній світовій економіці жоден ринок не може бути інформаційно ефективним.

Не можна оминати увагою і такий фактор, як спричинені фінансовим глобалізмом надмірні коливання кон'юнктури фінансових ринків, які не завжди пов'язані виключно зі змінами макроекономічних показників, а можуть створюватися сукупними діями багатьох інвесторів, кожний з яких діє індивідуально раціонально, що пояснюється існуванням проблем з ліквідністю та асиметричністю ринкової інформації.

За таких умов розвиток фінансової кризи завжди супроводжується девальвацією національної валюти та падінням цін на активи, що зумовлює виникнення збитків у іноземних інвесторів та відповідно проблем з ліквідністю, що спонукає їх продавати активи в інших країнах. Подібного роду проблеми з ліквідністю можуть виникати і в іноземних банків, кредитні портфелі яких містять значні регіональні ризики. Тож якщо якість їх кредитного портфеля в одній країні починає падати внаслідок кризових очікувань, єдиною адекватною відповіддю з погляду фінансового менеджменту є поступове вилучення таких активів з одночасним скороченням обсягів інших високоризикованих вкладень, у тому числі і в цьому конкретному регіоні.

Механізмом, що зумовлює поширення фінансових криз, є також захист інституційних інвесторів від можливих збитків шляхом продажу не тих фінансових активів, ціни на які вже упали внаслідок безпосереднього впливу фінансової кризи, а тих, що ще мають достатньо високу ціну. Внаслідок цього фінансові ринки інших країн починають відповідно входити у фазу рецесії, особливо на сегментах з інтенсивними спекулятивними операціями, що підтримують невиправдано високі ціни на певні категорії фінансових активів.

Характеризуючи механізм поширення фінансових криз, слід відзначити вагомий вплив на нього асиметрії інформації щодо кон'юнктури фінансових ринків, що виявляється в очікуванні інвесторів щодо ескалації фінансової кризи в одній країні до фінансових криз в інших зі схожими економічними характеристиками. Додатко-

¹⁷⁴ *Stiglitz J. E. Information and the Change in the Paradigm in Economics // American Economic Review, Vol. 92. — № 3, June 2002. — P. 460—501.*

вим інформаційним чинником може бути поведінка інших інвесторів на даному ринку.

Тож є всі підстави говорити про феномен так званої «стадної поведінки» інвесторів, яка полягає в тому, що створення відносно повної інформаційної картини щодо економічних тенденцій в тій чи іншій країні несе за собою значні витрати. Так, у ролі інформованих інвесторів виступають зазвичай великі транснаціональні банки та інституційні інвестори, тоді як решта інвесторів належать до категорії неінформованих. І якщо інформовані інвестори (або такі, яких вважають інформованими) починають вилучати свої інвестиції з країни, всі інші також починають це робити, викликаючи у такий спосіб панічний масовий відплив капіталу.

Фінансову паніку серед інвесторів можуть викликати й різкі зміни в ринкових очікуваннях, що самореалізуються на фінансових ринках в умовах множинної рівноваги. За умов існування очевидних негативних ринкових очікувань для кожного окремого інвестора є раціональним слідувати діям інших інвесторів. За умов очікування банкрутства та обмеженості ресурсів банку його виживання залежатиме від характеру колективних дій вкладників: у разі масового вилучення вкладів банк стає банкрутом; якщо всі або більшість вкладників залишає кошти в банку, то він залишається відносно стабільним. Аналогічно працює механізм очікувань в умовах національної економіки загалом: паніку серед інвесторів викликає те, що обмежених валютних резервів країни може не вистачити на задоволення вимог кожного з них.

Серед чинників, що зумовлюють вагомий вплив на зміну поведінки інвесторів після виникнення первинної (локальної) кризи, слід відзначити також зміни в міжнародній фінансовій системі або у правилах гри на міжнародних фінансових ринках. Серйозними підставами для сумнівів інвесторів є сучасна діяльність МВФ як кредитора останньої інстанції та проблематичність екстреного фінансування з боку цієї організації. Так, у 2008 р. вартісні обсяги сукупного кредитного капіталу МВФ оцінювались у 350 млрд дол. США, тоді як потреби світової економіки у кредитних ресурсах для подолання наслідків глобальної економічної кризи становили, за даними авторитетних експертів, — 10—15 трлн. Саме тому серед ключових напрямів подолання кризових явищ у глобальній економіці на саміті лідерів великої двадцятки у квітні 2009 р. було визначено нарощування обсягів кредитного капіталу МВФ.

Спекулятивні атаки на національні валюти також можна вважати своєрідним механізмом поширення кризової інфекції. Досвід мексиканської та південно-східноазійської криз довів, що після вдалих спекулятивних атак на валюти Мексики і Таїланду, які було девальвовано зі зміною режиму валютного курсу з фіксованого на плаваючий, аналогічні спекулятивні атаки було здійснено на валюти більшості інших країн цих регіонів.

Таким чином, фінансові механізми передавання кризової інфекції базуються на можливості швидкого вилучення фінансових активів з національної економіки без значних втрат, що є можливим тільки в цілком лібералізованих економіках, де не існує обмежень на операції за рахунком руху капіталу і національна валюта є вільноконвертованою за такими операціями. Саме така лібералізація є водночас елементом і наслідком фінансової глобалізації та передумовою розгортання кризових явищ і процесів.

Крім того, сучасні фінансові механізми передавання кризової інфекції зумовлюють і глобальний характер поширення кризових шоків. Оскільки фінансовий глобалізм передбачає поглиблення взаємозв'язків та посилення взаємозалежності між національними й регіональними фінансовими ринками, а також між окремими сегментами та суб'єктами світової фінансової системи, то цілком закономірним явищем стає ситуація, коли поточний стан окремого сегмента чи гравця фінансового ринку справляє вирішальний вплив на стан фінансово-кредитної системи у глобальному масштабі. Про це свідчить, зокрема, той факт, що одними з перших, хто зазнав значних фінансових втрат від глобальної економічної кризи, стали німецькі банки — великі гравці іпотечного ринку США («IKB», «Deutsche «Industriebank», «Sachsen LB», «Bayern LB») та кредитні установи Великої Британії, що теж були тісно пов'язані з американським фондовим ринком («HSBC», «Royal Bank of Scotland», «Barclays», «HBOS», «Lloyds TSB», «Standard Chartered», «Abbey» та «Nationwide Building Society»). Тож саме тісний взаємозв'язок та подальша ланцюгова реакція поширення кризових явищ через фондові ринки та внутрішньобанківські зв'язки і виявляє характерну особливість фінансового механізму формування глобального економічного циклу.

Багатовимірний вплив фінансового механізму на формування глобального економічного циклу яскраво виявляється і у діяльності так званих «глобальних гравців». У найбільш загальному розумінні «глобальний гравець» — це економічний агент, що здійснює операції на глобальному ринку та водночас є його маркет-мейкером (тобто його діяльність визначає і кон'юнктуру цього ринку). На світовому фінансовому ринку глобальними гравцями є насамперед транснаціональні банки та інституційні інвестори — резиденти розвинутих країн. Вони сьогодні фактично визначають поточні тенденції в динаміці та географічному розподілі міжнародних інвестицій, оскільки глобальний характер діяльності та адекватне інформаційно-аналітичне забезпечення надають змогу досить швидко ідентифікувати найбільш привабливі ринки та види операцій. Інвестиційна поведінка глобальних гравців орієнтує всіх інших інвесторів у аспектах прибутковості та надійності операцій на тих чи інших ринках.

Виникнення глобальних гравців безпосередньо пов'язано з процесом фінансової глобалізації, внаслідок лібералізації міжнародного

руху капіталу та розвитку його інфраструктури. Можливість проникати на лібералізовані національні фінансові ринки різко збільшує варіативність іноземного інвестування з перспективою отримання досить високої норми прибутку. За рахунок, зокрема, зменшення трансакційних витрат.

Мотивація глобальних гравців отримувати дедалі зростаючі прибутки провокує і відповідний «ефект масштабу» залучення й перерозподілу фінансових ресурсів: кошти, що знаходяться під контролем глобальних гравців, часто перевищують обсяги офіційних валютних резервів та навіть розмір ВВП окремих країн. Унаслідок цього можливості центральних банків країн, що розвиваються, та навіть деяких з розвинутих країн протистояти спекулятивним атакам на національні валюти є вкрай обмеженими, що й було продемонстровано фінансовими кризами 1990-х рр.

Загалом, роль глобальних гравців у створенні передумов фінансових криз є не тільки вирішальною, а й досить схематично визначеною. Транснаціональні банки виступають одночасно і як кредитори (інвестори) для економік країн, що розвиваються, і як валютні спекулянти на міжнародних валютних ринках. Через здійснення спекулятивних валютних операцій вони дестабілізують валютні курси, змушуючи уряди країн залучати зовнішні кредити (тут вони виступають вже як кредитори) або за допомогою високих відсоткових ставок залучати короткострокові іноземні інвестиції (тут вони є інвесторами).

Стратегія глобальних гравців на забезпечення циклічності процесу призводить до концентрації в їх руках або значної частки певних національних високоліквідних активів, або великої частки зовнішніх боргових зобов'язань уряду чи приватного сектору. Наступна зміна очікувань глобальних гравців супроводжується масовим продажем активів з подальшою конвертацією коштів в іноземну валюту або припиненням боргового фінансування з їх боку, що стимулює національну валютну або боргову кризу.

Слід сповна усвідомлювати, що сьогодні має місце лобювання глобальними гравцями цілеспрямованої політики міжнародних фінансових організацій на лібералізації руху капіталу в країнах, що розвиваються, оскільки транснаціональні банки та інституційні інвестори є резидентами переважно розвинутих країн і мають значний вплив на політику їх урядів, а розвинуті країни мають переважне право голосу в більшості міжнародних фінансових організацій, зокрема у МВФ.

Тож можемо стверджувати, що глобальні гравці є «локомотивами» нерегульованої фінансової глобалізації з кон'юнктурою світового фінансового ринку, що перебуває під їх фактичним контролем. Інакше кажучи, сучасний період світогосподарського розвитку загалом, і фінансової глобалізації зокрема, характеризується глобальним економічним прагматизмом на користь корпорацій і країн — світових лідерів.

Розділ 3

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГЛОБАЛЬНОГО АНТИЦИКЛІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

3.1. Сучасний інструментарій антициклічного регулювання економіки: випробування на ефективність

Як свідчить досвід високорозвинутих країн світу, одним із визначальних чинників подолання кризових явищ в економіці, забезпечення стійкого та якісного економічного зростання є антициклічне регулювання. При цьому перманентні трансформації, що їх зазнають національні економічні системи цих держав, зумовили необхідність постійної модернізації важелів та інструментів антициклічного регулювання в контексті забезпечення високоефективного управління ринковою кон'юктурою та діловою активністю.

Так, серед інструментів державного антициклічного регулювання найбільшу ефективність продемонстрували інструменти монетарного характеру (зниження відсоткової ставки, зниження норми обов'язкових банківських резервів та ін.), фіскального типу (зниження ставок податків на прибутки підприємств і доходи громадян, збільшення частки державних витрат з метою стимулювання інноваційної діяльності тощо), заходи, спрямовані на поживлення інвестиційної активності (стимулювання житлового будівництва, проведення політики прискореної амортизації, надання різноманітних пільг при встановленні нового устаткування та ін.).

Застосування та активізація антициклічних інструментів може досягатися у різний спосіб — через здійснення дискреційних заходів макроекономічної політики, що потребують прийняття відповідних політичних чи управлінських рішень з боку уряду країни, або ендогенно, за посередництвом автоматичних стабілізаторів ринку. Загалом усі ці заходи спрямовані на регулювання грошової пропозиції, податкових надходжень, державних видатків, особистих доходів населення, доходів корпорацій тощо залежно від фази економічного циклу.

Першою у світі країною, яка на законодавчому рівні впровадила у практику державного управління економіки заходи антициклічного регулювання, стала Швеція. Зокрема у проекті бюджету Швеції на 1933 р. знайшли своє відображення теоретичні положення антициклічної фі-

нансової політики, розроблені шведськими економістами Е. Ліндалем та Г. Мюрдалем.

Згодом антициклічне законодавство було розроблено у таких державах, як Великобританія, Канада, Австралія, США, і стосувалося, головним чином, регулювання сфери зайнятості. Так, у Великобританії політика регулювання економічних циклів вперше набула свого відображення у «Білій книзі політики регулювання зайнятості» — законі від 1944 р., що регламентував механізми впливу на ділову активність через зайнятість. У Канаді антициклічна політика бере початок з 1945 р., із прийняттям відповідної урядової декларації, яка спиралась на «Доповідь щодо зайнятості і доходу». Подібні закони й декларації на загальнодержавному рівні також були прийняті в Австралії.

Що стосується США, то в цій країні механізми антициклічного регулювання були вперше офіційно закріплені у 1946 р. у «Законі про зайнятість». Цей закон запровадив сувору відповідальність уряду за забезпечення максимальної зайнятості, виробництва та купівельної спроможності грошей. Крім того, на Президента покладался обов'язок щорічно надсилати Конгресу Економічну доповідь (Economic Report of the President), яка описувала би досягнення цілей, зафіксованих у Законі про зайнятість. Раді економічних консультантів (Council of Economic Advisers), яка і нині становить собою групу видатних професіоналів-економістів у структурі адміністративного апарату Президента США, делегувались повноваження з підготовки доповіді, аналізу досягнень у макроекономічній сфері та вироблення відповідних рекомендацій, спрямованих на те, щоб «уникнути економічних коливань та зменшити їх вплив і зберегти рівень зайнятості, виробництва та купівельної спроможності»¹⁷⁵.

Резюмуючи вищенаведене, можна стверджувати, що законодавчу базу для реалізації заходів антициклічного регулювання у високорозвинутих державах було сформовано ще у 1930—1940-х рр. Тож другої половини ХХ ст. ці країни мали можливість постійно удосконалювати й розвивати нові підходи до антициклічного регулювання та ефективно застосовувати їх на практиці.

На особливу увагу заслуговують рекомендації щодо антициклічної політики, розроблені у 1940—1950-х рр. для розвинутих індустріальних країн такими організаціями, як ООН, Комітет економічного розвитку США, Національна асоціація планування США та інші організації. Так, засади антициклічної політики, сформовані Комітетом економічного розвитку США у 1947—1948 рр. (рис. 3.1), передбачали проведення політики компенсування циклу, яка автоматично забезпечувала

¹⁷⁵ Див. детальніше: Шульц Ч. Совет экономических консультантов при президенте США : историческая ретроспектива / Ч. Шульц // МЭиМО. — 2003. — № 4. — С. 71—76.

би бюджетний надлишок у період експансії та бюджетний дефіцит у роки рецесії.

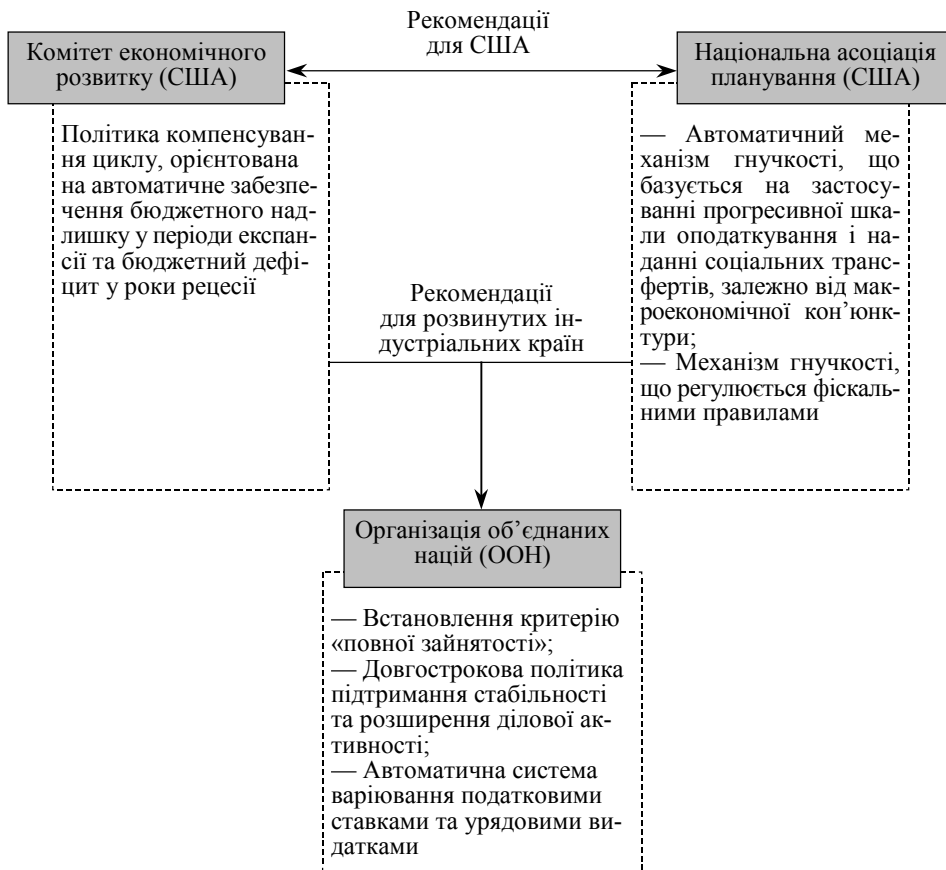

Рис. 3.1. Рекомендації щодо розробки та запровадження політики антициклічного регулювання для розвинутих індустріальних країн

Фіскальне регулювання, згідно із цією політикою, базувалось на фіксованій протягом усього економічного циклу шкалі державних видатків та прогресивній шкалі оподаткування особистих доходів населення. Ефективність бюджетно-податкової програми стабілізації, що діяла автоматично, підкріплювалась грошово-кредитною політикою. У разі зростаючої макроекономічної кон'юнктури та можливого «перегріву» економіки Комітет рекомендував уряду США вжиття обмежувальних заходів через використання бюджетного надлишку для викупу державного боргу та зменшення попиту на кредитні ресурси банків (через збільшення облікової ставки відсотка Центрального банку, підвищення норми обов'язкового резервування комерційних банків, зменшення об-

сягів державних позик та скорочення урядових гарантій за кредитами). Коли ж економіка США входила в період економічної рецесії, то заходи антициклічного регулювання, що їх пропонував Комітет, полягали у фінансуванні дефіциту державного бюджету з метою нарощування державного боргу, розширення можливостей отримання кредитів (через зменшення облікової ставки та норми обов'язкового резервування) та нарощування обсягів кредитування економіки з боку уряду країни.

Концепція антициклічної політики, розроблена Національною асоціацією планування США у 1949 р., базувалася на двох ключових механізмах регулювання економічних циклів, а саме: автоматичному механізмі гнучкості сукупної ділової активності та механізмі гнучкості, що регулюється фіскальними правилами. Щодо автоматичного механізму, то він включав комплекс заходів у сфері фіскального регулювання, а його реалізація забезпечувалась такими інструментами, як прогресивна шкала оподаткування та, відповідно до того чи іншого стану ринкової кон'юнктури, надання урядових соціальних трансфертів. Своєю чергою механізм гнучкості, що регулюється фіскальними правилами, базувався на зміні ставок оподаткування та соціальних видатків залежно від динаміки безробіття та цін.

У доповіді економічних експертів, призначених ООН у 1951 р. для розробки рекомендацій стосовно антициклічної політики у розвинутих індустріальних державах, пропонувалася концепція стабілізації сукупного попиту (переважно інвестиційного). Ця програма передбачала такі механізми регулювання економічних циклів: встановлення критерію «повної зайнятості», підтримання довгострокової стабільності в економіці, автоматичну систему варіювання податковими ставками та урядовими видатками. Так, згідно із критерієм «повної зайнятості», країнам пропонувалося визначити величину відсотка безробіття, вихід за межі якого вважався би ознакою економічної рецесії і, відповідно, необхідності вжиття стабілізуючих заходів.

Довгострокова політика підтримання стабільності та розширення ділової активності орієнтувалась на досягнення таких цілей: підтримання сукупного попиту на рівні, що відповідає повній зайнятості, автоматичне регулювання ділової активності за допомогою прогресивних податків та програм соціального забезпечення споживчих видатків домогосподарств, регулювання обсягів приватних інвестицій, планування державних інвестицій разом з організацією громадських робіт та стабілізація доходів від сільського господарства (через реалізацію програм підтримки виробників сільськогосподарської продукції, гарантування цін, субсидування фермерів, міжнародних програм стабілізації товарних ринків тощо).

Однак найважливіша роль в антициклічному регулюванні відводилась автоматичній системі варіювання податковими ставками та урядовими видатками. Виходячи із положень цієї системи, урядам рекомендувалося, що у разі перевищення рівня безробіття, який відповідає повній зайнятості, протягом трьох місяців в автоматичному та обов'язковому порядку вступає в дію точно визначений графік зміни податкових ставок та державних видатків. Вони включали: зміну ставок податку з громадян; зміну величини внесків на соціальне страхування; зміну ставки податку з продажів; введення додаткових грошових виплат та субсидій населенню; організацію громадських робіт.

Отже, можна зробити висновок, що практичні рекомендації щодо регулювання циклічності у розвинутих індустріальних країнах світу, розроблені провідними дослідницькими та міжнародними організаціями протягом 1940—1950-х рр., переважно базувалися на кейнсіанській моделі антициклічного регулювання. Як було досліджено, її визначальними характеристиками є стабілізація ринкової кон'юнктури за посередництвом ендогенного регулювання інвестиційного та споживчого попиту, а конкретними інструментами — грошово-кредитна та бюджетно-податкова політика. Також передбачалося, що у довгостроковій перспективі уряди країн мають стимулювати економічне зростання з метою попередження кризових явищ в економіці.

Подібна модель антициклічного регулювання застосовувалась у багатьох інших розвинутих державах протягом 1930—1960-х рр., зокрема у Швеції, США, Німеччині. При цьому у їхній антициклічній політиці за цей проміжок часу можна чітко виокремити два періоди, які відрізняються між собою як загальними орієнтирами в регулюванні економічних циклів, так і специфікою антициклічних програм. Так, перший період — 1930—1950-ті рр. — характеризується тим, що основним мотивом для тих чи інших заходів у сфері регулювання циклічності була криза або безпосередня загроза кризи, тому таку політику часто називають антикризовою. Другий період, якому відповідають 1960-ті рр., відрізняється від попереднього орієнтацією політики антициклічного регулювання насамперед на стимулювання економічного зростання як методу запобігання кризовим явищам в економіці.

До 2007 р. у світовій економічній літературі в оцінюванні кейнсіанської моделі антициклічного регулювання переважав критичний настрій. І це цілком закономірно, оскільки будь-який вид економічної політики, у тому числі антициклічної, не може бути ефективним в усі часи. Досить того, щоб вона була результативною протягом тривалого періоду. Кейнсіанці свого часу стверджували, що циклічність не є більшою проблемою, оскільки економічна політика завдяки потенціалу антициклічного регулювання є точно регульованою (*fine-tuning*). Однак

світовий економічний спад, який мав місце у 1970-х рр., підтвердив, що безкризового розвитку не існує у принципі, а кейнсіанські «рецепти» регулювання макроекономічної кон'юнктури не є універсальними. Розширення інструментарію антициклічної політики у 1970-х рр. за рахунок заходів, орієнтованих на стимулювання сукупної пропозиції, інноваційної активності суб'єктів господарювання, прогнозування економічних рецесій, формування чітко визначених правил гри на ринку, визначило подальшу пріоритетність неокласичної та інституціональної концепцій антициклічного регулювання.

Наступним важливим інструментом державного антициклічного регулювання, який упродовж другої половини ХХ ст. підтвердив свою ефективність, є фіскальна політика. Її практична реалізація може здійснюватись або автоматично (через важелі автоматичної фіскальної стабілізації), або дискреційно, за допомогою свідомого маніпулювання національним урядом податками і державними видатками з метою зміни реального обсягу сукупного виробництва та зайнятості (шляхом законодавчого ухвалення відповідних рішень, які стосуються бюджетно-податкової сфери). У високорозвинутих державах світу фіскальне регулювання за допомогою вбудованих стабілізаторів здатне пом'якшувати значні коливання сукупного попиту. Підтвердженням цього є зокрема розрахунки американського дослідника А. Аербаха, згідно з якими фіскальні стабілізатори можуть компенсувати понад третину ВВП-розривів¹⁷⁶. У розрізі складових елементів автоматичних стабілізаторів переваги прибуткового податку з підприємств та громадян, порівняно із програмами страхування безробіття, є значно більшими. Так, у США, за оцінками А. Аербаха та Д. Фінберга, податковий стабілізатор скорочує близько 8 % варіації ВВП, тоді як програми страхування безробіття — лише 2 %¹⁷⁷.

Про високу ефективність політики автоматичної фіскальної стабілізації свідчать і дослідження Секретаріату ОЕСР. Так, експерти цієї організації на основі аналізу існуючої динаміки циклічних складових зведеного державного бюджету країн ОЕСР протягом 1990-х рр. підтвердили наявність тісного взаємозв'язку між часткою державного сектору економіки (тобто вартісними обсягами урядових видатків у зведеному бюджеті) та ефективністю фіскальних стабілізаторів, дія яких проявляється у відповідних змінах циклічних складових державного бюджету (табл. 3.1). Так, дані свідчать про те, що для економіки США у пік економічного циклу 1989 р., коли ВВП-розрив позитивно відхи-

¹⁷⁶ *Auerbach A.* Is there a role for discretionary fiscal policy? Rethinking stabilization policy // Federal Reserve Bank of Kansas City Review. — 2002. — P. 18.

¹⁷⁷ *Auerbach A., Feenberg D.* The significance of federal taxes as automatic stabilisers // Journal of Economic Perspectives. — 2000. — Vol. 14. — No 3. — Summer. — P. 42.

лявся від потенційного рівня на 2 %, циклічна складова зведеного державного бюджету країни була також додатною і дорівнювала 0,6 % (від потенційного ВВП), від'ємний ВВП-розрив 1991 р. зумовив дефіцитний циклічний бюджет на рівні 0,6 %, пік 1999 р. — профіцитний (0,6 %).

Відносно невеликі значення циклічних показників бюджету характерні для таких країн, як Ірландія, Японія, Австралія. Загалом можна зробити висновок, що у державах, яким властива висока частка державних видатків у ВВП, значно ефективніше проявляють себе і фіскальні стабілізатори. Зокрема, у Швеції у пік економічного циклу 1989 р., коли позитивний ВВП-розрив становив 4,4 %, циклічна складова також була додатною (3,4 %), протягом економічної рецесії 1993 р. від'ємний ВВП-розрив, який дорівнював 5,9 %, спричинив циклічний дефіцит у 5,9 % від потенційного ВВП.

Таблиця 3.1

**ЦИКЛІЧНІ СКЛАДОВІ ЗВЕДЕНОГО ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ
КРАЇН ОЕСР (1988—1991 рр.)**

Країна	Верхня поворотна точка економічного циклу			Наступна нижня поворотна точка економічного циклу		
	Рік	ВВП-розрив *	Циклічна складова зведеного державного бюджету **	Рік	ВВП-розрив	Циклічна складова зведеного державного бюджету
США	1989	2,0	0,6	1991	-1,8	-0,6
Японія	1991	3,1	0,4	1995	-2,3	-0,5
Німеччина	1990	2,8	1,3	1993	-1,0	-0,5
Франція	1990	1,2	0,5	1993	-2,3	-1,1
Італія	1989	1,9	0,9	1993	-3,2	-1,7
Великобританія	1988	5,6	2,8	1992	-2,8	-1,6
Канада	1988	4,0	1,7	1992	-4,6	-2,3
Австралія	1989	2,1	0,6	1992	-2,8	-0,9
Австрія	1990	2,7	0,8	1993	-1,5	-0,5
Бельгія	1990	2,0	1,3	1993	-2,9	-2,1

Закінчення табл. 3.1

Країна	Верхня поворотна точка економічного циклу			Наступна нижня поворотна точка економічного циклу		
	Рік	ВВП-розрив*	Циклічна складова зведеного державного бюджету**	Рік	ВВП-розрив	Циклічна складова зведеного державного бюджету
Данія	1986	3,0	2,6	1993	-4,7	-4,1
Фінляндія	1989	5,9	3,4	1993	-9,2	-7,2
Греція	1989	2,9	1,3	1994	-2,7	-1,2
Ірландія	1990	4,6	1,8	1994	-4,0	-1,6
Нідерланди	1990	1,7	1,5	1993	-1,1	-1,0
Нова Зеландія	1986	1,9	1,3	1992	-5,2	-3,2
Норвегія	1986	2,7	1,6	1990	-4,6	-3,1
Португалія	1990	3,4	1,2	1994	-1,8	-0,7
Іспанія	1990	4,7	1,9	1996	-2,0	-0,8
Швеція	1989	4,4	3,4	1993	-5,9	-5,4
У середньому за країнами ЄС	1990	2,4	1,2	1993	-1,9	-1,0
У середньому за країнами ОЕСР***	1989	1,8	0,9	1993	-1,8	-0,5

* У % від потенційного ВВП.

** У % від потенційного ВВП за методикою ОЕСР; «+» — профіцит, «-» — дефіцит.

*** За винятком Чехії, Угорщини, Ісландії, Кореї, Мексики, Польщі, Швейцарії, Туреччини.

Джерело: The size and role of automatic fiscal stabilisers / in OECD Economic Outlook 66. — Paris, 1999. — P. 139.

Тож синхронна динаміка економічних циклів та циклічних складових зведеного бюджету країн дозволяє компенсувати негативні наслідки циклічності. Фактично ринок найефективніше реагує на макроекономічні коливання на рівні особистих доходів населення та прибутків корпорацій. Так, у пік економічних циклів, коли фактичні показники ВВП перевищують потенційні, приріст доходів населення та приватних фірм уповільнюється внаслідок автоматичного зростання податкового навантаження. Натомість зростають циклічні показники державного бюджету, головними чином його дохідні статті, чим і обмежується сукупний попит. Протилежні тенденції спостерігаємо у разі економічного спаду. Такий ендогенний механізм регулювання економічних циклів дозволяє високорозвинутим державам досягати фінансової

стабільності як однієї із визначальних умов забезпечення довгострокової стійкості ринкової кон'юнктури.

Економетричні дослідження, проведені П. Нордом, підтверджують наявність прямої залежності між економічною динамікою (як результативна ознака розглядались показники ВВП-розривів) та циклічними показниками зведеного бюджету у таких країнах, як Фінляндія, Данія, Німеччина, Великобританія, Норвегія, Швеція¹⁷⁸. Із досліджень випливає, що держави, які у складі ВВП мають високі показники урядових видатків (передусім соціального спрямування), без наявності фіскальних стабілізаторів мали б значно більші макроекономічні коливання (рис. 3.2). Це є свідченням того, що зміни циклічно чутливих податків і державних видатків дозволяють стабілізувати особисті доходи населення та прибутки підприємств, тим самим згладжувати флуктуації споживчого та інвестиційного попиту.

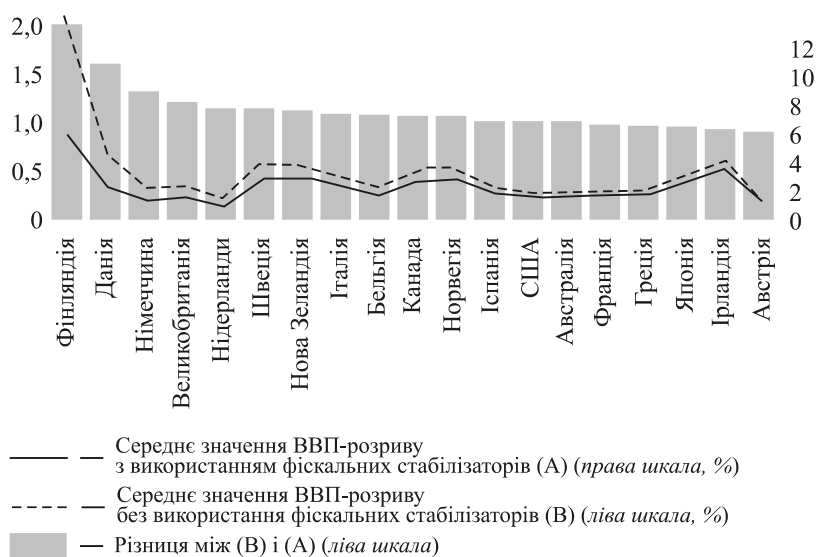

Рис. 3.2. Вплив фіскальних стабілізаторів на економічні цикли у високорозвинутих державах світу

Джерело: Noord Van Den P. The size and role of automatic fiscal stabilisers in the 1990s and beyond // OECD Economics Department Working Paper No. 230. — 2000. — P. 9.

Зазначимо також, що практичні положення політики автоматичної фіскальної стабілізації в теоретичному плані найбільшою мірою відповідають нео- та посткейнсіанській концепціям антициклічного регулювання (Дж. Робінсон, П. Сраффа) і неокласичному синтезу (П. Самуельсон). Саме у них особлива увага приділяється тому, що розвиток

¹⁷⁸ Noord Van Den P. The size and role of automatic fiscal stabilisers in the 1990s and beyond // OECD Economics Department Working Paper No. 230. — 2000. — P. 9.

соціальної інфраструктури і підвищення якісних показників життя населення є визначальними чинниками забезпечення ефективного механізму ендогенної стабілізації економічних циклів.

У реалізації антициклічної політики механізми автоматичної фіскальної стабілізації відіграють важливу роль і на регіональному рівні. Про це свідчить, зокрема, досвід ЄС, де запроваджені ще у 1997 р. (згідно з Пактом про стабільність та зростання) фіскальні правила суттєво обмежують можливості використання дискреційної фіскальної політики для згладжування економічних циклів. За таких умов єдиним потенційно ефективним фіскальним інструментом антициклічного регулювання залишаються фіскальні стабілізатори.

Однак економісти неоднозначно оцінюють результативність політики автоматичної стабілізації у державах — членах ЄС. Так, економетричні дослідження, у яких застосовувалась Quest-модель Європейської комісії, показали, що автоматичні стабілізатори у країнах ЄС більшою мірою згладжують коливання у динаміці приватних споживчих витрат, натомість нейтрально впливають на інвестиційну та зовнішньоекономічну активність¹⁷⁹.

При цьому на ефективність автоматичних стабілізаторів вагомий вплив справляють структура податкових надходжень та циклічна чутливість фіскальної позиції держави. Наприклад, у Франції, де непрямі податки мають значну питому вагу у сумарних податкових надходженнях, ефективність фіскальних стабілізаторів є високою, оскільки вони безпосередньо впливають на динаміку споживання. Найвища частка у бюджеті податків та видатків, які можна віднести до фіскальних стабілізаторів, характерна для Німеччини, Італії, Великобританії.

Водночас фіскальні стабілізатори являють собою потенційну загрозу для міжнародної конкурентоспроможності невеликих європейських держав, особливо за умов різких неочікуваних коливань сукупної пропозиції (наприклад, у випадку нафтових шоків). У разі коли динаміка ВВП відхиляється від потенційного рівня і зростає інфляція, у великих країнах, що визначають економічну кон'юнктуру всього європейського регіону, Центральний європейський банк коригує відсоткові ставки з метою активізації інвестиційного попиту. Ця політика не проводиться стосовно малих держав, у яких фіскальні індикатори тісно корелюють з економічними циклами через високу питому вагу у бюджеті автоматичних стабілізаторів. Для них чим більшим є вплив фіскальних стабілізаторів, тим вищим є ризик зниження міжнародної конкурентоспроможності.

¹⁷⁹ Див. детальніше: Capet Stephane. The Efficiency of Fiscal Policies: a Survey of the Literature // CEPR Working Paper No. 11. — 2004 — September. — P. 20—21; Brunila A., Buti M., Veld In't J. Fiscal Policy in Europe: How effective are Automatic Stabilisers? // European Commission Economic Paper No. 177. — 2002. — 41 p.; Al-Eyd A., Barrell R., Holland D., Hurst I. Fiscal Rules and Stabilisers in Europe // Euroframe Conference on Fiscal Policies in the European Union. — 2004. — June. — P. 32—58.

Що ж до країн, які розвиваються, то реалізація в них політики автоматичних фіскальних стабілізаторів характеризується відносною неефективністю, що зумовлено насамперед низькою чутливістю дохідних і видаткових статей їх державного бюджету стосовно ВВП. Адже маневрування особистими доходами населення та прибутками підприємств у результаті змін в оподаткуванні не здатне компенсувати значні за величиною ВВП-розриви.

В умовах глобальних трансформацій суттєво розширилась система чинників, що зумовлюють динаміку економічних циклів. Тому на практиці майже неможливо сформувати універсальну політику автоматичної фіскальної стабілізації, яка була б здатна повністю компенсувати циклічні коливання. З цього приводу П. Самуельсон та В. Нордхауз стверджують, що «навіть після того, як автоматичні стабілізатори зробили свою справу, коливання у діловій активності залишаються»¹⁸⁰. Тому політика фіскальних стабілізаторів може бути доповнена таким інструментом антициклічного регулювання, як дискреційна фіскальна політика, що передбачає прийняття законів, які регулювали б зміни у структурі фіскальної системи.

Загальновідомо, що світовий економічний спад 2001—2002 рр. призвів до значних негативних наслідків у економіці високорозвинутих держав світу. При цьому урядам цих країн, зокрема США та ЄС, довелося вирішувати дилему: чи виходити із кризи, використовуючи дискреційну фіскальну політику (через реалізацію цільових програм стимулювання сукупного попиту), чи продовжувати реформи, покликані поліпшувати діловий клімат в економіці і, відповідно, сприяти економічному зростанню.

Альтернативність цих варіантів була зумовлена різним рівнем урядових видатків у цих державах. У першому випадку обсяги загальнодержавних видатків повинні були б істотно зрости, і у такий спосіб досягалась би мета щодо нарощування сукупного платоспроможного попиту, створення нових робочих місць у державному секторі, надання субсидій окремим приватним фірмам та пожвавлення ділової активності. Тобто передбачалося реалізувати на практиці неокейнсіанську концепцію антициклічного регулювання, яка полягає у стимулюванні інвестиційних вкладень та нарощенні споживчих видатків шляхом проведення дискреційної фіскальної експансії, у тому числі за рахунок дефіцитного фінансування бюджету. У другому випадку держава навпаки скорочувала б обсяги бюджетних видатків відповідно до темпів зниження доходів і, таким чином, проводила політику фіскального обмеження.

Як показує досвід антициклічного регулювання у США, уряд цієї країни у 2001 р. спочатку обрав перший варіант стабілізації ринкової

¹⁸⁰ Самуельсон Пол А. Макроекономіка : пер. з англ. / Пол А. Самуельсон, Вільям Д. Нордгауз Т. — К. : Основи, 1995. — С. 391.

кон'юнктури, однак згодом був вимушений, враховуючи високі показники бюджетного дефіциту і національного боргу, перейти на комбінування обох варіантів у вигляді оптимізації державних видатків та стимулювання економічного зростання. У країнах Західної Європи перший варіант політики антициклічного регулювання був категорично відхилений. Відмова від дискреційної фіскальної експансії, по-перше, мотивувалася тим, що існують тривалі передавальні лаги між прийняттям відповідних урядових рішень, їх імплементацією на законодавчому рівні та відчутним впливом на економіку. По-друге, у державах ЄС починаючи із 2000 р. реформується податкова сфера, реформи пов'язані насамперед зі зниженням податків, а можливе розширення податкової бази або підвищення ставок оподаткування у такому разі суперечило б основній цілі реформування — зменшенню податкового навантаження з метою стимулювання ділової активності.

Лише у таких країнах, як Великобританія, Люксембург, Данія, Ірландія, податкове навантаження на бізнес є відносно невеликим. Стабільна ж фінансова ситуація спостерігається тільки у Фінляндії та Люксембурзі, про що свідчить профіцитність їх державного бюджету протягом останніх п'яти років. Істотно інша фінансова ситуація характерна економіці Німеччини, Франції, Італії. Так, у Німеччині загальне податкове навантаження у 2003 р. становило близько 42 % ВВП (у середньому по ЄС — 43 %). Загалом у Німеччині держава перерозподіляє через бюджет і соціальні фонди близько 48 % ВВП (у Франції — 50 %, у середньому по ЄС — 47 %). Таким чином, подальше нарощення податків і соціальних трансфертів у цих країнах практично є неможливим, у протилежному разі існує пряма загроза порушення фінансової стабільності, розкручування інфляції, зниження валютного курсу. З іншого боку, фіскальна система у країнах Західної Європи зумовлює значний потенціал внутрішньої стійкості їх економіки. У результаті країни ЄС, формально відмовившись від застосування цільових антициклічних програм для подолання економічного спаду, які передбачали державне інвестування коштів і селективне субсидування підприємств, фактично призупинили податкові реформи з метою збереження потенціалу вмонтованих фіскальних стабілізаторів.

Аналіз динаміки основних інструментів макроекономічної політики у США, країнах ЄС та Японії за період 2001—2003 рр. свідчить про те, що високорозвинуті держави світу в умовах значної загрози циклічних економічних спадів суттєво активізують потенціал антициклічного регулювання, застосовуючи для цього традиційні важелі монетарного та фіскального стимулювання сукупного попиту. Так, рівень дефіцитності зведеного державного бюджету країн за цей період підвищився від 0,5 до 4,6 % ВВП у США, від 6,1 до 7,7 % — в Японії, від 1,6 до 2,5 % — у

ЄС. Відповідно, зменшення середньорічних короткострокових відсоткових ставок упродовж 2001—2003 рр. становило 2,3, 1,9 і 2,3 %¹⁸¹. І така динаміка відсоткових ставок була забезпечена передусім політикою центральних банків, які застосовували з метою стабілізації сукупного попиту зниження дисконтних ставок. Тож, незважаючи на численні теоретичні дискусії щодо недоцільності антициклічного регулювання, його практичне застосування залишається актуальним і донині.

Практика показує, що антициклічне фіскальне регулювання, яке проводили високорозвинуті держави світу у 1990-х рр., сприяло стабілізації державного боргу та зменшенню бюджетних дефіцитів. Рівень державного боргу по відношенню до ВВП у країнах, що належать до ОЕСР, починаючи з другої половини 1990-х рр. постійно зменшувався (крім Японії)¹⁸². Важливу роль у забезпеченні стабільності фінансових показників цих держав відіграли (відіграють і сьогодні) запроваджені ними фіскальні правила, тобто законодавчо встановлені обмеження на показники державного боргу й бюджетного дефіциту. Кожна держава по-різному комбінує фіскальні обмеження, однак загальна мета їх призначення залишається єдиною — протидіяти негативним наслідкам економічних циклів та стимулювати ділову активність. На наш погляд, законодавча база країн ОЕСР у цій сфері є найбільш важливою для вивчення.

Так, у США фіскальні правила було ухвалено у 1985 р., із прийняттям Закону Грамма-Рудмана (Закон про збалансування бюджету та контроль бюджетного дефіциту — *Balanced Budget and Emergency Deficit Control Act*). Цей закон першим серед нормативних документів регламентував формування бюджетного дефіциту, передбачав офіційне обмеження рівня дефіцитності. До 1990 р. його динаміка справді зменшилась, однак економічна рецесія початку 1990-х рр. зумовила подальше нарощення дефіцитного фінансування, тобто фіскальні правила фактично втратили свою силу.

З метою стабілізації фіскальних індикаторів у США було прийнято новий закон — Закон про бюджет (*Budget Enforcement Act*), згідно з яким лімітувалися не відносні показники бюджетного дефіциту, а безпосередньо розмір дискреційних державних видатків (зокрема військових, на виплату заробітної плати державним службовцям, за урядовими грантами). Закон від 1990 р. фактично діяв до 2002 р., коли внаслідок економічної рецесії бюджетний дефіцит по відношенню до ВВП зріс до 3 %.

¹⁸¹ *Осадчая И.* Нобелевская премия по экономике 2004 года / И. Осадчая // МЭиМО. — 2005. — № 3. — С. 22.

¹⁸² *Fiscal sustainability: the contribution of fiscal rules / in OECD Economic Outlook No. 72.* — Paris, 2002. — P. 118.

Загалом, досвід США у сфері антициклічного регулювання за допомогою фіскальних правил показує, що ефективність цього інструменту впливу на макроекономічну кон'юнктуру напряду залежить від фази економічного циклу. Так, протягом економічних рецесій фіскальні правила у США здебільшого не спрацьовували, оскільки для поживлення ділової активності використовувалась політика фіскальної експансії, яка базувалась на дискреційному розширенні обсягів державних видатків.

У країнах ЄС показники державного боргу та бюджетного дефіциту регулюються фіскальними правилами, запровадженими в результаті укладання Маастрихтських угод (1992 р.) та підписання Пакту про стабільність і зростання (1997 р.). Згідно із Маастрихтськими угодами передбачається, що питома величина державного боргу до ВВП для країн, які входять до складу ЄС, не повинна перевищувати 60 %, а дефіциту державного бюджету — 3 % (виходячи із припущення, що трендові показники зростання ВВП становлять 3 % за рік, річного темпу інфляції — 2 %). Такі обмеження позитивно вплинули на динаміку основних фіскальних індикаторів високорозвинутих держав європейського регіону. Зокрема, відносний показник державного боргу для країн ЄС починаючи із 1996 р. постійно зменшувався. Своєю чергою, скорочення бюджетного дефіциту регламентувалося Пактом про стабільність і зростання (Stability and Growth Pact), який посилював контроль над державними видатками з метою запобігання дефіцитному фінансуванню бюджету.

Діюча практика фіскального регулювання у країнах ЄС передбачає, що обмеження встановлюються не на фактичний бюджетний дефіцит, а його величину, яка скоригована на циклічність (за методикою ОЕСР), тобто різницю між фактичним рівнем дефіциту та циклічною складовою (об'єктом регулювання є структурний дефіцит). Такий підхід дозволяє більш ефективно використовувати політику автоматичної фіскальної стабілізації та уникати проциклічного фінансування дискреційних видатків.

У Великобританії діють два фіскальні правила: перше — так зване «золоте правило» (golden rule), яким обмежуються фінансування дискреційних видатків за рахунок державних позик (з метою уникнення подальшого накопичення державного боргу); друге — «боргове правило» (debt rule) або «правило стабільного інвестування» (sustainable investment rule), що лімітує рівень державного боргу показником у 40 % ВВП. Деякі країни ОЕСР у 1990-х рр. запровадили нові фіскальні обмеження. Так, у Новій Зеландії в середньому протягом економічного циклу має зберігатись бюджетний профіцит для досягнення прийнятної величини державного боргу. У Швейцарії фіскальні правила діють

у сфері державних видатків. Правилами передбачається, що циклічно скоригований показник зведеного державного бюджету повинен бути близьким до нуля, а видаткові статті — не перевищувати скориговані на циклічність доходи бюджету.

Механізм антициклічного регулювання передбачає, що зниження податків з особистих доходів та прибутків корпорацій за одночасного підвищення державних видатків стимулює споживчий та інвестиційний попит у періоди економічних рецесій і визначає експансивну фіскальну політику. Результатом зростання агрегованого попиту є зростання відсоткових ставок на кредитні ресурси, що викликає приплив інвестицій до країни та збільшує попит на національну валюту, внаслідок чого зростає її курсова вартість. Зі зростанням курсової вартості національної валюти знижуються експортні можливості країни, що має зворотний дестабілізуючий вплив на сукупний попит та сукупну пропозицію. Саме тому експансивна фіскальна політика на практиці повинна супроводжуватися політикою сприяння експорту. Обмежувальна фіскальна політика, яка полягає у зменшенні державних видатків та посиленні податкового тиску на економіку, сприяє зниженню ВВП, у результаті чого зменшуються інфляція та відсоткові ставки на кредитні ресурси. Зниження ставки відсотка зумовлює девальвацію національної грошової одиниці, що потребує стабілізації валютного курсу і стимулювання імпорту.

Отже, антициклічна фіскальна політика, що передбачає запровадження дискреційних заходів у бюджетно-податковій сфері, повинна враховувати низку важливих чинників. До них належать податкове та соціальне навантаження на економіку країн, наявний потенціал вмонтованих стабілізаторів ринку, валютне курсоутворення тощо. Саме тому активна антициклічна політика фіскального спрямування, як показує досвід високорозвинутих держав, має базуватись на зважених стратегії і тактиці управління державними фінансами, передбачати можливий вплив зовнішніх чинників, сприяти якісному економічному зростанню і водночас бути гнучкою з метою швидкого реагування на коливання ринкової кон'юнктури.

За результатами досліджень, суттєвим недоліком антициклічної фіскальної політики, яка реалізується через дискреційний вплив, є наявність значних передавальних лагів між законодавчою імплементацією відповідних заходів та їх реальним впливом на ділову активність. На відміну від фіскальної, антициклічна монетарна політика впливає на ринкову кон'юнктуру значно швидше, без тривалих часових лагів. З цього приводу директор Національного бюро економічних досліджень США М. Фельдстайн у праці «Фіскальна активність у змозі прискорити відновлення» стверджує: «Економічні умови у США та Європі

потребують переосмислення ролі монетарної та фіскальної політики як інструментів протидії економічним спадам. Ми повинні визнати, що фіскальна політика може стимулювати попит настільки оперативно, наскільки швидко зростатимуть доходи населення. Виходячи з цього, у найближчій перспективі головним інструментом антициклічної політики залишатимуться заходи у монетарній сфері»¹⁸³. Вважаємо, що подібні аргументи є очевидними, адже реакція ринку на монетарні заходи, порівняно із фіскальними, є набагато оперативнішою.

Загальновідомо, що антициклічна монетарна політика спрямовується або на стимулювання кредиту і грошової емісії (політика «дешевих» грошей), або на їх стримування та обмеження (політика «дорогих» грошей). В умовах спаду виробництва та збільшення безробіття центральні банки застосовують інструменти стимулювання ділової активності, розширюючи обсяги кредитування економіки. Економічне піднесення часто супроводжується зростанням цін і нарощенням макроекономічних диспропорцій. У такому разі центральні банки обмежують грошову пропозицію.

Політика «дешевих грошей» активно використовувалась у країнах Заходу в повоєнний період і сприяла значному скороченню глибини й тривалості економічних рецесій. Так, у США темпи зростання грошової маси у 1950-х рр. були вищими (5—8 %), ніж це рекомендували монетаристи (до 3 % щорічно). Проте, значне нарощення грошової маси наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. призвело (поряд з дією інших чинників, наприклад, різким підвищенням цін на нафту в період енергетичної кризи) до посилення інфляційних тенденцій — темпи зростання цін у середині 1970-х становили понад 10 %. Тому у 1980-х рр. уряд країни почав обмежувати темпи зростання грошової маси через здійснення жорсткої монетарної політики. Зокрема, в періоди високої ділової активності Федеральна резервна система США підвищувала норму кредитного відсотка, що зумовлювало подорожчання кредиту і відповідне обмеження споживчого та інвестиційного попиту.

Така політика «дорогих грошей» проводилась у США протягом 1979—1982 рр. і, як наслідок, викликала суттєве підвищення відсоткових ставок, уповільнення економічного піднесення та зростання рівня безробіття, чим сприяла ліквідації «перегріву» економіки. Експансивна монетарна політика 1982—1990 рр. передувала найтривалішому в історії країни економічному зростанню, пришвидшенню якого сприяли: накопичені у попередній кризовий період резерви незайнятої робочої сили та значні обсяги недовантажених виробничих потужностей; активні дії у сфері грошово-кредитної політики; значне скорочення подат-

¹⁸³ *Feldstein Martin*. Fiscal Activism Would Speed a Recovery // *Financial Times*. — 2003. — August 26 (Tuesday). — P. 8.

ків та розширення урядових видатків. Кількісний вплив антициклічної монетарної політики на економічне піднесення США за період 1955—1990 рр. приблизно розраховано американським економістом К. Ромер (рис. 3.3).

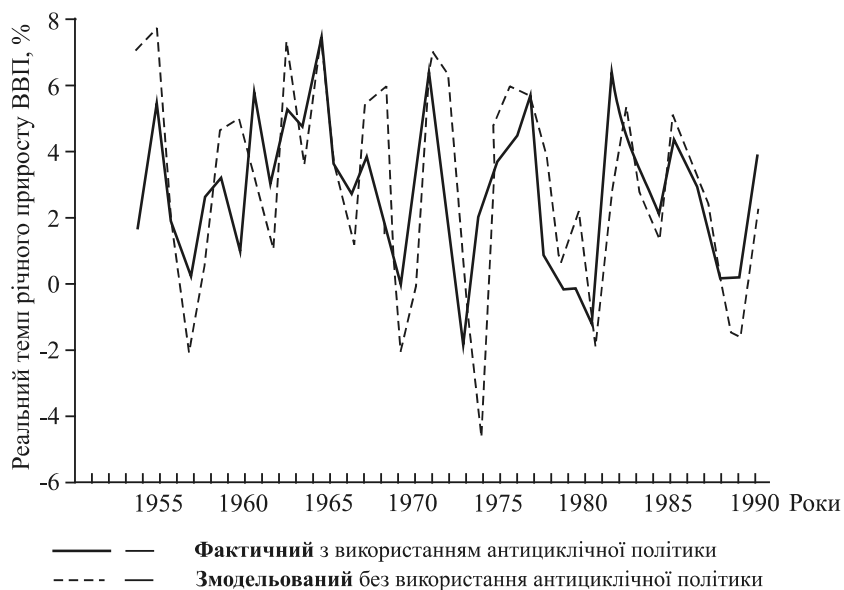

Рис. 3.3. Динаміка зростання ВВП у США за період 1955—1990 рр.

Джерело: Romer Cristina D. Changes in Business Cycles: Evidence and Explanations // National Bureau of Economic Research, Working paper No. 6948. — 1999. — February. — P. 41.

Суцільна лінія показує фактичні темпи річного приросту реального ВВП, пунктирна — змодельовані за нейтральної макроекономічної політики. Нижні поворотні точки змодельованої динаміки ВВП розміщуються нижче поворотних точок фактичної. Це свідчить про те, що антициклічна політика у США упродовж часового інтервалу, який розглядається, зумовлювала пом'якшення економічних рецесій, а отже — мала стимулювальний вплив на економіку. З другого боку, у деякі періоди (1950-ті, 1960-ті, 1980-ті рр.) була б доцільнішою, згідно з оцінками дослідника, нейтральна макроекономічна політика. Це підтверджує думку, що антициклічна політика здатна самостійно генерувати циклічність і тим самим — економічні спади.

Тісний взаємозв'язок між антициклічною монетарною політикою, яка реалізується дискреційними методами, та економічними циклами також можна простежити на прикладі економіки Китаю. Дослідниками на основі аналізу темпів приросту основних макроекономічних індикаторів (ВВП та рівня цін) встановлено, що економіці цієї держави не властиві класичні бізнес-цикли, циклічність притаманна безпосередньо

економічному зростанню, тобто характеризується так званими «циклами зростання»¹⁸⁴. Так, упродовж економічного циклу, який охоплює період 1979—1981 рр., у Китаї спостерігалось значне реформування економіки, що полягало в лібералізації фінансово-господарських відносин. Ліберальна економічна політика уряду сприяла значному нарощенню споживчого та інвестиційного попиту в країні. Субсидування сільського господарства зумовило нарощення дефіциту державного бюджету у 1979 р. до 5 % ВВП (у 1978 р. в країні мав місце бюджетний профіцит). У результаті експансивної економічної політики Китаю зростання роздрібних цін у 1980 р. становило 6 % (у 1978 р. — 1 %). В умовах «перегріву» китайської економіки уряд відреагував на зростаючий сукупний попит підвищенням відсоткових ставок, посиленням кредитного контролю та вимог щодо реалізації інвестиційних проєктів. Унаслідок запровадження таких дискреційних заходів у грошово-кредитній сфері зростання цін було істотно обмежено, а приріст реального ВВП у 1981 р. скоротився до рівня 4,4 %.

Економічний цикл 1982—1986 рр. асоціювався із лібералізацією зовнішньої торгівлі та системи валютного регулювання економіки Китаю. На постійне підвищення цінової динаміки в умовах швидкого нарощення реального ВВП, темпи зростання якого у 1984 р. становили 15 %, Центральний банк відреагував традиційним обмеженням грошово-кредитної політики. Упродовж наступного економічного циклу (1986—1990 рр.) антициклічне регулювання характеризувалось пом'якшенням монетарної політики. Лібералізація урядом країни грошово-кредитних відносин, організація ринку державних цінних паперів та діяльності регіональних міжбанківських бірж сприяли підвищенню інвестиційної активності у державі. Для обмеження інфляції контролювалась динаміка основних монетарних агрегатів. Економічні реформи, які відбувалися у Китаї починаючи з 1991 р., передбачали скорочення питомої ваги адміністративно регульованих цін, розбудову споживчого ринку, скорочення обсягів державних замовлень, що, як наслідок, призвело до економічного буму 1992—1993 рр. Водночас значні інфляційні очікування зумовили необхідність «охолодження» економіки шляхом повернення до практики кредитного планування. Після 1995 р. середньорічний рівень інфляції у Китаї (за показником дефлятора ВВП) жодного разу не перевищував 6 %, а протягом 1998—2002 рр. економіка країни зростала в умовах дефляції. Цьому, на думку експертів, значною мірою сприяли: зростання конкуренції, викликане активною антимонопольною політикою та поступовим зменшенням торговельних бар'єрів; реформа державних підприємств і стимулювання

¹⁸⁴ Циклы в современной экономике / К.В. Рудый. — М. : Новое знание, 2004. — С. 47.

приватного підприємництва; скорочення зовнішнього попиту внаслідок фінансової кризи 1997—1998 рр. і незначний бюджетний дефіцит (1 % ВВП у 1996 р., 2,5 % — у 2003 р.); помірність цін також підтримувалась зваженою монетарною політикою, про що свідчить скорочення темпів зростання грошової маси із 47 до 20 % за період 1993—2003 рр.¹⁸⁵. Характерною ознакою китайської економіки, яка дає змогу поєднувати низьку цінову динаміку з високими темпами економічного зростання, є стабільно висока норма інвестицій — її середнє значення протягом останніх десяти років становить близько 40 % ВВП.

Значного поширення антициклічна монетарна політика за напрямом валютного регулювання набула у Гонконгу. Як відомо, до 1935 р. валютна політика Гонконгу координувалась урядом Китаю і базувалась на срібному стандарті. Протягом 1935—1972 рр. валютний курс гонконгівського долара був фіксованим відносно британського фунта стерлінгів. Починаючи з 1973 р., з відміною Бреттон-Вудської валютної системи та переходом до Ямайської, уряд Гонконгу обрав валютний режим вільного плавання. Загроза валютної кризи та високий ризик втрати золотовалютних резервів передували фіксації у 1983 р. курсу гонконгського долара до американського. Така зміна режимів валютного курсоутворення сприяла стабілізації ВВП країни та скороченню рівня інфляції. Стійкість національної банківської системи Гонконгу також забезпечувалась інтервенціями Валютного фонду країни, зняттям обмежень із проведення фінансових операцій на відкритому ринку, а з 1992 р. — відновленням механізму рефінансування комерційних банків та введенням у дію (починаючи з 1996 р.) національної системи клірингових розрахунків (Time Gross Settlement), яка складається із відкритих рахунків усіх комерційних банків з можливістю надання кредиту за першою необхідністю. Отже, визначальним чинником регулювання економічних циклів у Китаї та Гонконгу є антициклічна грошово-кредитна політика, яка реалізується Центральним банком за такими напрямками, як дисконтна політика, забезпечення цінової стабільності та валютне регулювання. Водночас реформування реальних секторів економіки Китаю у контексті забезпечення сприятливого інвестиційного клімату, підтримання високої норми інвестування, стимулювання інноваційної активності є засадним принципом стратегії економічного зростання.

Антициклічне регулювання на рівні великих промислових корпорацій також широко практикується і в країнах ЄС. Незважаючи на постійне підвищення цін на нафту, Європейський центробанк (ЄЦБ) на 2005—2006 рр. прогнозував, що «економіка єврозони зростатиме по-

¹⁸⁵ *Кораблін С.* Чому в Китаї низька інфляція / С. Кораблін // Дзеркало тижня. — 2005. — № 32 (560). — С. 8.

стійно, хоча і поступово». Такий оптимізм ЄЦБ пояснюється насамперед стабілізуючим впливом на економіку ЄС великих корпорацій, зокрема їх гнучкою політикою у сфері ціноутворення. Європейські товаровиробники, незначно коригуючи рівень цін на свою продукцію, сприяють тим самим істотному підвищенню попиту на неї з боку країн — виробників нафти, доходи яких постійно зростають у результаті сприятливої цінової кон'юнктури на світових нафтових ринках.

Отже, досвід високорозвинутих держав світу у сфері антициклічного регулювання показує, що економічні цикли, принаймні їх негативні наслідки, можна контролювати. Підтвердженням цього є стабілізація циклічної економічної динаміки країн протягом останніх п'ятидесяти років, яка виявляється у зменшенні варіації основних макроекономічних індикаторів, скороченні тривалості економічних циклів та їх асиметричності. З іншого боку, намагання урядів країн ліквідувати економічні цикли є безуспішними, про що свідчить світова економічна рецесія 2001—2002 рр.

В умовах глобалізації економічні цикли набувають нових кількісних та якісних характеристик, пов'язаних передусім із впливом на циклічність радикальних інноваційних зрушень, негативних зовнішніх шоків та й самої антициклічної політики як з боку уряду країн, так і великих транснаціональних компаній. Крім того, специфіка поточної та прогнозної ситуації полягає у тому, що на звичайні тенденції накладається дія потужних зовнішніх чинників стресового характеру. Такими є обставини психологічно-політичного характеру, в першу чергу невивчені й погано передбачувані наслідки впливу терористичних дій на поведінку населення та інвесторів. Глобалізація світової економіки сприяє тому, що терористичні акції з мультиплікативним ефектом відображаються на діловій активності в країнах, викликають девіацію (відхилення) трендових показників їх економічного зростання. На нашу думку, в таких умовах інструментарій антициклічного регулювання повинен постійно удосконалюватись, враховувати об'єктивні тенденції суспільно-економічного розвитку, орієнтуватись насамперед на попередження кризових явищ, щоб ефективно нейтралізувати негативні наслідки глобальних трансформацій і гнучко реагувати на динаміку економічних циклів.

У результаті проведених досліджень встановлено, що вирішальну роль для формування асиметричних економічних циклів у країнах—ключових інноваторах відіграло запроваджене ними антициклічне регулювання, орієнтоване на сприяння інноваційним зрушенням в економіці. Практична реалізація цієї політики відбувалась за принципом переорієнтації системи державного економічного регулювання на всебічне заохочення суб'єктів господарювання до інноваційної діяльності та шляхом розбудови національних інноваційних систем. Набір мето-

дів та засобів інноваційної політики у контексті антициклічного регулювання у високорозвинутих країнах досить широкий. Це різні державні заходи, які стимулюють інноваційну активність бізнесу, насамперед у період економічних рецесій, до яких належать: коригування податкового і патентно-ліцензійного законодавства, величини та норм амортизаційних відрахувань; регулювання трансферу технологій; різні форми підтримки міжорганізаційної кооперації та малого інноваційного бізнесу.

Традиційним методом стимулювання інновацій у промисловості є надання податкових пільг. Так, конгрес США ще у 1954 р. ухвалив 174-й розділ «Кодексу прибуткового оподаткування», відповідно до якого витрати на науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) дозволялось відносити до поточних витрат на виробництво і їх можна було вираховувати з оподаткованого прибутку. У 1960-х рр. уряд країни ухвалив низку законів, спрямованих на скорочення термінів використання науково-дослідного обладнання приватними корпораціями, запровадив податкові знижки на інвестиції в обладнання і будівництво споруд для здійснення НДДКР, що значною мірою сприяло економічній експансії США. Однак найвпливовіші урядові заходи, пов'язані з пільговим оподаткуванням НДДКР, відбувалися у 1980-х рр. Саме завдяки цьому, на нашу думку, у даний період в економіці США спостерігались найвищі темпи економічного зростання.

Посилення міжнародної конкуренції на світових глобалізованих ринках, скорочення зайнятості та погіршення економічних показників у високорозвинутих державах світу наприкінці 1980-х рр. зумовили перегляд урядами традиційних підходів до участі держави у створенні та поширенні нових технологій, трансфер яких у виробничу сферу залишався занадто повільним і недостатнім. Крім того, скасування багатьох пільг, що надавалися корпораціям, зайнятим у сфері НДДКР, значно загострили, а деякою мірою і передували глобальному економічному спаду 1991—1992 рр. Виходячи із положень теорії реальних бізнес-циклів (ТРБЦ), нисхідну економічну динаміку у країнах високого конкурентного статусу упродовж 1991—1992 рр. можна пояснити тимчасовим негативним технологічним шоком, який призвів у подальшому до різкого скорочення продуктивності (ефективності) економіки і значною мірою став можливим у результаті обмеження стимулювання інновацій; фактично мало місце тимчасове відхилення від довгострокового тренду технологічних змін, що, згідно з ТРБЦ, є основним чинником циклічних економічних спадів.

Закономірно, що висхідні коливання міжнародної інноваційної активності за останні п'ятдесят років відбувалися у результаті значних за своїми наслідками економічних криз. Після глобальних економічних

спадів уряди країн приділяли особливу увагу інноваційній політиці, створюючи реальні передумови для радикальних інноваційних зрушень та їх оперативної комерціалізації. Саме тому починаючи з 1990-х рр. у державній інноваційній політиці США почали використовуватись нові інструменти, зокрема визначення критичних технологій і форсайт — науково-технологічне прогнозування. Нова модель інноваційної політики базувалась на стимулюванні приватних інвестицій в розроблення та ефективне використання технологій, при цьому держава значно розширила обсяги інвестування у фундаментальну науку. Ретроспективний аналіз державної політики США у сфері науки і технологій показав, що федеральний бюджет країни, розрахований на стимулювання інновацій, за останні тридцять років у поточних цінах ніколи не скорочувався, хоча у постійних його зменшення спостерігалось у 1970—1972 рр. та 1991—1992 рр. (як і в інших країнах світу). Це було спричинено переважно необхідністю зменшення бюджетного дефіциту під час циклічних економічних криз.

Довгострокова програма реформ адміністрації Б. Клінтона, схвалена конгресом США у 1993 р., передбачала послідовну реалізацію доктрини глобальної технологічної конкурентоспроможності країни. Її суть полягала у тому, що в умовах загострення протягом 1990-х рр. міжнародної конкуренції, наступу іноземного капіталу на національні інтереси Конгрес, ділові та суспільно-політичні кола офіційно відмовлялися від традиційних декларацій щодо ролі приватного сектору як основного суб'єкта інноваційної активності у ринковій економіці. На федеральний уряд США було покладено нову функцію — широкомасштабне фінансування НДДКР за рахунок державних видатків, а реалізація цієї доктрини на практиці сприяла подальшій і тривалій економічній експансії в країні. Досвід США у сфері стратегічного управління науково-технологічним розвитком показує, що ринок не в змозі самостійно забезпечувати інноваційні конкурентні переваги держави на міжнародних ринках. Саме тому важливою структурною складовою національної інноваційної системи США є уряд, який покликаний стимулювати інноваційну активність бізнесу, формувати якісне інституціональне середовище, фінансувати фундаментальні дослідження та удосконалювати фінансові механізми трансферу нових технологій.

Глобальна економічна криза, яка розпочалась у 2007 р., стала серйозним випробуванням на ефективність діючого в країнах інструментарію антициклічного регулювання. Незважаючи на неодноразові застереження науковців щодо загроз і ризиків, які приховує віртуалізація світової фінансової системи, а також небезпеки у зв'язку із втратою державного контролю за фінансовими інноваціями, ні владні, ні бізнесові структури в жодній країні ці сигнали до уваги не брали. А тому гло-

бальна економічна криза як для них, так і для світової громадськості, стала повною несподіванкою і своєрідним шоком.

Доволі красномовними є обсяги втрат світової економіки від глобальної економічної кризи. Так, за експертними оцінками, світова економіка «відкотилась» на рівень 2002—2003 рр., обсяги втрат постійно збільшуються і наприкінці 2008 р. становили від 1,5 до 5 трлн дол. США, а станом на початок серпня 2009 р. тільки у групі країн «Великої двадцятки» зросли до 10 трлн дол. (що становить понад 15 % світового ВВП), у тому числі 9,2 трлн дол. втратили розвинуті країни. Реальний ВВП США у 2008 р. зменшився на 1,9 %, а виробництво — на 3,9 %, що є найбільшим падінням з часів депресії 1930-х рр. Від нинішньої кризи потерпають 65 % держав світу, чого ще не було в новітній історії.¹⁸⁶

Тому першою реакцією національних урядів на неї стало вжиття доволі агресивних заходів, спрямованих на нівелювання її руйнівного впливу на кредитно-банківську систему та недопущення глибокого спаду виробництва й довготривалої економічної рецесії. При цьому їх зусилля було сфокусовано на вирішенні таких ключових завдань державного антициклічного регулювання, як стабілізація банківської системи, підтримка реального сектору та стимулювання внутрішнього платоспроможного попиту, стабілізація ринкової кон'юнктури, соціальна підтримка населення, а також грошово-кредитне «оздоровлення» економіки. Ці програми стимулювання, або «фіскальні стимули», розраховані на тривалий період, включно до появи перших суттєвих ознак поліпшення ринкової ситуації, і фінансуються з державного бюджету після їх відповідного законодавчого схвалення.

Сьогодні, на третьому році кризи, є потреба в оцінюванні ефективності вжитих урядами різних держав заходів і протидій руйнівним наслідкам фінансової кризи та стагнації національного виробництва. Порівняльна характеристика програм антициклічного регулювання у різних країнах дає змогу виокремити найперспективніші та найприйнятніші методи антициклічного регулювання фінансових та економічних процесів з боку національних урядів, а також визначити їх результативність та напрями вдосконалення з урахуванням набутого в ході подолання кризи досвіду.

Серед основних національних механізмів антикризового фінансового управління можна виокремити: державне гарантування, забезпечення та страхування кредитів і позик, рекапіталізацію банків, компаній і загалом нарощування ліквідності (стійкості) банківської системи, викуп проблемних («токсичних») активів у фінансових організацій та ін. (див. табл. 3.2).

¹⁸⁶ Корнєєв В. Посткризова стабілізація економіки : можливості та інструменти / В. Корнєєв, І. Білоус // Вісник Тернопільського національного економічного університету. — 2009. — № 5. — С. 27.

Таблиця 3.2

МЕТОДИ БОРОТЬБИ РІЗНИХ КРАЇН З ГЛОБАЛЬНОЮ ЕКОНОМІЧНОЮ КРИЗОЮ 2007—2010 рр.

Країна	Сумарні обсяги запланованої (програмної) фінансової підтримки	Цілі та механізми виділення і використання фінансових коштів
США	3,7 трлн дол. США	<p>— забезпечення стійкості іпотечного ринку за допомогою націоналізації приватних компаній, зайнятих у сфері іпотечного бізнесу («Fannie Mae», «Freddie Mac»), страхування урядом США довгострокових іпотечних кредитів з фіксованою ставкою відсотка;</p> <p>— забезпечення стійкості та нарощування ліквідності фінансово-банківської системи через викуп державою проблемних активів банків та інших фінансових організацій (іпотечних кредитів на житло і комерційну нерухомість, автокредитів), у рамках загальнодержавної програми TARP; викуп ФРС корпоративних боргів у фондів грошового ринку; націоналізацію компанії банківського бізнесу «Bear Stearns» (через надання їй урядового кредиту на суму 29 млрд дол. США);</p> <p>— підтримка страхового ринку способом націоналізації урядом США страхової компанії AIG (через надання їй урядового кредиту на суму 85 млрд дол. США);</p> <p>— підтримка фондового ринку через тимчасове кредитування Казначейством США фондових дилерів (операторів цінних паперів Казначейства США); кредитування ФС ринку комерційних цінних паперів;</p> <p>— стимулювання споживчого попиту способом випуску Казначейством США споживчих чеків (600 дол. США в розрахунку на одну особу) і зниження оподаткування фізичних осіб;</p> <p>— стимулювання попиту на ринку нерухомості через запровадження податкових пільг для покупців першого будинку (до 7,5 тис. дол. США на одного покупця);</p> <p>— стимулювання Казначейством США інвестицій у фонди грошового ринку через гарантування їх державою;</p> <p>— зниження податкового навантаження на бізнес через надання йому податкових пільг;</p> <p>— захист від безробіття через збільшення періоду одержання допомоги з безробіття (від 26 до 39 тижнів);</p> <p>— поліпшення фінансового становища муніципалітетів і штатів через викуп закладеного майна</p>

Німеччина	695 млрд євро	<p>— підтримка фінансових інститутів фондового ринку через: надання держгарантій за борговими цінними паперами і підтвердженнями зобов'язаннями фінансових інститутів терміном погашення до 36 місяців;</p> <p>— рекапіталізація банків через викуп їхніх проблемних активів (цінних паперів, зобов'язань) чи отримання пайової участі у власності (наприклад, надання фінансової допомоги обсягом 8,2 млрд. євро Commerzbank);</p> <p>— забезпечення фінансової стійкості страхових компаній способом гарантування державою їхніх зобов'язань;</p> <p>— забезпечення фінансової стійкості ринку нерухомості шляхом підтримання ліквідності найбільших банків-операторів на ринку нерухомості (наприклад, виділення банківській компанії «Huro Real Estate Holding AG» 50 млрд євро для підтримання її ліквідності);</p> <p>— стимулювання споживчої і підприємницької активності через: скасування податку на автомобіль протягом року після купівлі його нового аналога; подвоєння податкового бонусу для кваліфікованих робітників на два роки; виділення 3 млрд євро на реконструкцію житлового фонду та об'єктів соціальної інфраструктури; організацію додаткової професійної перепідготовки для населення старшого віку або з низькою кваліфікацією; організацію 1000 додаткових робочих місць зі сприяння в пошуку роботи безробітним; подовження допомоги безробітним від 12 до 18 місяців; реалізації через програми поліпшення регіональної економічної структури (вартістю 200 млн євро); реалізацію програми кредитування малого і середнього бізнесу через державний банк розвитку («Die Kreditanstalt für Wiederaufbau» — KfW); відстрочення до 2012 р. ухвалення закону щодо зниження нормативів викидів вуглекислого газу автомобілями і введення високих штрафів за їх невиконання; реалізацію програми розвитку залізничного, автомобільного та водного транспорту на період 2009—2010 рр. (вартістю 2 млрд євро); збільшення асортименту кредитних інструментів KfW для підприємств, зайнятих інноваційною діяльністю, підприємств, які сприяють нарощуванню своєї енергетичної ефективності й використанню відновлюваних джерел енергії; розширення цілей фінансування Європейським Інвестиційним Банком у 2009 р. до 10 млрд євро; зменшення податкового навантаження на німецькі родини обсягом 6 млрд євро в 2009 р. і 10 млрд євро в 2010 р., зокрема скорочення ставки страхування за безробіттям від 6,5 до 2,8 %; зменшення податкового навантаження на малий і середній бізнес</p>
-----------	---------------	---

Закінчення табл. 3.2

Країна	Сумарні обсяги запланованої (програмної) фінансової підтримки	Цілі та механізми виділення і використання фінансових коштів
Велико-британія	650 млрд англ. фунтів	— заходи, спрямовані на рекапіталізацію банків і компаній, нарощування ліквідності та стійкості банківської системи
Франція	361 млрд євро	— заходи, спрямовані на нарощування ліквідності та стійкості банківської системи; — захист приватних заощаджень через гарантування їх центральним банком на необмежені суми до кінця 2009 р.
Австрія	25 млрд євро	— заходи, спрямовані на рекапіталізацію банків і компаній, запобігання банкрутству банків, нарощування ліквідності та стійкості банківської системи
Бельгія	20 млрд євро	— заходи, спрямовані на рекапіталізацію банків і компаній, нарощування ліквідності та стійкості банківської системи
Греція	28 млрд євро	— заходи, спрямовані на рекапіталізацію банків і компаній, нарощування ліквідності та стійкості банківської системи
Ірландія	500 млрд євро	— надання урядом країни абсолютних гарантій за депозитами всіх ірландських банків
Італія	40 млрд євро	— рекапіталізація банків і будівельних компаній
Нідерланди	250 млрд євро	— рекапіталізація банків, фінансових компаній, нарощування ліквідності та стійкості банківської системи
Канада	46 млрд канад. дол.	— стимулювання економічного попиту населення через зменшення податкового навантаження; — підвищення стійкості поточного ринку та банківської системи
Данія	35 млрд крон	— захист банківських вкладів
Ісландія	1,1 млрд євро	— збереження банківської системи

Республіка Корея	140 млрд дол. США 14 трлн вон	— збереження національної банківської системи (через гарантування державою зовнішніх боргів банків Південної Кореї обсягом 100 млрд дол. США); — нарощування ліквідності банківської системи; — стимулювання економіки за допомогою розробки й реалізації великих інфраструктурних проєктів, у тому числі розширення регіональної інфраструктури; скорочення податкового навантаження на економічних суб'єктів
Японія	57 трлн єн	— стимулювання економічного попиту населення, підприємців через надання податкових стилендій родинам (60 тис. єн у розрахунок на одну родину); гарантування державою позик і кредитів для малого і середнього бізнесу; скорочення виплат у страхові фонди; зниження плати за проїзд шосейними дорогами; — стимулювання економіки шляхом збільшення в державному бюджеті резервів на надзвичайне кредитування
Австралія	14,4 млрд австрал. дол.	— підтримка економічного попиту через надання негайної та прямої фінансової допомоги пенсіонерам (по 1,5 тис. дол. одиноким пенсіонерам, 2,1 тис. дол. — подружнім парам пенсійного віку); надання прямої фінансової підтримки родинам із середніми і низькими доходами (по 1 тис. дол. на кожну дитину); надання фінансової допомоги з купівлі першого будинку
Китай	4 трлн. юанів	— стимулювання економіки через сприяння з боку держави спорудженню житлових будинків для родин з низькими доходами; розвиток інфраструктури у сільській місцевості, електроенергетики, водопостачання, транспорту, екологічних програм, НДДКР, відновлення районів, постраждалих від стихійних лих; зменшення податку на додану вартість

Джерело: Николаев И. Аналитический доклад «Россия и мир против финансового кризиса» / И. Николаев, Т. Марченко, М. Титова. — М. : ФБК, 2008. — С. 17—27.

Так, за урядової фінансової підтримки у Республіці Корея реалізується низка великих інфраструктурних проєктів; у Німеччині розроблено програму розвитку залізничного, автомобільного та водного транспорту на період 2009—2010 рр. вартістю 2 млрд євро, у Китаї розгорнуто будівництво житлових будинків для родин з низькими доходами, затверджено державну програму розвитку інфраструктури сільської місцевості, електроенергетики, водопостачання та транспорту. Як бачимо, національні інститути фінансового регулювання і стабілізації ринкової кон'юнктури високорозвинутих держав світу активно включились у процес зрівноваження фінансових систем своїх країн, сприяють нарощуванню ліквідності банків та зростанню сукупного споживчого й інвестиційного попиту на внутрішніх ринках.

Важливе місце серед стабілізаційних заходів у багатьох країнах світу відводиться і стимулюванню споживчого та виробничого попиту. Так, наприклад, уряди США, Німеччини, Японії, Австралії та Китаю провадять заходи прямої грошової підтримки окремих осіб та їхніх родин, використовують важелі активізації купівельної спроможності громадян через різного роду цінові знижки і відстрочення платежів, а також здійснення політики фіскальної інвестиційної експансії. З цією метою, зокрема, запроваджуються податкові пільги для покупців першого будинку, полегшується податкове навантаження на громадян і підприємців, посилюється захист від безробіття через збільшення періоду одержання соціальної допомоги.

Вартість лише американської антикризової програми — Плану американського відновлення і реінвестування (American Recovery and Reinvestment Act) — обійдеться платникам податків у суму близько 1 трлн дол. США. Таким чином, дискреційна антициклічна фіскальна політика держави, яка реалізується у формі прямої чи опосередкованої фінансової підтримки основних суб'єктів бізнесу та громадян, потребує для свого прийняття належних політичних рішень і відповідного державного фінансування з бюджету країни, в умовах глибокого економічного спаду стає першочерговим «форпостом» у системі інструментів антициклічного регулювання. І хоча її позитивні результати у тих чи інших державах світу, враховуючи лагові ефекти своєї дії, виявлять себе повною мірою лише в майбутньому, однак вихідний імпульс до стабілізації економічної системи уже задано.

Оскільки перша глобальна економічна криза пов'язана головним чином з кризою ліквідності, то першочерговим завданням урядів країн на шляху подолання її наслідків стало відновлення ліквідності. При цьому необхідно враховувати той факт, що за умов відкритої економіки проблема ліквідності є своєрідною штрафною санкцією за зловживання транскордонними кредитними операціями й запозиченнями.

Відповідні дії національних органів фінансово-монетарного регулювання зводяться до реалізації заходів щодо підтримки і нарощування ліквідності фінансових інститутів, які з'являються через: рефінансування центробанками банків другого рівня в межах наявних резервів; зміни в дисконтній політиці за зменшення облікових ставок; використання ресурсів міжнародних фінансових організацій — МВФ, групи Світового та інших банків; інші заходи (інструменти страхування і гарантування).

Якщо оцінювати кількісні виміри державної підтримки ліквідності ринків, то за даними банку Великобританії, державна допомога банківській сфері у світі наприкінці 2008 р. становила понад 750 млрд фунтів, або 1,3 трлн дол. США. Зокрема ЄС ухвалив план щодо стимулювання національних економік країн-членів, вартісні обсяги якої у 2009 р. становили близько 200 млрд євро (1,5 % ВВП), що були спрямовані головним чином на кредитування приватного сектору, фінансову підтримку малого й середнього бізнесу за одночасного зменшення податків та бюджетних витрат.

Центральний банк Об'єднаних Арабських Еміратів підтримав національну банківську систему, здійснивши фінансові вливання у розмірі 13,6 млрд дол. США в банківський сектор з метою попередження поширення кредитної кризи та створив фонд розміром у 32,7 млрд дол. США для подолання наслідків світової фінансової кризи.

Уряд Великобританії своєю чергою інвестував понад 79 млрд фунтів стерлінгів у проблемні банки з метою їх рекапіталізації, надав 250 млрд фунтів як фінансову допомогу банкам країни та виділив ще 50 млрд фунтів стерлінгів для придбання акцій «HSBC», «Royal Bank of Scotland», «Barclays», «Lloyds TSB», «Standard Chartered», «Abbey» та «Nationwide Building Society». Крім того, з боку уряду було підвищено гарантії за депозитами до 50 тис. фунтів стерлінгів.

Що стосується США, то у 2008 р. адміністрація Б. Обама оприлюднила план виділення коштів на фінансування стабілізації національної економіки загальним обсягом майже 800 млрд дол., який був підтриманий Конгресом США і зорієнтований на фінансування реалізації інфраструктурних проектів, надання податкових субсидій для малого бізнесу і фізичних осіб.

Крім того, на періодичних зустрічах у форматах «Великої сімки» і «Великої двадцятки» керівники центробанків і міністерств фінансів країн обговорюють плани щодо вжиття скоординованих системних заходів зі стабілізації фінансових ринків та відновлення циркуляції кредиту. Ці заходи стосуються головним чином запровадження змін у торговельній політиці, у фіскальних і монетарних методах, регулюванні фінансових ринків та реформування міжнародних фінансових інститутів, а саме: підтримки системно важливих фінансових інститутів і уникнення їх краху, розблокування кредитних та грошових ринків, забезпечення широкого доступу банків та інших фінансових структур до ліквідності й фінансу-

вання, забезпечення надійності національних програм страхування вкладів, відновлення функціонування вторинних ринків цінних паперів та ін.

На окрему увагу в процесі аналізу ефективності сучасного інструментарію антициклічного регулювання економіки заслуговує дискреційна монетарна політика, яка реалізується на практиці головним чином через коригування ставки відсотка центральними банками з метою стимулювання / дестимулювання ділової активності бізнес-суб'єктів чи держави. Фактично йдеться про розширення чи звуження доступу до кредитних ресурсів, залежно від фази економічного циклу. Ця система державних заходів з регулювання економічних циклів набула особливого поширення в умовах високорозвинених міжнародних фінансових ринків і банківського капіталу, коли кредитні ресурси стали невід'ємним атрибутом розширеного відтворення економічної системи, її каталізатором в умовах глобалізації, і широко застосовувалась протягом періодів економічних рецесій.

Разом з тим, за системної неконтрольованої та непідкріпленої адекватним чином товарною масою грошової емісії, диверсифікації спекулятивного капіталу, які зумовлюють віртуалізацію сучасної глобальної економічної системи, її відрив від реальних секторів економіки, загострення міжнародних фінансових дисбалансів, ефективність такого антициклічного інструменту, як оперування ставкою відсотка з боку центральних банків, ставиться під великий сумнів. Принаймні, у короткостроковому періоді та в ситуації нинішнього кредитного кранчу, коли відсоткові ставки центральних банків країн перебувають на мінімально допустимому рівні, доступного фінансового капіталу не вистачає, а вартість залучення їх на міжнародних ринках постійно дорожчає, дискреційне монетарне регулювання на основі ставки відсотка є обмеженим, як з точки зору потенційної сили свого позитивного ефекту, так і оперативності реагування на зміну ринкової кон'юнктури.

Джерелами фінансування подібних урядових ініціатив, як і здебільшого у разі фіскального підтримання реального сектору економіки та населення, переважно є емісійний ресурс. Глобальна фінансово-економічна криза, з її катастрофічними наслідками для багатьох національних економічних систем, значно актуалізувала даний, тобто емісійний, інструмент дискреційної антициклічної монетарної політики, до практичного застосування якого все частіше вдаються багато держав світу. Адже завдяки переважно емісійному фінансуванню, в умовах обмеженості національних стабілізаційних фондів у більшості країн, втілюються у життя програми державного фіскального стимулювання, а поєднання цих двох антициклічних інструментів являє собою ефективну комбінацію першочергових антициклічних заходів, спрямованих на боротьбу з економічною кризою.

Безумовно, у майбутньому, по мірі стабілізації ринкової кон'юнктури, надлишкова грошова маса має бути вилучена з ринку і більш актуа-

льними ставатимуть традиційні антициклічні монетарні інструменти. Серед них важлива роль надається, крім ставки відсотка, важелям регулювання інфляції та підтримання національного курсу валют, нормам обов'язкових резервів комерційних банків, які в цілому покликані стабілізувати стан макроекономічного середовища і створити сприятливі умови для відтворення реального виробництва, підтримання платоспроможного попиту населення. Посиленого контролю потребуватимуть і фіскальні позиції національних економік — рівні бюджетного дефіциту і внутрішнього та зовнішнього боргу, збалансування чи оптимізація яких може сигналізувати про системне оздоровлення державних і корпоративних фінансів.

Окремої уваги в системі заходів державного антициклічного регулювання потребують інструменти автоматичної стабілізації ринкової кон'юнктури, які досить поширені в міжнародній практиці, не вимагають значних фінансових ін'єкцій для своєї активізації і для реалізації яких, здебільшого, не існує потреби імплементації їх на політичному рівні. Як відомо, вони реалізуються у формі автоматичних фіскальних стабілізаторів та регламентованої монетарної політики.

Автоматичні фіскальні стабілізатори передбачають проциклічне розширення чи скорочення витрат / доходів індивідів, домогосподарств, компаній і механізми перерозподілу державних видатків, за посередництвом системи державного соціального страхування з метою підтримання споживчого та інвестиційного попиту чи їхнього зрушення на тих чи інших стадіях економічного циклу. У високорозвинутих державах світу, в яких циклічна чутливість державного бюджету набагато вища порівняно з іншими країнами, в умовах глобальної фінансово-економічної кризи даний інструмент антициклічного регулювання за силою впливу на економічний цикл багатьма економістами оцінюється на рівні, тотожному (а в деяких випадках і вищому) ефекту від проведення дискреційної політики. Однією з явних переваг автоматичних фіскальних стабілізаторів є ендогенність їх походження, що виключає вплив на них політичного чинника, хоча відповідними економічними та законодавчими заходами їх позитивний вплив на сукупну ділову активність можна нарощувати.

Регламентована монетарна політика реалізується через розроблення та введення у дію певних «монетарних правил» (наприклад, відоме правило Тейлора), які визначають необхідну зміну грошової маси (вилучення грошей чи їхню додаткову емісію), виходячи з ключових параметрів макроекономічної кон'юнктури (очікувані та фактичні показники інфляції, ВВП-розривів, прогнозований валютний курс, швидкість обертання грошей тощо). Цілком зрозуміло, що за умови коли нейтралізується такий антициклічний інструмент, як оперування ставкою відсотка, застосування автоматичних стабілізаторів у вигляді мо-

нетарних правил, котрі фактично і визначають оптимальну динаміку зміни відсоткових ставок залежно від інших змінних, є недоцільним.

Отже, панівна до останнього часу в наукових та урядових колах ліберальна ідеологія, яка заперечувала надмірне втручання держави в економічні процеси, за сучасних умов кризового економічного розвитку потребує свого суттєвого оновлення. Практикою вже доведено не-ефективність даної системи поглядів, на користь чого свідчать розгортання багатьох національних програм бюджетного стимулювання сукупної ділової активності, які являють собою різновид дискреційної фіскальної політики, та активізація емісійного інструменту дискреційної монетарної політики за умови обмеженості потенційного стабілізуючого впливу важеля відсоткових ставок центральних банків.

Разом з тим, традиційно використовувана протягом минулих економічних рецесій антициклічна монетарна політика, як у формі дискреційного впливу, так і регламентованого на основі монетарних правил, у теперішній ситуації глобального кризового розвитку виявляє свій обмежений потенціал. Водночас цілком виправданим і перспективним є застосування й подальше удосконалення політики автоматичної фіскальної стабілізації, яка базується на розбудові цілої низки антициклічних інструментів, циклічно чутливих відносно динаміки основних макроекономічних індикаторів і здатна погашати значну частку варіації економічного циклу.

3.2. Контури глобальної інституційної архітектури

У загальноцивілізаційному контексті держава виявилась найбільш адекватним людській природі та стійким до змін у зовнішньому середовищі інститутом організації життєдіяльності націй. Являючи собою завершені моделі управління на відміну від інших утворень, держави мали домінуюче положення в регулюванні як внутрішніх, так і міжнародних політичних і економічних відносин.

Формування нинішньої моделі регулювання міжнародних відносин розпочалося у 40-х рр. ХХ ст., коли було утворено ООН із системою міжнародних урядових організацій у галузях, які у середині ХХ ст. були найбільш інтернаціоналізованими і вимагали колективного регулювання — міжнародна політика, міжнародна торгівля, міжнародні фінанси, міжнародна міграція. Згодом сфера їх діяльності значно розширилася: сьогодні функціонує понад 3 тис. міжурядових організацій, які регулюють практично всі сфери економіки, політики, екології, культури тощо; їх доповнюють майже 30 тис. різноманітних недержавних міжнародних організацій (НДО), серед яких приблизно 2 тис. мають статус спостерігача при ООН.

Водночас відбувалося рівневе структурування світової регулятивної системи. Вже тривіальним виглядає двадцятирічної давності висновок вчених, що держави (національні економіки) втрачають функції основного структурного елементу світової економіки. У регулятивному плані на перший план висуваються й утверджуються міжнародні профільні організації, що реалізують сукупний державно-приватний потенціал у провідних сферах суспільного розвитку (ОЕСР, МВФ, СБ, СОТ, МОП та ін.). Конструкція геополітичної, а згодом і гео економічної моделі ХХІ ст., набуває форми піраміди, на верхівці якої — управлінський центр (провідні держави атлантичної цивілізації та профільні міжнародні організації). Тим самим атлантична цивілізація, що за змістом є однією з форм цивілізаційної еволюції, набуває монопольного впливу на весь спектр відносин глобального типу. При цьому утверджуються ілюзії абсолютизму і глобальної влади¹⁸⁷.

«Система глобального управління економічним розвитком, як відзначає А. Філіпенко, має включати, з одного боку, інституційні, економічні і політичні механізми та інструменти, які утворюють гнучку структуру, що здатна реагувати на зміни, які відбуваються у світовому господарстві і його окремих підсистемах (регіональних інтеграційних об'єднаннях і в національних економіках). З другого боку, вона має охоплювати основні світогосподарські підсистеми, а саме: товари і послуги, фінанси й інвестиції, а також інтелектуальні ресурси, робочу силу» [Філіпенко А. С. Экономическая глобализация: истоки и результаты / А. С. Филипенко. — Москва: Экономика, 2010. — 479 с.]

Еволюціонізуюча ООН нині виконує подвійну функцію — обслуговує міждержавну систему, що склалася історично, і глобальну систему, що формується. Як єдиний на сьогодні орган глобального регулювання ООН перебуває під впливом двох тенденцій — державоцентричності та поліцентричності. Політична культура ООН в основному орієнтована на пріоритетність державних суверенітетів, хоча практична діяльність цієї організації останніми роками певним чином її дискредитує. ООН дедалі частіше втягується до внутрішньодержавних конфліктів через миротворчу та гуманітарну діяльність. Принцип «згоди держав» змінився принципом «держави — зобов'язані діяти у напрямі», а права людини та інші демократичні цінності можуть підтримуватися навіть з використанням сили.

Роль ООН як містка між державоцентричним і поліцентричним світом потребує її функціонально-структурного реформування, щоб адекватно відобразити глобальний перерозподіл сил. Зокрема, виокремля-

¹⁸⁷ Див. детальніше: Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. / РАН ИНИОН. Центр научно-информ. исслед. глобальных и региональных пробл. Отд. Восточной Европы; редкол. вып.: Ю. Н. Игрицкий — отв. ред., П. В. Малиновский — отв. ред. и др. — М., 2004. — Ч. 1. — 264 с. (Глобальные проблемы современности).

ють два основні шляхи розвитку ООН: 1) поступове підвищення рівня легітимності Ради Безпеки ООН та її ефективності; 2) еволюція Ради Безпеки ООН у напрямі квазіуряду (Генеральної асамблеї — еквівалента національних парламентів, МВФ — світового центрального банку тощо). У «новій глобальній архітектурі» ПРООН (1994 р.) передбачалося утворення нових наднаціональних інститутів для розв'язання глобальних проблем, серед яких не тільки Всесвітній центральний банк із функціями кредитора останньої інстанції, а й Всесвітня екологічна установа, Всесвітній інвестиційний фонд з перерозподільчими функціями, Міжнародний суд з ширшим мандатом у сфері прав людини, двопалатна Генеральна Асамблея ООН, у якій були б представлені, крім держав, інститути громадянського суспільства.

Крім досить складної сучасної мережі організацій і органів ООН та її спеціалізованих установ, у світовому регулятивному полі діють сотні інших міждержавних організацій. Вони, як правило, не мають чітко визначеної інституційно-правової бази, реалізують переважно консультаційні повноваження, не володіючи ні законодавчою, ні виконавчою владою. Водночас, маючи неформальний статус, окремі з них («Велика вісімка», Паризький та Лондонський клуби кредиторів, Давоський форум) не лише істотно впливають на глобальне регулювання економічних процесів, а й стають впливовими суб'єктами сучасної світової політекономічної системи.

Зростання активності й популярності НДО певним чином руйнує монополію влади і концентрацію її на державному та міждержавному рівнях, створює альтернативні канали інформації і тим самим ніби готує народження структур глобального громадянського суспільства. Найближчим часом слід очікувати переходу від ізольованих до інтегративних стратегій НДО, хоча їх учасники є ще далекими від консолідації зусиль навколо якогось ідеологічного «ядра».

Усвідомлення світовою спільнотою неконтрольованого характеру та непрогнозованості майбутнього розвитку глобалізаційних процесів активізувалось останніми десятиліттями. Незважаючи на ступінь взаємозалежності суб'єктів міжнародних економічних відносин як за кількісними параметрами (обсягами міжнародної торгівлі, чисельністю міжнародних мігрантів, обсягами взаємних міждержавних інвестицій тощо), так і за якісними (поглиблення залежності національних економік від міжнародного позикового капіталу, транснаціоналізація світової економіки, зростання впливу людського чинника економічного розвитку), від регулятивних диспропорцій і нескоординованих дій на міждержавному, корпоративному та регіональному рівнях потерпають усі без винятку суб'єкти світової економіки.

Загострення політико-економічних суперечностей поставило під сумнів результативність і майбутню перспективність інституційного базису світової економіки, що відобразилось у численних положеннях декларацій і конвенцій ООН, у яких розв'язання проблем людства пропонується здійснювати на багатосторонній основі та комплексних заходах¹⁸⁸. Зокрема, для позитивних економічних зрушень на шляху подолання бідності в країнах, що розвиваються, експерти ООН пропонують здійснити радикальні реформи у внутрішній і зовнішній економічній політиці, у напрямках поліпшення інвестиційного клімату, мобілізації наявних природних, освітніх, інтелектуальних, фінансових та інших видів ресурсів, поліпшення якості інфраструктури, проведення ринкових реформ. Важливі завдання при цьому покладаються на промислово розвинуті країни, які повинні поступово розширювати доступ бідних країн до прийняття стратегічних рішень на міжнародному рівні, сприяти зростанню можливостей держав «третього світу» виходити на ринки інших країн тощо. Досягнення такого роду стратегічних цілей передбачало реформування міжнародних організацій, таких як МВФ, Світовий Банк, СОТ та інших.

Однак, зважаючи на відомі проекти реформування системи ООН та окремих профільних міжнародних організацій, важливо уникнути позитивної ейфорії стосовно нової інституційної архітектури, де домінуватимуть традиційні суб'єкти — транснаціональні корпорації та держави, що діють немовби під егідою міжнародних організацій. На перший погляд, діяльність міжнародних організацій концентрує світову регулятивну волю, дає змогу розв'язувати глобальні проблеми глобально інституційованими засобами. Проте навіть з фінансовими кризами далеко не планетарного характеру такий могутній світовий уніфікатор світогосподарського розвитку, як МВФ, фактично не впорався. Спекулятивно-приватні фінансові дестабілізатори виявилися могутнішими або, інакше кажучи, їхня дія потребувала якісно нових регулятивних протидій, а ще правильніше — випереджень. Оновлювана структура СОТ, котра регулює до 95 % світових товарних потоків, тільки підійшла до розв'язання проблем міжнародного обміну послугами та інтелектуальною власністю. Незважаючи на очевидні багаторічні зусилля МОП та інших профільних міжнародних організацій, масштаби нелегальної міграції населення посилюються. У цьому контексті економічне месіанство і дедалі значніше фінансове донорство багатих країн та створених і керованих ними міжнародних організацій — досить «слабка» реакція на асиметрії глобального розвитку неоліберального типу.

Глобалізація, максимально зближуючи національні економіки, провокує посилення міждержавних і міжблокових суперечностей та поси-

¹⁸⁸ <http://www.un.org/russian/document/declarat/declarat.htm>

лення конкурентної боротьби між суб'єктами міжнародних економічних відносин на регіональному, субрегіональному і глобальному рівнях. Це зумовлено глобальною науково-технологічною, економічною, соціальною нерівномірностями, що виявляється в диспропорційності розвитку не тільки окремих країн, а й регіонів та галузей, насамперед через різношвидкісне нагромадження капіталу.

Сьогодні економічна глобалізація демонструє не стільки світогосподарську консолідацію розвитку, скільки міжкраїнову та функціональну асиметричність. Відокремленість міжнародних фінансів, їх дедалі значніший «відрив» від реального сектору світової економіки зумовлюють найважливішу суперечність глобального відтворювального процесу, що відображається у посиленні асиметрій глобального соціально-економічного розвитку.

Глобальні ринки на відміну від національних не мають аналогічної правової інституційної надбудови. Міжнародні економічні організації, необхідність у яких була викликана до життя регламентуванням світових економічних процесів, нині не є здатними розв'язати цю проблему. Немає впевненості в тому, що у майбутньому буде створено єдиний механізм, який би передбачав знаходження компромісу між інтересами суб'єктів глобальної економіки. Ці функції певною мірою виконує держава, хоча процес перерозподілу повноважень між національними урядами й іншими інститутами регулювання буде, без сумніву, тривати й охоплювати нові сфери. При цьому держава змушена делегувати власні повноваження не тільки «нагору» (наддержавним структурам), а й «донизу» — регіональним і муніципальним інститутам на внутрішньому рівні.

Загалом, як об'єктивно зумовлений процес і нова стадія інтернаціоналізації, глобалізація суттєво корегує національні та міжнародні стратегії, наповнює діяльність мікро- і макроекономічних структур якісно новим змістом. В асиметричних умовах розвитку корпорацій, країн і міжнародно-інтегративних регіонів формуються новітні умови глобальної конкуренції, коли фінансово-інвестиційний чинник стає вирішальним. Виникає потреба в інноваційних технологіях державного управління для мінімізації вразливості національної економіки щодо негативних впливів глобалізації та розвитку конкурентоспроможності у контексті прогресивних її викликів.

Окремої уваги в умовах глобалізації потребують міждержавні регіональні інтеграційні угруповання — зони вільної торгівлі, митні союзи, спільні ринки, економічні та політичні союзи. Нині налічується понад 300 різних типів регіональних угруповань, причому процес їх утворення значно прискорився в 1990-ті рр., зокрема за рахунок субрегіоналізації постсоціалістичної Європи та Азії (СНД, СЕП, ОЧЕС, ГУАМ та ін.).

Сучасним процесам міжнародної регіональної економічної інтеграції притаманні певні особливості. По-перше, динамізм інтеграційного процесу в цілому зумовлений як дією об'єктивних чинників, так і «ланцюговою» реакцією країн світу на розвиток окремих інтеграційних угруповань. По-друге, очевидною є нерівномірність розвитку й реалізації форм міжнародної економічної інтеграції, спричинена проявами очевидних відмінностей в економічному розвитку країни та регіону. Досить порівняти глибину інтеграції в ЄС із невдалими, хоча й амбітними, інтеграційними зусиллями країн СНД. Як правило, не досягає декларованих інтеграційних цілей більшість міждержавних угруповань у Латинській Америці, й особливо в Африці. Українська інтеграція в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, на Близькому Сході.

На думку А. Неклесси, глобалізація веде до становлення нових технологій управління — «матричних», спрямованих не стільки на управління тим чи іншим проектом, скільки на формування контексту, здійснення контролю над середовищем. Стабільність при цьому починають розуміти здебільшого не як статичну, а як динамічну категорію, якій притаманна здатність до випередження негативного розвитку подій, їх превентивне регулювання¹⁸⁹.

Нові організаційні схеми і технології підривають колишні інституції, змінюючи звичний вигляд влади. Водночас простежується тенденція маргіналізації всього корпусу глобального управління, його відчуження від вирішення багатьох ключових питань, підміна соціальної регуляції альтернативною системою, транснаціональним, неформальним, гео економічним управлінням. Сьогодні воно характеризується очевидною незбалансованістю: домінують провідні в економічному і політичному відношеннях країни; участь нових індустріальних країн є вкрай нерегулярною; більшість інших країн взагалі не бере у цьому процесі безпосередньої участі й радше виступає його об'єктами; глобальні економічні структури (G8, СОТ, МВФ, ОЕСР) перебувають під впливом виключно великих і економічно розвинутих країн.

Структурні форми сучасної світової системи досягають межі зростання та ефективності, загальна мета перестає поляризувати простір системи, і виникає, за словами Е. Азроянца, стан своєрідного рівновекторного вакууму¹⁹⁰. Система продовжує функціонувати за інерцією, структури, втрачаючи стійкість і ефективність та тяжіючи до їх відродження, навантажують себе додатковими функціями й конфігураціями.

¹⁸⁹ Економіка знань : виклики глобалізації та Україна / за заг. ред. А. А. Гальчинського, С. В. Львовичкіна, В. П. Семиноженка. — К., 2004. — С. 229.

¹⁹⁰ Азроянц Э. А. Глобализация : катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции / Э. А. Азроянц. — М. : Изд. дом «Новый век», 2002. — С. 371.

По-третє, поряд з інтеграційними розвиваються і дезінтеграційні процеси, які мають глибоке коріння в історичних, політичних, економічних та соціальних закономірностях світового розвитку.

Важливо зазначити, що з одного боку, регіональні інтереси можуть суперечити мотивам глобальної експансії ТНК, відривати блокові країни від діяльності за багатосторонніми зобов'язаннями універсального характеру, а «закритий» регіоналізм часто породжує протекціонізм щодо третіх країн (груп країн). З другого боку — економічний регіоналізм, особливо в його сучасних континентальних проявах (ЄС, НАФТА, АТЕС), сприяє гармонізації розвитку національних економік і формуванню гомогенного світового ринку. Це, на думку Е. Азроянца, певним чином організований крок до глобалізації¹⁹¹.

З інституційного погляду значущість регіональної інтеграції полягає не лише у генеруванні суттєвих статичних і динамічних ефектів, а й у певному компромісі, що дає змогу перенести природно притаманні національній державі регулятивні та охоронні механізми на ширший наднаціональний рівень. Географію інтеграційних ареалів визначають переважно центри сили, навколо яких формуються поля збіжних національних інтересів для подальшої «корпоративної» протидії глобальним конкурентам: західноєвропейський, Північно-Американський, Азіатсько-Тихоокеанський, Євразійський регіони (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ЗОН
РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**

	ЄС	НАФТА	АТЕС	СНД
1. Континент	Європа	Північна Америка	Азія, Австралія	Євразія
2. Рік утворення	1957	1994	1989	1991
3. Кількість країн-учасниць	25	3	15	11
4. Крім того, асоційовані члени	12	—	6	1
5. Потенціал (% до світу)				
5.1. Територія	2,4	15,9	15,5	16,4
5.2. Населення	6,5	6,7	29,8	4,9
5.3. ВВП	28,9	28,6	26,9	1,6
5.4. Виробництво енергоресурсів	8,3	26,2	16,8	15,3
5.5. Споживання енергоресурсів	15,1	29,4	20,9	11,9

¹⁹¹ Див. детальніше: Азроянц Э. А. Глобализация : катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции. — М. : Изд. дом «Новый век», 2002. — 416 с.

	ЄС	НАФТА	АТЕС	СНД
6. Центри інтеграції	Німеччина, Франція	США	Японія, Китай	Російська Федерація
7. Вторинні центри	Велика Британія	—	США, Російська Федерація	—
8. Потенціал подальшої інтеграції	Східна Європа	Південна Америка	Південна Азія	Балканські країни, Централь- ноазіатські країни

Маючи оригінальні передумови, розвиваючись різними шляхами на добровільній чи примусовій основі, економічна регіоналізація є передусім відповіддю на виклики глобалізації та суперечності національних стратегій розвитку. При цьому реалізується ще одне важливе завдання: на тлі низької ефективності міжнародних економічних інститутів у межах регіональних груп формуються ефективніші механізми знайдення балансу інтересів і правил гри на глобальних ринках.

Процес регіональної фрагментації свідчить про істотні гео економічні зміни: лінія взаємодії «Захід—Схід» змінює азимут на «Захід—Південний Схід», при тому що послабилась монолітна єдність Заходу у новій структурній тектоніці через суперечності між Новим та Старим Світом. Актуалізується і гео економічна конструкція світу як складно-підрядної структури Півночі й Півдня, на думку А. Неклесса, із суттєво відмінними від звичних принципами організації гео економічного універсуму¹⁹².

Могутні інтеграційні процеси, з одного боку, і зростання асиметрії у регіональному розвитку, з другого, приводять до виникнення регіонально-країнових лідерів. Дедалі більше посилюється конкурентний потенціал Європейського Союзу, Північної Америки (НАФТА з реальними перспективами загальноамериканської інтеграції), Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТЕС). При цьому євроцентризму як найяскравішому сучасному інтеграційному процесу притаманні не тільки економічний та інституційний прогрес, а й практично усі асиметрії розвитку, що значно посилюються в умовах розширення Євросоюзу.

Зауважимо, що втягнута у вир глобальних взаємозв'язків більшість держав не здатна обстоювати власну національно-державну ідентич-

¹⁹² Див. детальніше: Неклесса А. И. Конец цивилизации или конфликт истории / А. И. Неклесса // МЭиМО. — № 3. — 1999. — С. 32—38.

ність, потрапляючи під дію силового поля тих чи інших великих держав або регіонів. Поряд із міждержавними дедалі більше актуалізуються діалоги міжцивілізаційні, теоретичне підґрунтя яких формувалось у межах полярних підходів — загальне «замирення» відповідно до концепції Ф. Фукуями та міжцивілізаційний розкол і зіткнення відповідно до прогнозів С. Хантінгтона, хоча нинішні «локальні» конфлікти і війни, міжнародний тероризм мають видимі й невидимі не тільки соціально-економічні, а й релігійно-етнічні міжцивілізаційні витoki і матимуть розв'язки та наслідки глобального характеру. Тому саме проблеми міжцивілізаційної взаємодії стають найбільш значущими і водночас складними для розв'язання¹⁹³. Як зазначає Ю. Павленко¹⁹⁴, нинішні конфронтаційні розлами людства припадають здебільшого на стики цивілізацій (Балкани, Кавказ, Палестина, Синцзянь-Уйгурія, Тибет).

Загалом у посиленні суперечностей і напруженості між суспільними прошарками та групами не тільки на майновому, а й на релігійному, етнічному, клановому, регіональному та цивілізаційному підґрунті виявляються соціокультурні виклики ХХІ ст. Показово, що поряд зі США, Євросоюзом, Японією найвпливовішими країнами світу можуть стати Китай, Індія, Росія, тобто держави, що належать до принципово відмінних цивілізацій. Посилюється впливовість ісламських країн унаслідок їх гео економічного значення, кількості населення та мусульманських общин по всьому світу, наявності стратегічного ресурсу — нафти. Проблема мусульманської нетерпимості до західної уніфікації має історично глибоке коріння, постійний характер і виявляється у протистоянні ісламу не лише ідеям християнства, а й універсальним принципам західної демократії. Разом із тим, однобічне й упереджене трактування ісламського фундаменталізму як синоніму тероризму, а самого ісламу як загрози розвитку призводить до недалекогоглядного ігнорування того, що в хаосі деструктивних локальних процесів зароджується новий інтеграційний центр із величезним потенціалом і консолідуючою культурою.

У будь-якому разі, на нашу думку, традиційна міжнародна система регулювання відходить у минуле. Їй на зміну приходять нова багатоярусна система глобального управління, де, доповнюючи одна одну, взаємодіють національні держави, міжнародні урядові й неурядові організації, транснаціональні корпорації, регіони. Основу її функціонування становить не стільки «матеріальна» інфраструктура,

¹⁹³ Див. детальніше: *Пахомов Ю. Н.* Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. Павленко. — К. : Междунар. деловой центр, 1999.

¹⁹⁴ *Павленко Ю.* Східнохристиянська цивілізаційна система та її місце у всесвітньоісторичному процесі / Ю. Павленко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 46—47.

скільки інформаційно-комунікаційні мережі та мас-медійні засоби взаємодії.

Зазначимо, що до широкого обігу категорію «глобальне управління» ввели В. Брандт та його колеги з Комісії з глобального управління (КГУ), яка була створена 1992 р. за сприяння ООН та об'єднувала двадцять вісім індивідуальних представників з різних країн. Основною метою створення даної міжнародної інституції було виявлення й аналіз рушійних сил глобальної економіки, формування оцінок та прогнозів розвитку глобальних процесів, моделювання адекватної сучасним глобалізаційним процесам структури світоустрою, підготовка рекомендацій щодо його вдосконалення¹⁹⁵.

Управління у широкому розумінні означає керування діяльністю об'єкта управління формальними та неформальними суспільно-політичними структурами з огляду на володіння ними владними повноваженнями; цілеспрямоване керування певними процесами для досягнення поставлених цілей, яке отримує певне інституційне оформлення; функція організаційної системи, що забезпечує збереження її організаційної структури та підтримку режиму діяльності. У цілому щодо терміна «глобальне управління» в наукових колах вживають схожі за змістом слова, зокрема вплив (спорадичні чи постійні спроби цілеспрямованого корегування окремих параметрів об'єкта), впорядкування (форму часткової трансформації параметрів об'єкта на основі дво- чи багатосторонніх зв'язків), контроль (використання ресурсів одного або кількох учасників для запобігання хаотичному розвитку локальних або глобальних процесів) та регулювання (впорядкування зв'язків або відносин на основі підпорядкування об'єкта встановленим правилам і нормам)¹⁹⁶.

У звіті Комісії з глобального управління 1995 р., який мав назву «Наше глобальне сусідство», аналітики та науковці здійснили спробу оцінити ефективність системи глобального управління та запропонували теоретико-методологічні засади її подальшого формування. На їхню думку, майбутня система глобального управління має базуватися на стійких зобов'язаннях і демократичних принципах, що відображають захист фундаментальних прав людини, підтримку миру і стабільності у міжнародних відносинах. Серед пріоритетних функціональних компетенцій такої системи, на формування яких слід скерувати першочергові зусилля світової спільноти, є:

¹⁹⁵ Глобалистика : Энциклопедия / гл. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков ; Центр научных и прикладных программ «Диалог». — М.: Радуга, 2003. — С. 449.

¹⁹⁶ Соловьёв А. И. Теория принятия государственных решений / А. И. Соловьёв — М., 2005. — С. 226; Глобальное управление : учеб. пособ. / под ред. проф. А. И. Соловьёва. — М.: Инфра-М, 2007. — С. 17.

— розробка спільної політики і практичних шляхів та методів розв'язання глобальних проблем сучасності;

— контроль за розподілом і мобілізацією світових природних, фінансових та людських ресурсів, необхідних для досягнення її фундаментальних цілей;

— залучення до глобальної управлінської системи впливових фігур, спроможних досягати вагомих результатів за рахунок використання інструментів, інститутів і людських умінь на різних рівнях прийняття рішень;

— формування партнерських мереж між тими учасниками управлінського процесу, які мають бажання і здатність кооперувати свої зусилля;

— побудова системи глобального управління на основі принципу субсидіарності, який передбачає делегування владних повноважень на ті рівні прийняття рішень, де проблему буде розв'язано у найвдаліший спосіб;

— реформування глобального фінансового порядку з формуванням стабільної монетарної системи, яка може вчасно передбачати та попереджувати економічні кризи на світових ринках;

— встановлення правових механізмів урегулювання міждержавних суперечностей у сфері торгівлі товарами і послугами, трансферту технологій та інвестицій;

— запровадження спільної інфраструктури і глобальних інституцій уніфікації та стандартизації загальноприйнятих норм і правил, наприклад ваги, часу, системи виміру технічних специфікацій, мережі для морського, авіаційного, залізничного та автомобільного транспорту тощо;

— створення та запровадження в життя механізмів стійкого економічного розвитку та захисту навколишнього середовища¹⁹⁷.

Поряд із ключовими функціями системи глобального управління Комісія презентувала три майбутні сценарії світового розвитку: оптимістичний, поляризований та песимістичний. Що стосується оптимістичного сценарію, то він розглядає теперішній стан силового розв'язання проблем як тимчасовий феномен глобального суспільства, в майбутньому завдяки колективним зусиллям глобальної спільноти щодо узгодження базових принципів, механізмів та інструментів системи глобального управління можливим буде запровадження більш стабільного і мирного порядку колективного співіснування. Своєю чергою, поляризований сценарій передбачає поділ світу на дві частини: захи-

¹⁹⁷ Our Global Neighborhood Report of the Commission on Global Governance. Published by Oxford University Press, 1995. — P. 8—12.

щений від конфліктів і економічно успішний світ у межах «Тріади»¹⁹⁸ (або країн «золотого мільярду») та решта держав світу (передусім африканські, Середнього Сходу, Південної Азії, а також частина країн Центральної та Південної Америки), що перебувають у конфронтації одна з одною та є економічно відсталими. І, нарешті, песимістичний сценарій прогнозує наростання в майбутньому насильства та безвладдя загалом у всьому світі — зростання злочинності, маніпуляції з ліками, загрозливий рівень безробіття, урбаністичне навантаження, економічну безгосподарність, етнічні та ідеологічні конфлікти та ін., що призведе в майбутньому до поглиблення конфліктів і хаосу.

Викликають науковий інтерес пріоритетні принципи глобального управління, які пропонуються Лісабонською групою.

1. Кооперації. Інструменти глобального управління мають бути націлені на поглиблення кооперації, тобто співробітництво забезпечить найефективніше використання ресурсів і гарантуватиме довіру між учасниками процесу спільного прийняття рішень. Сьогодні економічна конкуренція не здатна самостійно забезпечити достатній рівень людського розвитку у глобальному суспільстві, тому саме спільні дії, що передбачають укладання угод, обмін досвідом, проведення переговорів і визначення спільних цілей, сприяють зміцненню демократії та розвитку.

2. Солідарності. На думку експертів Лісабонської групи, передумовою створення системи глобального управління є формування глобального громадянського суспільства. Різні види суспільних організацій і рухів репрезентують стійкий механізм підтримки демократичного розвитку: вони вносять чіткість у питання, забезпечують підзвітність організацій, гарантують прозорість прийняття рішень.

3. Субсидіарності. Локальні ініціативи мають стати невід'ємною частиною прийняття рішень на глобальному рівні. Широкий і плідний сегмент локального творчого ресурсу досі не є задіяним на повну потужність, адже основна увага донині приділяється суто комерційним (матеріальним) потребам: виробництву товарів і послуг, перенасиченню матеріальними благами. Майбутнє співробітництво має базуватися на міжсекторальній основі та відображати інтереси потенційних учасників процесу глобального управління, тобто складатися із представників транснаціональних структур, бюрократичної еліти ООН, місцевих органів самоврядування, державних урядовців і неурядових організацій.

4. Культурної диверсифікації. З метою прийняття більш гнучких і універсальних рішень на всіх рівнях урядування світовою спільнотою

¹⁹⁸ «Тріада» — неформальне інституційне об'єднання глобального типу найрозвинутіших країн, яке складається з Японії, країн Західної Європи і Північної Америки.

має бути враховано культурне різноманіття націй і народів. Ігнорування даного принципу, яке в сучасних умовах виявляється у відродженні етноцентричної риторики та поведінки, зростанні суспільної напруженості, виникненні конфронтації між расовими і релігійними групами, може призвести до виникнення масового насильства у всепланетарному масштабі¹⁹⁹.

У межах своєї дослідницької діяльності Лісабонська група запропонувала на розгляд експертам з питань глобального управління шість можливих сценаріїв розвитку глобального розвитку (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

СЦЕНАРІЇ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЛІСАБОНСЬКОЇ ГРУПИ

	Проринковий механізм глобального управління	Змішаний кооперативний механізм глобального управління	
Локалізація / фрагментація	Сценарій апартеїду	«Рах Тріада»	
		Сценарій виживання	
Глобалізація / інтеграція	Сценарій типу ГАТТ/СОТ	Сценарій регіоналізованої глобальної системи	Сценарій глобальної інтеграції

Джерело: The Group of Lisbon (1995) «Limits to competition». MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England. — P. 81—83.

За оцінками фахівців, Вестфальська модель міжнародних відносин почала трансформуватися наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Вочевидь, основними рушійними силами процесу політичних перетворень було проникнення глобалізації в усі сфери людського життя, і вона завдяки своїм іманентним характеристикам привела до прискорення розвитку світового господарства, інтенсифікації міжнародних зв'язків, виникнення нових (гібридних) форм міждержавного економічного співробітництва. Результатом цього стало: по-перше, поступове розмивання країнами державного суверенітету, ядро якого перемістилося в економічну й інформаційну сфери; по-друге, виникнення значної кількості нових суб'єктів міжнародних відносин (ТНК, різноманітних сітьових структур віртуального характеру, бізнес-асоціацій, неформальних груп впливу, міжнародних форумів тощо); по-третє, поглиблення глобальних економічних дисбалансів, що призвело до чіткої поляризації світу на промислово розвинутий (постіндустріальний) і той, що розвивається; по-четверте, загострення глобальних проблем, зволікання із розв'язанням яких загрожує існуванню людства.

¹⁹⁹ <http://www.globgov.collegium.edu.pl/indexeng.html>. global governance w dwudziestym pierwszym wieku — układ władzy światowej w epoce globalizacji.

За таких умов світова еліта почала роботу над розробленням та апробацією компромісних форм і механізмів взаємодії у різних сферах господарського життя. Поряд з відомими механізмами двосторонніх і багатосторонніх угод, що вважаються традиційними інструментами міжнародних відносин, джерелами компромісу експерти вважають конвенції, контрактні відносини, інструменти примусу та обмеження²⁰⁰.

Що ж до конвенцій, то вони є добровільною угодою, якою держава демонструє компроміс, обмежуючи внутрішню політику чи погоджуючись на зовнішній моніторинг з боку міжнародних організацій. Це приватна угода, яка є досить поширеним засобом удосконалення міжнародно-правової бази й уніфікації міжнародної документації. В умовах галузевої диверсифікації міжнародних економічних зв'язків конвенції є дієвим і гнучким інструментом міждержавного співробітництва. Найвідомішими є, наприклад, Конвенції про угоди міжнародної купівлі-продажу товарів (1980 р.); Конвенція про міжнародні переказні та прості векселі (1988 р.); Конвенції Міжнародної морської організації та Міжнародної організації з цивільної авіації, які торкаються аспектів уніфікації норм і правил транспортування вантажів, безпеки морських перевезень тощо²⁰¹.

Контрактні угоди, на думку західних науковців, є ще однією альтернативною формою міжнародних відносин, яка сформувалася під впливом державно-центристської моделі. Суть її зводиться до об'єднання країн у різноманітні регіональні угруповання на кшталт ЄС, НАФТА, АСЕАН задля отримання суттєвих політичних і економічних вигід²⁰².

Своєю чергою, інструменти примусу в умовах глобалізації світогосподарських зв'язків набувають дещо іншого значення. На відміну від традиційного трактування примусу як колективних заходів, що їх вживають країни (групи країн) на основі Статуту ООН з метою усунення загрози миру, нині дане поняття набуває економічного відтінку та латентного характеру²⁰³. Зазвичай примус використовується високорозвинутими країнами щодо країн, які розвиваються, застосуванням економічних санкцій у межах міжнародних організацій урядового типу. Загальновідомі антидемпінгові розслідування й компенсаційні мита, введення додаткових технічних і фітосанітарних бар'єрів на експортну продукцію країн, що розвиваються, є широкоживаним методом захисту національних економічних інтересів світових країн-лідерів. Подіб-

²⁰⁰ *Krasner, S.* (1995) *Compromising Westphalia*. *International Security*, volume 20, number 3. — P. 115—151.

²⁰¹ *Внешнеэкономический толковый словарь / под ред. И. П. Фаминского.* — М., 2000.

²⁰² *Rodolfo Apreda.* *Universidad del cema Working Paper Series*, number 302, September 2005 *it is for Global governance to sharpen up international relations by fulfilling a fiduciary role and carrying out the brokerage of asymmetric information.* — P. 6—7.

²⁰³ *Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских.* — М., 1997.

ними до інструментів примусу є інструменти обмеження, які застосовуються переважно до країн, що розвиваються. Економічно нестабільні країни («третього світу») погоджуються на преференції з боку економічно сильних партнерів з метою збереження національного багатства. Вони можуть мати і примусовий характер, як, наприклад, інтервенції США до країн Центральної Америки та Карибського Басейну, або схожі кампанії ООН щодо Кувейту та Іраку.

Представники Німецької школи менеджменту у своїх аналітичних працях пропонують власне бачення модифікації регулятивного інструментарію, вони виокремлюють три ключові механізми глобального управління: багатосторонню гармонізацію, одностороннє покарання та взаємну національну дифузю (табл. 3.5). Вищезазначені механізми є результатом трансформації міждержавної політики в умовах глобалізації, коли нормативні основи однієї країни впливають на результати господарської діяльності іншої. У даному процесі держави є пріоритетними суб'єктами законотворення і повноцінними учасниками формування інституційного базису глобального управління.

Таблиця 3.5

ТРИ МЕХАНІЗМИ ГЛОБАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

	Гармонізація	Примус	Дифузія
Спосіб дії	Кооперація і прийняття рішень на багатосторонній основі	Односторонні домовленості (економічні й політичні)	Децентралізована імітація (переконання / вивчення)
Рівень зобов'язань	Середній — Високий	Високий	Низький
Ключові мотивації національних суб'єктів законодавчої влади	— Цільові транскордонні проблеми; — Уникнення торговельних диспропорцій	— Приєднання до міжнародних організацій і угод; — Отримання фінансової і технічної допомоги	— Пошук рішень національних проблем; — Зменшення невизначеності; — Подолання негативного впливу з боку інших держав; — Отримання зовнішньої і внутрішньої легітимності
Основні рушійні сили	Інтерес	Сила	Знання

Джерело: Helge Jörgens. ENVIRONMENTAL POLICY RESEARCH CENTRE Freie Universität Berlin. Department of Political and Social Sciences Otto Suhr Institut for Political Sciences. FFU-report 07-2003. Governance by Diffusion — Implementing Global Norms Through Cross-National Imitation and Learning.

Гармонізація, на думку авторитетних західних експертів, є свідомою модифікацією національної політики урядами, яку вони здійснюють, виконуючи зобов'язання за багатосторонніми угодами й адаптую-

чи стандарти міжнародних організацій²⁰⁴. Вона може виступати у формі узгодженої кооперації певної групи країн з метою розв'язання проблем, що постали. У такому разі держава погоджується брати участь у процесі прийняття колективних рішень, так само, як і активно впливати на результати багатосторонніх перемовин. Надалі вона зобов'язана погоджуватися з прийнятими стандартами і активно їх імплементувати у національну політику. Зазвичай держави поєднують кооперативні зусилля для розв'язання глобальних, міжрегіональних чи транскордонних проблем, оскільки інші раціональні шляхи їх розв'язання або вичерпані, або недоступні.

Беззаперечною мотивацією учасників даного процесу є взаємне зацікавлення сторін у подальшому зростанні економічної вигоди, а характер зобов'язань залежатиме не тільки від кола учасників або масштабів проблеми, а й від рівня формалізації міжнародних норм. Яскравим прикладом механізму гармонізації є зобов'язання країн у процесі розвитку європейської інтеграції, приєднання країн до глобальної торговельної системи тощо.

Механізм примусу застосовується в тому разі, коли окремі держави, міжнародні організації чи вповноважені особи використовують асиметрію сили у міжнародних відносинах з метою диктату чи накидання своєї волі іншим суверенним державам. На відміну від гармонізації основною рушійною силою примусу є економічна та політична могутність держав, їх бажання досягнути більших конкурентних переваг. Тоді як міжнародні організації пропонують країнам власні шляхи та принципи розв'язання певної проблеми, країни-реципієнти зацікавлені насамперед в отриманні конкретної фінансової допомоги, доступі до міжнародних колективних угод, членстві у регіональних інтеграційних угрупованнях. Рівень зобов'язань країн, щодо яких застосовується примус, залишається досить високим, оскільки вони самостійно приймають рішення відносно можливих поступок.

Силовий (військовий) примус у сучасних МЄВ є не надто поширеним феноменом на відміну від економічного або політичного. Останні широко застосовувались, наприклад, у процесі поетапного розширення ЄС або в наданні офіційної допомоги розвитку найменш розвинутих країнам світу. Вочевидь саме тому, враховуючи специфіку механізму та можливі негативні економічні наслідки, експерти з питань СОТ не радили країнам, що розвиваються, протягом проведення Давоського раунду переговорів переходити на двосторонній формат перемовин з країнами-лідерами, бо саме багатосторонній

²⁰⁴ *Howlett, Michael* (2000), 'Beyond Legalism? Policy Ideas, Implementation Styles and Emulation-Based Convergence in Canadian and U. S. Environmental Policy', *Journal of Public Policy*, 20 (3). — P. 308.

формат є найбільш гарантованим механізмом захисту і дотримання колективних інтересів.

Дифузія — результат процесу, в якому ноу-хау поширюється певними каналами протягом певного часу серед учасників соціальної системи²⁰⁵. Інакше кажучи, це процес імітації чи вивчення, де інформація про прогресивні методи роботи однієї установи впливає на формування стратегії іншої²⁰⁶. Перевагою використання механізму дифузії є той факт, що держави, маючи вільний доступ до необхідної інформації про апробацію політичного ноу-хау попередниками, можуть з меншими видатками використати практичні результати у розробленні власних національних стратегій або програм розвитку.

На відміну від гармонізації та примусу дифузія має децентралізовану природу і не передбачає наявності чітких і формалізованих контрактних зобов'язань країн-реципієнтів стосовно до урядів інших держав або міжнародних організацій. Удаючись до політичної дифузії, уряди країн передусім ставлять за мету використати позитивний досвід інших держав у набутті конкурентних переваг за допомогою зменшення негативного економічного впливу ззовні, зниження економічних і політичних ризиків (невизначеності) під час прийняття рішень, здобути більшу міжнародну легітимність і визнання тощо.

З метою з'ясування якісного аспекту організаційних трансформацій, які відбуваються у процесі взаємного впливу інституцій на різних рівнях глобальної економічної системи, на наш погляд, доцільно враховувати можливі типи інституційної взаємодії²⁰⁷, запропоновані представниками німецької та американської шкіл менеджменту: вертикальний тип взаємодії є результатом організації співробітництва інституцій різного масштабу і рівнів, зокрема СОТ і ЄС, МВФ і АСЕАН та ін.; горизонтальний тип відображає взаємозв'язок інституцій на однаковому рівні суспільної організації, наприклад, між ЄС і Асоціацією країн Південно-Східної Азії, або між МВФ і Світовим банком; функціональний — ідентифікує взаємозв'язки між двома чи більше інституціями різного наукового чи професійного профілю, зусилля яких націлені на розв'язання одних і тих самих глобальних проблем; політичний — виникає в ситуації, коли глобальні гравці встановлюють взаємозв'язки між інституціями навмисно з метою досягнення індивідуальних або колективних цілей. Як правило, політичний тип взаємодії призводить до

²⁰⁵ Rogers, Everett M. (1995), *Diffusion of Innovations*, 4th ed., New York: Free Press. — P. 5.

²⁰⁶ Simmons, Beth A. and Zachary Elkins (2003), *The Globalization of Liberalization: Policy Diffusion in the International Political Economy*, Paper prepared for delivery at the workshop Internationalization of Regulatory Reforms: The Interaction of Policy Learning and Policy Emulation in Diffusion Processes, Berkeley, CA, April 24—25, 2003.

²⁰⁷ Howard Loewen. *Towards a Dynamic Model of the Interplay Between International Institutions*. GIGA Research Program: Transformation in the Process of Globalization N°17 February 2006. — P. 12.

формування спільного політичного проекту і розробки регулятивних інструментів²⁰⁸.

Загалом у сучасній парадигмі розвитку сформувалося кілька концепцій імовірної організації глобального управління (регулювання), які передбачають або утворення нових інститутів, або еволюцію і трансформацію функцій уже наявних. При цьому можна виокремити два потенційні варіанти вдосконалення інституційної архітектури світу: 1) ініціативу перехоплює один з учасників системи; 2) створюється новий наднаціональний інститут глобального регулювання — певний світовий центр з прийняття стратегічних рішень. У цьому контексті актуалізується проблема «розпливчастості межі» між міжнародним співробітництвом суверенних держав і самостійною наднаціональною роллю міжнародних організацій. Еволюція ЄС і тенденції розвитку ООН підтверджують складність ідентифікації моменту переходу до глобального управління, якщо абстрагуватись від «теорії змов», яка завжди присутня в аналізі мотиваційних передумов глобального управління.

Виходячи з можливої комбінації полюсів влади, інституційний устрій може набути вигляду: уні-, бі-, три- чи поліполярної системи.

На думку прибічників уніполярної системи, базисом піраміди влади може слугувати сукупність суб'єктів міжнародних відносин, а єдину верхівку складає колектив спеціалістів, з функцією глобальної координації діяльності керівництва міжнародних організацій, національних урядів, ТНК і некомерційних фондів, які продовжуватимуть функціонувати кожна у своїй сфері. Тим самим формуватиметься єдина (глобальна) політика. До можливих сценаріїв уніполярного світу відносять такі варіанти інституційної архітектури майбутнього: концепція країни-гегемона; концепція глобального уряду; концепція антитерористичного уряду²⁰⁹.

Ключовою ідеєю концепції країни-гегемона є поняття «держави-стабілізатора», що відповідає за реалізацію правил ліберального світогосподарського режиму за допомогою використання серед традиційних і нових інструментів війн «нового покоління».

Концепція глобального і антитерористичного уряду передбачає піднесення інституту держави до статусу світового уряду, тобто збільшену модель національної держави, керівництво якої вирішує поточні внутрішньополітичні питання, однак уже не на національному, а на глобальному рівні.

²⁰⁸ Young, O. R. Institutional Interplay: The Environmental Consequences of Cross-Scale Interactions, in: Stern, Paul C. (ed.), *The Drama of the Commons*, Washington D. C., 2002. — P. 264.

²⁰⁹ Див. детальніше: Кальченко Т. В. Глобальна економіка : методологія системних досліджень : монографія / Т. В. Кальченко. — К. : КНЕУ, 2006. — 248 с.

Бі/триполярна система передбачає наявність кількох управлінських полюсів, що в результаті консенсусу приймають узгоджені рішення, виконання яких є обов'язковим для решти учасників міжнародних відносин. Теорія бі- чи триполярного світу включає такі основні варіанти інституційного забезпечення глобальних трансформацій, як коаліції держав або регіональних інтеграційних утворень.

Коаліції держав спрямовуються на створення «центру» — альянсу найбільш розвинутих країн, які будуть «підштовхувати» глобалізацію у потрібне русло і розв'язувати глобальні проблеми у власному вузькому колі, проектуючи власні норми, інтереси і принципи поведінки на весь світ. На сьогодні відсутнє чітке ядро, навколо якого міг би розпочатися процес консолідації. Найвірогіднішими варіантами вважаються: «п'ятірка» постійних членів Ради Безпеки ООН (можливим є розширення складу); «Велика вісімка» (можливим є розширення складу); компромісний варіант: «центр» найвірогідніше складуть США, ЄС, Японія, Російська Федерація, Китай, Індія. Інституціоналізація нових міжнародних структур надасть країнам «центру» реальну можливість формулювати власні вимоги (що зумовлюються не довільною зацікавленістю, а завданнями боротьби з тими чи іншими загрозливими тенденціями) до решти держав. Головним інструментом тиску на «периферію» можуть стати умови економічного, технологічного й інформаційного партнерства із «центром», які можуть бути більше чи менше сприятливими. Основним завданням союзу є не підкорення, а цивілізування «периферійних» територій.

Коаліція регіональних інтеграційних об'єднань закладає підґрунтя майбутнього світоустрою, що полягає ось у чому: формування угруповань на основі економічних, а не політичних чинників, виникнення яких зумовлено реакцією на глобальні трансформації; домінування економічних факторів знижує вірогідність виникнення ієрархічних інституційних структур, рішення яких є обов'язковими для країн-членів; спрямованість передусім на створення своєрідних «островів більш ліберального економічного режиму», а не на побудову регіональних протекціоністських анклавів; поглиблення рівня регіональної координації економічної політики, що виражається в орієнтації насамперед на безпосередньому регулюванні господарських процесів у межах національних економік (гармонізація податкових систем, режиму доступу на ринки, систем стандартів тощо) замість вирішення питань, що лежать на поверхні, усунення внутрішніх і зовнішніх бар'єрів між країнами, що входять до складу угруповання. На конфігурацію такого типу може розраховувати об'єднання трьох найпотужніших регіональних блоків — ЄС, АТЕС та майбутньої трансатлантичної зони вільної торгівлі (ТАФТА). Поліполярна система передбачає широке багатостороннє

співробітництво і багатовекторність розвитку. Вагомим аргументом на користь утворення поліполярного світу є неможливість недооцінки потенціалу окремих держав, зокрема Китаю, країн Близького Сходу, Індії тощо.

Поліполярність базується на теоріях співробітництва (з конкуренцією інтересів і цінностей) і включає такі компоненти інституційної архітектури: корпоратизація; автономізація; глобальне громадянське суспільство. При цьому вона набуває рис універсальності за складом учасників (мобілізує потенціал ТНК, профспілок, неурядових організацій тощо); різноманітності форм міжнародного співробітництва суспільного та приватного секторів; консолідації в колективному пошуку і розв'язанні проблем. Така архітектура потребує глибинної трансформації політики та спонукає до якісних інституційних трансформацій.

Глобальне управління такого типу передбачає безпосередню участь урядів національних держав у розробленні необхідних рішень і координувальну діяльність міжнародних організацій, що порівняно автономно виконують відповідні функції. Однак критики даного підходу справедливо наголошують, що жоден з указаних вище механізмів не зможе працювати в оптимальному режимі. Перший стає неадекватним в умовах швидкого зростання кількості учасників економіко-політичної взаємодії. А в разі задіяння другого виникають сумніви не лише в ефективності міжнародних організацій з погляду формування стабільного ліберального світогосподарського режиму, а й у перспективах та спрямованості еволюції цих організацій.

На основі аналізу реальних і потенційно можливих інституційних механізмів, форм та інструментів глобального управління доцільною є якісна корекція теоретичних моделей інституціоналізації глобального економічного розвитку. Насамперед, розглядаючи глобальне управління як одну з новітніх суспільних категорій, необхідно врахувати новітні наукові здобутки представників політології, котрі доводять циклічний характер формування світового устрою²¹⁰. У розвитку світової системи спостерігаються періодичні трансформації у структурі та характері центрів влади, які постійно повторюються: монополярність, поліполярність і біполярність.

Щодо монополярності світового порядку, то він характеризується домінуванням у міжнародних процесах одноосібного лідера з єдиним центром сили і прийняття рішень, а також централізованою системою управління. Таким полюсом може бути країна, організація, імперія чи

²¹⁰ Зокрема: *Баталов Э. Я.* Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций) / Э. Я. Баталов. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. — С. 131—168; *Пантин В. И.* Философия исторического прогнозирования : ритмы истории и перспективы мирового развития / В. И. Пантин, В. В. Лапкин. — Дубна : Феникс +, 2006. — 448 с.

будь-яка інша інституційна структура, здатна керувати даним процесом. Як правило, монополярність (або уніполярність) є найменш стійким і тривалим за часовим параметром явищем, оскільки передбачає наявність значних фінансових, інтелектуальних та силових ресурсів для здійснення контролю й управління над підпорядкованими територіями чи зонами впливу.

Водночас багатополярність (поліполярність) характеризує таку організаційну структуру світоустрою, в якій функціонують кілька центрів прийняття рішень, переважно різних за своїми функціональними повноваженнями, організаційною структурою чи цільовим призначенням. Основою її інституційної природи є розпад монополярної системи впливу, коли окремі елементи, що сформувалися в результаті інституційної трансформації, намагаються самоідентифікуватися і посісти свою функціональну нішу на світовій арені. Даний процес відбувається за допомогою досить диверсифікованих методів та інструментів прийняття рішень, оскільки кожний з новоутворених суб'єктів має за мету якнайшвидше зміцнити свої конкурентні переваги для переходу до «ліги найсильніших гравців». Біполярність змінює багатополярність у тому разі, коли в процесі соціально-економічної та політичної трансформації країн світового господарства чітко викристалізуються два (або три) центри впливу і прийняття рішень. Тривалість життєвого циклу біполярності залежить не тільки від потенціалу суб'єктів влади, а й від їх можливостей вести конструктивні переговори, координувати взаємні дії та розподілити потенційні зони впливу.

Сьогодні, як твердять авторитетні іноземні експерти, зокрема Ч. Капчан, Ч. Кеглі та Г. Реймонд²¹¹, світова система перебуває у процесі трансформації з уніполярної, де спостерігається домінування США як лідера у розвитку політичних, економічних і технологічних процесів, до поліполярної. Явні риси поліполярності можна спостерігати не лише на прикладі повоєнного формування Європейського Союзу, неурядових об'єднань на кшталт «Тріада», «Велика вісімка» та інших інтеграційних угруповань, а й у нарощуванні економічного потенціалу Індії, Китаю та Росії — держав, з національними інтересами яких змушені рахуватися традиційні країни-лідери.

Слід зазначити, що в сучасних умовах, коли циклічність розвитку світового господарства набуває полівекторного характеру, а самі цикли деформуються (скорочуються за часовим параметром) через суперечливу природу рушійних сил глобалізації, відбувається прискорення переходу від однієї стадії становлення світового порядку до іншої. Цик-

²¹¹ *Kupchan Ch. After Pax America: Benign Power, Regional Integration, and the Sources of Stable Multipolarity.*» *International Security*, Vol. 23, No. 3. 1998. — P. 20; *Kegley Gh. Jh, Raymond G. A. Multipolar Peace?* — P. 10.

лічність глобального розвитку є непереборною і сталою ознакою будь-якої системи, знівелювати яку неможливо, утім, можливо зменшити негативні наслідки, пов'язані з адаптацією економічних суб'єктів до нових інституційних реалій. За таких умов є сенс прогностичної оцінки такої теоретичної моделі світоустрою, яка б за своїми характеристиками була здатна гнучко маневрувати між вищезгаданими трьома фазами світового порядку і протягом перехідного періоду мінімізувати трансакційні витрати, пов'язані із силовим варіантом перерозподілу влади, людськими жертвами, фінансовими кризами тощо.

Ключовими принципами, на яких має будуватися сучасна модель інституціоналізації глобального економічного розвитку, доцільно визначити такі.

1. Гнучкість інституційної структури, що передбачає формування оперативної економічної системи, здатної вчасно делегувати необхідні повноваження на рівень найефективнішого розв'язання проблеми, адекватно реагувати на глобальні загрози та швидко залучати експертів.

2. Чіткий розподіл формальних і неформальних повноважень між різними суб'єктами глобальної системи прийняття рішень з метою уникнення дублювання форм і функцій інститутів.

3. Професійна автономність суб'єктів прийняття рішень, запобігання будь-якому тиску з боку різноманітних груп впливу, зокрема неформальних.

4. Прозорість глобальної системи, підзвітність її елементів, адекватна професійна та неупереджена реакція на суспільні перетворення.

5. Забезпечення справедливої, вчасної та всебічної поінформованості ключових учасників глобальної інституційної системи.

6. Застосування уніфікованої системи норм, правил і регуляторних стандартів до однорідних учасників глобальної інституційної системи.

7. Полівекторність моніторингу і контролю в процесі виконання рішень, організація доступу вповноважених структур до правдивої інформації.

8. Організація різнобічної, різнорівневої, чіткої та формалізованішої системи примусу і покарання на основі економічних санкцій.

9. Рівний доступ до суспільних благ та справедливий їх перерозподіл.

10. Економіко-екологічний симбіоз для забезпечення стійкого економічного розвитку та запобігання силовому перерозподілу благ.

11. Збереження і стимулювання культурної диференціації як базису стійкого довготермінового розвитку глобального суспільства і водночас механізму запобігання масовому ідеологічному зубожінню націй.

Найбільш адекватним є, на наш погляд, мережний характер організаційної структури як найприйнятніший для збереження комплексності й системності прийняття рішень на різних рівнях.

Створення глобальної регулятивної системи не обов'язково означає формування глобального уряду з єдиним центром прийняття рішень. Ефективну інституційну систему сучасного етапу розвитку світового господарства ми розуміємо як полівекторну, що передбачає застосування мережного принципу організації влади на різних рівнях, не обмежуючи його кількістю центрів влади. На нашу думку, ключове місце у глобальній інституційній системі з адекватним функціональним розподілом професійних і організаційних компетенцій має належати таким суб'єктам глобального управління, як:

- держави, або їх представницькі органи в міжнародних урядових і неурядових організаціях;

- мережні структури глобального типу (ТНК, глобальні фінансові мережі, глобальні компанії, професійні та бізнес-асоціації);

- «неформальні центри сили» («Тріада», «Велика вісімка», ОЕСР, Лондонський та Паризький клуби кредиторів, різноманітні бізнес-форуми на кшталт Давоського тощо);

- міжнародні організації системи ООН (МВФ, СБ, СОТ, ЮНКТАД, інші);

- центри генерування знань (університети, інноваційні кластери, технопарки, технополіси, венчурні компанії тощо);

- регіони як економічно автономні осередки формування конкурентних переваг країн і водночас міждержавні з'єднувальні ланки та функціональні центри виробничої активності;

- глобальні міста як центри локальної активності (ділової, наукової, фінансової, інноваційної тощо);

- країни — лідери регіонального економічного розвитку (США і Канада у Північній Америці, Японія і Китай в Азійському регіоні, ЄС-15 у Європі, Росія й Індія на Євразійському економічному просторі);

- інститути громадянського суспільства на всіх рівнях;

- інститути військового стримування та запобігання розвитку військових конфліктів;

- інститути захисту довкілля (або інститути стійкого розвитку);

- глобальні засоби масової інформації (глобальні інформаційні мережі, міжнародні інформаційні агенції, бюро аналізу та узагальнення інформації тощо).

Перерозподіл владних компетенцій основних учасників майбутнього глобального порядку є своєрідним процесом узгодження соціально-економічних суперечностей теперішнього етапу розвитку світового господарства. Їх загострення чи то природного, чи то штучно створеного характеру є закономірним результатом морального старіння нормативно-правових та економічних інститутів регулювання національних ін-

тересів. Уже нині ці інститути демонструють свою неспроможність ефективно врегулювати регіональні та міжнародні конфлікти, адекватно перерозподіляти економічні блага чи принаймні тимчасово зупиняти зростання глобальних економічних і соціальних асиметрій. Адже, як показує світовий досвід, незважаючи на відносно нетривалий період існування міжнародних організацій системи ООН (МВФ, СОТ, групи Світового банку), вони досить швидко вичерпали свої регулятивні повноваження щодо виконання ролі арбітра у глобальній економічній системі, коли в умовах невизначеності центрів прийняття рішень або їх численності найпотужніші за економічним, політичним, інноваційним та ресурсним потенціалом учасники починають приймати самостійні рішення і самотужки впливати на досягнення необхідного результату.

На нашу думку, ключовими центрами прийняття рішень у глобальній інституційній системі (ГІС) мають бути: держава або її представницькі органи, міжнародні організації глобального типу (які мають відповідний статус при ООН), а також представники великого транснаціонального бізнесу або глобальні мережні структури. На них покладатиметься завдання вирішення основних стратегічних питань глобального значення.

Важливе значення матимуть «неформальні центри сили», такі як «Велика вісімка», «Тріада», Паризький і Лондонський клуби кредиторів та інші інститути, вплив яких нині є досить вагомим і продовжує зростати в умовах невизначеності та недостатньої формалізованості глобальних «правил гри». Так само, як і ТНК, вони потребують визначення статусу при ООН (консультативного, дорадчого абощо), який дозволить їм не лише презентувати і реалізовувати економічні інтереси певних груп, а й стати повноцінними учасниками колективного процесу формування глобальних регулятивних норм.

Окремими елементами ГІС стануть глобальні міста, регіони та центри генерування знань. Зважаючи на те, що сучасний глобальний розвиток відбувається паралельно з посиленням процесів регіональної економічної інтеграції, то на них покладаються функції точкових центрів розвитку: географічних — у випадку глобальних міст і регіонів; функціональних — для кластерів і університетів. Водночас вони є з'єднувальними ланками між країнами і центрами ділової, фінансової, виробничої, інтелектуальної активності.

Зростаючий регулятивний вплив здійснюватимуть такі інститути, як глобальні ЗМІ, інститути охорони довкілля, міжнародні неурядові організації та структури військового стримування. На нашу думку, їхній статус повинен бути глобальним, офіційно закріпленим ООН і визнаним усіма країнами світу, оскільки на них покладено місію універсального ха-

рактеру — вчасно запобігати глобальним загрозам, ідентифікувати їх та інформувати про це громадську спільноту, а також брати активну участь у розробленні глобальних регулятивних механізмів, норм і правил.

Інтегровальним елементом ГІС є глобальна інфраструктура. Існують численні публікації авторитетних західних науковців і міжнародних організацій, зокрема щорічні звіти Світового банку: «Створення інституційних основ ринкової економіки» (2002 р.²¹²) і «Стійкий розвиток у турбулентному світі. Перетворення інститутів, зростання і якість життя» (2006 р.)²¹³, у яких значну увагу приділено розкриттю значення інфраструктури у сприянні глобальному економічному розвитку. Численні емпіричні дослідження підтверджують значущість інфраструктури у досягненні країнами, компаніями та іншим учасниками ринкових відносин стійких конкурентних переваг. А запровадження глобальної інфраструктури дозволить відкрити паритетний доступ до суспільних благ і запровадити колективні норми відповідальності та контролю за її утриманням.

На нашу думку, глобальна інституційна система має базуватися на мережному принципі організації влади, позаяк значна концентрація економічних суб'єктів на глобальних ринках за об'єктивних тенденцій зростання кількості населення землі, збільшення обсягів споживання ресурсів та інші обставини вимагають прийняття мобільних і гнучких рішень та скорочення витрат на утримання управлінського апарату. За умов тотальної комп'ютеризації суспільного життя мережні структури та горизонтальний принцип побудови регулятивної системи є найефективнішими.

Таким чином, прискорення глобалізації світового господарства і поглиблення регіональних інтеграційних процесів у світі призвели до виникнення диспропорцій у глобальній інституційній системі, які виявляються у дисгармонізації відносин між суб'єктами МЄВ: нівелюванні промислово розвинутих країнами, транснаціональними мережами, міжнародними організаціями, іншими сітьовими структурами традиційних правил і норм сучасної системи міжнародних відносин, нав'язуванні сильними гравцями глобальних ринків власних правил гри іншому світу, нездатності міжнародних урядових організацій як унікального елемента наднаціонального регулювання вчасно й адекватно реагувати на міжнародні конфлікти та суперечності на глобальному рівні та в цілому, у неприйнятному ступені керованості міжнародних відносин.

²¹² World development report 2002 — building institutions for markets. — http://www-wds.worldbank.org/external/default/main?pagePK=64193027&piPK=64187937&theSitePK=523679&menuPK=64187510&searchMenuPK=64187295&theSitePK=523679&entityID=000310607_20070525170356&searchMenuPK=64187295&theSitePK=523679

²¹³ World development report 2006: equity and development http://www-wds.worldbank.org/external/default/main?pagePK=523679&menuPK=64187510&searchMenuPK=64187295&theSitePK=523679&entityID=00160016_20060810171513&searchMenuPK=64187295&theSitePK=523679

Враховуючи сучасний рівень розвитку міжнародних відносин, слід наголосити на формуванні стійких інституційних передумов побудови системи глобального управління. Основними її елементами є як ключові учасники глобалізаційних процесів (країни — лідери світового розвитку, ТНК, ТНБ, «неформальні центри сили», різноманітні урядові й неурядові організації, консультативні групи тощо), так і відповідний інструментарій (міжнародні правові режими, рішення міжнародних урядових організацій, міжнародні конвенції, контракти й ін.).

Лідерами у формуванні концептуальних теоретичних засад функціонування майбутньої системи глобального управління як необхідної умови подальшого гармонійного розвитку світового господарства та її інституційної основи є переважно представники західної цивілізації. З їх ініціативи було розроблено численні оптимістичні, реалістичні та песимістичні сценарії розвитку світоустрою, принципи і критерії оцінювання глобального управління, рекомендації щодо врізноманітнення інструментів та методів побудови й управління глобальними процесами. Дані концептуальні розробки перебувають на стадії апробації як в окремих сферах суспільного життя, так і на різних рівнях глобальної економічної системи.

Вагомою перешкодою на шляху створення системи глобального управління залишається відсутність єдиного бачення та усвідомлення лідерами країн майбутнього вектора її розвитку, методів та інструментів досягнення поставлених перед нею цілей, а також різного характеру походження ключових суб'єктів глобального економічного розвитку. Зважаючи на вищенаведені аргументи, в економічному дискурсі досі не сформовано спільного підходу до трактування категорії «глобального управління», в її тлумаченні переважають ідеї, що асимілюють даний термін з глобальними режимами, типом світового уряду, урядовою компетенцією, процедурами колективного менеджменту, спільним діями щодо прийняття рішень, агентами, котрі формують офіційну систему правил і норм тощо.

Крім традиційних інструментів взаємодії суб'єктів МЄВ — дво- та багатосторонніх угод, комерційних контрактів, інших норм міжнародного права — виникають альтернативні механізми (гармонізація, примус, дифузія), типи інституційної взаємодії (утилітарний, нормативний, ідейний) та підтипи (підпорядковані, вмонтовані, кластерні, такі, що частково перетинаються). За умов турбулентності глобального інституційного середовища і неузгодженості дій її ключових гравців матиме місце подальше розроблення альтернативних форм і видів інституційної взаємодії, яке нівелюватиме недоліки традиційної державоцентристської моделі світоустрою та неспроможності міжнародного права вчасно й адекватно реагувати на перерозподіл сил на міжнародній арені.

У реальних умовах сьогодення, з одного боку, є необхідними нові функціональні форми та механізми гармонізації національних економічних інтересів, політик і дій для захисту слабших партнерів і прийняття санкцій проти тих, хто порушує правила гри глобальної економіки, а з другого — процес їх пошуку уможливорюється лише за умови гуманізації світогосподарського розвитку, базованої на його інтелектуалізації, соціалізації та екологізації (рис. 3.4).

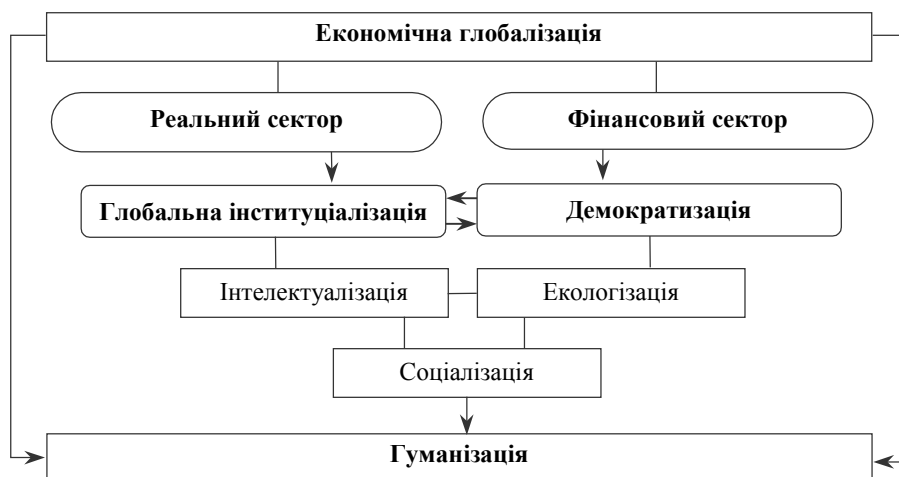

Рис. 3.4. Імперативи глобалізаційного процесу

В економіці генеруються нові пріоритети розвитку (інтелектуалізація зі здатністю до постійних інновацій, соціалізація з можливостями самореалізації, екологізація виробництва та середовища життєдіяльності), реалізувати які сьогодні здатні лише країни — глобальні лідери в результаті багатолітньої експансії на світовому ринку з капіталізацією його прогресивних і найприбутковіших сегментів. Особливо важливо враховувати масштаби та динаміку процесу становлення системи глобального управління ресурсами планети і перерозподілом світового доходу, що не є еквівалентним.

3.3. Механізми регулювання глобальних фінансових дисбалансів

Перша глобальна економічна криза каталізує процеси модернізації і оновлення господарського й фінансового механізмів національних економічних систем, здатних забезпечити надійну систему демпферів проти глобальних потрясінь, кон'юнктурних коливань і фінансових шоків.

Цьому могли б запобігти ефективні макроекономічні важелі національного й міжнародного рівнів у їх поєднанні з інструментами глобального економічного управління за участю відповідних світових інституцій. Досягнення вагомого синергійного і стабілізаційного ефекту та врівноваження світової економічної системи є пріоритетним завданням для міжнародної спільноти в найближче десятиліття.

У регулюванні глобальних фінансових дисбалансів поряд з національними механізмами пом'якшення їхнього негативного впливу на економіку країн світу, важливу роль відіграють інститути наднаціонального регулювання, серед яких, відповідно до їх статусу, провідне місце посідають Міжнародний валютний фонд (МВФ) та група Світового банку, котрі і покликані відповідати за стабільність та рівновагу глобальних фінансів.

Що стосується МВФ, то він, будучи інституційною основою сучасної міжнародної валютної системи, повинен у кризові періоди насамперед ефективно виконувати головну свою місію — скорочення тривалості та зменшення нерівноваги в міжнародному балансі розрахунків країн-членів, а також забезпечення стабільності валютних курсів. Для досягнення цієї стратегічної мети він повинен посилити нагляд за узгодженою системою впорядкованого обміну національних валют держав-членів, а також оперативно надавати кредити країнам, які опинились в найважчій економічній ситуації на реорганізацію їхніх національних економік, підвищення міждержавного співробітництва у фінансовій сфері, а також на пом'якшення негативного впливу на платіжні баланси країн тимчасового погіршення умов зовнішньої торгівлі.

На відміну від інших міжурядових організацій МВФ одночасно виконує функції регулювання, фінансування, нагляду та консультування держав-членів у сфері валютно-фінансових відносин. При цьому особлива увага приділяється функціям забезпечення на національному рівні макроекономічної та фінансової стабільності, згладжування коливань ділової активності, боротьби з інфляційними процесами та волатильністю валютообмінних курсів і фінансового ринку, а також елімінування негативних наслідків кризових процесів, котрі призводять до ліквідації робочих місць, скорочення обсягів національного виробництва та рівня доходів населення.

Крім реалізації наглядової функції на рівні країн та регіонів МВФ здійснює також моніторинг стану світової економіки загалом, ефективності економічної політики країн світу у глобальному середовищі та змін на міжнародних ринках капіталу. Це дає змогу експертам Фонду регулярно оцінювати глобальні наслідки найбільш значущих змін у національних економіках та фінансових системах країн світу, що відбивається в таких виданнях МВФ, як «Перспективи розвитку світової

економіки» та «Доповідь з питань глобальної фінансової стабільності». Вони слугують аналітичною базою для формулювання пропозицій та ідей щодо напрямів реформування інституційного забезпечення світової фінансової системи.

Нині МВФ являє собою своєрідний міжнародний фінансовий кооператив, котрий за рядом ознак своєї діяльності схожий на кредитну спілку. Кожна країна — учасниця даної організації сплачує внесок згідно з квотою, яка розраховується на основі її макроекономічних показників (обсягу ВВП, поточних зовнішніх операцій та офіційних резервів) та визначає кількість її голосів. Зокрема, права голосу перебувають у діапазоні від майже 17 % у США до менше ніж 1,5 % колективної квоти 23 держав Африки. Своєю чергою, квоти і ліміти можливих сум позик визначаються внесками держав-членів у капітал МВФ, а їхня консолідована сума формує фонд ресурсів, які організація використовує для надання фінансової допомоги країнам, зокрема фінансування їхнього платіжного балансу, реалізації програм стабілізації та реформування національних економік.

Глобальна криза повною мірою сьогодні випробовує на дієздатність регулятивні механізми МВФ, безпосередньою функцією яких є пом'якшення впливу світових фінансових криз на економіки країн-учасниць, забезпечення їх фінансової стабілізації та оптимізацію показників платіжного балансу. І хоча МВФ застосовує упродовж багатьох років свого існування, як доводять його адепти, доволі диверсифікований інструментарій «амортизації» кризового розвитку національних економік, котрий реалізується на практиці через пряму фінансову підтримку, важелі бюджетно-податкової політики, нарощування урядами держав обсягів золотовалютних резервів, розбудову ефективних і диверсифікованих національних фінансових систем, а також забезпечення гнучкого валютного курсу та впровадження результативних методів соціального захисту населення, говорити про високу результативність цих заходів сьогодні навряд чи можна.

Справді, як засвідчує світовий досвід, ефективність подібних інституційних механізмів фінансування національних економік країн-членів за умови управління зовнішньою заборгованістю з боку національних урядів неодноразово доводилась на практиці. Так, першою в історії країною, яка скористалась кредитами МВФ, стала Франція — у 1947 р., приклад якої цього ж року наслідували Нідерланди, Мексика та Великобританія. Остання у 1976 р. черговий раз одержала кредит Фонду, коли в умовах світової нафтової кризи, вичерпавши національні валютні резерви, була змушена скористатися кредитними ресурсами МВФ для підтримки національної банківської системи і курсу фунта стерлінгів. Кредит МВФ у розмірі 21 млрд дол. США, наданий Республіці Ко-

рея у грудні 1997 р., сприяв відновленню фінансової стабільності в країні ще до початку 1998 р. та динамічному економічному зростанню наступного року²¹⁴. Більше того, ця держава, достроково виплативши кредит, змогла у найкоротші терміни подолати руйнівні наслідки азійської фінансової кризи та вийти на траєкторію стабільного економічного розвитку. Подібна практика прямих фінансових «ін'єкцій» МВФ підтвердила свою ефективність і в інших країнах, зокрема в Мексиці у 1995 р., в Індонезії і Таїланді у 1997 р., у Бразилії у 1998 р., у Туреччині та Аргентині у 2001 р.

Одним з найчастіше вживаних механізмів фінансування країн з боку МВФ є надання їхнім урядам так званих резервних кредитів, або кредитів «стенд-бай», які з'явилися у 1952 р. (табл. 3.6). Згідно з чинними кредитними правилами угоди про резервні кредити дають країні можливість узяти іноземну валюту в МВФ в обмін на національну в межах суми, про яку було досягнуто домовленість, за умови виконання державою положень, обумовлених в угоді. Такого роду кредитування терміном на 12—18 місяців призначено переважно для врегулювання проблем платіжного балансу країн, які виникають у разі тимчасового погіршення умов їх зовнішньої торгівлі.

Таблиця 3.6

**ТЕРМІНИ Й УМОВИ ОСНОВНИХ МЕХАНІЗМІВ ФІНАНСУВАННЯ
З БОКУ МВФ**

Кредити «стенд-бай» і механізм розширеного кредитування	Спеціальні механізми кредитування	Механізми для держав-членів з низьким рівнем доходів
Надання кредитів «стенд-бай» (1952 р.)	Механізм компенсаційного фінансування (1963 р.)	Механізм фінансування з метою скорочення бідності і сприяння економічному зростанню (1999 р.)
Механізм розширеного кредитування (1974 р.)	Екстрена допомога: — стихійні лиха (1962 р.); — постконфліктні ситуації (1995 р.) Механізм фінансування додаткових резервів (1997 р.)	Механізм фінансування для подолання зовнішніх шоків (2005 р.)

Джерело: МВФ in Focus. Приложение к обзору МВФ. Т. 35 (Сентябрь) — Вашингтон : Международный валютный фонд, 2006. — С. 25.

З 1974 р. МВФ перейшов також до реалізації нового міжнародного кредитного інструменту — так званого розширеного фінансування з метою забезпечення довгострокової підтримки структурних реформ у країнах та врегулювання пов'язаних з цим проблем їхніх платіжних

²¹⁴ МВФ in Focus. Приложение к обзору МВФ. Т. 35 (Сентябрь). — Вашингтон : Международный валютный фонд, 2006. — С. 20.

балансів. Основними умовами одержання розширеного кредитування є ухвалення урядами країн трирічної програми структурних перетворень та їх щорічне звітування за чинними стандартами.

Починаючи з 1963 р. Міжнародний валютний фонд надав чинності ще одній, спеціальній, програмі міжнародного кредитування — механізму компенсаційного фінансування. Кредити компенсаційного фінансування надаються країнам — виробникам сировини для покриття дефіцитів платіжних балансів, пов'язаних з падінням цін на сировинні товари через уповільнення економічного зростання промислово розвинутих країн чи внаслідок таких природних явищ, як посуха чи заморозки. З 1980 р. механізм компенсаційного фінансування передбачає надання продовольчих пільг для країн, котрі мають труднощі із зовнішніми платежами та у зв'язку з потребою збільшення імпорту зернових. Фінансування надається лише тим країнам, які мають укладені домовленості щодо кредитування економіки на умовах «стенд-бай» чи в разі вкрай незадовільного стану платіжного балансу.

З 1962 р. також функціонують програми МВФ, спрямовані на надання екстреної допомоги країнам у разі стихійних лих, а з 1995 р. — для забезпечення оперативної середньострокової фінансової допомоги країнам, що пережили конфліктні ситуації (громадянські безлади чи міжнародний збройний конфлікт). У грудні 1997 р. МВФ запровадив механізм фінансування додаткових резервів, основне призначення якого — надання допомоги державам-членам у разі надзвичайних труднощів із платіжним балансом, пов'язаних з необхідністю термінового фінансування внаслідок раптової й руйнівної втрати довіри на ринках, що спричиняє тиск на рахунки капіталу та резерви держав-членів.

На особливу увагу заслуговують механізми фінансування МВФ, призначені для держав-членів з низьким рівнем доходів. Зокрема, механізм фінансування з метою скорочення бідності і сприяння економічному зростанню, який практикується з 1999 р., орієнтований на сприяння стійкому економічному зростанню країн та скорочення в них бідності. Умовою надання такого кредиту є обов'язковість розробки національними урядами офіційної стратегії скорочення бідності.

Новітнім міжнародним кредитним інструментом офіційної підтримки країн, що розвиваються, є механізм фінансування для подолання зовнішніх шоків, який було затверджено МВФ у 2005 р. Цей механізм зорієнтований на фінансову підтримку країн з низьким доходом, які переживають негативні зовнішні шоки, такі як зміна цін на біржові товари, стихійні лиха і перебої в міжнародній торгівлі, зумовлені подіями в сусідніх державах. Крім розробленої програми скорочення бідності умовою одержання країною такого кредиту є наявність комплексної економічної програми уряду.

Великою мірою сучасну політику МВФ визначає та контролює Міжнародний валютно-фінансовий комітет (МВФК) — основний до-радчий і консультаційний орган Ради керівників МВФ, 24-ма членами якого є міністри фінансів або керівники центральних банків країн та їх груп. Особлива увага з боку цієї інституції приділяється фінансовій стабілізації світової економіки та збереженню стабільних темпів її зростання. Цей напрям діяльності Комітету дістав потужного імпульсу розвитку у 2006 р. — з моменту започаткування перших багатосторонніх консультацій, ініційованих МВФК у цій сфері. Цей доволі новаторський інструмент (багатосторонні консультації) регулювання глобальних фінансових дисбалансів орієнтований передусім на країни Єврозони, Китай, Саудівську Аравію, США і Японію, котрі мають безпосередній стосунок до цих дисбалансів, будучи головними продуцентами глобального ВВП та маючи найбільші у світі дефіцити та профіцити рахунків поточних операцій.

Загалом стратегія МВФК щодо стабілізації глобальних фінансових дисбалансів передбачає кроки, спрямовані на:

- 1) збільшення національних заощаджень у США, включаючи бюджетну консолідацію в цій країні;
- 2) дальше просування і цілковите сприяння реформам у Європі, зорієнтованим на прискорення темпів економічного зростання регіону;
- 3) подальші структурні реформи в Японії, включаючи збалансування її державного бюджету;
- 4) реалізацію ефективних реформ щодо стимулювання внутрішнього попиту в азійських країнах з новостворюваними ринками, а також підвищення гнучкості обмінних курсів валют у низці країн, котрі мають значні профіцити платіжних балансів;
- 5) збільшення державних витрат у країнах — виробниках нафти з метою нарощування потенційної місткості їх національних ринків та макроекономічної стабілізації²¹⁵.

Реагуючи на глобальний економічний струс, викликаний фінансовою кризою, лідери провідних країн світу провели серію багатосторонніх консультацій з приводу прийняття антикризових заходів, у тому числі використовуючи такий міжнародний інститут, як МВФ, та його аналітичний потенціал. Варто зауважити, що фахівці МВФ прогнозували, що в 2009 р. темпи приросту світової економіки скоротяться до 0,5 % — найнижчого показника економічного зростання з часів Другої світової війни. Для першочергової стабілізації фінансових та економічних дисбалансів у світовій економіці експерти МВФ наполягають на негайному відновленні функціонування фінансового сектору і подо-

²¹⁵ МВФ in Focus. Приложение к обзору МВФ. Т. 35 (Сентябрь). — Вашингтон : Международный валютный фонд, 2006. — С. 25.

ланні перепоп у роботі кредитних ринків. Доводиться, що для досягнення цієї мети необхідні нові ініціативи в рамках економічної політики, зокрема для високорозвинутих держав пропонується «орієнтувати макроекономічну політику на підтримку активності, тим самим допомагаючи розірвати негативний зворотний зв'язок між умовами в реальному та фінансовому секторах, не упускаючи при цьому з поля зору ризиків інфляції»²¹⁶. Значні сподівання при цьому покладаються на дію автоматичних бюджетних стабілізаторів та дискреційні коригування бюджетно-податкових інструментів фіскальної політики заради підтримання купівельної спроможності населення, активізації споживчого та інвестиційного попиту тощо. Для постсоціалістичних східноєвропейських країн також перспективними вважаються заходи з фіскального стимулювання реальних секторів економіки та незабаром очікуються вияви позитивних ефектів від дії автоматичних фіскальних стабілізаторів завдяки наявності в цих країнах значного державного сектору. Важливою умовою стабільного соціально-економічного розвитку визнається забезпечення стійкості бюджетної сфери у довгостроковій перспективі.

Що стосується України, то вона стала членом МВФ у 1992 р. згідно з ухваленим Законом України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку». Нині квота України у Фонді становить майже 1,4 млрд СПЗ²¹⁷. Починаючи з 1994 р. співпрацю з МВФ було активізовано за програмами STF, «стенд-бай» та «Механізм розширеного фінансування» (EFF), відповідно до яких Україна одержала фінансових ресурсів у загальному обсязі близько 4,3 млрд дол. США. Значну частину цих коштів було спрямовано на фінансування дефіцитів платіжного і торговельного балансів (у тому числі закупівель за імпортом для багатьох сфер діяльності, включаючи паливно-енергетичний комплекс, сільське господарство та ін.). Формування валютних резервів в Україні за допомогою МВФ сприяло підтриманню стабільності національної валюти та успішному проведенню грошових реформ.

За умов сучасної глобальної фінансової кризи Україна також розраховує на допомогу з боку МВФ. Держава вже домовилася з Фондом про одержання доступу до 15,15 млрд. дол. США. Кредит потрібен для підтримки валютних резервів, підірваних падінням курсу національної грошової одиниці, та банківського сектору, на який поширилася світова фінансова криза, унаслідок чого вкрай погіршилась його ліквідність.

²¹⁶ Перспективи розвитку мирової економіки 2008 (Октябрь): Финансовый стресс, экономические спады и подъемы. — Вашингтон : Международный валютный фонд, 2008. — С. XVII.

²¹⁷ Довідка про стан та перспективи співробітництва України з МВФ / Міністерство закордонних справ України. — <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/2932.htm>

Кредит має не тільки практичне, а й психологічне значення, оскільки підтримує впевненість учасників ринку в тому, що країна та її фінансова система можуть виконати свої зобов'язання. В обмін за доступ до фінансових ресурсів український уряд зобов'язався збалансувати державний бюджет та запровадити реформи щодо оздоровлення національної банківської системи.

Подібні стабілізаційні кредити на умовах «стенд-бай» уже одержали й інші країни, зокрема Ісландія (2,1 млрд дол. США), Угорщина (15,7 млрд), Киргизстан (0,06 млрд), а загальний фонд фінансових ресурсів МВФ на подібні цілі перевищує нині 100 млрд дол. Отже, незважаючи на активну критику діяльності Міжнародного валютного фонду і принципів його функціонування в різних країнах світу, зокрема в Україні, на сучасному етапі ця інституція залишається форпостом захисту національних економічних систем країн світу від негативного впливу зовнішніх шоків.

Водночас усунення відповідних організаційних недоліків (наприклад, раціоналізація системи голосування, коли встановлюється прямий зв'язок між розміром тієї чи іншої національної економіки і кількістю належних їй голосів у Фонді), функціональних вад у роботі та вдосконалення системи управління цією організацією дозволили би МВФ більш ефективно реагувати на загрози внутрішнього та зовнішнього економічного середовища, прогнозувати кризові явища в економіці країн та у глобальному масштабі розробляти й реалізовувати дійові сценарії збалансованого посткризового розвитку. Із цього приводу заступник директора департаменту політичного планування та аналізу МВФ Дж. Баутон у своїй праці «Реформування системи глобального управління: вихід із пастки» пропонує здійснити такі конкретні реформи у системі управління Фондом. По-перше, треба підвищити якість пропонованих рекомендацій з урахуванням нового співвідношення сил між розвиненим світом і країнами, що розвиваються. По-друге, вкрай потрібною є розробка єдиної стратегії діяльності МВФ, яка базувалася б на прагненні допомогти відсталим країнам в їх входженні до категорії країн, що розвиваються, чи розвинутих держав. По-третє, є доцільним скоротити розмір Виконавчої ради МВФ і запровадити систему голосування кваліфікованою більшістю хоча б за деякими важливими питаннями²¹⁸. Такі пропозиції щодо реформування МВФ видаються слушними і потребують додаткового опрацювання, аналізу й доповнення, аби очікувані організаційні та структурні зміни сприяли ефективнішій політиці Фонду у сфері стабілізації національних та глобальних фінансових дисбалансів.

²¹⁸ Див. детальніше: Global Governance Reform: Breaking the Stalemate / ed. by Colin I. Bradford Jr. and Johannes E. Linn. – Washington, D.C.: Brooking Institution Press, 2007. –142 p.

Основна місія ще одного глобального фінансового та інвестиційного інституту — Світового банку — полягає у сприянні довгостроковому економічному розвитку країн і скороченню бідності за допомогою надання державам технічної та фінансової підтримки. Його діяльність у країнах-членах має зазвичай довгостроковий характер та фінансується як за кошт їхніх внесків, так і через випуск облігацій. Інституційно група Світового банку складається з чотирьох основних організацій: Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародної фінансової корпорації (МФК), Міжнародної асоціації розвитку (МАР), Багатосторонньої агенції з гарантування інвестицій (БАГІ). До цієї групи належить також Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних суперечок (МЦУІС), який має специфічні функції, але організаційно пов'язаний зі Світовим банком. Незважаючи на певні відмінності у здійснюваних функціях, усі організації Світового банку тісно взаємозв'язані між собою, зокрема єдністю своїх глобальних цілей: сприяння стабільному економічному зростанню країн-членів; допомога в реформуванні національних економік країн, що розвиваються; стимулювання розвитку приватного підприємництва та іноземного інвестування. Ієрархічно та в організаційному плані Група і всі її структури підпорядковуються єдиному керівникові — Президенту Світового банку.

Світовий банк від самого початку свого заснування сприяв розбудові економіки України. За участі цієї інституції було переведено в грошову форму операції Державного бюджету України, ліквідовано бартерні платежі й поліпшено загальну фінансову і платіжну дисципліну. Банк також допоміг державі поступово розформувати колгоспи, обмежити державну власність на землю і законодавчо захистити права на власність, а нині продовжує відігравати активну роль у реформуванні банківського і фінансового секторів та поліпшенні національного підприємницького середовища. Програмні рішення та ініціативи Світового банку було втілено й у Стратегії партнерства для України на період 2008—2011 рр., затвердженій Радою виконавчих директорів Світового банку в грудні 2007 р. Ці чотири роки Україна має можливість одержати фінансування від Світового банку в розмірі від 2 до 6 млрд дол. США для реалізації першочергових проектів соціального та економічного розвитку, у тому числі стабілізаційних заходів, спрямованих на пом'якшення негативного впливу нинішньої глобальної фінансової кризи.

Отже, підбиваючи підсумок, слід констатувати, що ініціативи окремих держав та кредитні механізми міжнародних інститутів глобального фінансового менеджменту щодо врегулювання фінансових дисбалансів, хоч і здатні певною мірою пом'якшити їхні негативні наслідки, однак не зможуть їх подолати по суті в найближчому майбутньому.

Адже нагромаджені у світовій економічній системі диспропорції, пов'язані з нерівномірним економічним зростанням країн, глибокою географічною асиметричністю концентрації світових заощаджень та інвестицій і відповідних транснаціональних фінансових потоків, які перманентно генеруються й у цілому є глибинними причинами дестабілізації системи світових фінансів, не можна буде подолати в будь-якому коротко- чи середньостроковому періоді. Більше того, синхронізація національних бізнес-циклів, міжнародний характер спекулятивних операцій, неконтрольована емісія долара, гіпертрофований обсяг випуску похідних фінансових інструментів, включення у фінансові операції непрофільних інститутів вимагають не тільки розширення функцій діючих, а й формування нових інститутів глобального фінансового менеджменту. Вони, на нашу думку, повинні бути наділені якісно новими компетенціями, а саме: запровадження системи довготермінового глобального фінансового планування, формування національних і наднаціональних фондів страхування фінансових ризиків, розширення національних і міжнародних фінансових резервних і стабілізаційних фондів, запровадження системи міжнародної фінансової відповідальності країн за нарощування боргів, фінансове надспоживання і надінвестування, запровадження жорсткого функціонального контролю за діяльністю національних фінансових ринків, прогнозування фінансових криз та запобігання й координація виходу з них.

Важлива роль у регулюванні глобальних фінансових дисбалансів належить спеціальним правам запозичення (СПЗ), які повинні перетворитись на вагомий інструмент економічної політики. МВФ міг би надавати СПЗ спеціально для підтримки економічного зростання в усьому світі, а також використовувати як світову валюту для розрахунків, що не допускає утворення бульбашок. СПЗ можна створювати в розмірах, достатніх для звільнення світової економіки від залежності від американського дефіциту і резервних активів, які він породжує. СПЗ могли б послужити своєрідним валютним еталоном, щоб допомогти світовому співтовариству позбутись від доларової залежності. СПЗ повинні створюватись у розмірах, суворо обмежених товарною метаморфозою, обміном товарів і утворенням боргових зобов'язань.

Є багато способів, які дають змогу розподіляти грошові фонди так, щоб домогтись гарантованого бажаного результату щодо стимулювання світової економіки. Так, Дж. Стігліц зазначає, що «одна з ідей з підтримки світового розвитку, яка заслуговує уваги, — це нова форма світових грошей, подібна до СПЗ МВФ. СПЗ — це різновид світових грошей, які випускає МВФ, а країни згодні приймати і обмінювати на долари чи на іншу тверду валюту». Цю ж ідею використання СПЗ з орієнтацією на сприяння цілям розвитку підтримує також Дж. Сорос.

Замість форми зберігання резервів у доларах країнам можна б запропонувати нову світову валюту. Емісію світових грошей могли б здійснювати найрізноманітніші інституціональні структури. Це може бути, зокрема, МВФ (відповідальний за емісію СПЗ) чи нова організація, яка вимагатиме заснування низки траст-фондів.

Певною мірою МВФ уже почав перетворюватися на щось подібне до міжнародного центрального банку, адже рятує країну, яка потрапила в біду, він і рятує міжнародні фінансові інститути від втрат, якими загрожує їм дана країна. Отже, МВФ перешкоджає скороченню світової грошової пропозиції. Адже точно так само центральний банк запобігає скороченню національної грошової пропозиції, коли приходиться на допомогу збанкрутілому банку чи банківській системі загалом на національному рівні. Тож ті самі чинники, що сприяли формуванню світової економіки, тепер вимагають і створення світової валютної системи, яка б не належала жодній країні і не використовувала її здобутків у власних інтересах.

За цих умов необхідним є створення Світового центрального банку. Для утворення подібної інституції МВФ вже сьогодні має в наявності необхідну організаційну структуру. Але для успіху своєї місії фонд повинен вирішити ряд завдань: по-перше, узяти під суворий контроль утворення міжнародних резервних активів; по-друге, навчитися правильно розподіляти майбутню пропозицію світової ліквідності (тобто уникати як її надлишку, так і нестачі); по-третє, міцно прив'язати емісію міжнародної резервної валюти до реального, об'єктивного процесу обміну і утворення світових боргових зобов'язань на комерційній основі; по-четверте, розподіляти кредитні ресурси так, щоб одночасно забезпечити світову економічну стабільність і сприяти вирішенню питань світового розвитку.

Саме сукупність цих заходів повинна стати основою системи глобального антициклічного управління, зорієнтованого на забезпечення глобальної фінансової стабільності, відновлення рівноваги у світовій економіці та створення підґрунтя для стійкого економічного зростання в майбутньому.

3.4. Глобальні інститути регулювання соціальних асиметрій

З-поміж глобальних інститутів регулювання соціальних асиметрій провідна роль сьогодні належить Організації Об'єднаних Націй (ООН), яка являє собою історично перший інститут забезпечення широкого

політичного співробітництва країн з метою підтримання миру й безпеки, сприяння економічному і соціальному прогресу всіх народів. Не випадково, що саме ООН є найбільш представницьким форумом для міждержавних дискусій щодо розв'язання актуальних соціальних проблем людства і сприяння соціальній безпеці країн. Загалом сам факт заснування ООН послужив фундаментальним базисом і каталізатором для активної діяльності урядів держав у справі розроблення та ухвалення національних і міжнародних нормативних актів, що регламентують мінімальні соціальні стандарти в країнах, додержання базових прав і свобод людини взагалі, що, безперечно, стало першим кроком до соціалізації глобального економічного середовища.

Уперше їх широке міжнародне правове закріплення відбулося 10 грудня 1948 р. — з ухваленням Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини. За оцінками фахівців, ухвалення Декларації започаткувало формування нової, «праволюднинної», галузі міжнародного права, специфіка якої полягає в тому, що її норми не тільки встановлюють обов'язки держав, а й відображають основоположні права та свободи, які належать фізичним особам і можуть захищатися останніми за допомогою певних міжнародно-правових засобів²¹⁹. Зокрема, ст. 25 Загальної декларації прав людини проголошує: «Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичний огляд та необхідне соціальне обслуговування, який потрібний для підтримання здоров'я її самої та її сім'ї». Цим самим міжнародною спільнотою було імplementовано головний соціальний стандарт, або інститут, світового значення, забезпечення якого покладлось на цілісну організаційно-функціональну систему ООН.

Повномасштабна реалізація права людини на одержання належної якості життя, соціальну підтримку і соціальний захист, а в результаті — і регулювання соціальних асиметрій глобального масштабу в системі ООН, делегована практично всім її функціональним органам, передусім найвищим інституціям — Генеральній Асамблеї та Економічній і Соціальній Раді ООН (ЕКОСОП). Перша, як відомо, являє собою головну політичну консультативну структуру Організації Об'єднаних Націй, де кожна держава наділена правом голосу, а друга — головний орган з координації економічної та соціальної діяльності ООН та її спеціалізованих установ. Про важливість останнього свідчить той факт, що на нього припадає майже 70 % усіх бюджетних ресурсів, а також персоналу ООН.

²¹⁹ Див. детальніше: Рабінович П. Світовий ідеал гуманізму. 60 років тому прийнято один із найважливіших світових документів — Загальна декларація прав людини. Як готувалася і приймалася Загальна декларація / П. Рабінович // Голос України. — 2008. — 6 груд. — <http://www.golos.com.ua/article/1228487624.html>

Істотного значення набувають функціональні комісії і комітети ЕКОСОП, зокрема Комісія з народонаселення і розвитку, Комісія із соціального розвитку, Комісія сталого розвитку, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, а також регіональні представництва ЕКОСОП у різних частинах і регіонах світу. Відомими і дієвими є також програми, фонди і конференції ООН — Програма ООН з населених пунктів (ХАБІТАТ), Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), Програма розвитку ООН (ПРООН), Фонд Народонаселення ООН (ФН ООН), Конференція ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД), Дитячий Фонд ООН (ЮНІСЕФ), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) тощо.

Так, достатньо диверсифікованим набором функцій соціального змісту наділена Комісія із соціального розвитку при ООН. Сучасний перелік головних повноважень цього інституту (оновлений 1996 р.) являє собою такі напрями дій: поліпшувати уявлення світової спільноти про соціальний розвиток, зокрема через обмін інформацією і досвідом; розглядати питання, які стосуються становища різних соціальних груп, у тому числі здійснювати огляди відповідних програм дій ООН щодо таких груп; виявляти проблеми, що впливають на соціальний розвиток і які потребують свого невідкладного розгляду, та виносити щодо них конструктивні рекомендації; забезпечувати консультаціями і рекомендаціями діяльність ЕКОСОП з питань соціального розвитку²²⁰. Щороку Комісія із соціального розвитку надає на суд громадськості свої доповіді, в яких систематизовано подаються актуальні питання і проблеми соціального розвитку світу та окремих країн (регіонів).

Безперечно, важлива роль у функціональній та організаційній структурі ООН відводиться й іншим напрямам діяльності, покликаним скорочувати наявні соціальні диспропорції між людьми і країнами, сприяючи тим самим всесвітньому соціальному прогресу. Серед них варто відзначити такі види активності, програми, допоміжні та спеціалізовані заклади ООН:

— урахування й розв'язування проблем гендерної проблематики (покладається на Комісію зі становища жінок, Фонд ООН для розвитку в інтересах жінок, «Пекінську платформу дій» від 1995 р.);

— боротьба з голодом (Продовольча і сільськогосподарська Організація Об'єднаних Націй, Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку, Всесвітня продовольча програма);

— охорона здоров'я (Всесвітня організація охорони здоров'я, ФН ООН);

²²⁰ Вспомогательные органы ЭКОСОС. Комиссия социального развития — http://www.un.org/russian/ecosoc/about/socdev_commission.shtml

— захист прав інвалідів (Міжнародна конвенція прав інвалідів), корінних народів (Декларація ООН про права корінних народів), людей похилого віку (Декларація з проблем старіння, Міжнародний план дій із проблем старіння).

Діяльність ООН у соціальній сфері особливо активізувалась з середини 1990-х рр., про що свідчить низка ініційованих нею глобальних конференцій і проектів, наприклад Всесвітня зустріч на найвищому рівні в інтересах соціального розвитку (Копенгаген, 1995 р.). На цій зустрічі ООН закликала держави прийняти так звану «формулу 20-20» — інституціональне правило, згідно з яким урядам країн, що розвиваються, пропонувалося виділяти не менше 20 % своїх бюджетів на основні соціальні послуги, а урядам країн-донорів — асигнувати на такі цілі в інтересах слаборозвинутих країн 20 % своєї офіційної допомоги. Соціальну місію мала й проведена у 2000 р. в Женеві 24-та спеціальна сесія Генеральної Асамблеї, на якій відбулася широка громадська дискусія щодо впливу сучасних глобалізаційних процесів на якість життя населення і поглиблення соціальної поляризації у світі, а також було окреслено глобальну мету скорочення до 2015 р. наполовину частки населення, що живе у злиднях. За результатами Спеціальної сесії зобов'язання держав створити належні економічні, політичні, соціальні, культурні та правові умови, які сприяли б соціальному розвитку людей, та багато інших соціальних пріоритетів було скріплено у відомому міжнародному документі — Копенгагенській декларації про соціальний розвиток.

До найвідоміших на сьогодні найбільш розвинутих у функціональному та організаційному плані глобальних інституціональних механізмів регулювання соціальних асиметрій, ініційованих Організацією Об'єднаних Націй, передусім варто віднести Глобальну стратегію сталого розвитку. Як відомо, цю концепцію було узагальнено всесвітніми самітами ООН у 1992 та 2002 рр. (передусім у таких документах ООН, як «Порядок денний на XXI ст.», «Ріо-де-Жанейрська декларація з навколишнього середовища і розвитку», «Йоханесбурзька декларація зі сталого розвитку») за участю понад 180 країн світу, багатьох міжнародних організацій та видатних учених. У Глобальній стратегії сталого розвитку інтегрально відображено три її головні компоненти щодо бачення майбутнього розвитку суспільства: економічна, екологічна і соціальна.

Що стосується економічної компоненти, то вона орієнтує світову спільноту на необхідність та нагальність оптимального використання обмежених ресурсів і застосування природо-, енерго- та матеріалоощадних технологій; екологічна — постулює твердження, що сталий розвиток має забезпечувати цілісність біологічних і фізичних природних си-

стем та їхню життєздатність; соціальна складова орієнтована на людський розвиток, збереження стабільності суспільних і культурних систем, зменшення кількості конфліктів у суспільстві²²¹. Ця стратегія стала вирішальним кроком на шляху подолання соціальних асиметрій національного і (суб)регіонального рівнів. Її інформаційна, аналітична, організаційна підтримка, контроль за виконанням та оцінка прогресу покладаються на Комісію сталого розвитку ООН.

Свого сучасного і синтетичного втілення соціальна компонента сталого розвитку набула в так званих Цілях розвитку тисячоліття (ЦРТ), сформульованих у Декларації тисячоліття (ухваленій 189 країнами на Саміті тисячоліття Організації Об'єднаних Націй у вересні 2000 р.). Загальновідомо, що за результатами цього саміту багаті та бідні країни зобов'язалися зробити все можливе для викорінення бідності, утвердження принципів людської гідності й рівності, досягнення миру, демократії та екологічної стійкості. Також лідери держав домовилися консолідувати свої зусилля у справі досягнення конкретних цілей розвитку та зменшення принаймні удвічі бідності не пізніше, ніж до 2015 р.

Цілі зосереджують зусилля світового співтовариства на досягненні істотних і вимірюваних змін на краще у житті людей та охоплюють вісім пунктів: 1) ліквідація злиднів і голоду; 2) забезпечення всезагальної початкової освіти; 3) сприяння рівності між чоловіками і жінками та розширення прав і можливостей жінок; 4) скорочення дитячої смертності; 5) поліпшення охорони материнства; 6) боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими тяжкими захворюваннями; 7) забезпечення екологічної сталості; 8) формування глобального партнерства з метою розвитку²²². Важливим доповненням до наведених цілей розвитку є їх імплементація на національному рівні в багатьох країнах (регіонах) світу, у тому числі ООНівські рекомендації щодо інтегрування цілей у національні стратегії розвитку країн-членів ООН.

Варто зауважити, що в Україні впровадження системи ЦРТ розпочалося ще з 2000 р. після підписання Президентом України Декларації тисячоліття ООН та подальшої її адаптації до національних умов у 2003 р., з одночасним запровадженням відповідної системи щорічного моніторингу виконання цільових завдань загальнодержавного і регіонального рівнів.

На субрегіональному рівні до практичного втілення ЦРТ активно долучився Європейський Союз, ухваливши з цією метою «Оновлену

²²¹ Згуровський М. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку / М. Згуровський // Дзеркало тижня. — 2006. — № 19(598) 20—26 трав. // <http://www.dt.ua/3000/3100/53397/>

²²² Доклад о развитии человека за 2003 год. Цели в области развития, сформулированные в Декларации тысячелетия : межгосударственная договоренность об избавлении человечества от нищеты : Программа развития Организации Объединенных Наций. — Минск : Юнипак, 2003. — С. 1—2.

стратегію сталого розвитку Європейського Союзу» (2006 р.)²²³. Серед ключових і пріоритетних цілей соціального розвитку європейських країн, згідно із цією стратегією, виділяються: охорона здоров'я (сприяння підвищенню рівня охорони здоров'я на рівних умовах і посилення захисту від загроз здоров'ю); соціальна інклюзія, демографія та міграція (створення соціально орієнтованого суспільства, зважаючи на солідарність між поколіннями та забезпечення поліпшення якості життя громадян як передумови для тривалого добробуту кожного); боротьба із глобальною бідністю та виклики сталого розвитку (активне сприяння сталому розвитку в усьому світі та гарантування відповідності внутрішньої та зовнішньої політики ЄС принципам глобального сталого розвитку та міжнародним зобов'язанням, у тому числі Декларації Тисячоліття ООН)²²⁴. Актуалізацію, уточнення та програми практичної реалізації концепції сталого розвитку Європейського Союзу відображено на державному рівні окремих країн-членів ЄС у цілій низці національних стратегій сталого розвитку.

На теренах колишнього СРСР також розроблено й ухвалено на офіційному рівні стратегії сталого розвитку субрегіонального рівня; досить відомою є ухвалена у 2007 р. в Ашхабаді «Субрегіональна стратегія сталого розвитку Центральної Азії». Країнами-підписантами цієї стратегії є такі держави Центральної Азії, як Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан. Документ являє собою «загальний узгоджений орієнтир центрально-азійських країн, що визначає напрями й загальні підходи до формування сприятливих політичних, правових, інституціональних, економічних, інформаційних та інших умов для досягнення цілей сталого розвитку в Центральній Азії»²²⁵. Цільовими пріоритетами соціальної політики для гарантування соціальної безпеки у країнах Центральної Азії Стратегією визнано: інституціональні перетворення у системі освіти, охорони здоров'я; підвищення потенціалу системи освіти; поліпшення доступу, якості й ефективності медичних послуг для населення; поліпшення інфраструктури і матеріально-технічної бази системи освіти та охорони здоров'я; поліпшення охорони материнства і дитинства; скорочення поширеності інфекційних захворювань; удосконалення системи статистичного обліку зайнятості; стимулювання створення робочих місць на основі партнерства між державою і приватним сектором; удосконалення служб зайнятості й системи професійної підготовки населення; забезпечення

²²³ Базову Стратегію сталого розвитку Європейського Союзу було ухвалено у Гереборзі в 2001 р.

²²⁴ Див. детальніше: Review of the EU Sustainable Development Strategy (EU SDS) – Renewed Strategy // WP 10917/06 – Brussels: Council of the European Union. – 2006. – June, 26.

²²⁵ Див. детальніше: Международный фонд спасения Арала. Межгосударственная комиссия по устойчивому развитию. Научно-информационный центр : Субрегиональная стратегия устойчивого развития Центральной Азии. – Ашхабад, 2007.

якісного управління використанням трудових ресурсів і забезпечення захисту прав та інтересів трудових мігрантів у інших країнах.

Разом з тим, незважаючи на істотну амбітність цілей розвитку, сформульованих у Декларації тисячоліття, реальні кроки щодо їх досягнення на практиці зазнають численних перешкод як національного, так і міжнародного рівня, що, ясна річ, негативно позначається на перспективах їх реального втілення у життя. Загалом, хоч і визнається, що загальна траєкторія процесу досягнення окремих ЦРТ змінюється за планом, однак відповідний прогрес у розрізі певних регіонів світу чи країн часто є недостатнім. Про це свідчать тенденції дальшого збідніння країн, зубожіння їхнього населення, скорочення середньої тривалості життя у багатьох з них, погіршення доступу населення до освіти, глобальна продовольча криза, вкрай негативні наслідки від конфліктних воєнних ситуацій, природних катаклізмів, техногенних катастроф, поширення ВІЛ/СНІД тощо. Досягнення ЦРТ, особливо в найбільш бідніших країнах світу, вкрай ускладнюється в умовах нинішньої глобальної фінансової кризи та загострення загальносвітової економічної рецесії, що, безперечно, потребує більшої злагодженості світової спільноти, єднання окремих націй на шляху просування ідеї сталого розвитку, розробки нових та ефективних механізмів соціалізації економіки.

Новітнім інструментом корпоративного рівня, що призначений реагувати на сучасні соціальні виклики глобалізації, став Глобальний договір, ідея розроблення і практичного втілення якого була висунута колишнім Генеральним секретарем ООН К. Ананом на Всесвітньому економічному форумі в 1999 р., а перші кроки щодо його реалізації було здійснено вже у 2000 р. Як відомо, Генсек ООН запропонував керівникам ділових кіл приєднатися до широкої міжнародної ініціативи — Глобального договору, аби консолідувати зусилля компаній, інститутів ООН, трудящих і громадянського суспільства з реалізації десяти універсальних соціальних та екологічних принципів. Ці принципи, які випливають із загально визнаних міжнародних документів, охоплюють життєво важливі суспільні сфери, такі як права людини, трудові відносини, довкілля, боротьба з корупцією, та передбачають: зобов'язання ділових кіл підтримувати і поважати підхід щодо захисту міжнародних прав людини у сферах їхнього впливу; вимогу непричетності бізнесу до порушень прав людини, підтримку ним свободи асоціацій та ефективного визнання права на колективний договір, підтримку в ліквідації усіх форм примусової та обов'язкової праці, дитячої праці, дискримінації під час наймання на роботу і в професійній діяльності; підтримку обережного підходу до розв'язання екологічних питань та посилення екологічної відповідальності, стимулювання розробки і поширення екологічно безпечних технологій; боротьбу з усіма виявами корупції,

включаючи здирицтво і хабарництво. Тож концепція Глобального договору популяризує ідею відповідального, зокрема соціально відповідального, бізнесу, участь у якому може взяти будь-яка компанія світу за умови додержання нею базових принципів та відповідного оновлення свого корпоративного середовища і ділової практики, згідно з передбаченими вимогами.

У контексті регулювання наявних соціальних дисбалансів глобального масштабу особливо актуалізуються роль та функції спеціалізованих закладів ООН у цій сфері. Так, уже понад 90 років виконує свою важливу місію авторитетна інституція — Міжнародна організація праці (МОП), статут якої було ухвалено ще у 1919 р., за результатами укладеного Версальського мирного договору (хоч МОП має ще давнішу історію і бере свій початок з кінця XIX ст. від громадських рухів у Європі та Північній Америці). Цього ж року відбулась перша Міжнародна конференція МОП у Вашингтоні, на якій було ухвалено історичну першу конвенцію Організації (Конвенція № 1) щодо тривалості робочого часу (відомого нині положення про 8-годинний робочий день). Нині до складу МОП уходить 181 держава, а її тристороння структура (трипартизм) є унікальною у своєму роді, якщо порівнювати з іншими міжнародними організаціями, оскільки в ній об'єднання роботодавців і трудящих мають рівний з урядами голос під час формування її політики і програм.

Принципові засади функціонування цієї організації було сформульовано в 1944 р. на сесії у Філадельфії (США) на Міжнародній конференції праці у так званій Філадельфійській декларації. Проголошеними в ній ключовими соціальними постулатами МОП керується й донині. Вони, зокрема, містять такі положення: праця не є товаром; свобода слова і свобода об'єднання є необхідною умовою постійного прогресу; злиденність у будь-якому місці є загрозою для загального добробуту; усі люди незалежно від раси, віри чи статі мають право на забезпечення свого матеріального добробуту і духовного розвитку за умов свободи й гідності, економічної стійкості і рівних можливостей²²⁶. Уже в 1946 р. МОП стала першою спеціалізованою установою ООН, а в 1959 р., у 50-ту річницю свого заснування, на знак доказу своєї надважливої ролі у соціальному та економічному житті світової спільноти була удостоєна Нобелівської премії миру.

Сучасні стратегічні цілі діяльності МОП передбачають такі чотири пункти: просування і практична реалізація визначальних принципів і прав у сфері праці; розширення можливостей жінок і чоловіків для одержання гідної зайнятості; розширення охоплення та ефективності

²²⁶ Что такое МОТ и чем она занимается? — Женева : Международное бюро труда, 2005. — С. 5.

соціального забезпечення для всіх; зміцнення трипартизму і соціального діалогу. Ці та інші цілі в рамках МОП досягаються різноманітними способами і з використанням широкого спектра методів, зокрема за допомогою:

— ухвалення міжнародної політики і програм, спрямованих на підтримку основних прав людини, поліпшення умов праці і життя, розширення можливостей зайнятості;

— ухвалення міжнародних трудових норм, підкріплених унікальною системою контролю за їх додержанням. Норми слугують орієнтиром для національних органів у здійсненні такої політики;

— великомасштабних програм міжнародного технічного співробітництва, які розробляються й реалізуються за активної взаємодії з національними партнерами з метою допомогти країнам в ефективній реалізації цієї політики;

— професійної підготовки і навчання, досліджень та видавничої діяльності на підтримку цих зусиль.

Однією з найважливіших та особливих функцій МОП є скликання тристоронньої Міжнародної конференції праці за участю представників роботодавців, трудящих та урядів країн і ухвалення на ній конвенцій та рекомендацій, що встановлюють міжнародні трудові норми. Механізм міжнародної ратифікації цих конвенцій передбачає неухильне їх додержання та виконання країнами-членами МОП. Так, основними конвенціями МОП є:

— № 29 — Конвенція про примусову працю (1930 р.);

— № 87 — Конвенція про свободу асоціації і захист прав на організацію (1948 р.);

— № 98 — Конвенція про право на організацію та ведення колективних переговорів (1949 р.);

— № 100 — Конвенція про рівноправну винагороду (1951 р.);

— № 105 — Конвенція про заборону примусової праці (1957 р.);

— № 111 — Конвенція про дискримінацію у сфері праці й зайнятості (1958 р.);

— № 138 — Конвенція про мінімальний вік для прийняття на роботу (1973 р.);

— № 105 — Конвенція про найгірші форми дитячої праці (1999 р.).

Висока актуальність механізму міжнародних конвенцій у справі врегулювання соціальних асиметрій глобального рівня підтверджується постійно зростаючою кількістю держав, що їх ратифікують. За наявними даними на початку 2008 р. за вісьмома ключовими конвенціями МОП було зареєстровано в цілому 1293 ратифікації урядами різних держав. Для порівняння: їх кількість у 1998 р. становила лише 859 одиниць. Отже, на даний час понад 70 % держав-членів МОП ратифікува-

ли усі вісім базових конвенцій, і бракує лише 155 підписів, аби оголосити про всесвітню їх ратифікацію²²⁷. Тобто високі рівень та динаміка міжнародних ратифікацій конвенцій МОП свідчать про загальносвітове їх визнання й очевидний прогрес Організації у цій галузі, глибоке її занепокоєння сучасними глобальними трансформаційними процесами та велике бажання консолідувати зусилля всіх країн у розв'язанні сучасних численних «провалів ринку», передусім у гуманітарній та соціальній сферах.

За умов глобальних трансформацій, пов'язаних зі швидким науково-технічним прогресом і радикальними інноваційними зрушеннями в економіці країн, фінансовою і торговельною глобалізацією, інтеграцією ринків робочої сили, за негативного впливу суттєвих дисбалансів світової фінансової системи, відповіддю на такі вагомні виклики з боку МОП стали розробка і впровадження концепції «Гідна праця для всіх» (1999 р.) та заснування Всесвітньої комісії із соціальних аспектів глобалізації. Так, стрижневим компонентом концепції гідної праці є боротьба з бідністю в різних країнах світу за допомогою політики поліпшення умов праці. Завдяки національним та міжнародним програмам гідної праці МОП активно взаємодіє зі своїми тристоронніми партнерами на різних рівнях з тим, щоб гідну працю було покладено в основу їхньої економічної і соціальної політики. За сучасної глобальної економічної рецесії посилення програмних засад концепції гідної праці за активною участю МОП, інших світових організацій-партнерів та інтенсивне просування їх в економічне життя суспільства сприятиме створенню нових робочих місць, переорієнтації потоків капіталу у реальні сфери економіки та в цілому — соціальній деполаризації у світі.

У цьому контексті актуалізується роль Всесвітньої комісії із соціальних аспектів глобалізації, що була створена у 2001 р. і являє собою консультативно-дорадчий орган Міжнародної організації праці щодо виявлення і дослідження соціальних наслідків глобалізації. Результати своїх розробок Комісія щороку подає в доповідях. У доповіді від 2004 р. фахівці цієї інституції акцентують велику увагу на сучасних вадах системи глобального управління, які «посилюють нерівний характер соціальних та економічних наслідків глобалізації», і наголошують, що основними причинами такої ситуації є: по-перше, «сформована система правил, які визначають функціонування глобальної економіки, але завдають шкоди інтересам більшості країн, що розвиваються, особливо їх бідних верств населення»; по-друге, «брак успіху в розробці злагодженої системи міжнародної економічної та соціальної політики,

²²⁷ Достойный труд : некоторые стратегические вызовы на будущее : Доклад генерального директора МОТ. — Женева : Международное бюро труда, 2008. — С. 29.

спрямованої на формування такої моделі глобалізації, що слугуватиме на благо всіх людей»²²⁸.

До інших істотних чинників неефективності глобального управління експерти відносять: упередженість системи багатосторонніх угод і правил у постановці пріоритетних завдань на користь заходів з розширення ринків; збереження значних торговельних бар'єрів у тих секторах світової економіки, які мають життєво важливе значення для розширення експорту із країн, що розвиваються; брак глобальних механізмів і політики, спрямованих на гарантування соціально-економічної безпеки; несправедливість основних правил торгівлі й фінансів та їхній асиметричний вплив на багаті й бідні країни, брак належних правил у таких сферах, як глобальна конкуренція, інвестиції та міжнародна міграція.

Проте, незважаючи на свою унікальну легітимність, універсальність членства країн в ООН, статус Організації Об'єднаних Націй як основного учасника багатосторонньої системи регулювання соціальних асиметрій глобального масштабу останнім часом послаблюється у зв'язку з недостатньою концентрацією зусиль на досягненні конкретних і помітних результатів, що сприяли б зменшенню соціальної поляризації, скороченню бідних верств населення. Саме тому об'єктивною необхідністю стало проведення в 2005 р. у Нью-Йорку Всесвітнього саміту ООН, на якому розглядалися актуальні заходи щодо реформування цієї організації. Так, авторитетні світові експерти визнали, що «...часто зусилля Організації Об'єднаних Націй у сфері розвитку та охорони навколишнього середовища бувають розпорошеними та неефективними. Слабкість і неефективність управління та непередбачуваність фінансування породжують неузгодженість у політиці, дублювання зусиль і зумовлюють неефективність функціонування всієї системи. Співробітництву між організаціями перешкоджає суперництво в боротьбі за засоби фінансування, зростання кількості місій і застарілі методи роботи»²²⁹. Безумовно, реформування потребують і соціальні ініціативи та механізми ООН, серед яких особливо наголошується на вдосконаленні фінансування Цілей розвитку, сформульованих у згадуваній раніше Декларації тисячоліття.

Так, спеціально сформована при ООН експертна Група високого рівня з питань злагодженості в системі Організації Об'єднаних Націй щодо розвитку, гуманітарної допомоги і навколишнього середовища на полягає на вдосконаленні наявних фінансових механізмів для досяг-

²²⁸ Всемирная комиссия по социальным аспектам глобализации : Доклад «Справедливая глобализация: создание возможностей для всех». — Женева : МОТ, 2004. — С. 86.

²²⁹ Единство действий: Доклад Группы высокого уровня по вопросу о слаженности в системе Организации Объединенных Наций применительно к развитию, гуманитарной помощи и окружающей среде / ООН. Генеральная Ассамблея. Сессия (61; 2006). — Женева : ООН, 2006. — С. 9.

нення Цілей розвитку тисячоліття, аби забезпечити багаторічне фінансування країнових програм ООН. Для цього пропонується передусім модернізувати порядок управління донорським фінансуванням з боку фінансових партнерів ООН, адже нинішні фінансові партнери (приватні й державні компанії, організації у складі ООН) великою мірою розрізнені у своїх діях, непередбачувані та обмежені надміру великою кількістю цільових показників, що призводить до дублювання їхніх функцій і неефективності загалом. Пропонований оновлений механізм фінансування національних (регіональних) програм ЦРТ для фінансових донорів передбачає добровільне здійснення донорських внесків на засадах багаторічної співпраці урядів країн і структур ООН з фінансовими партнерами, що сприятиме досягненню стратегічних пріоритетів у співробітництві між ними, більш ефективному використанню коштів.

Серед інших заходів, спрямованих на реформування соціальних та економічних інститутів ООН, варто згадати пропозиції щодо вдосконалення фінансового моніторингу національних програм розвитку, що реалізуються за ініціативи Організації, з метою ефективного контролінгу їх реалізації та вчасного внесення раціональних коректив. Для підвищення прозорості й посилення підзвітності всієї діяльності ООН пропонується до розроблення і практичного впровадження система тотального оцінювання Організації Об'єднаних Націй. Також важливого значення набуває поліпшення координації між ООН і безпосередньо підзвітними їй структурами, Світовим банком та Міжнародним валютним фондом. Удосконалення координаційного механізму дозволить уникати значного дублювання функцій та концентрувати зусилля на розв'язанні першочергових і глобальних завдань.

Базовим міжнародним актом, який започаткував інституціональні засади функціонування цілісної системи захисту соціальних прав людини в Європі, стала Європейська соціальна хартія (Турін, 18 жовтня 1961 р.), ухвалена Радою Європи з урахуванням раніше імplementованої Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини (підписана в Римі 4 листопада 1950 р.). Держави-підписанти цієї Хартії офіційно підтверджували свої зобов'язання поважати основні соціальні принципи, такі як право на працю, право на справедливі, здорові й безпечні умови праці, право на справедливий винагороду, право на ведення колективних переговорів, право на соціальний захист та одержання коштів із системи соціального забезпечення та ін.²³⁰

²³⁰ Див. детальніше: Європейська соціальна хартія (Переглянута) (ETS N163) : Рада Європи; Хартія, Міжнародний документ від 03.05.1996 № ETS N163 // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_062; Європейська соціальна хартія: Рада Європи; Хартія, Міжнародний документ від 18.10.1961 № ETS N35 // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=994_300

У подальшому цей документ було неодноразово змінено з метою його модернізації у відповідь на об'єктивні зміни в національному та міжнародному соціально-економічному просторі. Зокрема у 1988 р. запроваджено захист чотирьох нових прав, у 1991 р. удосконалено чинну систему моніторингу, 1996 р. відбулося підписання Переглянутої Європейської соціальної хартії, яка уніфікувала юридичні норми в галузі захисту соціальних та економічних прав людини з урахуванням новітніх досягнень у трудовому та соціальному праві, підвищила рівень захисту прав, закріплених у Хартії від 1961 р., регламентувала нові права, розширила коло обов'язкових для ухвалення статей Хартії, посилила дієвість наглядового механізму за виконанням положень Хартії через розмежування компетенції між її контрольними органами та запровадження системи колективних скарг. До речі, зауважимо, що Європейська соціальна хартія (переглянута) була ратифікована й Україною 14 вересня 2006 р. і набула чинності 1 лютого 2007 р. Наша держава, приєднавшись до 27 статей та 74 пунктів Хартії, підтвердила свій європейський вибір і взяла на себе зобов'язання сприяти забезпеченню надійних передумов реалізації прав та свобод громадян у всіх їх виявах. Необхідність ратифікації цього міжнародного документа зумовлена як участю України у Раді Європи, так і намірами України набути в майбутньому членства в Європейському Союзі.

Водночас європейські соціальні стандарти життя населення, на які орієнтована Переглянута хартія, чітко виписані в Європейському кодексі соціального забезпечення (ухвалений у Страсбурзі 16 квітня 1964 р. і переглянутий у 1990 р.), ініційованому Парламентською Асамблеєю Ради Європи. Хартія вимагає, щоб соціальне забезпечення в державах-підписантах відповідало вимогам Європейського кодексу соціального забезпечення. Цим Кодексом передбачено базові соціальні стандарти для населення, досягнення і забезпечення яких повинні прагнути країни європейського регіону, зокрема у сферах охорони здоров'я, грошової допомоги у зв'язку з хворобою, допомоги з безробіття, пенсійного забезпечення за віком, допомоги в разі виробничої травми та професійного захворювання, допомоги сім'ї, допомоги у зв'язку з материнством, допомоги з інвалідності тощо. Україна поки лише висловила на офіційному рівні свій намір приєднатися до Кодексу, для чого запланувала до виконання низку заходів щодо оновлення національного законодавства та вдосконалення системи управління соціальною сферою, а також поліпшення соціальної політики загалом.

Важливим стратегічним документом Європейського Союзу у сфері соціального забезпечення і збереження високих життєвих стандартів населення є Лісабонська стратегія — стратегія перетворення Євросоюзу до 2010 р. у найконкурентоспроможнішу і найдинамічнішу у світі

економічну зону. Перший варіант цієї стратегії, який датується 2000 р., за головні стратегічні орієнтири вбачав забезпечення високих темпів економічного зростання ЄС, соціальне єднання в регіоні і захист навколишнього середовища. Однак, як відомо, в 2005 р., у зв'язку із суттєвим регресом і дальшою неможливістю досягти раніше поставлених і широких соціальних та природоохоронних цілей розвитку, Лісабонську стратегію було переглянуто. Її оновленими основними пріоритетами стали більш інтенсивне та стійке економічне зростання, створення нових робочих місць, боротьба з бідністю, надання всім членам суспільства рівних можливостей тощо. При цьому було істотно посилено національний рівень лісабонських цілей. Безпосередньо соціальні цілі розвитку в оновленому документі подано у вигляді таких двох (з восьми наявних) «вимірів» Лісабонської реформи: посилення соціальної інклюзії (залучення людей до робочої сили, удосконалення навиків і модернізація соціального захисту) і поліпшення сталого розвитку²³¹.

Варто також зауважити, що Лісабонська стратегія суттєво доповнює Оновлену стратегію сталого розвитку Європейського Союзу, окреслюючи конкретні політичні орієнтири для соціалізації економіки європейських країн та розвиваючи економічні механізми досягнення соціальних цілей і пріоритетів суспільного розвитку.

Заслужують на окрему увагу інституційні механізми соціального регулювання на субрегіональному європейському рівні, які застосовуються в ЄС для згладжування диспропорцій соціально-економічного розвитку. Як відомо, соціальна політика Європейського Союзу за своїм характером являє собою поєднання національних і наднаціональних складових: з одного боку, базовим залишається національний рівень, а з другого, координація і гармонізація окремих державних соціальних політик забезпечується через міжнародний діалог країн за посередництвом спеціальних уповноважених інституцій наднаціонального масштабу, до основних функцій яких належать також освоєння і перерозподіл фінансових коштів для реалізації загальноєвропейських соціальних проектів. При цьому основні соціальні права громадян у країнах-членах ЄС регламентує Хартія з основних прав у Європейському Союзі, імplementована 7 грудня 2000 р. в Німечці й підписана практично всіма країнами — учасниками ЄС.

Визначальними інструментами соціальної політики ЄС є його структурні фонди, основні з яких — Європейський соціальний фонд, Європейський фонд регіонального розвитку, Європейський фонд з управління та надання гарантій для сільськогосподарського виробництва, Фонд згуртування (солідарності). Основні цілі структурних фондів та

²³¹ The Lisbon Review 2008: Measuring Europe's Progress in Reform. — Geneva: World Economic Forum, 2008. — P. 5.

відповідне їх фінансове забезпечення протягом періоду 2007—2013 рр., як показують оцінки науковців і розрахунки експертів Європейської комісії, передбачають: конвергенцію регіонів ЄС (81 % від сумарних фінансових ресурсів структурних фондів ЄС); забезпечення регіональної конкурентоспроможності та зайнятості (16 %); стимулювання європейської територіальної кооперації (3 %) ²³². При цьому в рамках кожного фонду відбувається диференціація загальних цілей, їх уточнення та поглиблення, а також формуються механізми й умови фінансування певних структурних ініціатив.

Найстарішим зі структурних фондів ЄС, заснованим у 1958 р. згідно з Римським договором, є Європейський соціальний фонд, основна місія якого — надавати підтримку, зокрема фінансову, ініціативам Європейського Союзу, спрямованим на скорочення безробіття в регіонах, розбудову галузей, які переживають спад, розвиток людських ресурсів за допомогою перепідготовки кадрів, професійно-технічного навчання молоді, надання допомоги у працевлаштуванні іммігрантам та жінкам тощо. Фонд реалізує свою допомогу через стратегічні семирічні програми, які сприяють удосконаленню й модернізації національних та загальноєвропейського ринків робочої сили. Окремо варто згадати ініційовану Європейським Союзом та фінансовану Європейським соціальним фондом програму міжнародного співробітництва EQUAL, спрямовану на боротьбу проти дискримінації та нерівноправності на ринках праці, підтримку соціальної інклюзії населення, людей, яким притаманні високі ризики соціальної відчуженості.

Важливу роль відіграють структурні фонди ЄС, що передбачають цілісну розбудову соціальної сфери європейських країн за допомогою економічних механізмів стимулювання ділової активності в різних регіонах. Серед них слід виокремити Європейський фонд регіонального розвитку, який фінансує заходи з вирівнювання регіональних соціальних та економічних диспропорцій у країнах та окремих регіонах Європейського Союзу, зокрема підтримує національні ініціативи з поліпшення якості бізнес-середовища, нарощування конкурентоспроможності підприємств, розвитку місцевих, регіональних і транс'європейських транспортних сполучень, інфраструктури телекомунікаційних мереж, охорони довкілля, сприяє розвитку й модернізації села, розбудові інфраструктури сільського туризму тощо.

Інший структурний фонд — Європейський фонд з управління та надання гарантій для сільськогосподарського виробництва — також підтримує всебічні заходи, пов'язані з розвитком села і переструктуруванням сільськогосподарського виробництва. Нинішня політика Фонду

²³² Чужиков В. І. Глобальна регіоналістика : історія та сучасна методологія: монографія / В. І. Чужиков. — К.: КНЕУ, 2008. — С. 188.

передбачає фінансування для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, лісового господарства, розширення номенклатури й асортименту продукції, що виробляється, та поліпшення її якості. Ще один фонд — Фонд згуртування (солідарності) — сприяє скороченню відмінностей та диспропорцій економічного розвитку між країнами ЄС, виділяє фінансові кошти на створення сучасної інфраструктури для підприємницької діяльності, розвитку транспортної мережі тощо. Про неабияке значення інституту структурних фондів ЄС щодо регулювання соціальних дисбалансів у європейських країнах та регіонах додатково свідчить висока — понад третину — частка «структурних» видатків у загальному бюджеті ЄС.

Разом з тим дієвість структурних фондів ЄС та міра досягнення ними накреслених цілей по-різному оцінюються аналітиками, які на підставі широкого емпіричного матеріалу, передусім відповідних статистичних даних, досліджували позитиви й негативи цих інститутів сприяння соціально-економічному прогресу. Конкретизуємо результати цих досліджень: економетричні оцінки, одержані італійськими економістами С. Бусолетті та Р. Еспості, виявляють позитивний вплив структурних фондів у вирівнюванні розвитку найменш розвинутих регіонів ЄС²³³; економетричний аналіз регіональної конвергенції в ЄС та впливу на неї структурних фондів не продемонстрував вагомого статистично значимого зв'язку між останніми і регіональними темпами економічного зростання (дослідження здійснені іспанськими економістами С. Даллебра і Дж. Ле Галло на матеріалах 145 європейських регіонів за десятирічний період 1989—1999 рр.)²³⁴; витрати структурних фондів, пов'язані з інвестуванням фінансових коштів у освіту та людський капітал, виправдовують себе у середньостроковій перспективі, а підтримка сільського господарства виявляє свій позитивний вплив на темпи економічного зростання лише у короткостроковому періоді, за розрахунковими даними італійського дослідника А. Родригеза-Поуза та англійського — У. Фратесі²³⁵.

Отже, як частково підтверджують наведені дані, однозначних оцінок щодо прямого позитивного впливу структурних фондів ЄС на вирівнювання регіонального економічного розвитку не існує. Утім подібного роду соціальну модель можна вважати ефективним інструмен-

²³³ *Bussoletti S., Esposti R.* Regional convergence, structural funds and the role of agriculture in the EU. A panel-data approach / Università Politecnica delle Marche, Dipartimento di Economia. Working Paper № 220, 2004 (October). — P. 22—23.

²³⁴ *Dall'erba S., Le Gallo J.* (2007) Regional convergence and the impact of European structural funds 1989—1999: A spatial econometric analysis / Working Paper of the Department of Geography and Regional Development of the University of Arizona, 01-07, 2007. — P. 3.

²³⁵ *Rodriguez-Pose A., Fratesi U.* Between development and social policies: The impact of European structural funds in Objective 1 regions / European Economy Group Working Papers. Working Paper № 28, 2003. — P. 29—30.

том реалізації політики подолання соціальних асиметрій субрегіонального рівня, зокрема у сфері інвестування в людський капітал, переваги і потенційні економічні вигоди якого можуть стати успішним прикладом для наслідування і в інших частинах та державах світу. Принаймні держави ЄС та його наднаціональні інститути докладають чимало зусиль для розв'язання актуальних питань функціонування соціальної сфери, важливих завдань з подолання бідності, стимулювання розвитку окремих територій тощо.

Тож, узагальнюючи викладене, можемо констатувати, що сучасні глобальні інститути регулювання соціальних асиметрій використовують диверсифікований інструментарій різноманітних важелів впливу на соціально-економічне становище громадян різних країн як з боку національних урядів, так і регіональних та світових інституцій. Найавторитетнішими серед них є нині підрозділи ООН (зокрема Економічна і Соціальна Рада ООН, Комісія із соціального розвитку, МОП) та структурні фонди Європейського Союзу (передусім Європейський соціальний фонд та Європейський фонд регіонального розвитку). Що стосується інституційних механізмів соціалізації глобальної економіки, то найбільш прогресивними з них є Загальна декларація прав людини, Глобальна стратегія сталого розвитку, Декларація і програми цілей Розвитку тисячоліття, Глобальний договір, міжнародні конвенції МОП, Європейська соціальна хартія, Європейський кодекс соціального забезпечення та Лісабонська стратегія.

Багаторічне функціонування цих інститутів дозволило розв'язати низку найгостріших соціальних проблем, зокрема щодо поширення високих соціальних стандартів з розвинутої зони світу на решту країн, правового та соціального захисту іммігрантів, регіональної уніфікації рівнів доходів певних соціальних груп і категорій та ін. Проте сучасні інститути регулювання соціальних асиметрій потребують суттєвої організаційно-функціональної реорганізації. Її пріоритетними напрямками мають бути такі: встановлення регіональних стандартів доступу населення до соціальних послуг (освіти, охорони здоров'я, соціальної інфраструктури та ін.), подолання дискримінації за національною, расовою, релігійною та статевою ознаками, посилення соціальної та економічної відповідальності глобального бізнесу, регулювання глобального ринку людського ресурсу, міжнародної солідаризації національних профспілкових рухів, посилення ролі неурядових організацій у суспільному житті, розбудови громадянського суспільства у різних країнах світу та ін. У сукупності ці заходи сприятимуть подальшій розбудові глобальних інститутів соціального регулювання та забезпечать більш злагоджену міждержавну координацію спільних дій, зорієнтованих на ефективне реагування на виклики глобального середовища.

Розділ 4

АНТИЦИКЛІЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОСТКРИЗОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

4.1. Вплив глобальної економічної кризи на економіку України

Світова економічна криза особливо вразила економічно слабкі країни, до яких належить і Україна. Це виявилось у порушенні макрофінансової стабільності через глибоку рецесію фондового ринку, безпрецедентне падіння курсу гривні, ажіотажний вплив депозитів з банків, наростання проблем з банківською ліквідністю, зростання вартості й ускладнення умов отримання зовнішніх запозичень, нарощування масштабів впливу спекулятивного капіталу з країни та ін.

Поряд з екзогенними, глобалізаційними чинниками, які спричинили таку ситуацію, — колосальний бюджетний дефіцит США, довготривале штучне заниження провідними банками світу рівня відсоткової ставки, випереджальне зростання показників капіталізації корпорацій порівняно з показниками зростання продуктивності праці, глибока географічна асиметрія у розподілі світових заощаджень та інвестицій, боргу і кредиту, а також золотовалютних резервів та ін. — вагому роль у наростанні фінансової дестабілізації в Україні відіграли і внутрішні суперечності національної економічної системи, котрі накопичились упродовж останніх років. Серед них насамперед слід відзначити стрімке наростання розриву між обсягами споживчих та капітальних витрат у структурі державного бюджету країни. Так, ще у 2004 р. у зв'язку з президентськими виборами в Україні з'явився новий підхід макроекономічного регулювання, який В. Гесць дуже влучно кваліфікував як політичний цикл економічної політики²³⁶. Йдеться про те, що з метою здобуття прихильності виборців кошти державного бюджету дедалі більшою мірою перерозподілялись на користь споживання, а не для модернізації та інвестицій у реальний сектор економіки. Як результат — вже у 2005 р. виконання соціальних програм в Україні вимагало суттєвих дотацій Пенсійному фонду, що мало своїми наслідками зростання податкового

²³⁶ Див. детальніше: *Гесць В.* Каталізатором фінансової кризи в Україні була світова криза, але значна частина передумов має внутрішнє походження / *В. Гесць* // *Вісник НБУ*. — 2009. — № 2. — С. 16—18.

навантаження на підприємницький сектор та сповільнення темпів економічного зростання.

Ситуація не змінилась і у 2006 р., коли напередодні парламентських виборів у державі продовжували нарощуватись соціальні витрати через підвищення рівня мінімальної заробітної плати, зростання бюджетних видатків на фінансування соціальних програм і трансферів для соціальної сфери. Так, лише за першу половину 2008 р. сукупні видатки зведеного бюджету України зросли майже на 47 %, видатки на соціальний захист і соціальне забезпечення — на 54 %, тоді як частка капітальних видатків була найменшою за всі попередні роки і у зазначений період становила лише 6 %. На фоні майже 50 %-го тіньового сектору національної економіки фіскальна політика держави почала відігравати гальмівну роль щодо інвестиційних процесів.

Наступним внутрішнім чинником, який спричинив наростання фінансової дестабілізації в Україні, стало довготривале відставання темпів приросту ВВП держави від зростання доходів населення. Підтвердженням цього є той факт, що упродовж 2003—2007 рр. номінальні доходи громадян країни зросли в 4,2 раза, реальні — в 2,1 раза, тоді як реальний ВВП — лише в 1,4 раза. Тож закономірним результатом випереджального зростання обсягів споживання порівняно з обсягами нагромадження капіталу стала необхідність покриття надлишку внутрішнього платоспроможного попиту за рахунок випереджального зростання імпорту, що вилилось у стрімке погіршення сальдо зовнішньої торгівлі України (яке у 2008 р. становило понад 18,5 млрд дол. США).

Не слід скидати з рахунків і такий чинник, як поглиблення нерівномірності нагромадження виробничого та фіктивного капіталів, що мало своїм наслідком наростання диспропорцій у галузевій структурі довгострокового інвестування національної економіки. Йдеться про те, що наявність суттєвого розриву у рівнях рентабельності інвестиційної діяльності у реальному та фінансовому секторах зумовила зростання інвестиційної привабливості секторів з високою ліквідністю та швидким обігом капіталу. Так, якщо упродовж 2005—2007 рр. інвестиції у промисловість зросли в 1,5 раза, то в операції з нерухомістю — в 1,9 раза, фінансову діяльність — 2,4 раза, а роздрібну торгівлю — утричі. Тож переважаюча інвестиційна привабливість секторів, котрі здійснюють перерозподіл ВВП, порівняно з секторами реального виробництва, посилили ризики нестабільності фінансової системи та інфляційний тиск, який формується внаслідок перевищення сукупного попиту над пропозицією.

І, нарешті, слід відзначити «вибухоподібне» зростання попиту на споживчі кредитні ресурси з боку українських домогосподарств, що за умов спекулятивної капіталізації національного іпотечного ринку та нерозвинутості фінансових інститутів у державі спричинило активізацію процесів

зовнішніх запозичень з боку комерційних банків. Підтвердженням цього є, зокрема, той факт, що у 2007—2008 рр. темпи зростання кредитування фізичних осіб утричі перевищували темпи зростання кредитування юридичних осіб, тоді як у 2005 р. — у 1,5 раза. Частка кредитування фізичних осіб за період 2005—2008 рр. зростає більше ніж удвічі, перевищивши 37 % загального обсягу кредитних вкладень. Лише за п'ять місяців 2008 р. приріст кредитів, наданих банками фізичним особам, сягнув 32 млрд грн, майже у півтора раза перевищивши показник 2007 р.

Як демонструють дані, наведені на рис. 4.1, починаючи з 2006 р. в Україні стрімкими темпами наростає розрив між сукупними обсягами залучених депозитів і виданими кредитами за рахунок випереджального зростання як вартісних обсягів кредитів, так і частки кредитів, виданих фізичним особам.

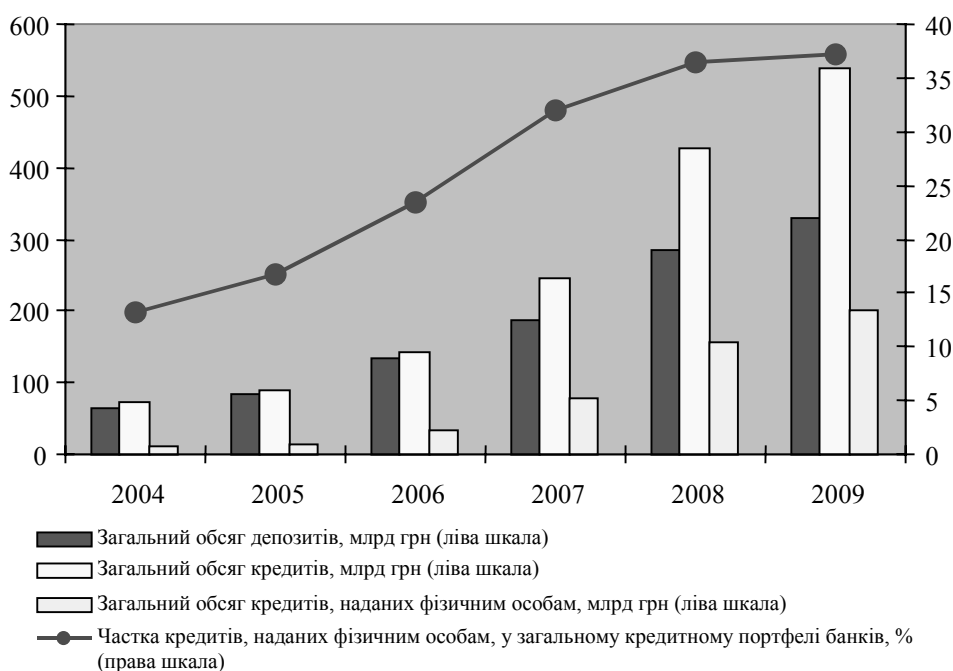

Рис. 4.1. Динаміка депозитів і кредитів у банківській сфері України протягом 2004—2009 рр. (на початок періоду)

Побудовано за даними Національного банку України // www.bank.gov.ua

Як результат — на початок 2009 р. частка кредитів, виданих індивідуальним клієнтам, у загальному кредитному портфелі банків становила понад 37 %, більшість з яких становили іпотечні та споживчі кредити. Так, за період 2007—2008 рр. іпотечне кредитування в Україні зростало темпами, що майже втричі перевищували темпи зростання кредитування економіки. Його частка у структурі кредитних вкладень

зросла із 6,5 % на початок 2007 р. до 18 % на кінець 2009 р., при цьому у 2008 р. на придбання, будівництво і реконструкцію нерухомості банки виділили корпоративному бізнесу і домогосподарствам 55,3 млрд грн, що у 1,3 раза перевищувало обсяги капітальних видатків державного і місцевого бюджетів усіх рівнів за 2008 р. (41,2 млрд грн).²³⁷ Незадовільна динаміка якісних показників розвитку банківської системи України упродовж 2005—2008 рр. виявилась також у падінні частки інвестиційних кредитів (з 14 до 12 %) та зменшенні рівня покриття кредитів депозитами (з 93 до 48,7 %)²³⁸.

Висока динаміка приросту кредитів пояснювалась тим фактом, що до фінансової кризи в країні реалізовувалась м'яка внутрішня монетарна політика, а українські банки мали широкий доступ до світових ринків капіталу, а відтак — можливості вільно залучати дешеві фінансові ресурси з-за кордону (під 4—5 % річних) і надавати їх в Україні під 10—15 % річних. Тож великомасштабні обсяги мобілізованого українськими банками іноземного позикового капіталу стали джерелом кредитного буму на внутрішньому ринку, який не тільки не стимулював розвиток вітчизняного виробництва, а й породжував серйозні ризики для стабільності вітчизняної банківської системи. Про високий рівень залежності українських банків від зовнішніх запозичень свідчить, зокрема, той факт, що протягом 2002—2008 рр. відношення обсягу банківських кредитів до ВВП зросло з 20 до 77 %, а за даними «Deutsche Bank Research» у 2007 р. за темпами зростання банківських кредитів Україна належала до групи лідерів серед держав Центральної та Східної Європи.²³⁹ І це при тому, що зростання споживчого кредитування навіть для розвинутих країн несе значні ризики з точки зору звуження джерел для погашення накопичених боргів, а для держав зі слабким фінансовим сектором він часто призводить до банківських криз, проблем з обслуговуванням зовнішніх боргів та розгортанням криз платіжного балансу.

Масове надходження іноземного капіталу до банківського сектору України стало основним чинником, який зумовив стрімке зростання валового зовнішнього боргу держави. Його обсяг з початку 2005 р. до жовтня 2008 р. зріс у 3,2 раза (з 30,6 до 102,4 млрд дол. США). При цьому найвищі темпи приросту були характерні для зовнішніх боргів банків, які за вказаний період зросли у 14,1 раза. Це призвело до доко-

²³⁷ Сивульський М. І. Національні особливості фінансової кризи / М. І. Сивульський // Фінанси України. — 2009. — № 7. — С. 6.

²³⁸ Белінська Я. В. Український ринок капіталу : стан, проблеми, шляхи розвитку / Я. В. Белінська, О. І. Дудар // Стратегічна панорама. — 2009. — № 4 (13). — С. 118.

²³⁹ Вахненко Т. Зовнішні корпоративні запозичення та ризики для фінансової стабільності // Дзеркало тижня. — 2008. — № 36 (685), 16—22 лют. // <http://www.dt.ua/2000/2040/62033/?printpreview>

рінної зміни структури зовнішнього боргу України: якщо у 2005 р. на уряд припадало 36,6 % сукупного державного боргу України, то на початок жовтня 2008 р. — лише 13,8 %. Водночас зовнішня заборгованість банків за вказаний період зросла з 8,7 до 41,1 %, що разом із заборгованістю корпоративного бізнесу становило 81,4 % загального зовнішнього боргу України, у 2,2 раза перевищивши обсяги офіційних валютних резервів України.

Головною проблемою для банківського сектору України став незбіг термінів кредитних і депозитних операцій: якщо депозити залучались на терміни від 1 до 3 років, то кредити видавались на 10—20 років. Тож вихід з такої ситуації українські банки вбачали у рефінансуванні отриманих кредитів новими з такими ж, а інколи й нижчими, ставками. За таких умов Національний банк України практично втратив важелі регулювання грошової пропозиції в державі, а антиінфляційні заходи монетарного регулювання лише посилили потребу у зовнішніх запозиченнях.

Однак за умов згорання кредитних програм з боку закордонних банків банківська система України опинилась перед цілком реальною загрозою кризи ліквідності, оскільки суттєво звузились можливості українських банків щодо рефінансування своїх зовнішніх боргів та почали стрімко зростати вартісні обсяги негативно класифікованих кредитів. Так, згідно з даними НБУ, вже на кінець другого кварталу 2009 р. частка сумнівних та безнадійних кредитів становила майже 9 % (а з урахуванням обсягів субстандартних кредитів — майже 15 %) кредитного портфеля комерційних банків, тоді як на початку 2008 р. вона не перевищувала 2,5 %. Це означає, що в умовах глобальної економічної кризи 2007—2008 рр. погіршення умов кредитування вплинуло на споживання та інвестиції значно сильніше, ніж під час попередніх фінансових криз, які пережила Україна.

Крім того, понад половину всіх наданих українським резидентам кредитів було деноміновано в іноземній валюті, тож як позичальники, так і комерційні банки України стали надзвичайно вразливими до валютних ризиків. Подібне поєднання зростаючих ризиків у банківському секторі держави суттєво підірвало платоспроможність українських банків та довіру громадськості до банківської системи України, а також спричинило великомасштабний відплив фінансових ресурсів з вітчизняної банківської системи. Свідченням цього є, зокрема, той факт, що вже у жовтні 2008 р. вартісні обсяги гривневих депозитів у державі скоротились на 9,2 млрд, або на 2,7 %, і становили 330,9 млрд грн, тоді як у вересні цей показник становив 340,1 млрд. Особливо відчутним стало падіння обсягів депозитів фізичних осіб, які зменшились на 4,1 % — до 196,0 млрд грн, тоді як депозити юридичних осіб скоротились на

0,6 % — до 134,9 млрд грн²⁴⁰. А загалом з жовтня 2008 р. по квітень 2009 р. банківський сектор держави втратив майже 25 % своїх депозитів, що надзвичайно ускладнило рефінансування зовнішнього короткострокового боргу та різко призупинило кредитну активність банків.

У зв'язку з цим 11 жовтня 2008 р. було ухвалено постанову Правління НБУ «Про додаткові заходи щодо діяльності банків» № 319, якою обмежувалось здійснення активних операцій в обсягах, досягнутих кожним з них на цю дату. Те саме стосувалося й надання кредиту в іноземній валюті контрагентам, які не мають валютної виручки. З метою припинення паніки вкладників банкам було доручено проведення роз'яснювальної роботи зі своїми клієнтами, а у засобах масової інформації водночас з'явилась інформація про запровадження НБУ шестимісячного мораторію на дострокове зняття коштів.

Водночас посилення резервних вимог до комерційних банків та значні валютні інтервенції, які зменшили надходження гривні, ще більше скоротили обсяг коштів, доступних для кредитування приватного сектору. Достатньо сказати, що з січня по серпень 2009 р. обсяг гривневих кредитів зріс приблизно на 10 % у річному обчисленні, що значно нижче темпів інфляції за цей же період та у 2,5 раза менше, ніж темпи кредитування за аналогічний період попереднього року.

Що стосується кредитів, наданих в іноземній валюті, то за перші вісім місяців 2009 р. їх вартісний обсяг скоротився майже на 15 % порівняно з 30 %-м його зростанням у 2008 р. Як результат — сектори вітчизняної економіки з високою залежністю від позичкових коштів (будівництво, торгівля та промисловість), зазнали істотного спаду економічної активності. І хоча зменшення обсягів кредитування дозволило скоротити обсяги імпорتنих операцій та збалансувати рахунок поточних операцій, він у край негативно вплинув на українську економіку.

Прагнучи у найкоротші терміни розв'язати комплексну проблему кризи ліквідності, українські банки вдалися до операцій перекредитування за значно вищими відсотковими ставками, що мали своїм результатом подорожчання іпотечних кредитів для позичальників та підвищення вимог до їх фінансового стану. Тож вже наприкінці 2008 р. кілька великих українських банків відмовились від планів залучення синдигованих банківських кредитів з огляду на високу вартість кредитного капіталу. Крім того, Національним банком України було запроваджено більш жорсткі вимоги до резервування за кредитними операціями банків, що відбилося на показнику темпів зростання іпотечних кредитів, який протягом 2009 р. істотно поступався темпам приросту вартості кредитного портфеля українських банків.

²⁴⁰ Див. детальніше: Демченко С. Банківська криза триватиме і у 2009 році / С. Демченко // <http://ngo.donetsk.ua/donsociety/3426>

Разом з тим, не слід скидати з рахунку той факт, що наслідки глобальної економічної кризи могли б мати ще серйозніші наслідки для банківської системи України, якби більшість великих українських банків не були у власності закордонних банків. Як свідчить рис. 4.2, серед першої п'ятірки українських банків-лідерів за показником іпотечного кредитування чотири банки є дочірніми компаніями закордонних фінансових груп із часткою іпотечного ринку на рівні майже 60 %. Тож саме їх належність до структури закордонних банківських установ забезпечила вищу конкурентоспроможність з точки зору пропонування кращих умов кредитування та доступності до іноземних грошових ресурсів.

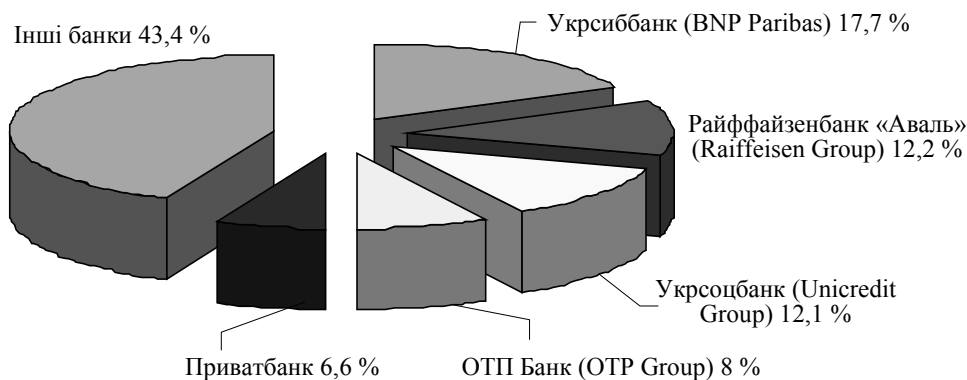

Рис. 4.2. Рейтинг банків-лідерів іпотечного кредитування в Україні

Джерело: Українська національна іпотечна асоціація. — <http://www.unia.com.ua>

Навіть погашення зовнішньої заборгованості цих банків здійснюється за допомогою фінансування з боку їхніх іноземних материнських компаній. Зокрема, у першому кварталі 2009 р. за короткостроковим боргом банки погасили 2,2 млрд дол. США, а за раніше залученими кредитами і позиками рефінансування становило 78,4 % (рис. 4.3). Серед найбільших реципієнтів фінансування з боку іноземних материнських структур слід виокремити Промінвестбанк (1 млн дол. від російського Зовнішекономбанку) та Індексбанк (200 млн дол. від французької банківської групи «Credit Agricole»). Крім того, банки з іноземними інвестиціями залучили в цей період і строкові кредити в рамках програм МФК та ЄБРР на суму 1,4 млрд дол. США. Тож у середньостроковій перспективі стан заборгованості комерційних банків України на пряму залежатиме від їх доступу до світових ринків капіталу, можливостей отримання фінансування з боку їхніх материнських компаній, а також від рішень іноземних кредиторів щодо реструктуризації боргу.

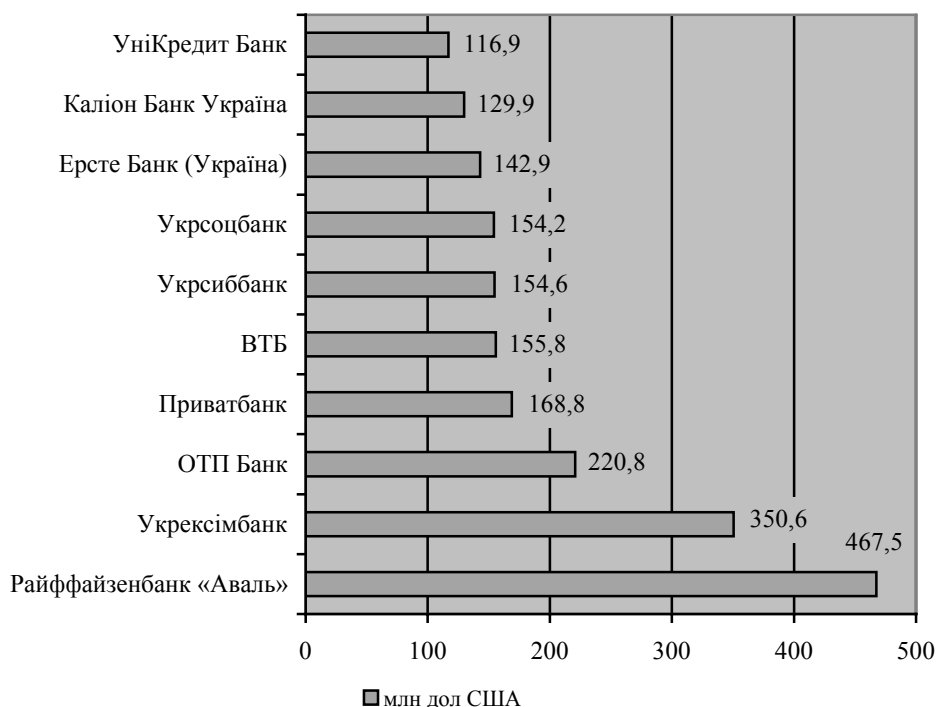

Рис. 4.3. Виплати комерційних банків України за зовнішніми боргами у першому кварталі 2009 р.

Джерело: Шелудько Н. М. Реструктуризація зовнішньої заборгованості банків України в умовах економічної кризи / Н. М. Шелудько, К. В. Ануфрієва // Фінанси України. — 2009. — № 10. — С. 57.

При цьому слід враховувати той факт, що іноземні материнські компанії у свою чергу також відчують брак ліквідності і звертаються до урядів своїх країн за фінансуванням. Яскравими прикладами цього є, зокрема, німецький «Commerzbank», 25% акцій якого відійшло у власність уряду в обмін на отримання фінансування в розмірі 10 млрд. євро; італійська банківська група «UniCredit» (власник часток капіталу «Укрсоцбанку» і «УніКредит Банку»), яка ще в березні 2009 р. звернулася за фінансуванням у розмірі 4 млрд євро до урядів Італії та Австрії; австрійська банківська група «Erste Bank», яка планує отримати від уряду 2,7 млрд євро фінансування.²⁴¹ Подібні приклади можна продовжувати.

Серед галузей української економіки, які найбільшою мірою зазнали впливу глобальної економічної кризи, слід відзначити і будівництво. Так, через погіршення умов іпотечного кредитування багато потенційних покупців не змогли отримати довгострокових кредитів на купів-

²⁴¹ Шелудько Н. М. Реструктуризація зовнішньої заборгованості банків України в умовах економічної кризи / Н. М. Шелудько, К. В. Ануфрієва // Фінанси України. — 2009. — № 10. — С. 58.

лю житла, що призвело до падіння платоспроможного попиту на нього. Так, за перші п'ять місяців 2009 р. обсяги будівництва становили лише 44,2 % до рівня аналогічного періоду 2008 р. Причому падіння обсягів будівельних робіт розпочалось задовго до обвалу інвестиційних ринків США, адже ще з квітня 2008 р. дана галузь демонструвала стабільне щомісячне зниження обсягів будівництва — на кінець грудня вони становили 84,2 % від їх рівня у грудні 2007 р. У 2009 р. падіння продовжилось, сягнувши за підсумками січня—травня 55,8 %, і було найбільшим серед галузей української економіки²⁴².

Крім об'єктивної обставини щодо згортання іпотечного кредитування падіння будівельної галузі в Україні стало також результатом обвалу будівельної піраміди, вибудованої завдяки великомасштабному банківському кредитуванню, спрямованому на обслуговування не тільки реальних потреб українського населення у поліпшенні житлових умов, а й спекулятивного попиту на нерухомість. Адже саме нерухомість протягом тривалого часу характеризувалась високою інвестиційною привабливістю, зумовленою постійним зростанням цін на нерухомість і високим рівнем рентабельності будівництва. Досить сказати, що у першому кварталі 2008 р. рентабельність будівництва в Києві становила понад 300 %

Не слід також скидати з рахунків інформаційної війни, яка, розгорівшись між ріелторами та будівельниками з одного боку і експертами та потенційними покупцями з другого, стала причиною того, що значна частина потенційних покупців зайняла вичікувальну позицію, очікуючи іпотечної кризи в Україні і відповідного зниження цін на житло. В результаті як первинний, так і вторинний ринок житла України вже тривалий час перебувають у стані застою з огляду на те, що більшість будівельних компаній суттєво знизили темпи будівництва нових об'єктів або взагалі його призупинили. І це при тому, що дотепер близько 15 млн українських громадян прагнуть поліпшити свої житлові умови та вкрай низьким залишається рівень забезпеченості нерухомістю мешканців України порівняно з європейськими і світовими стандартами²⁴³.

Тож цілком реальним є такий розвиток подій у будівельній галузі України, за якого більшість будівельних компаній призупинять будівництво на декілька років, а на ринку відбудуться масові злиття і поглинання будівельних компаній, коли залишаться лише кілька потужних фірм, які з часом викуплять недобудовані об'єкти.

²⁴² Сивульський М. І. Національні особливості фінансової кризи / М. І. Сивульський // Фінанси України. — 2009. — № 7. — С. 4.

²⁴³ Див. детальніше: Дорошенко І. В. Глобальна світова фінансова криза та її вплив на розвиток економіки України / І. В. Дорошенко // Проблеми системного підходу в економіці. — 2008. — № 3 // http://www.nbu.gov.ua/e-journals/PSPE/2008-3/Doroshenko_308.htm

Характеризуючи багатовимірний вплив глобальної економічної кризи на економіку України, не можна оминати увагою і її безпосередній вплив на підвищення світових цін на енергоносії. Дані, представлені на рис. 4.4, свідчать, що до третього кварталу 2007 р. ціна на нафту на Лондонській товарній біржі трималась у межах 70 дол. США за барель. Однак вже з початку глобальної економічної кризи, а саме з вересня 2007 р. ціна почала стрімко підніматись, досягнувши максимального рівня (понад 146 дол. США за барель) у червні 2008 р.

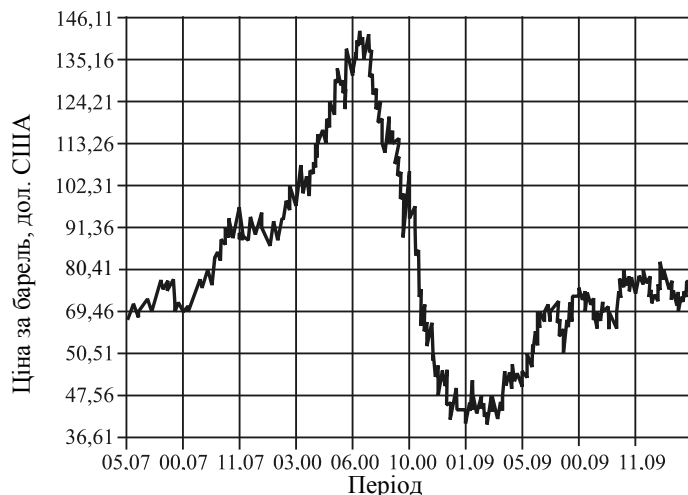

Рис. 4.4. Динаміка цін на нафту на Лондонській товарній біржі за період з травня 2007 р. до листопада 2009 р. (дол. США)

Джерело: Інформаційно-аналітичний портал «Нефть России» // <http://www.oilru.com/dynamic.phtml>

З огляду на брак в Україні власних енергетичних ресурсів, високий рівень залежності її національної економіки від імпорту енергоносіїв та географічну недиверсифікованість їх поставок зростання світових цін на паливну сировину мало своїм закономірним наслідком підвищення вартості транспортних та комунальних послуг, цін на паливно-мастильні матеріали й експортну продукцію (насамперед чорні та кольорові метали, а також продукцію хімічної промисловості). Як результат — спад національного виробництва, погіршення ситуації в експортоорієнтованих секторах економіки, скорочення надходжень до державного бюджету та погіршення конкурентних позицій українських товаровиробників та світових ринках. Так, у серпні 2008 р. в Україні вперше, починаючи з жовтня 2002 р., відбулося зменшення обсягів виробництва промислової продукції до відповідного періоду 2007 р. на 0,5 %, зо-

крема в металургії — на 8,6 %, хімічній промисловості — на 9,1 %, у виробництві коксу та продуктів нафтопереробки — на 4,9 %²⁴⁴.

Крім того, не слід скидати з рахунків і зростання чутливості національної економіки України до впливу загальносвітової інфляції та збільшення цін практично на всі групи товарного імпорту в Україну.

Закономірним наслідком впливу глобальної економічної кризи на економіку України стало також катастрофічне падіння українського організованого фондового ринку в особі його лідера — ПФТС. Згідно з даними експертів компанії «Sigma Bleyzer», які у жовтні 2008 р. провели огляд світових ринків, падіння індексу PFTS Ukraine становило –65,7 %, тоді як BET Romania (Румунія) — –52,5 %, mWIG40 (Польща) — –41,2 %, IG BL Peru (Перу) — –32,4 %, SENSEX (Індія) — –30,8 %, BUX Hungary (Угорщина) — –27,3 %, FTSE 100 (Великобританія) — –17,7 %, S&P 500 (США) — –14,5 %, NASDAQ (США) — –14,3 %, DOW JONES (США) — –14,3 %²⁴⁵. З-поміж чинників, що зумовили негативний вплив світової фінансової кризи на сектор фінансового інвестування України, слід насамперед відзначити ускладнення процедури оцінювання вартості грошей та інших активів, а також падіння інвестиційної привабливості цінних паперів (акцій та облігацій) вітчизняних емітентів на світових ринках.

Що стосується IPO на зарубіжних майданчиках, то провести їх дуже важко, а для компаній з України — практично неможливо. Саме тому замість IPO українські компанії змогли залучати кошти лише через приватне розміщення чи боргове фінансування. За умов фінансової кризи менеджери компаній повинні сконцентруватись на прийнятті альтернативних рішень — продавати акції за дешевими цінами або залучати більш дороге боргове фінансування, з огляду на ту обставину, що дорогий борг здійснить короткостроковий вплив на стан компанії, а дешевий продаж акцій — стратегічне рішення, яке вплине на довгострокову діяльність компанії.

Проявом негативного впливу глобальної економічної кризи на економіку України є погіршення її позицій на міжнародному ринку товарів і послуг. Це пояснюється насамперед високим рівнем зовнішньої відкритості її національної економіки та недиверсифікованістю експортно-імпортних операцій держави. Так, експортні поставки України на світовий ринок характеризуються вкрай обмеженим асортиментом продукції, в якому переважають товари з низькою доданою вартістю (продукція металургійної та хімічної промисловості), частка яких ста-

²⁴⁴ Вовчак О. Причини та наслідки впливу світової фінансової кризи на розвиток банківського і реального секторів економіки України / О. Вовчак, Н. Поляк // Вісник НБУ. — 2009. — № 8. — С. 24.

²⁴⁵ Кабанов В. Г. Активізація фінансових інвестицій як складова стратегії стабілізації та зростання економіки / В. Г. Кабанов // Фінанси України. — 2010. — № 5. — С. 43.

новить нині понад 50 % загального обсягу товарного експорту України. Водночас товари з високою доданою вартістю, передусім машини, устаткування та транспортні засоби, становлять лише 15 % сукупних вартісних обсягів українського експорту, тоді як для розвинутих країн світу цей показник становить 80 %. І це при тому, що світовий попит на традиційні товари українського експорту має тенденцію до значних коливань протягом світових бізнес-циклів, що призводить до непередбачуваності та нестабільності доходів від експорту.

Що ж до географічної структури експортно-імпортних операцій України, то вона також є дуже вузькою. Так, ключовими торговельними партнерами нашої держави є нині лише декілька країн СНД та ЄС. Тож багатовимірний вплив глобальної економічної кризи на зовнішню торгівлю України виявився насамперед у зниженні рівня світових цін на товари традиційного українського експорту (особливо сталь та хімічну продукцію) та спаді зовнішнього попиту на українські товари. Достатньо сказати, що вже у першій половині 2008 р. вартісні обсяги експорту з України знизились на 47 % у річному обчисленні, що посилює негативні явища в реальному секторі української економіки.

Світова економічна криза найбільшою мірою вплинула на металургійний комплекс України (чорну металургію та суміжні з нею галузі). Зокрема, протягом першого півріччя 2009 р. саме металургія внесла понад 10 % у 30 %-ве загальне падіння обсягів виробництва у вітчизняній промисловості²⁴⁶. З огляду на визначальний внесок металургійного комплексу у створення ВВП та значний вплив даної галузі на соціально-економічний розвиток країни різкий спад металургійного виробництва відразу проявився як на мікро-, так і на макрорівнях. Йдеться передусім про зменшення обсягів надходжень іноземної валюти, скорочення обсягів золотовалютних резервів країни, зниження виробництва у суміжних галузях економіки, зростання рівня безробіття та погіршення загального соціально-економічного стану розвитку тих населених пунктів України, де металургійне виробництво є бюджетоформувальним.

Окрім недостатньої товарної та географічної диверсифікації експортних поставок України на світові ринки, серед чинників, що зумовили підвищену вразливість її економіки до зовнішніх фінансових потрясінь, слід відзначити також значний дефіцит рахунку поточних операцій та великі обсяги зовнішнього боргу держави, що підлягали виплаті у короткостроковій перспективі. Що стосується дефіциту рахунку поточних операцій, то його обсяги у 2008 р. становили близько 13 млрд дол. США, або 7 % ВВП, тоді як протягом 2003—2007 рр. завдяки

²⁴⁶ Молдован О. О. Металургійний комплекс України в умовах кризи : причини глибокого спаду та чинники адаптації / О. О. Молдован // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 125.

сприятливій кон'юктурі світових ринків середньорічні темпи приросту вартісних обсягів українського експорту становили близько 25%, а під час світового товарного сировинного буму у 2008 р. — сягнули «рекордної» позначки у 50 %.

Однак протягом 2009 р. зростання споживчого та інвестиційного попиту задовольнялось головним чином за рахунок імпортованих, а не вітчизняних товарів і послуг. І це цілком закономірно, оскільки темпи приросту внутрішнього виробництва у даний період істотно знизились з причин несприятливого ділового клімату в державі та перерозподілу економічних ресурсів на користь експортоорієнтованих виробників промислової продукції. Тож зростання споживчого та інвестиційного попиту, а також високі ціни на сировину та енергоносії сприяли збільшенню імпортних поставок на український ринок. Так, якщо протягом 2006—2007 рр. щорічне зростання імпорту в Україну становило в середньому 30 % на рік, то у 2008 р. обсяги імпорту збільшились на 60 %.

Як результат — ще з 2006 р. в Україні явно окреслилась тенденція щодо постійного нарощування від'ємного сальдо рахунку поточних операцій, що істотно звузило можливості нашої держави фінансувати цей дефіцит та створило відчутний девальваційний тиск на валютний курс національної валюти. І хоча з першого кварталу 2009 р. дефіцит поточного рахунку України почав поступово скорочуватись, однак він все ще залишався від'ємним і становив 819 млн дол. США.

Якщо ж характеризувати обсяги приватного зовнішнього боргу України, то з початку 2006 р. до кінця червня 2008 р. вони зросли з 28 до 85 млрд дол. США через активне залучення приватним сектором держави зовнішніх позик. Більше того, вартість зовнішнього боргу, який підлягав виплаті протягом року, оцінювався приблизно в 40 млрд дол. США. І це при тому, що вартість валютних резервів України не перевищувала на той час 35 млрд дол. США, що вимагало забезпечення великомасштабного рефінансування та реструктуризації значної частини приватного зовнішнього боргу. Тож процес формування зовнішнього національного боргу в Україні характеризується порушенням базового критерію гарантування зовнішньої платоспроможності, а саме необхідності прив'язки темпів зростання зовнішніх позик до нарощування вартісних обсягів експорту товарів і послуг. Адже в контексті забезпечення ефективності зовнішніх запозичень обсяги експортних операцій держави мають зростати на величину виплат нерезидентам, або зростання надходжень від експорту має покривати сплату основної суми та відсотків за зовнішнім боргом.

Крім того, істотні вади функціонування банківського сектору України та висока питома частка негативно класифікованих активів

поставили під сумнів можливості НБУ щодо підтримання стабільного курсу гривні, викликавши стрімке зростання спекулятивного попиту на іноземну валюту. За таких умов почав стрімко поглиблюватися розрив між попитом і пропозицією іноземної валюти на вітчизняному валютному ринку, що мало своїм наслідком посилення девальваційного тиску на гривню. Про його масштаби свідчить, зокрема, той факт, що у 2008 р. індекс інфляції в Україні становив 22,3, тоді як у США — 0,8; у країнах — основних торговельних партнерах України — 7,6; а в державах, валюта яких є основною в зовнішньоторговельних операціях України, — 2,6 (табл. 4.1). Лише протягом жовтня—грудня 2008 р. гривня втратила відносно американського долара понад 50 % своєї вартості, що було одним з найвищих рівнів девальвації за останні роки.

Таблиця 4.1

**ДИНАМІКА ОБМІННОГО КУРСУ ГРИВНІ ДО ДОЛАРА США
ЗА ПАРИТЕТОМ КУПІВЕЛЬНОЇ СПРОМОЖНОСТІ
ПРОТЯГОМ 2002—2010 рр.**

Показник інфляції	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009*	2010*
Індекс інфляції в Україні	-0,6	8,2	12,2	10,3	11,6	16,6	22,3	15,0	13,0
Індекс інфляції в США	2,6	1,9	3,2	3,7	2,2	4,1	0,8	-0,1	0,1
Індекс інфляції в країнах-основних торговельних партнерах України	9,7	7,4	7,2	6,4	5,9	8,0	7,6	5,5	4,4
Індекс інфляції в країнах — валюта яких є основною в зовнішньоторговельних операціях України	5,0	3,8	4,7	4,7	3,1	5,0	2,6	1,4	1,3
Фактичний обмінний курс гривні до долара США	5,33	5,33	5,31	5,05	5,05	5,05	7,70

Джерело: дані НБУ, база даних МВФ «Міжнародний економічний прогноз» (квітень 2009 р.), Міжнародний фонд Блейзера.

Серед чинників, які також справили негативний вплив на динаміку валютного курсу гривні, слід відзначити і неадекватну кризовому періоду монетарну політику НБУ. Так, ще з вересня 2008 р. Національний банк почав згортати роботу з підтримання курсу гривні і зайняв вичікувальну позицію, що призвело до «сплеску» валютних спекуляцій як на міжбанківському, так і на готівковому ринках. І це незважаючи на наявність на той час приблизно 35 млрд дол. США золотовалютних резервів, призначених саме для проведення валютних інтервенцій для підтримання курсової стабільності. Все це поглибило недовіру громадськості до політики НБУ та банківської системи загалом, а також підірвало її впевненість у здатності Національного банку забезпечити стабільність валютного курсу національної валюти.

І тільки 11 жовтня 2008 р. на спільному засіданні Ради і Правління Національного банку України було ухвалено конкретні регулювальні заходи щодо стабілізації фінансового сектору України, які включали головним чином інструменти грошово-кредитної та валютно-курсової політики. Так, першочерговими стабілізаційними заходами стало внесення законодавчих змін щодо посилення операційної незалежності НБУ та приведення ринкового курсу до офіційного, що був зафіксований на рівні 7,7 грн за долар. Пріоритетність цих заходів зумовлювалася необхідністю подолання панічних настроїв населення на валютному ринку, призупинення відпливу депозитів з вітчизняної банківської системи та потребою відновлення довіри до неї, а також потребою подальшого переходу до гнучкішого режиму валютного курсу.

Щодо стабілізації вітчизняного фінансового ринку, то антикризові заходи НБУ були зорієнтовані на нарощування ліквідності банківської системи України через активізацію передусім механізмів рефінансування, зміни в політиці резервування, стримування відпливу коштів за межі банківської системи та активного використання інтервенційних інструментів. Так, протягом 2008 р. українські банки були рефінансовані на загальну суму майже 170 млрд грн, зокрема лише у четвертому кварталі рефінансування становило 106 млрд грн, або 62,5 % загального обсягу.

Водночас активно проводились і операції зі стерилізації надлишкової ліквідності, потреба в яких була зумовлена викривленнями на міжбанківському ринку через недовіру банків один до одного та не діючий через це механізм перерозподілу надлишкової ліквідності. Як результат — одні банки відчували брак ліквідності, а інші — її надлишок, який НБУ був змушений вилучати з метою унеможливлення її використання для проведення спекулятивних операцій на валютному ринку. Досить сказати, що загальні обсяги стерилізаційних заходів, що їх провів НБУ з вересня 2008 р. по березень 2009 р., сягнули майже 30 млрд грн, а позиція банку у регулюванні грошово-кредитного ринку в цей період змінилася з чистого дебітора на чистого кредитора²⁴⁷.

Однак непрозорість механізмів проведення операцій з рефінансування банків, а також слабкий контроль за цільовим використанням наданих банкам фінансових ресурсів (значну частину яких найімовірніше було виведено з країни) зумовили низьку ефективність стабілізаційних заходів та відстрочку економічного зростання в країні. Було посилено також норми обов'язкового резервування за кредитуванням

²⁴⁷ Сомик А. В. Умови середовища реалізації грошово-кредитної політики України / А. В. Сомик // Фінанси України. — 2009. — № 6. — С. 45.

в іноземній валюті, а операції з купівлі Національним банком на вторинному ринку ОВДП у значних обсягах забезпечували високу ліквідність національної банківської системи і низьку вартість ресурсів овернайт.

Важливим напрямом стабілізаційних заходів НБУ стали також кроки щодо убезпечення від тиску з боку уряду стосовно фінансування бюджетного дефіциту за рахунок авансового перерахування платежів до бюджету, викупу НБУ державних цінних паперів та підтримки державних банків, у тому числі для обслуговування платежів за газ. Так, було відмінено дію статей 84 та 86 чинного Закону України «Про бюджет», згідно з яким НБУ був зобов'язаний викуповувати цінні папери уряду на фінансування дефіциту бюджету з портфеля комерційних банків протягом трьох днів²⁴⁸.

Монетарна політика НБУ, яка реалізовувалась протягом 2009 р., забезпечила виконання державного бюджету. Так, за 2008 р. НБУ перерахував до нього 8,3 млрд грн при планових 4,8 млрд., а авансове перерахування чистих доходів НБУ до держбюджету протягом січня—квітня 2009 р. на 10 % перевищувало передбачене відповідним законом і становило 4,4 млрд грн²⁴⁹.

Серед позитивних результатів, які мали стабілізаційні заходи НБУ, слід відзначити насамперед поступове приведення ринкового курсу гривні до іноземних валют до рівня офіційного. Так, вже з травня 2009 р. офіційний курс почав зміцнюватися водночас з міжбанківським, відтак — ажіотажний попит на іноземну валюту на валютному ринку істотно зменшився за одночасного зменшення боргового навантаження на позичальників у іноземній валюті. Слід також відзначити забезпечення достатнього рівня ліквідності банківської системи, що дало можливість банкам розраховуватись за власними зобов'язаннями, а також уникнення колапсу банківської системи завдяки підтримці системних банків.

Резюмуючи вищесказане, зазначимо, що в Україні одночасно проявилися ознаки валютної, фондової, банківської та інституційної криз, що в умовах дестабілізації ринку нерухомості, рецесії будівництва та загального погіршення внутрішньої й зовнішньої макроекономічної ситуації стало причиною довготривалого і затяжного стагнаційного процесу. «Спусковим гачком» стали скорочення реального споживчого попиту в умовах прискорення інфляційних тенденцій та посилення монетарних обмежень у поєднанні з дестабілізуювальним впливом світової фінансової кризи.

²⁴⁸ Див. детальніше: *Петрик О.* Фінансова криза в Україні та заходи щодо її подолання / *О. Петрик* // Вісник НБУ. — 2009. — № 8. — С. 4—10.

²⁴⁹ Там само. — С. 7.

4.2. Циклічність ділової активності в Україні

Як показує світовий досвід, економічному розвитку країн властива хвилеподібна динаміка, яка проявляється у вигляді економічних циклів із чітким чергуванням періодів експансії та рецесій. Одним з найважливіших інструментів антициклічного регулювання є діагностика циклічності, сутність якої полягає у постійному моніторингу ринкової кон'юнктури та розробленні заходів, які стабілізують ділову активність в економіці. Тому однією з умов досягнення Україною стабільного висхідного тренду економічного зростання є теоретична розробка системи оцінювання та аналізу циклічності в національній економіці, методологічне забезпечення кон'юнктурних досліджень і на їхній основі розроблення ефективного механізму антициклічного регулювання з урахуванням тепер вже глобального характеру економічного циклу.

Першочерговим завданням у процесі дослідження ділової активності є обґрунтування чинників, що впливають на формування ринкової кон'юнктури, забезпечують економічне зростання та є базовими для виділення циклічності. Емпірично таке завдання полягає у фіксації кластерів поворотних точок (turning points) економічних циклів, виявленні взаємозалежностей між основними макроекономічними показниками, виділенні довгострокового тренду зростання економіки країн.

Як відомо, основним макроекономічним індикатором ділової активності є обсяг валового внутрішнього продукту. Саме ВВП у зіставному вираженні є основою для формування базової вибірки показників з метою ідентифікації економічних циклів. Щомісячні та щоквартальні значення ВВП, скориговані на інфляцію та сезонну циклічність, не лише сигналізують про реальний стан економіки, а також сприяють ефективному макроекономічному прогнозуванню.

В Україні використання показників ВВП з метою ідентифікації циклічності ускладнюється такими обставинами. По-перше, гострою є проблема зіставності даних ВВП — в офіційних джерелах відсутня інформація про абсолютні його обсяги у порівнянних цінах (за місяць чи квартал). По-друге, показники ВВП не коригуються на індекси сезонної циклічності, що не дозволяє здійснити своєчасний моніторинг економічних змін. Так, значення ВВП у порівнянних цінах за місяць (квартал) публікуються Держкомстатом лише у відносному вимірі — наростаючим підсумком у відсотках до відповідного періоду минулого року; для визначення динаміки реального ВВП відсутні відповідні офіційні індекси-дефлятори.

Ряд українських науковців, таких як В. Мовчан, В. Перепелиця, О. Варфоломеев, проблему непрезентативності ВВП у короткостроко-

вому періоді (за місяць, квартал) вирішують за допомогою математично-статистичного апарату. Так, В. Мовчан пропонує за основу розглядати шокквартильні значення валового внутрішнього продукту і за посередництвом відповідних математичних алгоритмів апроксимувати їх до щомісячних показників²⁵⁰. За методикою В. Перепелиці та О. Варфоломєєва передбачається обчислення ланцюгових індексів зростання ВВП за місяць у порівнянних цінах, відштовхуючись від умовно встановленої бази порівняння, перерахунок при цьому здійснюється шляхом коригування на відповідні індекси, які подає офіційна статистика²⁵¹. Однак зазначені методи мають свої недоліки. Так, у першому випадку існує висока ймовірність отримання значних статистичних помилок у процесі оцінювання ВВП за місяць, виходячи з його квартальних значень, у другому — відсутня можливість дослідження абсолютних значень макроекономічних показників, що в подальшому може призвести до некоректного розрахунку кореляційних залежностей між ними, неправильної оцінки часових лагів у динаміці тощо.

Запропонований нами підхід передбачає оцінювання ВВП за місяць як абсолютної величини у порівнянних цінах²⁵². Суть методу зводиться до того, що обирається базовий рік, значення ВВП за який індексуються на кумулятивні темпи зростання ВВП у порівнянних цінах (публікуються Держкомстатом). Перевагою розробленого алгоритму формування репрезентативної вибірки показників ВВП за місяць є можливість його застосування до аналізу інших макроекономічних індикаторів.

Згідно з розробленим алгоритмом передбачається, що показники ВВП за місяць у фактичних цінах індексуються на темпи зростання ВВП у порівнянних цінах, за даними Державного комітету статистики України. Враховуючи, що темпи зростання представлені наростаючим підсумком до відповідного періоду попереднього року, на кожному наступному кроці алгоритму визначається приріст ВВП за певну кількість місяців порівняно з аналогічним періодом минулого року. Наприклад, за підсумками чотирьох місяців 1997 р. темп зростання ВВП у порівнянних цінах становив 92,3 % (тобто сумарне значення ВВП за чотири місяці 1997 р. менше на 7,7 % ВВП за такий же період 1996 р.) (табл. 4.2). Відповідно, ВВП за цей період у порівнянних цінах дорівнюватиме 20 075,3 млн грн $[(5\ 060,0 + 5\ 140,0 + 6\ 488,0 + 5\ 062,0) \times$

²⁵⁰ *Movchan Veronika, Giucci Ricardo*. Economic Recovery in Ukraine: Do Reforms Matter? // Annual Conference of the International Society for New Institutional Economics (ISNIE) «Institutions and Change». September 11—13. Budapest, Hungary—2003. — P. 7.

²⁵¹ *Перепелиця В.* Можливості вивчення динаміки реального ВВП в Україні / В. Перепелиця, О. Варфоломєєв // *Економіка України*. — 2002. — № 9. — С. 32—33.

²⁵² Див. детальніше: *Сацук В. І.* Математичний алгоритм оцінювання реальних обсягів ВВП в Україні / В. І. Сацук // *Матеріали VIII Міжнарод. наук.-практ. конф. «Наука і освіта 2005»*. — Т. 84. Математичні методи в економіці. — Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. — С. 67—69.

× 0,923]. Своєю чергою, за підсумками п'яти місяців 1997 р. темп зростання реального ВВП становив 92,6 %; сумарний ВВП за п'ять місяців 1997 р. дорівнював 25 446,5 млн грн [(5 060,0 + 5 140,0 + 6 488,0 + + 5 062,0 + 5 730,0) × 0,926]. Якщо відняти від ВВП у порівнянних цінах за підсумками п'яти місяців (25 446,5 млн грн) відповідний показник за підсумками чотирьох (20 075,3 млн грн), отримуємо значення реального ВВП за п'ятий календарний місяць (25 446,5 — 20 075,3 = = 5 371,2).

Таблиця 4.2

АЛГОРИТМ ФОРМУВАННЯ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОЇ ВИБІРКИ ПОКАЗНИКІВ ВВП ЗА МІСЯЦЬ

Показники ВВП у 1996 р. (у фактичних цінах), млн грн												
За рік	За місяць											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
81 519,0	5060,0	5140,0	6488,0	5062,0	5730,0	7075,0	5155,0	6740,0	10 615,0	4810,0	7529,0	12 115,0
Темп зростання ВВП у порівнянних цінах у 1997 р. (по відношенню до 1996 р.)												
За рік	Наростаючим підсумком по місяцях до відповідного періоду попереднього року, %											
97,0	89,6	91,1	91,7	92,3	92,6	92,3	93,1	94,3	95,1	95,7	96,0	97,0
Показники ВВП у 1997 р. (у порівнянних цінах), млн грн												
За рік	За місяць											
81 519,0 × 0,97 = 79 073,4	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
5060,0 × 0,896 = = 4533,8												
(5060,0 + 5140,0) × × 0,911 – 4533,8 = = 4758,4												
(5060,0 + 5140,0 + 6488,0) × × 0,917 – (4533,8 + 4758,4) = = 6010,7									
(5060,0 + 5140,0 + 6488,0 + 5062,0) × × 0,923 – (4533,8 + 4758,4 + 6010,7) = = 4772,4												
(5060,0 + 5140,0 + 6488,0 + 5062,0 + 5730,0) × × 0,926 – (4533,8 + 4758,4 + 6010,7 + + 4772,4) = 5371,2												
...												
(5 060,0 + 5 140,0 + 6 488,0 + 5 062,0 + 5 730,0 + 7 075,0 + 5 155,0 + 6 740,0 + 10 615,0 + 4 810,0 + 7 529,0 + +12 115,0) × 0,97 – (4 533,8 + 4 758,4 + 6010,7 + 4 772,4 + 5 371,2 + 6 447,8 + 5 075,7 + 6 832,3 + + 10 466,5 + 4 945,6 + 7 413,5) = 12 445,6												

Графічний аналіз отриманого нами часового ряду ВВП у порівнянних цінах за період 1996—2009 рр. у розрізі кварталів (рис. 4.5) дає змогу зробити висновок, що у динаміці цього макроекономічного інди-

катора можна чітко простежити коливання, які періодично повторюються, — так звані сезонні цикли, які є найбільш яскравим прикладом циклічності в економічній динаміці. Сезонна циклічність простежується у змінах ВВП як у фактичних цінах, так і порівнянних.

Рис. 4.5. Зміни ВВП в Україні протягом 1996—2009 рр.

Побудовано за даними Держкомстату України.

Коригування індикаторів макроекономічної кон'юнктури на фактор сезонності зумовлене тим, що сезонна циклічність може істотно ускладнити аналіз динаміки фінансових та економічних показників протягом року. Враховуючи, що дослідження економічних циклів проводяться, як правило, на основі відповідних показників за місяць (підхід Національного бюро економічних досліджень США), нівелювання сезонними коливаннями може ускладнити виявлення поворотних точок циклів та призвести до викривлень у макроекономічних прогнозах. Крім того, стосовно завдань короткострокового прогнозування сезонна циклічність не є інформативним показником, тобто у прогнозі основне завдання зводиться до розрахунку тренду, на який згодом накладаються сезонні коливання, що за своєю природою є регулярними флуктуаціями.

Також варто зауважити, що, враховуючи важливість представлення динамічних рядів ВВП з урахуванням сезонного фактора, ця робота набула відображення і в офіційних документах — у постанові Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2003 р. № 475 «Про затвердження Програми розвитку системи національних рахунків на період до 2010 року». Одним із заходів цієї Програми на першому етапі впровадження сезонних коригувань передбачено обґрунтування моделі та методики для здійснення відповідних розрахунків²⁵³. Таким чином, завдання корект-

²⁵³ Нікітіна І. М. Обґрунтування вибору моделі сезонного коригування валового внутрішнього продукту // І. М. Нікітіна, Л. О. Попова // Статистика України. — 2003. — № 4. — С. 20.

ного перерахунку головних макроекономічних індикаторів в Україні набуває все більшої актуальності.

Як було досліджено, існує багато методик оцінювання сезонної циклічності. Основні їх відмінності зводяться до того, в якій послідовності здійснювати виділення складових елементів часового ряду і яким математичним інструментарієм при цьому користуватись. Загалом оцінювання сезонних циклів може здійснюватися такими способами: за допомогою тригонометричних функцій з використанням методів гармонійного (спектрального) аналізу; за допомогою параметричних методів із застосуванням експертних оцінок. Найбільшого поширення у практиці сезонного коригування (структурування) набули методи статистичного згладжування. Суть такого підходу полягає у спеціальній математичній обробці показників, що базується на використанні середніх величин. Методика дозволяє виявити загальну тенденцію (тренд) у розвитку соціально-економічного процесу за допомогою елімінування нерегулярної (випадкової) складової часового ряду і, таким чином, структурувати його на окремі компоненти. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують методи сезонного коригування Census I і Census II, розроблені американськими вченими Ю. Шискіним, А. Янгом та Дж. Масгрейвом.

Часовий ряд (X_t), згідно із вказаним підходом, можна представити як суму (добуток) чотирьох різних компонент: сезонної компоненти (S_t , де t означає момент часу); тренду (T_t); циклічної компоненти (C_t); випадкової нерегулярної компоненти (статистичний шум) (I_t). Відмінність між циклічною та сезонною компонентами полягає у тому, що остання має регулярну (сезонну) періодичність, тоді як циклічні коливання тривають більший проміжок часу. У методах Census трендову і циклічну складові об'єднують в одну тренд-циклічну компоненту (TC_t). Конкретні функціональні взаємозв'язки між ними також можуть мати різний вигляд — адитивний (сума складових) та мультиплікативний (добуток складових). Відмінність між зазначеними видами сезонності проявлятиметься таким чином: у випадку адитивного зв'язку статистичний ряд матиме постійні сезонні коливання, величина яких не залежатиме від загального рівня значень ряду; у випадку мультиплікативної моделі зв'язку величина сезонних коливань змінюватиметься залежно від загального рівня значень варіаційного ряду. Перевагою цього методу є відносно простий алгоритм виділення не лише сезонної циклічності, а й довгострокового тренду у динаміці.

З метою вибору адекватної моделі сезонних коливань (адитивна, мультиплікативна) варто використати методику оцінювання відповідного коефіцієнта осциляції. Його стійка динаміка за досліджуваний період свідчатиме на користь вибору адитивної моделі сезонних ко-

ливань, а значні зміни у бік збільшення або зменшення — мультиплікативної. Як відомо, цей коефіцієнт визначається як співвідношення розмаху варіації у динаміці того чи іншого макроекономічного індикатора за місяць та його середньої величини за відповідний період часу (календарний рік). Розраховані нами коефіцієнти осциляції ВВП в Україні засвідчили, що розрахункові значення відповідних показників за період 1996—2009 рр. перебувають у межах $1,075 \div 1,498$ з частими змінами напрямку. Виходячи з цього, можна стверджувати, що варіації ВВП у національній економіці притаманна мультиплікативна сезонність.

Отримані результати сезонного структурування динаміки ВВП у порівнянних цінах в Україні за період 1996—2009 рр. дозволяють зробити певні висновки.

1. Сезонним факторам, згідно з проведеними розрахунками, властива значна варіація залежно від природної пори року: максимальне сезонне зростання ВВП припадає на вересень та грудень, максимальний сезонний спад — січень і жовтень.

2. Розрахована у процесі аналітичного дослідження тренд-циклічна компонента свідчить про те, що у зміні цього індикатора ділової активності наявні тренд і коливання, що за своєю природою відрізняються від сезонних, а за часовими характеристиками є короткостроковими флуктуаціями.

Оцінена аналітично тренд-циклічна компонента у динаміці ВВП не може вважатися єдиним індикатором ділової активності. Досвід проведення кон'юнктурних досліджень у високорозвинутих країнах світу показує, що аналізу повинна підлягати цілісна система основних макроекономічних індикаторів. Саме тому доцільним у вітчизняній практиці визначення та оцінювання економічних циклів є використання таких показників: ВВП, промислове виробництво, роздрібний товарооборот. Такий вибір зумовлений, по-перше, максимальною наближеністю показників до таких, що використовуються для ідентифікації економічних циклів за кордоном (США, ЄС), по-друге, наявністю відповідних офіційних статистичних даних в Україні.

З метою отримання репрезентативної сукупної вибірки даних вихідні показники слід трансформувати до порівнянного виміру і за допомогою алгоритму сезонного коригування привести до тренд-циклічного вигляду. Графічний аналіз отриманої авторами динаміки основних макроекономічних індикаторів у контексті тренд-циклічних складових (у стандартизованому вигляді) дозволяє зробити висновок, що діловій активності в Україні за період 1996—2010 рр. (по квітень 2010 р.) притаманні коливання короткострокового (або «статистичний шум») і циклічного характеру (рис. 4.6).

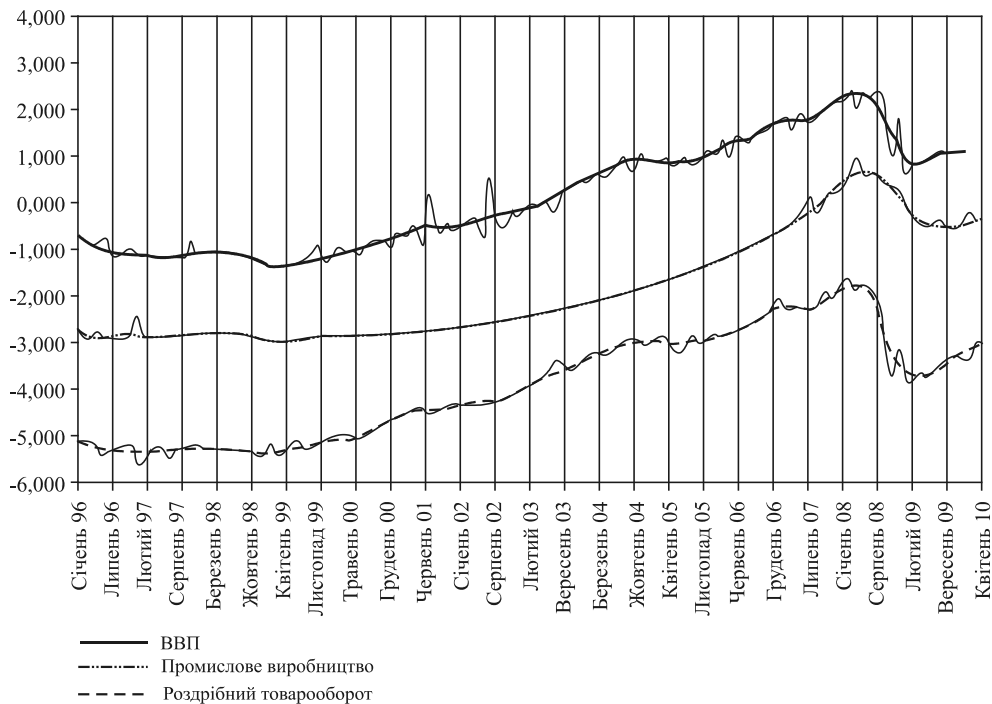

Рис. 4.6. Стандартизовані тренд-циклічні складові динаміки основних макроекономічних індикаторів України (січень 1996 р. — квітень 2010 р.)

Обчислено за авторською методикою за даними Державного комітету статистики України.

Найбільший ступінь варіативності, як демонструють коливання скоригованих на сезонність показників (позначені на рис. 4.6 тонкими лініями навколо відповідних тренд-циклів), характерний для динаміки ВВП і роздрібного товарообороту. Варіація промислового виробництва є найменшою, що свідчить про стабілізуючу роль в економічному зростанні України саме цього чинника. Як показують дані, за період, що аналізується, національній економіці був властивий стійкий тренд економічного зростання, що сформувався протягом 1999—2000 р. (принаймні, виявив себе статистично саме у цей період) і тривав до 2008 р. (рис. 4.7).

Істотних коливань сукупної ділової активності в Україні до останнього часу також не спостерігалось, а в цілому фазу економічного циклу в країні періоду 2000 — перша половина 2008 рр. можна класифікувати як економічне пожвавлення, оскільки попередньої його висхідної точки (вершини циклу, що припадає на 1990 р.) досягнуто не було.

Починаючи з 2008 р. національна економіка унаслідок негативного впливу глобальної фінансово-економічної кризи зазнала різкого спаду,

про що свідчить абсолютне скорочення основних макроекономічних індикаторів (див. рис. 4.4, 4.5).

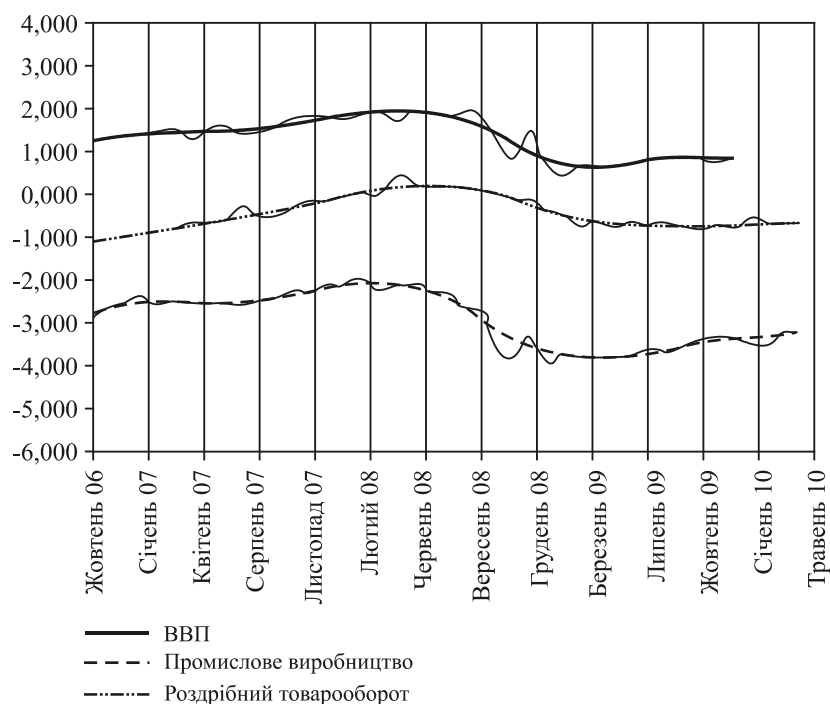

Рис. 4.7. Стандартизовані тренд-циклічні складові динаміки основних макроекономічних індикаторів України (жовтень 2006 р. — квітень 2010 р.)

Так, скорочення обсягів промислового виробництва у розрізі місяців (тренд-циклічна компонента) розпочалось у квітні 2008 р., роздрібного товарообороту і в цілому ВВП — у червні—липні 2008 р. Тобто промислове виробництво по відношенню до зміни роздрібного товарообороту і ВВП засвідчило свою випереджальну динаміку. Тривалість спаду за всіма відібраними показниками значно перевищує 6-місячний проміжок часу, що дозволяє ідентифікувати його, за кількісними критеріями Національного бюро економічних досліджень США, як економічну рецесію. Скорочення ВВП і промислового виробництва в Україні, за нашими оцінками, продовжувалось до травня 2009 р., роздрібного товарообороту — до грудня 2009 р.

Застосування іншого критерію ідентифікації економічної рецесії — критерію К. Ромер, який полягає у фіксації критичного, 40 %-го, кумулятивного спаду промислового виробництва (сума ланцюгових темпів спаду від наступного місяця до попереднього) вказує на те, що його обсяги скоротилися протягом квітня 2008 р. — квітня 2009 р., тобто до останнього місяця абсолютного спаду, на 37,6 %. Це підтверджує той

факт, що економіка України у цей період часу перебувала на стадії рецесії.

Разом з тим, зміна тренду у динаміці основних макроекономічних індикаторів з нисхідного напрямку на висхідний починаючи з травня 2009 р. є ознакою поступової стабілізації ринкової кон'юнктури в Україні. Враховуючи, що зміни промислового виробництва випереджають зміну інших макроекономічних показників, припинення спаду у промисловості варто розглядати як ознаку стабілізації сукупної ділової активності в країні. Подальше зростання промислового виробництва стане вагомим чинником стимулювання й відновлення інших видів економічної діяльності, ВВП країни, запорукою подолання кризового стану в економіці.

Загалом нинішню стадію економічного циклу в Україні можна характеризувати двояко. З одного боку, у вітчизняній економіці, виходячи з динаміки макроекономічних індикаторів за місяць, практично подолана економічна рецесія, яка охопила відносно короткий проміжок часу — близько одного року. Це означає, що національна економічна система перейшла на стадію економічного пожвавлення в рамках короткострокового економічного циклу, верхня поворотна точка якого датується серединою 2008 р. Зважаючи на безпрецедентні показники глибини економічного спаду, відновлення попереднього рівня сукупної ділової активності в країні відбудуватиметься протягом тривалого періоду.

З другого боку, якщо оцінювати економічну динаміку в Україні в рамках більш тривалого часового проміжку починаючи з 1990 р., на який припадає верхня поворотна точка довгострокового економічного циклу, а нижня датується 2001 р., то економічне пожвавлення тривало в країні до середини 2008 р. Його переривання рецесією і наступне подолання останньої дозволяє ідентифікувати сучасну стадію бізнес-циклу в Україні як економічне пожвавлення «подвійного» порядку — як в рамках короткострокового, так і довгострокового економічного циклу. Водночас це означає, що для відновлення довгострокового економічного пожвавлення в Україні необхідно компенсувати економічні втрати впродовж останньої короткострокової економічної рецесії.

Важливим етапом діагностування економічних циклів є виявлення визначальних чинників економічної рецесії. Таке дослідження актуально провести у контексті окремих складових ВВП, від'ємні відхилення яких за досліджуваний період і вказуватимуть на «точки спаду» в українській економіці. Деталізована динаміка зростання і скорочення ВВП України наведена на рис. 4.8 і в табл. 4.3. Аналіз поквартальної динаміки нарощування і скорочення ВВП України за категоріями витрат за період 2008—2009 рр. (на основі зіставних даних, однак без урахування сезонного чинника) засвідчує, що найбільший його спад припадає на 2009 р.

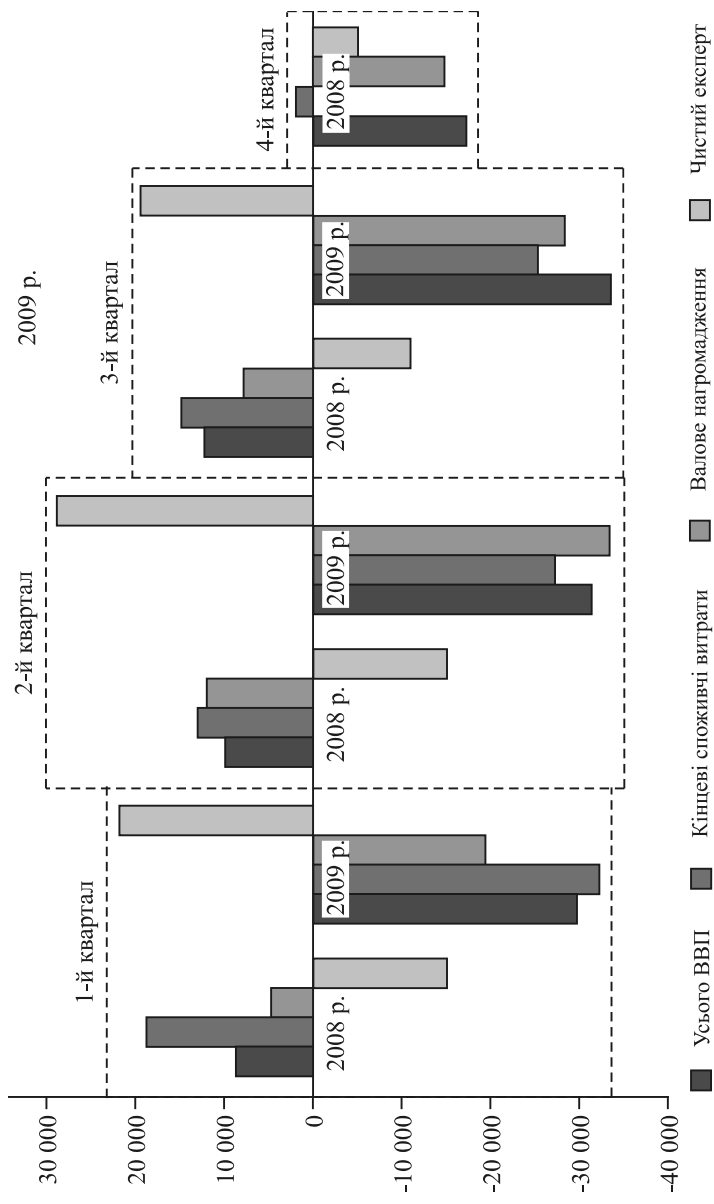

Рис. 4.8. Динаміка нарощування і скорочення ВВП України за категоріями витрат за період 2008—2009 рр. (зміна ВВП за квартал порівняно з відповідним кварталом минулого року, у цінах 2007 р., млн грн)

Складено за даними Державного комітету статистики України.

Таблиця 4.3

**ДИНАМІКА НАРОЩУВАННЯ І СКОРОЧЕННЯ ВВП УКРАЇНИ ЗА ВИДАМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРОТЯГОМ 2008—2009 рр.***

Види економічної діяльності	Показники нарощування, скорочення (–) ВВП												
	2008 р.						2009 р.						
	1-й кв.	2-й кв.	3-й кв.	4-й кв.	1-й кв.	2-й кв.	3-й кв.	4-й кв.	1-й кв.	2-й кв.	3-й кв.		
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	16,6	-30,8	5342,9	2800,3	43,4	141,1							2 617,1
Добувна промисловість	297,9	464,3	325,7	-1563,8	-1145,0	-1607,6							-694,2
Обробна промисловість	2506,3	3224,0	681,4	-9814,5	-11 079,3	-12 382,3							-7090,7
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	218,5	-227,0	43,8	-1140,4	-1320,0	-978,0							-756,9
Будівництво	-72,4	-424,4	-1473,1	-3344,2	-2572,2	-2985,8							-2725,7
Оптова і роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами; послуги з ремонту	2770,6	2492,8	552,8	-4111,2	-3675,2	-4463,9							-2157,0
Транспорт і зв'язок	1567,6	2349,1	1932,9	-865,9	-2438,9	-1634,8							-376,8
Освіта	50,2	-34,0	-252,7	42,8	-177,2	-220,0							-35,9
Охорона здоров'я та соціальна допомога	-263,8	95,4	35,9	-17,3	-225,8	-205,4							-42,2
Інші види економічної діяльності	595,2	0,0	1838,9	592,5	-1244,5	-2220,5							-1733,6
Чисті податки на продукти	1502,6	2461,9	3542,4	-593,0	-4865,0	-3993,1							-20 351,9
Усього ВВП	8785,3	10 346,0	12 770,3	-17 190,4	-30 090,7	-31 544,1							-33 757,0

* Зміна ВВП за квартал порівняно з відповідним кварталом минулого року, у цінах 2007 р., млн грн. Темніше забарвлення елементів таблиці свідчить про більшу втрату ВВП.

Джерело: складено за даними Державного комітету статистики України.

Однак настання економічної рецесії у вітчизняній економіці знаменувалось передусім скороченням показника чистого експорту у 2008 р. починаючи з першого кварталу. Причиною цього, очевидно, стало істотне скорочення зовнішнього попиту на вітчизняну продукцію у результаті стрімкого розгортання кризових економічних явищ за кордоном, зокрема у тих державах, куди спрямовуються експортні поставки з України.

Разом з тим, уже в першому кварталі 2009 р. негативний вплив скорочення чистого експорту на динаміку ВВП було еліміновано, на що вказує відповідне збалансування потоків експорту та імпорту і швидке нарощення першого, зокрема впродовж наступних другого і третього кварталів. Підтримання в подальшому обсягів чистого експорту на такому рівні, який мав місце принаймні протягом 2009 р., чинитиме стабілізувальний вплив на українську економіку.

Принципово інша ситуація, набагато гостріша, складається стосовно зміни інших складових ВВП — за категоріями використання. Так, різкого скорочення зазнали обсяги кінцевих споживчих витрат і валового нагромадження, особливо у зв'язку зі значним зменшенням видатків домашніх господарств і валового нагромадження основного капіталу підприємств. Початок їхнього спаду припадає на четвертий квартал 2008 р., коли скоротилось валове нагромадження, і перший квартал 2009 р., за підсумками якого зменшилися кінцеві споживчі витрати. Їхня негативна динаміка, хоча й з уповільненням темпів спаду, спостерігалась упродовж всього 2009 р.

Розглядаючи нисхідну динаміку українського ВВП у розрізі створеної валової доданої вартості за видами економічної діяльності, можна зробити висновок, що вітчизняна економіка зазнала найбільших втрат передусім у галузях обробної промисловості, будівництві, оптовій та роздрібній торгівлі (табл. 4.3). Як наслідок, істотно і найбільшою мірою зменшилися обсяги чистих податків на продукти. Водночас помітним є той факт, що не лише не зазнало жодних втрат, а й наростило свій потенціал національне сільське господарство.

Тож безпрецедентний спад економіки України за останні десять років являє собою істотну загрозу національній економічній безпеці, є наочним прикладом неефективної структури народного господарства, відсутності у ньому необхідного запасу міцності та надзвичайної слабкості, чи пасивності, системи автоматичних стабілізаторів. Це об'єктивно потребує розробки (активізації) урядом зваженої, раціональної та комплексної антикризової стратегії соціально-економічного розвитку країни, її дійсної реалізації на практиці, а на перспективу — розбудови ефективної системи антициклічного регулювання.

Як відомо, вагомим чинником дестабілізації економічної ситуації у міжнародній економіці, зокрема у США та Європейському Союзі, стала неконтрольована експансія кредитних ресурсів для задоволення постійно зростаючого споживчого й інвестиційного попиту, а кредитний кранч, який є її наслідком, — причиною розбалансування національної економічної системи України. Адже, як свідчать статистичні дані, нарощення українського промислового виробництва останні десять років відбувалось великою мірою завдяки спожитим кредитним ресурсам, тому їх різке обмеження, ймовірно, стало перешкодою, а нагромаджені кредитні зобов'язання, виражені переважно в іноземній валюті, — гальмівним чинником розвитку промисловості (рис. 4.9).

Рис. 4.9. Динаміка промислового виробництва України і кредитів, наданих резидентам України протягом 2002—2009 рр.

Складено за даними Національного банку України і Державного комітету статистики України.

З огляду на це, видається цілком зрозумілим, що найбільшої втрати доданої вартості в Україні зазнали ті галузі і сфери економіки, які найбільше користувалися кредитними засобами, зокрема обробна промисловість, будівництво, оптова і роздрібна торгівля, операції з нерухомим майном (табл. 4.4). Певні загрози викликає і та ситуація, що залучені суб'єктами господарювання позичкові кошти є переважно «короткими грошима». Так у сукупному кредитному портфелі українських підприємств найбільша частка кредитів за строками свого залучення припадає на термін від одного до п'яти років, а за такими напрямками економічної діяльності, як торгівля, добувна промисловість, виробництво та розподілення електроенергії, газу й води, операції з нерухомим майном

та оренда, — до 1 року. Крім того, починаючи з 2006 р. кредити більше ніж на 50 % залучалися в іноземній валюті, що на фоні девальвації української гривні означає лише посилення боргового тягаря для національної промисловості у найближчому майбутньому.

Таблиця 4.4

**КРЕДИТИ, НАДАНІ НЕФІНАНСОВИМ КОРПОРАЦІЯМ,
ЗА ВИДАМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Й ТЕРМІНАМИ ПОГАШЕННЯ
(станом на кінець грудня 2009 р.)**

Види економічної діяльності	Усього	У тому числі за термінами		
		до 1 року	від 1 до 5 років	понад 5 років
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	26 026	10 245	13 980	1 800
Рибальство, рибництво	327	199	128	1
Добувна промисловість	9 607	6 278	2 599	730
Обробна промисловість	104 951	39 585	48 933	16 433
Виробництво та розподілення електроенергії, газу й води	9 273	5 949	3 133	191
Будівництво	41 678	9 549	24 599	7 530
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	165 678	83 726	66 798	15 154
Діяльність готелів та ресторанів	4 397	1 004	2 403	990
Діяльність транспорту та зв'язку	16 007	6 691	7 335	1 982
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	77 848	34 206	33 687	9 955
Освіта	216	123	32	60
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1 495	341	716	438
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	4 711	1 429	2 192	1 090
Усього	462 215	199 323	206 536	56 356

Джерело: складено за даними Національного банку України.

Не викликають оптимізму і тенденції залучення в українську економіку прямих іноземних інвестицій (рис. 4.10). Їх обсяг станом на кінець 2009 р. істотно скоротився (на 21 %) порівняно з попереднім роком. У таких умовах ймовірно, що іноземні інвестори, за обмеженості власного капіталу і відсутності належного інвестиційного клімату в Україні, переглядатимуть власні бізнес-стратегії щодо іноземного інвестування і, напевно, не на користь нашої держави.

Саме тому швидке оздоровлення економіки України і можливості залучення інвестиційних ресурсів для відновлення промислового потенціалу стануть реальністю лише за умови дійсної політичної стабілізації в нашій державі, втілення в життя дієвої та прагматичної антикризової програми загальнодержавного масштабу, поліпшення національного інвестиційного клімату, реструктуризації українського банківського сектору, що зрештою сприятиме залученню в реальну економіку грошових заощаджень населення і припливу іноземних інвестицій.

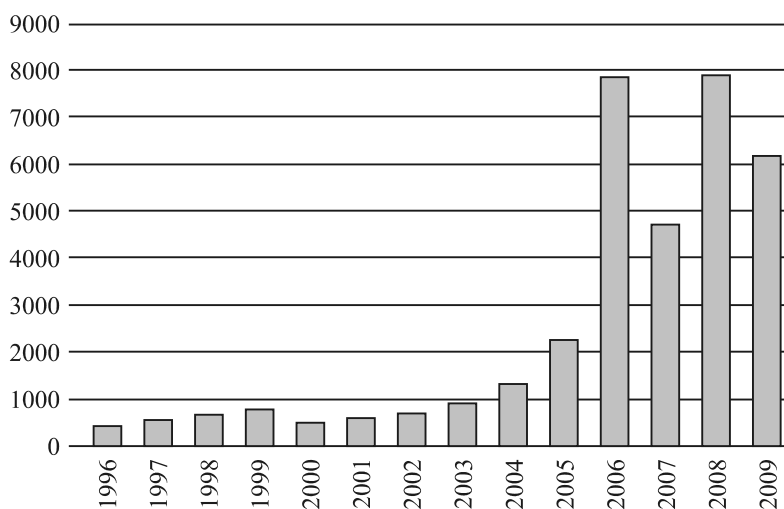

Рис. 4.10. Динаміка прямих іноземних інвестицій в Україну протягом 1996—2009 рр.

Складено за даними Державного комітету статистики України.

Проведене дослідження охоплює період, який зі статистичного погляду не є достатнім для ідентифікації економічних циклів, адже аналіз базується на даних, починаючи з 1996 р., коли в обіг було введено національну грошову одиницю і стало можливим оцінювати місячну динаміку основних макроекономічних індикаторів. У цьому зв'язку є доцільним розглянути економічну динаміку в Україні за триваліший проміжок часу (з часів існування СРСР), що дасть змогу більш адекватно оцінити циклічність у національній економіці.

Подібні дослідження вже проводились в Україні такими дослідниками, як В. Геєць, Б. Панасюк, Л. Возна. Так, В. Гейцем проведено теоретико-емпіричний аналіз сукупних попиту і пропозиції за окремими фазами економічного циклу. Встановлено, що для економіки України періоду 1970-х рр. був характерний асиметричний тип економічної рівноваги, за якої рівноважна ціна (норма прибутку) визначалась еластичною кривою сукупного попиту і нееластичною — сукупної пропозиції.

З середини 1980-х рр. відбулося порушення рівноваги, яке було викликане відсутністю структурних зрушень в економіці, низьким її інноваційним потенціалом порівняно з розвинутими країнами Заходу. Як наслідок, етап трансформаційної кризи 1990-х рр. зумовлений природною реакцією економічної системи на значні диспропорції в розвитку. Дослідник також зазначає, що післякризове економічне зростання в Україні мало насамперед кон'юнктурний характер²⁵⁴.

Вивченню економічних циклів присвячені наукові праці Б. Панасюка. Вчений показав, що циклічність притаманна не лише країнам з ринковою економікою, а й з командно-адміністративною, у тому числі Україні за часів існування СРСР. Зокрема, дослідник у праці «Макроекономіка: диспропорції та їх причини» стверджує: «Наша економіка, як і в інших країнах, підвладна циклічним процесам розвитку, де є пік, спад, поживлення. ... Не слід думати, що спад розпочався після проголошення незалежності країни: він розпочався в колишньому Союзі ще в 70-ті роки, коли директивна економіка вичерпала себе ...»²⁵⁵. Інший український економіст Л. Возна зазначає, що економічні коливання, які мали місце в Україні до кінця 1980-х рр., не можна ідентифікувати як кон'юнктурні. Економіка України, вважає дослідник, протягом зазначеного періоду характеризувалася «квазіциклічним типом економічного розвитку», що полягає у періодичному сповільненні та прискоренні темпів зростання²⁵⁶.

На якісно інші ознаки економічних циклів і чинники генерування циклічності в національній економіці звертають увагу українські економісти протягом новітнього етапу економічного розвитку України, з моменту набуття державою незалежності. Так, вітчизняні вчені З. Варналій і Д. Серебрянський, досліджуючи вплив оподаткування прибутку на сукупну ділову активність в країні, наголошують, що «в Україні економічний цикл дуже залежить від зростання та падіння світових цін на металопродукцію, ... оскільки саме з високими цінами на дану продукцію пов'язані зростання платіжного балансу країни, доходи бюджету, що водночас є дуже ризикованим»²⁵⁷.

Український науковець І. Тараненко, ідентифікуючи структуру економічного циклу та особливості циклічного розвитку відкритої еконо-

²⁵⁴ Див. детальніше: Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / Ін-т екон. прогнозів.; за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. — К. : Логос, 1999. — 500 с.; Економіка України : стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. — К. : Ін-т екон. прогнозів. ; Фенікс, 2003. — 1008 с.

²⁵⁵ Панасюк Б. Макроекономіка : диспропорції та їх причини // Економіка України. — 1995. — № 6. — С. 19.

²⁵⁶ Возна Л. Ю. Особливості циклічності в розвитку економіки України на сучасному етапі : дис. канд. екон. наук : 08.01.01 / Л. Ю. Возна. — К., 2000. — С. 172.

²⁵⁷ Варналій З. Вплив оподаткування прибутку на економічний розвиток України / З. Варналій, Д. Серебрянський // Економіка України. — 2010. — № 5. — С. 59.

міки України в контексті виходу зі світової фінансово-економічної кризи, у своїй однойменній праці робить висновок про «включення відкритої економіки України в глобальний циклічний процес і доцільність дослідження циклічності процесу формування конкурентоспроможності національної економіки в глобальному конкурентному середовищі»²⁵⁸. Фактично, у представленому доробку українських економістів постулюється твердження, що новітні економічні цикли в нашій державі за умов відкритості національної економічної системи зумовлюються великою мірою екзогенними чинниками, які формуються під впливом сучасних глобальних трансформацій і глобального бізнес-циклу.

Інший відомий український економіст А. Чухно, досліджуючи природу, шляхи і методи подолання сучасної фінансово-економічної кризи в Україні, з метою елімінування її негативних наслідків наголошує на об'єктивній необхідності «науково технологічного вдосконалення виробництва, переходу його на новий щабель прогресу»²⁵⁹. Особливо це стосується української економіки, адже без системної модернізації національної економіки долати майбутні економічні кризи буде все складніше, а забезпечення передових позицій соціального економічного розвитку стане неможливим.

На підтвердження припущень щодо циклічного характеру економічних процесів у національній економіці нами було проаналізовано, за даними Міжнародного валютного фонду, річну динаміку ВВП в Україні протягом 1980—2008 рр. (за паритетом купівельної спроможності валют) (рис. 4.11).

Наведені на рисунку дані дозволяють зробити висновок, що діловій активності в Україні за досліджуваний період властиві коливання. Незважаючи на те, що економічне зростання тривало до 1990 р., його потенціал починаючи з 1980-х рр. постійно зменшувався, про що свідчить скорочення річних темпів зростання ВВП. Очевидно, що в Україні мав місце економічний цикл, якщо порівнювати нижні поворотні точки рівнів ВВП (перша, ймовірна, нижня поворотна точка — 1970-ті рр., друга — 1999 р.). Крім того, проведені нами розрахунки показують, що економічна криза в СРСР 1975—1985 рр., яку виділяють Е. Балацький та Ю. Богомолів²⁶⁰, не виявляє себе в Україні. Наша держава в цей період уже перебувала на етапі економічного зростання, що може свідчи-

²⁵⁸ Тараненко І. В. Структура економічного циклу та особливості циклічного розвитку відкритої економіки України в контексті виходу зі світової фінансово-економічної кризи / І. В. Тараненко // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. — 2010. — № 1(3). — Т. 1. — С. 343.

²⁵⁹ Чухно А. Сучасна фінансово-економічна криза : природа, шляхи і методи подолання / А. Чухно // Економіка України. — 2010. — № 2. — С. 4.

²⁶⁰ Балацький Е. В. Производительность труда и структурные сдвиги в экономике / Е. В. Балацький, Ю. П. Богомолів // Изв. АН СССР. Сер. экон. — 1991. — № 3. — С. 28.

ти про випереджальну її економічну динаміку порівняно з такою в цілому по СРСР. Остання ж економічна рецесія в українській державі, яка розпочалася з 2008 р., є цілком природною реакцією національної економічної системи на глобальні диспропорції економічного розвитку, свідченням наявності економічних циклів в Україні та їхньої синхронізації з міжнародними бізнес-циклами.

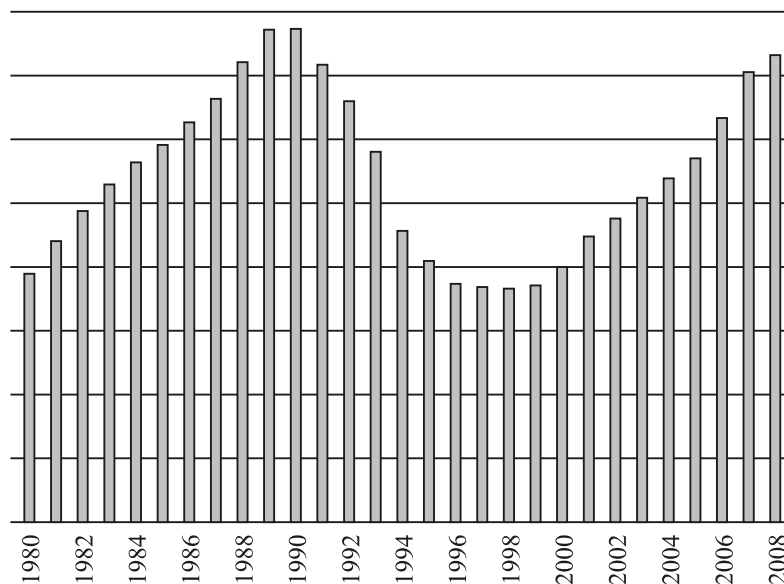

Рис. 4.11. Зміни ВВП в Україні протягом 1980—2009 рр. (стандартизовані показники)

Побудовано за даними Світових економічних оглядів МВФ.

Нестабільну динаміку ділової активності в Україні можна пояснити як відсутністю стійкої тенденції до зростання у реальних секторах економіки, прорахунками у монетарній та фіскальній політиці, так і з точки зору концепції циклічного розвитку — дією різних джерел циклічної осциляції, що генерують короткострокові флуктуації (вплив політичного циклу, зовнішніх шоків тощо). Істотно впливають на економічну динаміку зовнішні флуктуації ринкової кон'юнктури. Водночас, вагомих структурних зрушень в економіці України, які дозволили б їй сформувати стратегічний запас економічної міцності і вресіті-ресіт — ефективно реагувати на динаміку міжнародних бізнес-циклів, за весь період її незалежності здійснено не було. Очевидним доказом цього є остання економічна рецесія, подальше зволікання щодо елімінування її негативних наслідків може призвести до глибокої економічної депресії в Україні, а ознаки економічного пожвавлення — виявитися короткостроковими.

Отже, в результаті дослідження розроблено теоретико-методологічні підходи до діагностування економічних циклів в Україні. Подібні дослідження є необхідним інструментарієм під час розроблення політики антициклічного регулювання у високорозвинутих державах, оскільки вивчення і вчасна діагностика змін у перебігу ділової активності дозволяють обґрунтувати відповідні напрями оперативного реагування на фактичні й потенційно можливі макроекономічні коливання ринкової кон'юнктури.

4.3. Національні пріоритети антициклічного регулювання економіки України

Розбудова високодинамічної економічної системи в Україні, здатної оперативно реагувати на зміни глобальної ринкової кон'юнктури, ефективно елімінувати негативні наслідки національних і міжнародних бізнес-циклів, забезпечувати якісне економічне зростання на інноваційній основі та відповідний запас технологічної міцності, зумовлює нагальну потребу врахування урядом країни чинника циклічності економічного розвитку. І це цілком вмотивовано, адже інтеграція України у глобальний технологічний простір, вихід національної економіки з перманентної структурної та інноваційної криз, нарощування її конкурентних переваг незалежно від фази економічного циклу можливі лише на основі реалізації дієвої та прагматичної стратегії соціально-економічного розвитку, важливим інструментом якої є антициклічне регулювання.

Запровадження в Україні ефективних інструментів антициклічного регулювання набуває особливої актуальності з огляду на ту обставину, що сьогодні економіка держави характеризується практичною відсутністю автоматичних вбудованих регуляторів насамперед через недосконалість національної бюджетно-податкової системи та існування тривалого часового лагу між запровадженням фіскальних заходів та їх реальним впливом на ділову активність. Крім того, надмірний адміністративний і податковий тиск на вітчизняних суб'єктів господарювання у найближчій перспективі не дозволяє сформувати в Україні ендогенний механізм стабілізації ринкової кон'юнктури та ще більше посилює тінізацію національної економіки, обмежуючи у такий спосіб регуляторний потенціал вбудованих стабілізаторів.

Враховуючи вищесказане, на часі є питання розроблення і практичної реалізації стратегічних напрямів антициклічної політики в нашій державі, які повинні включати формування цілісної системи інструмен-

тів і важелів регулювання економічних циклів та їх інституційне забезпечення, насамперед політико-правове та організаційно-економічне. Об'єктивна необхідність прийняття рішучих і ефективних заходів зумовлюється триваючою донині глобальною фінансово-економічною кризою, вкрай руйнівні наслідки впливу якої на вітчизняну економіку, за відсутності належних соціально-економічних амортизаторів і стабілізаторів, засвідчили її високу чутливість до коливань ринкової кон'юнктури, а зазнані втрати виявились наймасштабнішими порівняно з іншими країнами світу.

Криза продемонструвала неспроможність вітчизняної економіки оперативно реагувати на сучасні глобальні економічні виклики, подальше ігнорування яких чи свідоме нехтування ними є вкрай небезпечним з точки зору стабільного і безпечного розвитку країни. Саме тому дослідження стратегічних пріоритетів антициклічного регулювання економіки України і практичне застосування відповідного інструментарію є ключовим напрямом удосконалення державної економічної політики. Звідси випливає, що імперативом національного розвитку України в посткризовий період має бути такий курс радикальних і водночас системних реформ, який, з одного боку, мобілізує всі національні сили та ресурси, а з другого — потенціал зовнішньоекономічного середовища для реалізації національного інтересу українського суспільства.

Світовий досвід свідчить про те, що хоча всі держави використовують нині універсальний «арсенал» інструментів антициклічного регулювання економіки, але його застосування відбувається залежно від конкретних історичних умов національного економічного розвитку і з урахуванням завдань і цілей даного етапу, фаз економічного циклу та міжнародної спеціалізації країни. При цьому завжди виокремлюються пріоритетні сфери й галузі економічної діяльності, які, визначаючи стратегічну перспективу розвитку держави, потребують першочергової державної підтримки та стимулювання.

Що стосується України, то на сьогодні такими пріоритетними сферами мають бути: у секторально-галузевому розрізі — агропромисловий комплекс, зовнішньоекономічна та інноваційна діяльність, а в макрорегуляторному — фінансова та соціальна сфери.

У системі заходів регулювання агропромислового комплексу України найважливіша роль належить нині завершенню ринкової трансформації сільського господарства через введення права вільного продажу землі, ринкового ціноутворення та розвиток інфраструктури з метою забезпечення продовольчої безпеки України, гарантування соціально-політичної стабільності у суспільстві, зростання добробуту громадян. Стримуючим фактором у реалізації даної мети є те, що хоча в Україні вже розпайовано майже 80 % сукупного земельного фонду держави та

7 млн громадян отримали земельні частки, однак повноцінний земельний ринок в країні ще не сформовано. Дотепер діє мораторій Верховної Ради на операції з купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, що практично унеможлиблює процес формування механізму ринкового ціноутворення на землю та налагодження системи середньо- і довгострокового кредитування сільськогосподарських виробників, обмежує операції із землею та стримує залучення інвестицій у земельну сферу. Крім того, за таких умов набувають широкого застосування тіньові земельні схеми.

Ефективно використовуючи основний на сьогодні ресурс країни — землю, можна, вклавши певні кошти у зрошення, меліорацію, хімізацію та механізацію, значно підняти рівень виробництва сільськогосподарської товарної продукції, яка задовольнить потреби внутрішнього ринку у продовольстві та забезпечить сировиною харчову й інші галузі промисловості. Основний засіб розвитку аграрного сектору — це не іноземні інвестиції, і не державні дотації, а внутрішні заощадження тих, хто веде сільськогосподарський бізнес, та потужна кредитна підтримка іпотечних банків.

Реалізація сільськогосподарського потенціалу України у довгостроковому періоді можлива за умов реалізації таких заходів:

- удосконалення системи бюджетної підтримки агропромислового комплексу; компенсація кредитних ставок комерційних банків при кредитуванні сільськогосподарських товаровиробників усіх категорій в обсязі, що гарантуватиме їх вільний доступ до кредитних ресурсів; поступовий перехід до виплати дотацій з урахуванням товарності й якості сільськогосподарської та харчової продукції;

- удосконалення системи оподаткування в агропромисловому комплексі, зокрема через запровадження обкладання безпосередньо сільськогосподарських товаровиробників податком на додану вартість із заміною пільг з цього податку дотаціями в рослинництві і тваринництві з дотриманням правил землекористування та гарантуванням якості продукції;

- сприяння впровадженню альтернативних видів палива та нетрадиційних джерел енергії, у тому числі біодизелю, біоетанолу, біогазу.

Ситуація на світових ринках продовольства свідчить про зростаючу зацікавленість споживачів у здоровому та повноцінному харчуванні. У багатьох країнах світу, передусім у США та ЄС, вже діють важливі ринки органічної сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, а також створена й успішно функціонує відповідна система сертифікації, маркетингу і реалізації. Мотивація споживачів органічної продукції поєднує такі вимоги та очікування: здорове й екологічно безпечне харчування; вищі смакові якості; збереження навколишнього середовища

у процесі виробництва; неспоживання генетично модифікованих продуктів; висока якість продуктів та їхня свіжість; дотримання високих стандартів утримання тварин та методів виробництва. Україна має великий потенціал для виробництва й експорту на світові ринки органічної сільськогосподарської продукції, а у середньостроковій перспективі для її постачання на внутрішній ринок.

Оскільки економічний розвиток України в XXI ст. визначатиметься впливом техноглобалізму, то наша держава об'єктивно не зможе існувати у технологічному вакуумі, тобто без розвитку власної науково-технологічної індустрії та без використання кращих світових надбань у цій сфері. Виникає ймовірність так званого системного відриву її від групи провідних країн через несумісність технологій, низьку придатність економіки до інвестицій і нововведень, а також структурно-галузеву та інституційну несумісність. Тож у посткризовий період головну увагу в економічній стратегії України слід приділити забезпеченню національної техніко-технологічної безпеки держави через динамічне освоєння базових технологій і виробництв шостого технологічного укладу, які відкриють широкі можливості щодо «підключення» до чергової хвилі економічного зростання.

Серед національних пріоритетів антициклічного регулювання економіки України особливе місце повинні посісти її структурна перебудова на інноваційній основі, адже як впливає з теорії реальних бізнесциклів (ТРБЦ), економічні кризи великою мірою зумовлюються недостатнім технологічним розвитком країн. Йдеться насамперед про набуття економічною системою здатності до швидкого відновлення шляхом пристосування виробництва до нових потреб і запитів споживачів, переорієнтації на нові ринки збуту, впровадження новітніх технологічних процесів заради скорочення витрат.

Безальтернативність інноваційної моделі економічного розвитку України підтверджується сучасними світовими процесами економічної глобалізації, відтворення яких сьогодні відбувається в умовах кризовості, превалювання низхідних економічних тенденцій у міжнародній економіці. Елімінувати негативні наслідки циклічності в Україні, у цьому контексті, можна лише завдяки реалізації нових комбінацій чинників виробництва, тобто за посередництвом інновацій.

У досягненні цієї стратегічної мети ключовими заходами мають бути такі. По-перше, виокремлення як національного пріоритету сектору інноваційного виробництва. Необхідні пріоритетні національні проекти з особливим режимом фінансування, розраховані на кілька років, причому даний режим фінансування не повинен змінюватись залежно від зміни уряду або президентів.

Такого роду національні проекти повинні мати структурний характер і спрямовуватись на посилення міжнародної конкурентоспроможності України на основі розвитку наукомістких технологій та інноваційної сфери. При цьому роль організатора, координатора і головного інвестора інноваційних проектів повинна взяти на себе держава. Як приклад можна навести Францію, де в докризовий період було взято курс на здійснення індустріалізації у галузі високих технологій та створення так званих «полюсів конкуренції». До речі, на момент розроблення даної програми передбачалось, що фінансування цих наукомістких проектів здійснюватиметься за рахунок коштів, одержаних від приватизації.

Щодо України, то ситуація ускладнюється тим, що сьогодні в державі відсутні належні умови для продукування критичних для країни технологій. Такими напрямками можуть бути біотехнології, нанотехнології та інформаційні технології. Глобальний характер динамічних трансформацій у сфері технологічного розвитку провідних держав світу переконує в необхідності визначення інноваційних високопродуктивних технологій як провідної рушійної сили економічного зростання.

Україні потрібна масштабна стратегія технологічного прориву і програма її реалізації. Важливим компонентом даної стратегії має бути закупівля за кордоном найновіших ліцензій на сучасні технології, виробів й матеріалів та оперативне створення на відновленій вітчизняній технологічній базі власного виробництва. Здатність створювати й ефективно використовувати передові технології як форму реалізації науково-технічних знань забезпечує суб'єктам господарювання стійкі міжнародні позиції, їх виживання за умов жорсткої конкуренції.

По-друге, на основі національних конкурентних переваг за окремими напрямками технологічного прогресу (ракетно-космічна техніка, авіація, нові конструкції газових турбін, порошкова металургія, зварювальні та композиційні матеріали, фармацевтична й електронна промисловість, загальне машинобудування) потрібно добиватися секторального лідерства у світовому виробництві. Саме ці галузі у міжнародній практиці вважаються наукомісткими (високотехнологічними) і слугують критерієм оцінювання концентрації національного потенціалу на головних напрямках науково-технічного прогресу. Цього можна досягти, підвищуючи індекс технологічного розвитку та коефіцієнт «технологічної незалежності» (тобто співвідношення технологічних балансів платежів і доходів країни). За умов реалізації політики відкритості це сприяє підвищенню конкурентоспроможності науки, техніки й промисловості і залученню зарубіжного науково-технологічного потенціалу в ті галузі, де це найбільш раціонально з погляду національних інтересів.

По-третє, розробка конкретних механізмів адаптації України до глобальних процесів технологічної інтеграції як важливого каталізатора розвитку національної інноваційної системи, яка повинна базуватись на активній ролі держави щодо стимулювання розвитку інноваційної діяльності, розвиненій системі науки та освіти, інноваційному корпоративному секторі, потужній мережі інституцій технологічного трансферу, а також диверсифікації джерел фінансування НДДКР з акцентом на розвитку венчурного сегмента вітчизняної фінансової системи.

Використовуючи різноманітні форми міжнародного науково-технічного і технологічного співробітництва (технопарки, «силіконові долини», спільні науково-технічні проекти і програми, міжнародні стратегічні альянси), Україна може вийти на світові ринки високотехнологічної продукції та закріпитися на них. На відміну від розвинутих країн, які до 90 % приросту ВВП забезпечують виробництвом і експортом наукомісткої продукції, вона, посідаючи за кількістю науковців одне з перших місць у світі, досі розвивається без суттєвого використання результатів наукових досліджень. Тільки у тісному співробітництві із зарубіжними партнерами у сфері НДДКР можна надолужити технологічне відставання від країн-лідерів. Інтернаціоналізація і трансфер технологій — умова формування економіки знань, причому не менш важлива, ніж інвестиції, людський ресурс й технологічна база. Адже сьогодні очевидним є факт, що розв'язати глобальні проблеми на основі індустриального способу виробництва, орієнтованого на сировинний ресурс і руйнування навколишнього середовища, неможливо. Тому особливої ваги набуває технологічне прогнозування, яке базується на досконалій науковій основі й ефективному інструментарії, котрий дозволяє передбачити технологічні зміни, що чекають людство через 20—30 років, зокрема в інформаційному секторі як ядрі техноглобалізму.

Поглиблення багатовекторного співтовариства України в інноваційній сфері повинно реалізовуватися з урахуванням коротко-, середньо- та довгострокових цілей і завдань соціально-економічного та науково-технологічного розвитку. Враховуючи світові процеси поглиблення глобалізації науки, а також наявний в Україні науково-технічний потенціал, спільні, за участю іноземних наукових колективів, розробки та реалізація наукових проектів і програм уможливили б значною мірою скорочення витрат української сторони на ведення інноваційних розробок. Лише правильно обрана стратегія сприяння розвитку міжнародного науково-технологічного співтовариства стане ефективним чинником формування національної інноваційної моделі, яка повною мірою відповідатиме вимогам глобалізації та сучасної науково-технологічної революції, сприятиме підвищенню міжнародної конкурентоспромож-

ності українських компаній, залученню їх через систему трансферу технологій до глобальної системи науково-технологічного обміну.

Для підвищення міжнародної науково-технологічної конкурентоспроможності України необхідно усіляко розвивати так звану мережеву форму співробітництва суб'єктів підприємницької діяльності у вигляді кластерів з метою посилення взаємодії між ними та об'єднання ресурсів. Створення кластерів дасть змогу активізувати інноваційну діяльність, створити нові можливості для ведення бізнесу та просування на зовнішні ринки нових, високотехнологічних, наукомістких продуктів. Розвиток кластерів змінить характер конкуренції, підвищить її дієвість та ефективність, посилить взаємовигідне міжнародне співробітництво у науково-технологічній сфері.

Одним з важливих напрямів державної політики України щодо створення сприятливих умов для посткризового розвитку її економіки має стати створення технологічних кластерів, здатних суттєво підвищити міжнародну конкурентоспроможність держави завдяки реалізації механізмів впровадження перспективних (у рамках шостого технологічного укладу) технологій, науковий рівень розробок яких відповідає світовому рівню. Йдеться насамперед про нанотехнології, клітинні біотехнології, виробництво нових матеріалів та інформаційні технології, опанування яких дозволить Україні забезпечити національну техніко-технологічну безпеку, підключитись до чергової хвилі економічного зростання та оперативно реагувати на глобальні виклики науково-технічного і соціального прогресу.

З огляду на це середньострокова перспектива економічної діяльності в Україні має пов'язуватись передусім з відмовою від державного стимулювання галузей і проектів, які базуються на старих технологічних укладах; селективністю державної підтримки інноваційної діяльності суб'єктів господарювання; створенням відомчих і регіональних інноваційних фондів, а також науково-дослідних центрів зі змішаним (державно-приватним) фінансуванням; формуванням галузевих НІС, ядром яких є визначені технологічні напрями чи сегменти ринку або галузі промисловості; податковими стимулами для розвитку інноваційної діяльності підприємств; лібералізацією процесів злиттів і поглинання венчурних підприємств; кластеризацією співробітництва суб'єктів підприємницької діяльності та налагодженням розгалуженої системи партнерських зв'язків між наукою і бізнесом.

По-четверте, необхідно створити розгалужену індустрію венчурного фінансування, яка передбачає формування її інституційної структури, розвиток ринку венчурного капіталу та розвиток інфраструктури венчурного фінансування. При цьому потенційними вкладниками можуть бути комерційні банки, інвестиційні компанії, інвестиційні фонди,

страхові компанії, великі підприємства, що спрямовують свої кошти на розроблення нових технологій, іноземні фонди венчурного капіталу, приватні особи, тобто ті суб'єкти підприємницької діяльності, які мають можливість вкладати вільні кошти в обіг задля одержання високих прибутків.

Заходи, спрямовані на зміцнення венчурного капіталу, можуть мати як законодавчий, так і рекомендаційний характер. Система стимулів покликана забезпечувати полегшене входження венчурних інвесторів у ринок і вихід з нього. Цього можна досягти за допомогою податкового кредитування, податкових знижок, зменшення прибуткового податку венчурним інвесторам, пільгового оподаткування прибутку від приросту капіталу, зміцнення офіційних ринків цінних паперів тощо.

У венчурне підприємництво необхідно залучати різноманітні джерела фінансування. За допомогою політики «відкритих дверей» доцільно ширше залучати іноземний капітал, а також науково-технічний потенціал зарубіжних країн. Іноземні інвестиції у сферу фінансування венчурних фірм і приватних підприємств науки й наукового обслуговування можуть залучатися як завдяки продажу акцій таких організацій, так і завдяки створенню спільних наукових закладів. Залучення іноземних інвестицій у науково-технічну сферу дасть змогу вирішити таке невідкладне завдання, як оновлення її науково-виробничої інфраструктури, елементами якої виступатимуть фондові біржі, науково-технічні, аудиторські, інжинірингові фірми, інкубатори венчурного бізнесу, венчурні мережі тощо.

На рівні уряду необхідно сформувати Комітет у справах венчурного бізнесу, який координуватиме державне фінансування венчурних фірм, визначатиме пріоритетні напрями науково-технічного прогресу, здійснюватиме контроль за використанням фінансів відповідно до їх призначення, залучатиме зарубіжних інвесторів венчурного капіталу. Комітет повинен мати розвинуту інформаційну мережу з використанням телекомунікаційних систем, яка б акумулювала банк даних про наукові розробки венчурних підприємств, можливі джерела фінансування досліджень як з бюджетних, так і позабюджетних коштів, зарубіжних та вітчизняних фондів. Система дасть змогу в єдиному інформаційному просторі здійснювати обмін інформацією про попит на інноваційні проекти й послуги та їх пропонування. Основними системоутворювальними елементами будуть об'єднані телекомунікаціями головний та регіональні центри інформації з банками даних про інноваційні проекти і послуги. Завданням структури верхнього рівня стане створення аналітичного центру, що забезпечить оперативний аналіз ефективності вкладення інвестицій у малі венчурні фірми. Діяльність такої структу-

ри мусить бути підкріплена відповідними законодавчими актами, які допускають застосування гнучкого механізму пільг.

З метою активізації інноваційної діяльності підприємств пропонується комплекс заходів, зокрема:

— прийняти в Україні стратегічну мету: досягти двократного збільшення питомої ваги приватного фінансування НДДКР. Стратегія забезпечення наукових досліджень переважно за рахунок бюджетних коштів, без стимулювання припливу приватних інвестицій в науку, консервуватиме положення аутсайдера та допоміжну роль України у світовому інноваційному розвитку. Домінування бізнес-сектору у фінансуванні та виконанні НДДКР забезпечує ефективність національних інноваційних систем, що дозволяє розвинути країнам досягти значних інноваційних конкурентних переваг. Так, бізнес забезпечує 65—75 % витрат на НДДКР у США, Японії, Південній Кореї, Швейцарії, Швеції, Фінляндії, ФРН та Ірландії, при цьому на державне фінансування в цих країнах припадає лише 20—25 %;

— необхідно збільшити питому вагу державного замовлення у сфері науки, оскільки його фактичний розмір залишається надзвичайно малим. Крім того, окремою статтею необхідно передбачити у державному бюджеті кошти на фінансування держзамовлення НДДКР від виконавців приватної форми власності та індивідуальних винахідників. З метою підтримки розвитку інноваційного підприємництва зобов'язати міністерства й відомства сприяти представникам малого та середнього підприємництва (МСП) в отриманні державних замовлень на НДДКР, отриманні доступу до фінансування наукових розробок нарівні з великими підприємствами та науково-дослідними організаціями;

— щорічно виділяти кошти із державного бюджету на пайових засадах із представниками приватного бізнесу на грантове фінансування проектів з розробки та комерціалізації високих конкурентоспроможних технологій шостого технологічного укладу. У фінансуванні приватних інноваційних проектів державна підтримка найбільш доцільна на початкових (доринкових) стадіях проекту (дослідні, конструкторські розробки, проектування моделей нових виробів), тоді як приватний капітал, як свідчить аналіз інноваційних систем розвинутих країн, охочіше підключатиметься на завершальних стадіях реалізації інноваційних проектів, коли їх ринкова перспектива є чітко прогнозованою;

— надати державним науково-дослідним організаціям право укладати кооперативні угоди на дослідження та розробки з приватним бізнесом, і при цьому дозволити приватним учасникам володіти правом власності на результати кооперативних досліджень.

Доцільно запровадити диференційовану шкалу оподаткування прибутку венчурних підприємств, одержаного від реалізації інноваційної

продукції залежно від рівня її новизни й технологічної складності. Зокрема, для продукції, що належить до четвертого і нижчих технологічних рівнів, доцільно застосовувати загальний режим оподаткування. Що ж до інновацій п'ятого й шостого рівнів, тут необхідно передбачити майже повне звільнення від оподаткування прибутку венчурних підприємств, отриманого від продажу даного інноваційного продукту. При цьому термін дії таких пільг слід ув'язувати зі строком окупності бізнес-проекту. Такий підхід дасть змогу зберегти на існуючому рівні втрати бюджету від надання запропонованих податкових пільг за рахунок часткового покриття недонадходження коштів від підприємств, що використовують інновації вищого рівня, надходженням коштів від сплати податку на прибуток підприємствами, що застосовують у виробництві інновації нижчого технічного рівня.

Крім пільг в оподаткуванні державна політика сприяння розвитку венчурного бізнесу в Україні повинна здійснюватись в різних напрямках і формах непрямого впливу, включаючи:

- зниження величини орендної плати венчурним підприємствам, якщо приміщення під офіси, виробничі площі надаються місцевою владою;

- введення у практику системи державних замовлень на наукові й науково-дослідні роботи замовлення безпосередньо венчурним фірмам і кваліфікування їх виконання як неприбуткової діяльності, що не оподатковується;

- розробка заходів, які полегшують підприємцям освоєння ринків нових технологій, отримання ліцензій на об'єкти інтелектуальної власності та створення захисних бар'єрів з метою забезпечення від порушення прав її власників;

- створення сприятливих умов для комерціалізації результатів наукових та науково-дослідних робіт. Останнє набуває особливої актуальності, оскільки в Україні досі інтелектуальна праця оцінюється на кілька порядків нижче, ніж в європейських державах, що стимулює виїзд талановитої молоді, висококваліфікованих фахівців на роботу до інших держав, а вітчизняна економіка втрачає можливості їх залучення до розв'язання складних соціально-економічних проблем, які потребують застосування праці високоінтелектуального контингенту працівників. Тому невід'ємною складовою політики держави стосовно сприяння розвитку венчурного бізнесу повинні стати заходи, спрямовані на підвищення оцінки результатів праці фахівців наукового і науково-дослідного профілю, інженерно-технічних працівників та забезпечення престижності праці у сфері науки.

Про усвідомлення на державному рівні необхідності посилення ролі інноваційного компонента в реалізації антикризової стратегії свід-

чить Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Подолання впливу світової фінансово-економічної кризи та поступальний розвиток», в якій вміщено окремий розділ, який має назву «Проведення ефективної науково-технічної та інноваційної політики». Зокрема, з-поміж напрямів, зорієнтованих на створення в Україні конкурентоспроможної системи генерування знань, ключова роль відводиться:

— підготовці законопроектів про внесення змін до Законів України «Про наукову та науково-технічну діяльність» та «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» (щодо коригування пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки);

— утворенню науково-навчальних центрів на базі провідних державних університетів (академій) та створенню системи дослідницьких університетів відповідно до завдань та заходів Державної цільової науково-технічної та соціальної програми «Наука в університетах» на 2008—2012 рр.;

— оптимізації співвідношення між обсягами бюджетного фінансування фундаментальних, прикладних наукових досліджень та розробок з урахуванням оцінки їх результативності за секторами науки й розпорядниками бюджетних коштів;

— переходу до фінансування науково-технологічних розробок переважно за результатами проведення відкритого конкурсу та забезпеченню фінансування відповідно до вимог Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»;

— запровадженню системи грантової підтримки вітчизняних вчених на проведення наукових досліджень;

— формуванню та підтриманню в актуальному стані електронної бази даних про створену науково-технічну продукцію за пріоритетними напрямами розвитку науки і техніки, розробленню відповідного програмного забезпечення;

— розробленню методичного забезпечення для проведення науково-технологічної атестації державних наукових і науково-дослідних установ та організацій з метою комплексного оцінювання їх інтелектуального капіталу та перспектив його реалізації;

— створенню Державного фонду прикладних наукових досліджень для підтримки реалізації перспективних науково-технічних проектів за пріоритетними напрямами інноваційної діяльності та посилення конкурентного порядку їх відбору;

— розробленню проекту Закону України «Про державну підтримку галузевої науки»;

— поступовому збільшенню обсягу фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт через залучення приватних інвестицій із використанням механізмів державно-приватного партнерства;

— створенню центрів колективного користування високотехнологічним науковим обладнанням²⁶¹.

Як впливає з цих напрямів, ключова роль у перетворенні інноваційного розвитку на основу економічного зростання в Україні відводиться саме державі. І це не випадково, адже держава повинна відігравати лідируючу роль в організації та фінансуванні науки, поки не сформується розвинутий сектор приватно-корпоративної науки.

Крім того, як свідчить міжнародний досвід, важко переоцінити роль держави і у сфері захисту інтелектуальної власності, стимулюванні процесів комерціалізації наукових винаходів, посиленні взаємодії наукового, техніко-технологічного і виробничого потенціалів, активізації інноваційної діяльності корпоративного сектору, недопущенні відпливу інтелектуальних ідей за кордон, підтримці малого інноваційного бізнесу.

Незважаючи на значні втрати ресурсів, науково-технологічного та кадрового потенціалу і часу, Україна здатна розвиватись на власній інтелектуальній основі з продукуванням новітніх науково-технологічних рішень в інноваційних сегментах світового ринку, забезпечувати належні умови життєдіяльності нації. Інноваційний розвиток як базову постіндустріальну цінність можна забезпечити лише через систему підготовки й підтримки працівників нового типу, оскільки інноваційна економіка потребує інноваційної освіти і менеджменту.

Наступним національним пріоритетом антициклічного регулювання економіки України, за аналогією з високорозвинутими країнами світу, повинна стати розбудова системи автоматичних фіскальних стабілізаторів. Як відомо, перевагою цього методу регулювання економічних циклів є ендогенний характер впливу відповідних макроекономічних інструментів на сукупний попит чи сукупну пропозицію та мінімізація непередбачуваного адміністративного впливу на економічну систему країни.

Зазначимо, що сьогодні циклічна чутливість державного бюджету в Україні є вкрай обмеженою, що зумовлено високим рівнем тінізації національної економіки, відносно незначною, порівняно з високорозвинутими країнами, часткою державних інвестиційних видатків по відношенню до ВВП (у зв'язку з чим потенційний стабілізуювальний вплив державного сектору істотно зменшується, а можливості фінансування важливих інфраструктурних проектів чи соціальної сфери в країні, які сприяли б пожвавленню ділової активності, протягом економічної рецесії скорочуються), недостатньою питомою часткою циклічно чутли-

²⁶¹ Див. детальніше: Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Подолання впливу світової фінансово-економічної кризи та поступальний розвиток». — <http://www.kmu.gov.ua/document/181072921/Програма.doc>

вих податків у сукупних податкових надходженнях (передусім прямих податків), а також відсутністю прогресивного оподаткування доходів компаній та громадян, динаміка яких чітко сигналізувала би про необхідність коригування державної економічної політики перед загрозою розгортання економічної кризи.

Тож розробка і реалізація політики автоматичної стабілізації потребують прийняття важливих політичних і законодавчих рішень щодо функціонування вітчизняної бюджетно-податкової системи в частині запровадження прогресивного оподаткування доходів підприємств та особистих доходів громадян на основі широкої прогресивної шкали ставок оподаткування. Вважаємо, що прогресивні ставки оподаткування мають відповідати критеріям оптимальності, бути науково обґрунтованими, інакше високі їх рівні зумовляватимуть подальше поглиблення тінізації економіки України.

Разом з тим, прогресивні податки повинні чітко виконувати свою фіскальну та регулювальну функцію, тобто, з одного боку, сприяти наповненню державного бюджету, більшою мірою за рахунок забезпечених верств населення і найприбутковіших компаній і меншою — за рахунок зайнятого населення з дійсно обмеженими доходами і малоприбуткових підприємств. З другого боку, амплітуда коливань ставок і розмірність прогресивної шкали оподаткування доходів повинні бути достатніми для автоматичного «погашення» можливих циклічних коливань в економіці.

Тож активізація дії автоматичних фіскальних стабілізаторів як інструмент антициклічного регулювання економіки України забезпечить поступове нарощування циклічної чутливості державного бюджету країни, дохідних та видаткових його статей. Це означає, що будь-які істотні коливання сукупної ділової активності повинні відповідним чином відображатися на змінах бюджетних доходів та видатків держави, і навпаки — державні фіскальні стимули мають з прийнятним часовим лагом приводити до зростання суспільного продукту. Так, в умовах економічної рецесії, незважаючи на скорочення доходів бюджету, активізація вбудованих фіскальних стабілізаторів (автоматичне зменшення ставок оподаткування прибутків компаній та особистих доходів громадян) сприятиме відновленню позитивної макроекономічної динаміки через податкове стимулювання основних суб'єктів бізнесу та фізичних осіб. У такий спосіб додаткові фіскальні стимули зумовляватимуть відновлення споживчого та інвестиційного попиту і зрештою визначатимуть стабілізацію економіки. У випадку ж економічного буму автоматичне підвищення ставок оподаткування попереджатиме перегрів економіки, обмежуючи у такий спосіб сукупний платоспроможний попит.

Крім того, для досягнення високих показників ефективності автоматичних фіскальних стабілізаторів в Україні у перспективі визначальну роль повинна відіграти переорієнтація національної податкової системи насамперед на активізацію інвестиційного попиту, інноваційних процесів та зайнятості.

З-поміж національних пріоритетів антициклічного регулювання економіки України слід виокремити також розбудову ефективної грошово-кредитної системи, здатної протидіяти негативним наслідкам економічних циклів і генерувати додаткові монетарні стимули для економічного зростання в країні, за такими ключовими напрямками:

— оздоровлення національної банківської системи, реструктуризація чи ліквідація кредитних установ із сумнівною діловою репутацією, що в цілому сприятиме відновленню довіри з боку підприємств і населення до банківського сектору загалом, його інвестиційної функції зокрема, а також забезпечить економічне зростання в країні у посткризовий період;

— підвищення ліквідності банківської і через неї усієї фінансової системи (відповідні інструменти; використання коштів кредиту МВФ; активізація монетарних інструментів НБУ щодо проведення девізної та дисконтної політики);

— розширення функцій Національного банку України в частині розробки і запровадження новітніх та активізації (підвищення ефективності) наявних грошово-кредитних інструментів регулювання бізнес-циклів, таких як монетарні правила (правила забезпечення грошової пропозиції у відповідь на динаміку основних макроекономічних індикаторів у країні задля гнучкого реагування монетарних важелів грошово-кредитної системи на коливання сукупної ділової активності), операції рефінансування центрального банку (їх перетворення в реальній і вагомий інструмент регулювання сукупного попиту), а також таргетування інфляції (з метою попередження високого рівня інфляції та скорочення соціально-економічних втрат від загального зростання цін).

Важливість вищенаведених заходів антициклічного регулювання економіки України важко переоцінити, адже у докризовий період монетарна політика НБУ майже повністю була підпорядкована реалізації валютної політики з огляду на великомасштабні обсяги припливу іноземного капіталу та жорстку прив'язку курсу гривні до американського долара. Тож інструменти нарощування банківської ліквідності були розвинені дуже слабо, оскільки валютний канал розглядався як ключовий інструмент реалізації валютно-курсової політики центрального банку (його частка у пропозиції грошей в окремі роки перевищувала 80 %), купівля цінних паперів державного боргу — як покриття дефіциту бюджету і лише канал рефінансування — як забезпечення ліквід-

ності та платоспроможності банківських установ. І хоча нагальна потреба диверсифікації монетарних інструментів назріла вже давно, однак лише світова фінансова криза, спричинивши великомасштабний відплив грошей з банківської системи України, змусила монетарну владу істотно модернізувати діючий інструментарій реалізації монетарної політики та переорієнтувати процес формування пропозиції грошей з валютного каналу на канал рефінансування.

Подібна переорієнтація вітчизняного монетарного механізму, ставши певною мірою вимушеним антикризовим заходом НБУ, тим не менше є цілком обґрунтованим кроком з погляду економічної теорії та міжнародної практики. Відзначимо, що наступним етапом вдосконалення монетарного механізму повинен бути перехід від кількісного регулювання грошового ринку до застосування механізмів управління відсотковими ставками, що дало б змогу перейти в системі трансмісійного механізму на вищий рівень регулювання, який базувався б на реалізації відсоткового каналу.

При цьому слід враховувати той факт, що відмітною рисою реалізації в Україні монетарної політики є наявність прямого взаємозв'язку між волатильністю обмінного курсу гривні до долара США та ліквідністю банківських установ. Тож слід чітко ідентифікувати причини проблем у банківській сфері: або це втрата банками платоспроможності внаслідок низького рівня управління банківськими ризиками, або це брак ліквідності у зв'язку з обмеженістю чи деформуванням ресурсної бази. З огляду на ключову функцію центрального банку — формування грошової пропозиції — механізми рефінансування повинні бути зорієнтовані насамперед на забезпечення необхідного рівня банківської ліквідності, а не на забезпечення їх платоспроможності.

Що ж до кредитів рефінансування, то навіть за кризових умов вони в жодному разі не повинні надаватись неплатоспроможним банкам та банкам з низьким рівнем капіталізації. Якщо банк є неплатоспроможним або має серйозну нестачу капіталу, то передусім необхідно вирішити питання щодо поповнення його капіталу, а вже потім розглядати можливість надання банку нових кредитних ресурсів.

У системі заходів антикризового державного менеджменту особливе місце повинні посісти заходи фінансової політики, спрямовані на забезпечення платоспроможності уряду та тих корпоративних позичальників, які зазнають тимчасових проблем із ліквідністю. Йдеться про те, що у разі неможливості здійснення рефінансування нагромаджених приватних боргів з ринкових джерел кредитну підтримку корпоративних позичальників повинна здійснити держава. У кризові періоди це знівелює загрозу колапсу національної фінансової системи держави та масових дефолтів вітчизняних суб'єктів господарювання.

Важливим при цьому є розмежування регуляторних функцій Національного банку України та органів державної виконавчої влади: якщо компетенції НБУ повинні полягати у забезпеченні ліквідності комерційних банків країни, то органів державної влади — у підтримці платоспроможності тих суб'єктів господарювання, які мають стратегічно важливе для національної економіки значення. З огляду на ту обставину, що для операцій з підтримки платоспроможності характерним є високий рівень ризику, цілком очевидно, що частина фінансових витрат уряду, ймовірно, ніколи не буде відшкодована. Тож важливої ролі набуває питання щодо заснування спеціального стабілізаційного (антициклічного) фонду держави, покликаною акумулювати її фінансові ресурси в період економічної експансії та забезпечувати їх ефективне використання протягом економічної рецесії з метою макроекономічного згладжування різких коливань ринкової кон'юнктури (товарних ринків, споживчого, інвестиційного попиту) і сприяння стабільним темпам економічного зростання в країні.

З-поміж важелів підвищення ефективності програм державної підтримки банківських установ вагоме значення мають становлення прозорих процедур участі держави у статутному капіталі банків і надання банкам рефінансування НБУ, чітке визначення критеріїв їх залучення до програм рекапіталізації та кредитної підтримки. З метою нівелювання проблем «морального ризику» у банківському середовищі на нинішньому етапі реструктуризації банківської системи необхідно ліквідувати фінансово слабкі та неплатоспроможні банки, а також забезпечити продаж їх активів фінансово міцним установам. В Україні у ході проведення рекапіталізації банківського сектору слід також відмовитися від участі держави у збільшенні статутних капіталів дочірніх структур транснаціональних банків (ТНБ).

Так, вітчизняна практика засвідчила, що найдієвішим монетарним інструментом регулювання ділової активності в Україні є резервні вимоги, які передбачають обов'язкове зберігання комерційними банками певної частки своїх депозитів на рахунках в Національному банку. Основною причиною недостатнього поширення інших монетарних інструментів, таких як операції на відкритому ринку та дисконтна політика, є відсутність високорозвиненого ринку цінних паперів та недосконалість національного законодавства, що регламентує функціонування грошово-кредитної системи.

Щодо резервних вимог НБУ до комерційних банків, то слід зазначити, що цей інструмент антициклічного регулювання в національній економіці відіграє швидше обмежувальну роль, дестимулюючи ділову активність не лише у банківській сфері, а й в економіці країни загалом. Це можна пояснити передусім високим рівнем норми обов'язкового

резервування комерційних банків, що в кінцевому підсумку призводить до значного обмеження ліквідності банків, а отже — їх можливостей кредитувати національних товаровиробників.

Отже, можна зробити висновок, що сучасна грошово-кредитна політика НБУ не містить у собі ефективних інструментів антициклічного регулювання, що значною мірою зумовлено недосконалістю, порівняно з країнами високого конкурентного статусу, національної банківської системи загалом. Використання в Україні антициклічних інструментів грошово-кредитної політики обмежується також браком відповідного досвіду таргетування проміжних завдань монетарної політики. Крім того, за наявної незначної чутливості вітчизняної економіки до регуляторів Центрального банку є неможливим практичне запровадження монетарних правил, які широко застосовуються в антициклічній політиці високорозвинутих країн Заходу і виключають можливість негативних монетарних шоків. З метою формування гнучкої антициклічної політики у сфері монетарного регулювання в Україні є необхідною лібералізація грошово-кредитного та фондового ринку.

Стратегічним напрямом антициклічного монетарного регулювання в Україні є також розбудова ефективної системи гарантування банківських депозитів з метою запобігання втраті заощаджень населення у періоди економічних рецесій і дестабілізації ринкової кон'юнктури. Як свідчить міжнародний досвід, найбільшого поширення отримали два види систем страхування депозитів — експліцитивна (від англ. *explicit* — детально розроблений) та імпліцитивна (від англ. *implicit* — неточний, нечіткий).

Що стосується експліцитивної системи страхування депозитів, то вона передбачає наявність у країні законодавчо врегульованих правил і процедур страхового гарантування банківських вкладів. За відсутності ж такого забезпечення на загальнодержавному рівні система страхування вважається імпліцитивною. Сьогодні у світовій практиці найбільшого поширення дістала саме експліцитивна система гарантування банківських депозитів.

В Україні експліцитивна система гарантування є дуже недосконалою. Це зумовлено насамперед вкрай низьким розміром відшкодувань втрачених внесків, що не здатне відчутно зменшити ризики вкладників. Крім того, розроблений порядок формування фонду гарантування банківських депозитів практично не стимулює комерційні банки до зниження ризиковості своєї діяльності.

Тож актуального значення набуває питання щодо реалізації в Україні ефективної системи пруденційного регулювання, яка повинна включати комплекс заходів для протидії стимулам, властивим фінан-

совим установам, і високим левериджем брати на себе надмірні ризики, нехтуючи у своїй діяльності системними ризиками. У середньостроковій перспективі під час визначення нормативів адекватності капіталу та вимог щодо формування резервів на відшкодування можливих втрат за різними видами активних операцій необхідно враховувати зростаючі ризики під час економічного буму і відповідно вимагати від фінансових установ нагромадження резервів, які частково будуть використані у кризовий період.

Однією з ключових проблем вдосконалення механізмів підтримки ліквідності банківської системи України є вкрай низький рівень розвитку вітчизняного фондового ринку, який сьогодні не здатен виконувати свої традиційні функції, пов'язані з мобілізацією тимчасово вільних фінансових ресурсів населення і суб'єктів господарювання через використання наявних фінансових інструментів з подальшим їх перерозподілом у ті сектори національної економіки, які потребують зовнішнього фінансування.

Так, національний фондовий ринок охоплює нині лише 5—10 % фактичного обороту з цінними паперами, тож майже всі операції з цінними паперами реалізуються на неорганізованому ринку, а відтак — не забезпечується дотримання встановлених законом і правилами процедур, зокрема в частині проведення грошових розрахунків та передавання прав власності нерезидентам. Як результат — у нашій державі існують надзвичайно широкі можливості щодо нелегального виведення за кордон значних фінансових ресурсів, як у формі платежів на офшорні рахунки за продаж цінних паперів, так і у формі фізичного передавання за кордон акцій українських компаній за штучно заниженими цінами.

Тож наступним національним пріоритетом антициклічного регулювання економіки України є активізація національного фондового ринку з переорієнтацією його функцій з перерозподілу прав власності у ході реалізації приватизаційних програм на акумулювання й перерозподіл інвестиційних ресурсів. Важливість даного напрямку антициклічного регулювання економіки України продиктована тією обставиною, що на відміну від банківської системи фондовий ринок зорієнтований на залучення довготермінових грошових ресурсів, здатних забезпечити процес розширеного суспільного відтворення. Саме цей фінансовий інститут може нарівні конкурувати з банківською системою у забезпеченні суб'єктів господарювання фінансовими ресурсами та стати повноцінним альтернативним джерелом інвестиційних ресурсів для вітчизняної економіки.

Першочерговим заходом, який сприятиме досягненню цієї стратегічної мети, має стати всебічний розвиток інститутів спільного інвестування та недержавних пенсійних фондів. При цьому йдеться не сті-

льки про зростання їх кількості, скільки про поліпшення якості їхніх послуг та підвищення професійного рівня вітчизняного менеджменту і фахівців з управління активами. Тож одним з найважливіших завдань, які необхідно вирішити в контексті розвитку інституційних інвесторів на фондовому ринку України, є недопущення їх участі в тіньових схемах і переслідування незаконних трансакцій з відмивання коштів. З метою якісної перебудови вітчизняного фондового ринку і спрямування його на реалізацію завдань інвестиційно-інноваційної сфери політика держави у цій сфері має бути зосереджена на:

- створенні ефективної національної депозитарно-клірингової системи з консолідацією усіх інститутів фондового ринку (під контролем або за участю держави) в одну фондову біржу та єдиний центральний депозитарій корпоративних цінних паперів (шляхом злиття існуючих депозитаріїв — МФС, Всеукраїнського центрального депозитарію, депозитарію Нацбанку та Національного депозитарію), через який повинні здійснюватися усі розрахунки за операціями з цінними паперами;

- удосконаленні обліку прав власності на цінні папери із запровадженням міжнародних стандартів обліку прав власності на них, розвитком системи обігу цінних паперів і деривативів, спрощенням процедури проведення розрахунків за угодами з цінними паперами за участю нерезидентів;

- лібералізації національного валютного регулювання в частині розширення доступу вітчизняних підприємств до міжнародних ринків капіталу і спрощення доступу до внутрішнього ринку зарубіжних інвесторів;

- диверсифікації фінансового інструментарію, доступного для інвесторів, з повноцінним запровадженням в обіг похідних цінних паперів;

- посиленні інформаційного забезпечення зарубіжних інвесторів щодо потенційних можливостей національного фондового ринку та формування його позитивного іміджу;

- підвищенні вимог до корпоративного управління та приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів і сучасних вимог розвитку ринку капіталу в Україні;

- зміні приватизаційного механізму державних підприємств з першочерговим продажем через організовану біржу невеликих пакетів їх акцій з метою реального оцінювання ринкової вартості підприємств і створення умов для зростання його капіталізації;

- розробленні та практичному запровадженні нормативно-методичного інструментарію емісії приватних інвестиційних цінних паперів для роздрібного продажу індивідуальним інвесторам, а також емісії державних боргових цінних паперів для їх роздрібного продажу з цільовим спрямуванням коштів на реалізацію цілей розвитку.

Однак фондовий інструмент фінансування національної економіки зможе відігравати важливу стабілізуючу роль лише за умов його гармонійного поєднання з реальним сектором економіки. Йдеться про необхідність дотримання взаємозв'язку між обігом цінних паперів та динамікою руху в економіці матеріальних активів.

За умов формування в Україні відкритої економіки та глобальних викликів нагальною потребою є посилення уваги до проблеми якісного поліпшення людського ресурсу нації та нейтралізації руйнівних тенденцій у його розвитку. Це можливо за допомогою цілісної системи нормативно-правових, соціально-економічних методів, організаційних форм і заходів, які здатні формувати мотиви, стимули, ціннісні орієнтації для реалізації інтересів людини і сприяли б всебічному розвитку людського капіталу як інтелектуальної основи розвитку суспільства.

Для цього необхідно:

1) подолати бідність та підвищити загальний добробут українського населення через жорстке державне регулювання рівнів доходів різних соціальних категорій населення з урахуванням реальної вартості робочої сили (особливо висококваліфікованого його сегмента), виведення з тіні процесу оплати праці, законодавче встановлення мінімального рівня погодинної ставки оплати праці та запровадження чіткої тарифної системи з урахуванням якісних характеристик робочої сили та ін.;

2) надати системі освіти і науки пріоритетного статусу в державі, враховуючи їх вирішальну роль у становленні постіндустріального суспільства. Це вимагає модернізації матеріально-технічної бази закладів освіти і науки, істотного зростання обсягів та диверсифікації джерел їх фінансування, переведення викладацького корпусу у розряд високооплачуваних категорій державних службовців, підвищення якості освіти через вдосконалення її змісту й навчальних технологій та ін.;

3) створити систему безперервної професійної підготовки національних кадрів через механізми встановлення професійних кваліфікацій і стандартів та їх узгодженість з освітніми стандартами професійно-технічних та вищих навчальних закладів України; заснувати в Україні професійні асоціації на галузевому рівні; поглибити співробітництво промисловців та роботодавців з вітчизняними закладами освіти; розвивати сучасну інфраструктуру післядипломної освіти, яка б включала галузеві (корпоративні) й територіальні навчальні центри, а також вищі навчальні заклади, консультаційні пункти, представницькі органи, які б організовували та стимулювали процес професійного навчання на місцях; надання податкових пільг підприємствам залежно від проведеного навчання персоналу; відкриття індивідуальних навчальних рахунків тощо;

4) посилити регулювання міграційних процесів в Україні через приєднання нашої держави до багатосторонніх та двосторонніх міждер-

жавних угод у сфері трудової міграції, які б передбачали конкретні механізми захисту прав українських громадян — трудових мігрантів у частині пенсійного забезпечення, соціального та медичного страхування тощо; створення сприятливого режиму забезпечення переказів грошових коштів українських емігрантів на батьківщину та стимулювання їх ефективного залучення у вітчизняне виробництво; визнання за кордоном дипломів про освіту українських емігрантів; залучення в Україну іноземних фахівців та науковців дефіцитних спеціальностей та ін.;

5) докорінно перебудувати національну систему охорони здоров'я, основними напрямками якої мають бути: розширення спектра добровільного медичного страхування; профілактична спрямованість діяльності медичної сфери з її орієнтацією на формування у населення здорового способу життя, створення здорових умов праці та побуту, активне впровадження валеологічної освіти населення; впровадження інституту сімейної медицини; гарантування державою рівня безоплатної медичної допомоги та запровадження її державного стандарту; диверсифікація джерел фінансування медичної сфери через урізноманітнення форм власності у сфері охорони здоров'я та лібералізацію умов для розвитку приватного сектору; реструктуризація спеціалізованої медичної допомоги зі скороченням обсягів стаціонарної медичної допомоги.

Специфіка національного економічного інтересу України у міжнародній сфері полягає у тому, що він доповнює та сприяє реалізації ендогенного інтересу. Саме з такого його розуміння і формується поняття ефективних зовнішніх економічних зв'язків, які в кінцевому підсумку покликані обслуговувати національну економіку, забезпечувати її необхідними сировинними ресурсами, сприяти взаємовигідному еквівалентному обміну держави із зовнішнім світом, залученню технічних та інноваційних новинок та ін.

Між тим, неупереджений аналіз економічного розвитку нашої держави упродовж усього періоду її незалежності, характеру і результативності ринкових перетворень та їх соціальної ціни, а також взаємодії України із зовнішнім світом засвідчує, що за відсутності науково обґрунтованої міжнародної стратегії держави та внаслідок «безпечної» відкритості світу вона не тільки не змогла досягти бажаних результатів, а й була відкинута на кілька десятиліть назад з позицій в міжнародному поділі праці, які вона мала раніше, що завдало значної шкоди національним інтересам держави. Ця загроза підсилюється ще й тією обставиною, що сьогодні в Україні панівним є індустріальний тип економічного розвитку. І хоч у перспективі країна має шанси переорієнтуватися на постіндустріальну парадигму розвитку в руслі провідних тенденцій глобалізації, її сучасна участь у міжнародному поділі праці обмежується лише ресурсною спеціалізацією та технологічним послідовництвом.

За умов поглиблення глобалізаційних процесів детермінантами стратегії економічного розвитку України на мікрорівні є ефективна й поетапна транснаціоналізація, а на макрорівні — міжнародна регіональна інтеграція. Як показує світовий досвід, лише у такий спосіб національна економіка може інтегруватись у світову, адаптуючись до правил і норм глобальної регуляторної системи.

Стосовно транснаціоналізації, то присутність і активна діяльність світових ТНК є очевидною в усіх сферах і практично на всіх сегментах українського ринку, що відображає їх експансіоністську глобально орієнтовану мотивацію. Глобальні за сутністю інтереси реалізують на українському ринку корпорації США, Євросоюзу та інших країн, здійснюючи масштабні інвестиційні проекти. Сьогодні бачимо яскраві приклади реалізації вертикально інтегрованих транснаціональних стратегій російських корпорацій, які освоїли ефективні схеми сучасних операцій зі злиттів і поглинань, формування стратегічних альянсів тощо. У перспективі слід очікувати суттєвого розширення масштабів транснаціональної присутності на українському ринку, мотивація якої визначатиметься насамперед логікою розвитку великого бізнесу.

Разом з тим, процес транснаціоналізації української економіки характеризується як незначними, навіть порівняно з іншими постсоціалістичними країнами, масштабами, так і очевидною асиметрією у імпорті й експорті підприємницького капіталу: в Україні зареєстровано близько 400 філій зарубіжних ТНК за відсутності легітимних материнських компаній українських ТНК. Однак очевидно, що Україна лише через власні транснаціональні структури — ресурсно-технологічні (паливно-енергетичні, металорудні, агропромислові), техніко-технологічні (літакобудування, аерокосмічна техніка, суднобудування) і транспортно-інфраструктурні може ефективно інтегруватися до міжнародних товарних і особливо інвестиційно-фінансових ринків. При цьому українським транснаціональним структурам бажано орієнтуватись на корпоративні схеми замкненого циклу.

Загалом транснаціоналізація повинна бути підпорядкована досягненню Україною високого конкурентного статусу у світі з використанням політики сильного протекціонізму, який відповідав би національним інтересам, не був нав'язаний ззовні і перекрив канали безконтрольного впливу національних ресурсів за кордон (товарних, фінансових, сировинних, інтелектуальних, людських). Поступовий і зростаючий вихід на зовнішні ринки має здійснюватися завдяки набутим унаслідок внутрішнього розвитку конкурентним перевагам. Тож загальним мірилом ефективності транснаціоналізації національної економіки нашої держави мають бути реальні критерії: структура експор-

ту й імпорту, вплив зовнішньоекономічних зв'язків на стан економічної безпеки країни та її технологічний розвиток.

Специфіка ефективної транснаціоналізації економіки України полягає у поєднанні позитивних впливів зовнішнього середовища на країну і попередженні можливих загроз її безпеці з боку зовнішніх чинників. Так, саме у посткризовий період ефективність транснаціоналізації національної економіки України повинна оцінюватись на основі транспарентних, прагматичних критеріїв, що дають зрозумілі відповіді на питання: скільки в Україні буде створено нових робочих місць? Скільки буде залучено іноземних інвестицій на вигідних для нас умовах? Які нові технології будуть впроваджені у виробництво? Де ми отримаємо доступ на міжнародні ринки? Наскільки зміцниться атмосфера безпеки й довіри навколо України в регіоні і світі?

Водночас глобалізаційний чинник може зіграти негативну роль у тих випадках, коли зовнішні зв'язки стримують розвиток внутрішнього ринку, обмежують потенційні можливості зростання імпортозамінного виробництва, призводять до відпливу з країни національного капіталу, погіршують екологічний стан тощо. Таким чином, транснаціоналізація економіки України повинна розглядатись у контексті того, наскільки вона сприяє формуванню цілісного народногосподарського комплексу держави. І лише після того, коли встановлені та набули стійкості основні макроекономічні параметри, у сферу міжнародної економічної діяльності можуть підключатися конкретні ланки національного виробництва або розширюватися зони присутності іноземного капіталу на національному терені.

Що стосується регіональної інтеграції України, то в цілому аналіз основних критеріїв її інтеграційної готовності (політичних: забезпечення демократії, умов і свобод людини, гарантованість бізнесу, політична культура; правових: відповідність законодавства вимогам спільного ринку, відповідність адміністративної реформи вимогам спільного ринку, рівень правової свідомості; економічних: вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили, існування ринкової економіки, конкурентоспроможність національної економіки; соціально-економічних: ключові соціальні права і гарантії, соціальний статус особистості та співвідношення особистих і моральних інтересів)²⁶² свідчить про те, що об'єктивно держава сьогодні не готова до членства у будь-яких діючих чи потенційних регіональних угрупованнях, блоках чи союзах. На основі такої настанови українська держава і відповідно владні структури мають визначити найефективніші форми й механізми співробітництва України з регіональним угрупованнями у найближче десятиріччя без інституціоналізації цих відносин жорсткими правилами чи нормами.

²⁶² Див. детальніше: *Поручник А. М.* Національний інтерес України : економічна самодостатність у глобальному вимірі : монографія / А. М. Поручник. — К. : КНЕУ, 2008. — С. 279—324.

Резюмуючи, можна сказати, що включення України в інтеграційні об'єднання держав є передчасним, стратегічно невмотивованим актом і потребує часу для нарощування системних конкурентних переваг, які змінять умови й вигоди для її повноцінної інтеграції у континентальний і міжконтинентальний поділ праці. Водночас найбільш обнадійливою, з погляду національних інтересів України, є максимальна реалізація нею потенціалу зовнішньоекономічних зв'язків через поглиблення та диверсифікацію двостороннього співробітництва з країнами на Заході і на Сході. Цей чинник є визначальним у приведенні національних умов господарювання у відповідність до міжнародного досвіду, а отже формує системні взаємозв'язки між Україною та іншими державами світу як суб'єктами єдиного економічного простору.

Що ж до співробітництва держави з регіональними союзами, то необхідною є одночасна взаємодія з обома стратегічними інтеграційними векторами — західним (ЄС) та східним (СНД, ЄСП, ГУАМ, ОЧЕС). Вона має передбачити, поза сумнівом, стратегічну перспективу всебічної інтеграції України у європейський економічний простір, оскільки досвід такої співпраці переконливо довели інші країни. Сьогодні багато учасників міжнародних економічних угруповань, таких як АТЕС, НАФТА, ОЧЕС, СНД та ін., також є членами інших регіональних об'єднань. Ряд країн мають угоди про створення зон вільної торгівлі не з однією, а з кількома державами, що не суперечить нормам і правилам ГАТТ-СОТ та іншим міжнародним нормативно-правовим документам. Отже, регіональна інтеграція України повинна виглядати таким чином: у регіональних угрупованнях ЄС, СНД, ЄСП, ГУАМ, ОЧЕС — зона вільної торгівлі, що передбачає ліквідацію торговельних бар'єрів між учасниками угоди і збереження власного торговельного режиму у відносинах з третіми країнами.

Об'єктивною передумовою досягнення українською нацією високого конкурентного статусу, а отже — і запорукою ефективної реалізації нею свого економічного інтересу, є формування національної моделі соціально-економічної самодостатності. Її відмінною рисою є поєднання національної ресурсної бази і світогосподарських рушійних сил з орієнтацією насамперед на мобілізацію національного економічного потенціалу. Важлива роль при цьому відводиться активній економічній політиці, яка покликана сприяти максимальному залученню усіх наявних у країні ресурсів і механізмів формування власної національної економічної системи, її кількісного та якісного удосконалення.

Сучасна економічна політика України, здатна реалізовувати довгострокові пріоритети розвитку в глобальному середовищі, має бути:

— загальнонаціональною, а не політикою окремих партій і рухів. В інших демократичних країнах політика може бути і, як правило, є партійною. При цьому для всіх партій державництво і національний пріоритет є беззаперечними. В Україні орієнтації і навіть програми окре-

мих, досить впливових політичних сил практично ставлять під сумнів її суверенітет. Сьогодні необхідне політичне порозуміння з ключових питань національного розвитку;

— виключно українською, а не копійованою з тих чи інших моделей ринкового трансформування та економічного розвитку. Вона має бути розроблена для забезпечення безумовного пріоритету українських національних інтересів і національної безпеки. Розраховувати треба на власний інтелектуальний потенціал економічного мислення. Участь зарубіжних експертів в її обґрунтуванні має бути лише консультативною. Мають діяти захисні механізми недопущення або нейтралізації безпосереднього політичного й фінансового впливу окремих держав і міжнародних організацій на вибір ключових для України напрямів економічного розвитку;

— інноваційно спрямованою, тобто розробленою з урахуванням світових тенденцій інтелектуалізації, інформатизації та гуманізації економіки. Широко використовуваний у середовищі української політичної і бізнес-еліти аргумент стосовно ще не втраченого інтелектуального потенціалу нації, передових позицій у низці прогресивних галузей виглядає досить проблематичним. До цих галузей традиційно належать аерокосмонавтика, судно- і танкобудування, виробництво енергоустаткування і окремих приладів, тобто те, що дісталось в спадок від допостіндустріального (радянського) періоду розвитку;

— рішучою і послідовною, але водночас гнучкою у межах визначеної економічної стратегії. Важливо, з одного боку, оптимізувати процедуру вибору пріоритетів, одночасно конструюючи і реалізуючи додаткові комплекси підтримувальних заходів, а з другого — адекватно реагувати на зміни ситуації шляхом оперативного маневрування ресурсами і силами у межах загальної стратегічної конструкції;

— орієнтованою на послідовну відкритість національної економіки з урахуванням тенденцій глобалізації економічного розвитку і конкуренції. Формування новітньої національної доктрини відкритості України відбувається за умов невизначеності світової спільноти до неї як економічного партнера, що потребує неупереджених оцінок як у теоретико-методологічному, так і в практичному планах. Очевидно, що активна інтеграційна політика повинна спиратись на узгоджені заходи розумного протекціонізму без орієнтації на безперспективну в сучасному світі автаркію.

Тож на основі проведеного аналізу перспектив та можливостей застосування антициклічного регулювання в Україні можна зробити висновки, що його потенціал для стабілізації економічних циклів є вагомим, однак у національній економіці здебільшого відсутні вихідні умови, характерні для країн із розвиненою ринковою економікою, для його ефективного застосування. Лише орієнтація економіки України на стратегію інноваційного прориву, поліпшення інституційного середовища

в країні, забезпечення відносно жорсткості цін у короткостроковому періоді, удосконалення грошово-кредитної та бюджетно-податкової систем як ключових детермінант інституційної моделі антициклічного регулювання сприятимуть ендогенній стабілізації ринкової кон'юнктури. І хоча трансформаційний характер національної економіки потребує реалізації специфічних підходів у державному антициклічному регулюванні, однак надбання західної економічної теорії у сфері регулювання економічних циклів у разі створення необхідних для його реалізації умов (інститутів) можуть бути використані практично.

Однак у дослідженні управлінсько-регулятивних проблем і перспектив важливо уникнути позитивної ейфорії стосовно проектів нової інституційної архітектури, де домінують традиційні суб'єкти — транснаціональні корпорації і держави, що діють немовби під егідою міжнародних організацій. На перший погляд діяльність міжнародних організацій начебто концентрує світову регулятивну волю, дає змогу вирішувати глобальні проблеми глобально інституційованими засобами. Однак навіть із фінансовими кризами далеко не планетарного характеру такий могутній світовий уніфікатор світогосподарського розвитку, як МВФ, фактично не впорався. Спекулятивно-приватні фінансові дестабілізатори виявились могутнішими або, інакше кажучи, їхня дія потребувала якісно нових регуляторних протидій, а ще правильніше — упереджень.

Оновлювана структура СОТ, котра регулює до 95 % світових товарних потоків, тільки підійшла до вирішення проблем міжнародного обміну послугами та інтелектуальною власністю. Незважаючи на очевидні багаторічні зусилля МОП та інших профільних міжнародних організацій, масштаби нелегальної міграції населення дедалі більше зростають. У цьому контексті економічне месіанство та зростаюче фінансове донорство багатих країн та створених і керованих ними міжнародних організацій — досить «слабка» реакція на асиметрії глобального розвитку неоліберального типу.

Новий час потребує нових підходів у взаємодії національних урядів з оновлюваними міжнародними організаціями для ефективного і безпечного економічного розвитку. І завжди це буде насамперед пошуком взаємоприйнятних компромісів, до яких політично оновлена Україна має бути готовою.

Державна політика — це безперервний процес вибору. Ми можемо відгородити Україну стіною заборон і не допускати в країну товари, послуги і робочу силу, які конкурують з внутрішнім виробництвом і трудовими ресурсами. Результатом буде втрата конкурентоспроможності, послаблення економіки і стагнація.

Інший шлях — це розвиток зв'язків зі світом високих технологій, що є запорукою економічного прогресу.

Наукове видання

ЛУК'ЯНЕНКО Дмитро Григорович
ПОРУЧНИК Анатолій Михайлович
СТОЛЯРЧУК Ярослава Михайлівна та ін.

АНТИЦИКЛІЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ: ГЛОБАЛІЗАЦІЙНА ПЕРСПЕКТИВА

Монографія

За загальною редакцією

доктора економічних наук, професора *Д. Г. Лук'яненка*
та доктора економічних наук, професора *А. М. Поручника*

Редактор *І. Савлук*
Художник обкладинки *С. Волощук*
Коректор *І. Савлук*
Верстка *О. Ковальчук, І. Грибанова*

Підп. до друку 12.11.10. Формат 70×100/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсет. Ум. друк. арк. 26,44.
Обл.-вид. арк. 24,70. Наклад 300 пр. Зам. № 10-3928.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Для нотаток